

821(477)'06

Я-93

ВИБРАНІ
ТВОРИ

BOOKS

AND
MAGAZINES

МИХАЙЛО ЯЦКІВ

ВИБРАНІ ТВОРИ

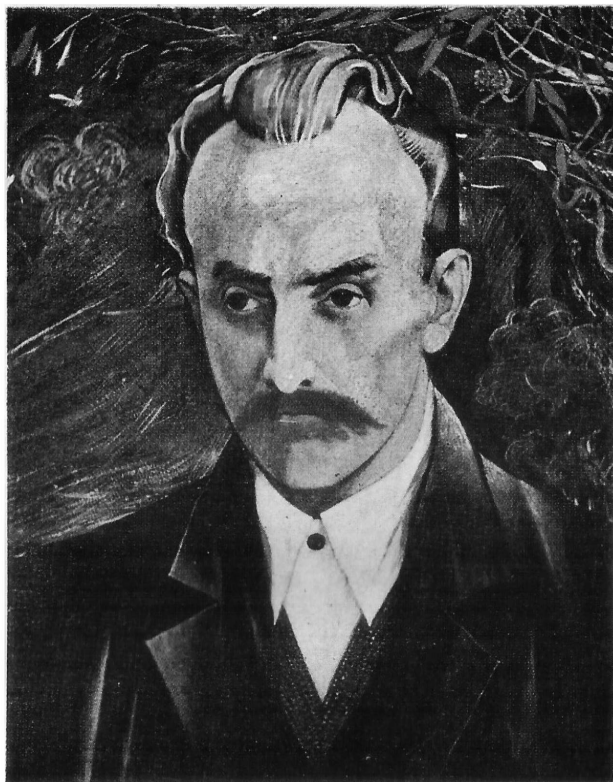

Вступна стаття і примітки
МИКОЛИ ІЛЬНИЦЬКОГО

Портрет роботи художника
В. І. ЗАРЕЦЬКОГО

© Видавництво «Дніпро», 1973

$\frac{У2}{Я93}$ Я $\frac{0733-106}{М205(04)-73}$ 394—73

Александр Д. Киб

МИХАЙЛО ЯЦКІВ

Творчість Михайла Яцкова розпочалася в той час, коли на повну силу розкрився талант Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, Марка Черемшини та інших письменників. Яцків був майже ровесником багатьох із них, і вже після перших публікацій І. Франко, маючи на увазі реалістичні твори письменника, назвав його серед кращих прозаїків кінця ХІХ — початку ХХ століття.

Згодом твори Яцкова виходитимуть окремими книгами в перекладі на польську та чеську мови, друкуватимуться в російській, німецькій та французькій періодиці, вони стануть предметом палких дискусій.

Творчий шлях письменника складний і суперечливий. На ньому позначилися особливості суспільно-політичної обстановки, яка склалася на Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ століття. Це був час гострої і напруженої боротьби між демократичним та буржуазним напрямками в літературі, між реалізмом та модернізмом. Михайло Яцків до певної міри репрезентує своєю творчістю всю складність суспільно-мистецької атмосфери перших десятиліть ХХ століття. Через призму його творчості можна простежити зв'язок окремих тенденцій в нашому літературному процесі із загальноєвропейськими.

М. Яцків зазнав на собі впливу модернізму, що завдало його талантові немало шкоди. І все ж кращі твори письменника — це яскраві художні документи життя трудящих Галичини «під обухом» важкого соціального та національного гніту, вони сповнені любові й симпатії до простих людей.

Зазнавши впливу модернізму, письменник, проте, ніколи повністю не потрапляв у полон декадансу, згодом рішуче порвав із занепадницькими ідеями, утвердився на позиціях реалізму, а після возз'єднання західноукраїнських земель з Українською Радянською Соціалістичною Республікою став активним радянським письменником, відображав у своїх творах великі соціальні й культурні перетворення на західноукраїнських землях, показував зростання нової людини.

Народився Михайло Юрійович Яцків 5 жовтня 1873 року в селі Лесівці біля Станіслава (нині — Івано-Франківськ) у селянській ро-

дині. Батько його був людиною, як на тодішнього селянина, освіченою. Він читав твори Квітки-Основ'яненка, Шевченка, Франка, знав безліч пісень, казок, народних оповідок і притч, які й передав у спадок першому своєму синові. Михайло не був одинаком у сім'ї Яцкових, після нього народилося ще 11 дітей. Родина жила в нестатках, і майбутньому письменникові довелося зазнати їх повною мірою.

Враження дитинства, краса природи і таємничий світ пісні й казки відібувають пізніше в багатьох творах М. Яцкова, особливо вони оживуть у повісті «Огні горять», коли письменник малюватиме реалістичні картини села.

Здобувши перші знання в школі, що була в сусідньому містечку Лисці, М. Яцків переходить до однієї із шкіл Станіслава, а в 1886 році стає гімназистом.

Це був час, коли серед гімназійної молоді ширилися прогресивні ідеї, коли під впливом Івана Франка, Михайла Павлика та інших діячів революційно-демократичного напрямку зростало зацікавлення творами Маркса, Енгельса, російських революційних демократів. Михайло Яцків одразу примкнув до таємного гуртка, яким керував його ровесник, згодом український письменник Д. Лукіянович. На зборах гуртка читалися і обговорювалися книги революційного змісту. Гімназійне начальство вирішило розправитися з організаторами гуртка. Пізніше письменник писав про цей факт у своїй автобіографії: «Дня 6 червня 1890 р. видалили мене з IV кл[асу] гімназії wraz з 6-ма товаришами з приводу наук Маркса, Енгельса, Дарвіна, подаваних І. Франком. На свідоцтві зазначено: «Видалений з тутешнього закладу з приводу проголошування теорій і засад, існуючому порядку суспільному ворожих, які свідчать про релігійне і моральне зіпсуття учня».

М. Яцків опинився поза школою. Майже два роки довелося йому клопотатися, доки в 1891 році його прийняли нарешті до гімназії в Бережанах — глухому провінціальному містечку, куди послали в основному неблагонадійних учнів. Яцкова повернули знов до четвертого класу, який він уже закінчив, і встановили за ним пильний нагляд. Але до М. Яцкова і тут почала горнутися молодь, був створений таємний гурток, учасники якого читали доповіді на соціальні й природничі теми. Яцків, маючи гіркий досвід, поводився тепер обережніше. Книжки маскувалися різними обкладинками, збори проводилися з більшою конспірацією. Однак це все одно не врятувало його та інших членів гуртка. Якимось учителем грецької мови виявив у юнака на уроці книжку Дарвіна, син директора — інші замасковані книги небезпечного змісту, а згодом сам директор побачив у вітрині фотографію Яцкова в колі гімназійних товаришів. Гімназійне начальство — не без підстав — зробило висновок, що це учасники під-

пільного гуртка. У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається фотографія, датована 1893 роком. На звороті рукою письменника написано: «Тайний кружок», а нижче зазначено прізвища сфотографованих. Фотографія послужила обвинувальним матеріалом. У 1896 році М. Яцкова виключають з останнього класу гімназії без права вступу до інших навчальних закладів.

Майбутній письменник проходив суворі «університети» життя: був актором мандрівного провінційного театру, якийсь час провів навіть у монастирі.

1897 року М. Яцків прибуває до Львова і стає службовцем страхово-кредитного товариства «Дністер». Довгі роки, аж до початку імперіалістичної війни, віддає він свої сили виснажливій роботі. У цей час починається і його письменницький шлях: 1899 року в «Літературно-науковому віснику» з'являються шість оповідань молодого автора. Через рік виходить збірка «В царстві сатани», 1902 року — повість «Огні горять», ще через три роки — книга новел «Душі кланяються».

Молодого письменника привітав Іван Франко, його перші твори високо оцінили Леся Українка та Василь Стефаник.

Прочитавши в «Літературно-науковому віснику» оповідання «У наймах», Стефаник висловив своє захоплення цим твором у листі до автора: «Читав Ваше «У наймах». Річ дуже гарна, найліпша зі всего, що молоді понаписували»¹.

А Леся Українка після виходу першої збірки Яцкова писала в листі до рідних: «Яцків тепер наймодніший з молодих белетристів в Галичині... Він пише досить нерівно, часом дуже гарно, часом тільки чудно, але таки частіше гарно»².

У перших книгах письменника вражає сувора правда життя, заглиблення в соціальні процеси, своєрідний художній розріз дійсності. Письменник проникає в різні сфери життя. Військо, школа, церква, мистецтво — у всьому панує фальш, підступність, фарисейство, тут на кожному кроці — трагедія нещасних і покривджених.

Ця трагедія дуже часто посилюється тим, що дійсність брутално топче сподівання і мрії героїв. Вогник надії блищить попереду, здається, мрія ось-ось здійсниться, але в останню хвилину вона розвіюється і зникає. Ця дивна фата моргана, яка несподівано виринає, наближається, щоб зникнути остаточно, супроводжуватиме не одного

¹ Василь Стефаник. Твори в трьох томах, т. 3. К., Вид-во АН УРСР, 1954, стор. 254.

² Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. V. К., Держлітвидав України, 1956, стор. 391—392.

героя Яцкова. Вона символізує марність зусиль знайти своє щастя в умовах, які тоді існували.

Пастушка Олена («У наймах») понад усе прагнула справити собі чобітки, щоб, як і доні заможних батьків, вийти на вулицю гарно вдягнутою і взутою. Скільки кошків ягід переносила вона до міста, поки збрала гроші й замовила в шевця чобітки. Дівчина спромоглася на чобітки, але тішитися ними не довелося: простудилася і вмерла.

В оповіданні «Красуня» юнак пішов «шукати роботи і щастя». Ішов од села до села, і в тих мандрах застав його вечір. І тут стала дивна пригода: хлопець зустрів у газди, в якого попросився на нічліг, красуню. Вона була як заперечення всього, що він бачив навколо, жила в хаті, в якій «там, де постіль, за драбниною повно ягнят. Де стіл — там корова».

Вони сиділи, обнявшись з дівчиною, всю ніч, і хлопець гадав, що він знайде нарешті спокій, що його пригріє цей кут.

« — Чекай, парубче. Ми з радості душі... не проти цього, але чи знаєш ти, що наша дівчина — німа?..»

Трагічний кінець і коняки («Шкапа»), що не годна витягти під гору важкий віз, хоч напружує всі сили. Візник б'є її палицею, але це не допомагає. Тоді він іде на хитрість: бере в руки жмуток сіна, підносить майже до губів тварини. «Шкапа напружує останні сили, шкандибає, а сіно все утікає, а дорога все під гору та під гору... Коли вже зупинилися на горі, мали з'їздити в долину, мужик дав їй сіно, але вона захиталася і впала».

Всі ці трагічні сцени — немовби штрихи, фрагменти загальної картини з життя галицького села, в якому проходив процес пролетаризації і зубожіння основної маси селян. Без землі, без тягла, а то й без свого кутка, сини учорашніх газдів ставали батраками, за безцінь продавали силу своїх рук. Вони так і осідали наймитами по селах, бо промисловості в Галичині — цьому колоніальному закутку Австро-Угорщини — майже не було.

Селянин Яцкова, як і В. Стефаніка, Марка Черемшини, Леся Мартовича, С. Ковалева, — це вже не той гордий і романтизований герой Ю. Федьковича, певний себе, охочий похизуватися силою і молодецьким буйством десь на святі, а прибитий, нужденний бідак, заляканий і затурканий, у якого десь глибоко всередині киплять затамовані гнів і ненависть.

При цьому слід підкреслити, що героями Яцкова виступають не тільки нещасні, пересічні люди, а й природи обдаровані, тому крах їх сприймається не як невдача, випадковість, а як невідворотна життєва трагедія, драма. З утвердженням капіталістичних відносин у селі прискорюється процес класової диференціації, обезземелення

та пролетаризації селянства. Ще більш, ніж у попередній період, міриллом моральних цінностей стають гроші.

«На світі має вартість лиш багатство, гроші, маетки,— міркує Федь, батько Олени, в оповіданні «У наймах».— Хто їх має, той має і розум, і сумління, і пошану, і все. Ховають багача — піп читає прощу за нього і говорить: «Це був чоловік сумлінний, справедливий, до церкви все ходив». Говорить, все вихваляє, аж люди плачуть, а чому? Бо взяв гроші за похорон, а то був останній грабіжник, злодій. Ну, правда, інколи піп схаменеться: «Він,— каже,— часом согрішив, але хто ж із нас нині без гріха?..» А вмере бідний, то тягнуть його, мов здохлу тварину, аби лише збутися». Герої Яцкова поступово приходять до усвідомлення соціальної несправедливості.

Чи не найдраматичніші картини постають перед читачем у творах М. Яцкова з військового побуту. Армія відривала сільських парубків від їх звичного життя і кидала у прірву муштри та глузувань з боку військової старшини, приниження людської і національної гідності.

Яцків охопив, так би мовити, всі етапи перебування селян у цісарському війську. Сильно й зворушливо, в душі голосінь та рекрутських пісень показав він проводи у військо, які нагадували похоронні процесії, в оповіданні «Душі кланяються». Герой його — Василь Ско-рух — не доїхав навіть до місця призначення. Вирваний, немов стеблина з поля, із природного середовища, він кинувся під поїзд уже в дорозі. Іншим довелося сповна зазнати жовнірських «гараздів»: муштри, клин, наруги. Були такі, що помирали після муштри, як Буртник («Під обухом»); інші, слабосилі, тяжко хворі, потрапляли до шпиталю і просили собі там смерті («У милосердній богині з кам'яним серцем»); треті, тонкі й вразливі натури, здатні до самоаналізу, але не здатні до боротьби, доходили до божевілля («Христос у гарнізоні»). І лише деякі, коли переповнювалася чаша терпіння, піднімалися на боротьбу, обстоювали свою людську гідність, як Сень Макітра з оповідання «В казармі».

Новели Яцкова з військового життя є документами великої пізнавальної сили і разом з повістю «Земля» О. Кобилянської, новелами «Виводили з села» і «Стратився» В. Стефаника, поезіями та оповіданнями Ю. Федьковича склали в українській літературі своєрідну жовнірську епопею, стали нещадним звинуваченням суспільних порядків того часу. Не випадково завдяки «пильності» цісарсько-королівської цензури книга «Душі кланяються» «світила» пустими сторінками.

Високу оцінку цим творам дав Петро Козланюк у передмові до збірки оповідань письменника. «На особливу увагу,— писав він,— заслуговують оповідання М. Яцкова про моторошне життя україн-

ських селян в австрійській казармі. Мусимо відзначити, що в українській літературі ніхто так правдиво не описав осоружну службу галицьких селян у царському війську. М. Яцків показав її такою страхітливою, якою вона й була в дійсності»¹.

Розкриває молодий письменник і механізм системи освіти (повість «Огні горять»), побудованої на підступах і брехні, нашпитуванні та доносах: «Гімназія... фабрика становищ, осяячий міст до золотих ковчегів, кар'єр, неробства й дармоїдства, пантеон скастрованих наук, над якими співають і надіють тисячі дітей, містичний культ протекції, лизунства... Тисячі свіжих душ кривляться і ломляться на ціле життя, тисячі голодних, виморених мріють про свободу... а тисячі ситих пустують собі безпечно! Слепа, строга, бездушна, порохнява гімназія, укритана блисками суспільної етики». І хоча повість як художня цілість не вдалася авторові, цілий ряд епізодів у ній вражають силою реалізму.

Персонажі Михайла Яцкова живуть під тяжким обухом соціальної сокири, яка легко може опуститися на голову своєї жертви. Образ обуха як символу соціального зла не раз зустрічається в творах письменника: «Вояки сновигали і бовваніли над своєю роботою, мов під обухом» («Під обухом»); «От живу якимось, як заголомшена під обухом...» («Що ж робити?..»); сліпий музикант, зайшовши до банку «Народна сила», «прийшов до переконання, що це сучасний сутич неволі, хліба, бюрократичний кримінал інтелігентного пролетаріату під обухом езуїтських старовірів» («В лабетах»).

Книгами «В царстві сатани», «Душі кланяються» та «Огні горять» завершується період творчості письменника, коли він, за словами Івана Франка, «вторгається в гущу життя й на його основі створює реалістичні картини людського страждання, але вдається й до вигадливої ексцентричної фантастики».

Поступово картини реалістичні починнають відходити на задній план, письменник все частіше вдається до картини-символу, філософської притчі, часом штучно ускладненої, подекуди з містичним забарвленням.

У 1907 році Яцків приєднався до декадентського літературного угруповання «Молода муза». Ця організація була дуже строката за своїм складом. Естетична програма нової літературної групи, складена О. Луцьким, засвідчила претензійність та еkleктизм її автора й дістала нищівну відсіч з боку Франка. У статті «Маніфест «Молодої музи» Іван Франко писав, що громадськість «має право і обов'язок» запитати О. Луцького та інших членів «Молодої музи»: Як же се, мої панове, ви вербуєте до свого кружка молоді душі, себто на-

¹ Михайло Яцків. Вибрані оповідання. Львів, 1953, стор. 4.

ших дітей, наших молодих братів і сестер? Куди ж ви думаєте вести їх? В яким «містичним новім небі» ви обіцюєте їм тепло і заспокоєння?»¹ Франко гостро засудив реакційну суть молодомузівців, їх сліпе наслідування західноєвропейських декадентських зразків.

«Молода муза» була останньою в ряду молодих літературних організацій Франції, Бельгії, Німеччини, Польщі і, либонь, найбільш провінційним їх різновидом, що лише відлунював гасла європейських ідеологів. Відгук виходив не тільки штучним, а й спотвореним.

Модернізм зачепив своїм «чорним крилом» Михайла Яцкова. Ряд його творів пройняті ідеями скороминущості життя, страхом перед космічною безконечністю й смертю. Людина в його творах проймається цим жахом уже з першими проблисками свідомості. Це відчуття непевності й безпорадності з'являється в дитинстві, щоб супроводжувати людину протягом усього її життя.

Цікаво, що коли в героїв М. Яцкова з'являються такі настрої, то герої ці втрачають життєву й психологічну вірогідність, стають ніби тінями (автор навіть дає заголовки деяким творам: «Тіні серед тіней», «Танець тіней»), а «події» відбуваються в якихось фантастичних обставинах, серед скель, на цвинтарях або в старих замках. У творах письменника порушується логіка вчинків та обставин, з'являється механічне нагромадження образів, незбагненне зміщення часових та просторових площин.

У своїх модерністичних творах М. Яцків не був оригінальним. Так, наприклад, його новела «Дівчина на чорнім коні» своїми сюжетними ходами пагадує філософсько-белетристичний твір представника польського модернізму Станіслава Пшибишевського «Requiem aeternam». Герой цього твору доводить себе до білої гарячки голодом і алкоголем, бо такий стан ніби «найкраще розкриває найпотаємніші й глибокі риси людської душі».

Ідеї С. Пшибишевського теж не були оригінальними, як писала Леся Українка в статті «Заметки о новейшей польской литературе», «совпаденій» у него слишком много — даже в терминологии — с его предшественниками из французской *décadance* и немецкой *Moderne...*»² «На думку І. Франка, декаденти «замикають майбутнє для своєї поезії, і зарозумілі їх окрики скоріше голос умираючих, ніж вісників нового життя»³.

М. Яцків часто підкреслює, що його герой прагне вслухатися в «таємні звуки» музики вічності, де він ізольований від суспільного середовища. Загадковість людської долі у Яцкова не раз переростає

¹ І в а н Ф р а н к о. Твори в двадцяти томах, т. 16. К., Держліт-видав України, 1955, стор. 375.

² Л е с я У к р а ї н к а. Твори в десяти томах, т. 8. К., «Дніпро», 1965, стор. 123.

³ І в а н Ф р а н к о. Твори, т. 18, стор. 232.

в містицизм. Це особливо помітно в тих творах, де автор начебто розгортає «розгадування тайни». Деякі твори Яцкова пронизує ідея незбагненої людської долі. Цю ідею Яцків сприйняв значною мірою від західноєвропейських символістів, зокрема від французького поета-символіста Шарля Бодлера. До речі, про це наслідування Бодлера писав 1909 р. сучасник Яцкова Денис Лукіянович: «Яцків своїми писаннями дає поняття про європейський модернізм, бо, забираючись до письменницької праці, познайомився з творами кількох модерністичних майстрів, головне Бодлера, батька модернізму, і під його впливом стоїть Яцків донині. Модернізм більше, ніж уся сучасна література паша, з'явився під чужими впливами...»

Лукіянович різко критикував модерністичні твори Яцкова, вказуючи, що вони чужі народові. «Реалістичні твори Яцкова,— писав він,— далеко ближчі нашому серцю, ніж модерністичні, бо в них видно наші народні прикмети, вони взяті з нашого життя, в кожному творі кружляє жива кров. Натомість більша частина модерністичних його писань — то щось космополітичне... мають вони характер чогось штучно причепленого».

Уже в радянські часи, згадуючи модерністичні захоплення Яцкова, якими він завдав чималого шкоди українській літературі, Петро Козланюк писав: «...на другому етапі своєї творчості М. Яцків грубо збочив з вірного шляху. І хоч був у М. Яцкова великий сучасник і попередник Іван Франко, хоч були у нього такі видатні літературні ровесники, як В. Стефаник, Л. Мартович та М. Черемшина, проте він не пішов їхнім шляхом — шляхом критичного реалізму. Піддавшись реакційному впливу «модного» тоді західноукраїнського буржуазного декадентства, М. Яцків написав ряд творів, які були відкинуті народом, як далекі й чужі йому. Вигадані письменником претензійні натур-символічні «студії молотом» відірвали його від дійсності, вибили у нього ґрунт з-під ніг і завели в тупик».

Треба сказати, що й тоді поряд з модерністичними новелами в М. Яцкова були й такі твори, де символ природний і життєво виправданий. Їх ми ніяк не можемо віддавати на відкуп модерністичній мові, і кращі з них треба залучити до творчого активу письменника. Адже символ не чужий реалізму.

У прозовій мініатюрі, чи скоріш поезії в прозі, «Дитяча грудь у скрипці», яку Ю. Мельничук назвав «викінченим і філігранно відшліфованим твором», змальовано сцену сільської забави. Коли грає скрипка — жінці здається, що плаче дитина, вона «кличе матір зразу тихо, потому голосніше, та вона не чує того, не видить, лиш бігає з іншими в колесо і сміється, як би плакала, аж дівка по серці ріже. Він не може на це довше дивитися і плаче, зойкає на ціле горло, але цього ніхто не чує, бо його

плач у скрипці». Цей тонкий візерунок прихованого душевного щему, гострого болю вражає читача, мимоволі передається йому, хоч маємо тут не реальну картину, а настрої, переданий у сюжеті. Можна було б говорити й про інші символічні твори письменника, зокрема такі, як «Журавлі», «Мрія вірла», в яких він досяг певного рівня майстерності в пластичному змалюванні настрою, схопленні драматичних моментів стану людської душі.

Наскрізний символ може в Яцкова лягати в основу цілого сюжету. Взяти хоч би «Поєму долин» чи «Лісовий дзвін» з фейерверком натяків, алегорій, гри уяви. В них щось від народної демонології, чарів купальської літньої ночі, шукання цвіту папороті і власної долі, які подибуємо в народних казках і легендах.

У спадщині письменника маємо твори, в яких глибока замисленість над проблемами буття ставиться на серйозному філософсько-естетичному ґрунті, в дусі народно-оптимістичного світогляду. Особливо це можна простежити на оповіданні «Де правда?». Герой твору, службовець пошти провінційного містечка, під старість раптом почав задумуватися над таємницею людського життя і смерті, йому хотілося дізнатися, «що там поза границею земного світа діється».

Реалістичний струмінь у творчості письменника не пересихав ніколи. Яцків хоч і вдавався до видінь, хоч і прагнув відпочити на «сонячних левадах забуття», але дійсність постійно стукала в його серце, вимагаючи відгону. Реалізм був природною стихією його таланту, і саме в цій стихії він виявився найповніше й найбагатше.

Недарма І. Франко, гостро критикуючи першу колективну збірку «молодомузівців» «Привезено зілля з трьох гір на весілля...», окремо виділив новелу Яцкова «За горою» і назвав її «моментиком, вирваним живцем із селянської психології»¹.

Лаконічна Франкова характеристика новели «За горою» дуже влучна, вона відзначає головне не лише в цій новелі, але чи не в усій творчості письменника: де в основу його творів лягали безпосередні спостереження реальних життєвих конфліктів, там уява митця вміла витворити реалістичну річ високої мистецької проби.

Новела «За горою» коротка, три неповні сторінки тексту. Але в ній реалістично окреслено типи селян, подано точні психологічні характеристики, відбито сповнений глибокого оптимізму погляд на життя і призначення людини.

Письменник кількома деталями та метафоричними образами вмів змалювати загальний настрої події та передати характери і стан її учасників. На весіллі «Безвухий додає жалю на скрипці. Скривив злодюга губу, торкає цимбалістого, й оба бутять та удають, як жінки заводять.

¹ І в а н Ф р а н к о. Твори, т. XVI, стор. 381

Коло мисника покритка Кривенька збирає сльози в червону хустину, а Фрей Хабаз зачемеричив голову, задер чоло і крутиться зі свахою, як жовнір з гвером.

Особливе емоційне напруження створює пісня про запросини сиротою померлого батька на весілля.

Картина весілля постає так випукло і яскраво не тільки тому, що молода жінка прагне зберегти в пам'яті все про день, з якого починається її нове життя. Ця подія, крім того, є пунктом, з якого вона прагне зазирнути у своє майбутнє. І тут дуже важливу роль відіграє така деталь: «З-поза хмари одна зірка виглядала... Стежкою йшло двоє людей і ялівка». Автор акцентує увагу читача не тільки на молодому подружжі і ялівці — основі їхнього майбутнього добробуту, але й на зірці — надії на щасливу долю.

Новела «За горою» засвідчує щедрість творчої уяви М. Яцкова: йому близькі не лише людські страждання і біль, але й скупі радощі, що іноді випадали злидарям.

Щоправда, картини, які змальовував письменник у своїх реалістичних новелах та оповіданнях, були здебільшого невеселі, часто трагічні, однак твори ці не викликали почуття пригніченості й безвихідності, а, навпаки, викликали протест проти пануючого суспільного ладу.

Кращі новели М. Яцкова споріднені з творами таких його побратимів по перу і земляків, як Василь Стефаник, Марко Черемшина та Лесь Мартович. Хоч сам Яцків писав, що йому не вдалося «змалювати хлопського горя кров'ю серця», як це зробив Стефаник, «представити гіркого усміху крізь спечені голодом губи», як це вдалося Мартовичу, створити «таких мистецьких картин, як Марко Черемшина в своїх прегарних гуцульських оповіданнях», у нього є немало спільного з цими письменниками, передусім, у зображенні гіркої долі селянина, його болю й розпуки. Критики не випадково порівнювали деякі твори М. Яцкова («Повернення», «Благословення», «Горобці» та ін.) із Стефаниковими. Це коротенькі оповідання, сцени, ніби живцем вихоплені з виру життя, в них майже не видно особи автора, вона залишається в тіні, аби не заслонити того болю і горя, що рвуться з грудей героїв.

У новелі «Повернення» чоловік везе зі шпиталю свою осліплу жінку Палагну. Вони їдуть дорогою, якою Палагна ходила все життя, зустрічають сусідів. Письменник не згущує фарб, не нагнітає плачу і лементу. Був плач, а може, й благання смерті, але це вже позаду. Автор зосереджує увагу на тому, що селянка тепер інакше, аніж раніше, дивиться на життя. Читач мовби теж повертається з Палагну і її невидющими очима обіймає обійстя, дітей.

«Діти заплакали вголос, вона ластівкою припала до них.

— Не буду вже бачити, Іванку, як і твої кучерики обстрижуть!
Не буду бачити, Оленко, як станеш у шлюбнім віночку...»

Ми можемо уявити собі, яке майбутнє чекає сліпу жінку, майже не здатну до праці в господарстві. Хто знає, чи не чекає Палагну доля Стефаникової героїні «Святого вечора», що жде смерті в не-топленій хаті, а син навіть дров не може їй привезти, бо в самого «малі діти, та в'енуть, сарачита, на морозі».

У новелі «Горобці» показана трагедія родини робітника. Автор знову ж таки малює лише одну сцену: жінка приносить чоловікові обід — ріденьку юшку. На запитання: «Коли вже раз буде та виплата?» — він відповідає: «Не знаю. Коли їм сподобається і якщо їх ласка буде, то кинуть якийсь гріш». «Їм, їх» — то не абстрактні люди, не просто пани, йдеться про капіталістичну експлуатацію: ненависть до «них» робітника — вияв соціального, класового антагонізму. Персонаж новели Яцкова, виснажений від важкої праці й голоду, гине під риштуванням, залишаючи сім'ю без усяких засобів до існування.

В цьому злидареві не важко впізнати вчорашнього спролетаризованого селянина, який подався в місто, сподіваючись знайти там порятунк. Психологія його ще напівселянська. Чимало таких людей гинуло під риштуванням на будовах, у ямах бориславських нафтових та озокеритних промислів, а в багатьох поступово визрівало почуття класової свідомості, пролетарського колективізму. Галерею таких типів знаходимо в ряді творів І. Франка та С. Ковалева.

«Горобці» та «Благословення» своєю соціальною спрямованістю споріднені, зокрема, з циклом І. Франка «По селах». У Франка хата хлібороба зберігає реліквії гноблення селянства протягом цілих поколінь. Тут, за старою іконою, лежать:

Лист небесний — писаний бог зна ким,
Йосифінський наказ панщизняний,
Прадідівський квит на тридцять буків,
Діда скарга за ґрунтєць забраний,
Батьків акт ліцитаційний драний...

Яцків у «Благословенні» починає з того, чим закінчив Франко. Його герой уже безземельний. Письменник розшифровує реальний зміст реліквій-символів, згаданих у Франковому циклі. В оповіданні змальовані нужда, безвихідь і смерть, що по черзі забирає всю родину — батька, дитину, матір. Перед безнадійно хворою жінкою, яка лежить у лікарні, проходять спогади всього життя. Батьки, селяни, помираючи, «благословили її на цей світ». І ось гірка іронія цього благословення.

Тема протесту звучить і в новелі «Сerp» — одному з шедеврів Яцкова. Сільська дівчина Варка серпом убиває напасника-пана, обстоюючи свою дівочу честь. Цей твір вартий окремої розмови, в ньо-

му майстерність белетриста досягає своєї вершини (чудове використання деталі — серпа, незвичайний психологізм сцени, музикальність картини). Новела «Серп» свідчить, що лише на ґрунті реалізму письменник досягав справжнього мистецького успіху.

Варка жне на панському лані. Хлопчина, від імені якого ведеться розповідь, бачить, як вона «підвелася, поклала серп на голову і в'язала перевесло». На серп звернена увага, але він тут спеціально не виділений і діє в ряді інших деталей. Це наче увертюра з начерком провідної мелодії. Коли ж увага читача трохи відвернута іншим, автор знову, ніби ненароком, повертає її до тієї ж мелодії, яка звучить уже сильніше й виразніше.

Коли дівчина опинилася з паном на самоті, серп із знаряддя праці перетворився на зброю. Обидві функції деталі — сюжетна і символічна — сходяться в одне.

У своїх новелах М. Яцків вдавався до засобів суміжних мистецтв, особливо музики та живопису. Це було дуже характерним для тогочасної української літератури, зокрема прози. І. Франко ще в 1901 році зазначав, що молода українська проза «під пером Кобилянської, Стефаника, Черемшини, Яцкова набрала поетичного лету, мелодійності, ніжності, грації та різноманітності»¹. В оповіданні «Сфінкс» Яцків писав: «Учений орудює системою, маляр і різьбар площиною, музика сферою, актор рухом, а ми тим всім і ще чимсь більшим. В мертвім слові маємо воскресити краску, пластику, тон, рух, ідею і ще щось більше, і се наша тайна». Уже на схилі років письменник казав: «Малярство, різьба і музика тісно зв'язані з моєю творчістю».

Живописно-музична стихія в Яцкова виявляється по-різному: світ подається то через сприйняття вразливого митця, то автор «запозичує» з живопису принцип композиційної структури, то, нарешті, будує тропи, особливо при зображенні пейзажів, щедро користуючись музичними та живописними асоціаціями.

В оповіданні «Під обухом» змальовано частину міста, яку видно з вікна казарми. Все, що діється навколо, передається через сприйняття одного з жовнів, людини тонкої вдачі. Після задухи казарми, описаної до найменших подробиць, він бачить «дві малі сестрички в білих капелюшках і плащиках». Вони — частка того світу, що безмежно далекий тепер від жовніра. Той світлий акварельний малюнок на темному фоні, кинутий легкими штрихами, посилює відчуття туги за волею.

В оповіданнях Яцкова не раз знаходимо образ-концепцію, що, немов провідна мелодія, виступає стрижнем, навколо якого легко й при-

¹ Іван Франко. Літературно-критичні статті. К., Держлітвидав України, 1950, стор. 346.

родно згруповуються події. Такий, наприклад, початок новели «Благословення»: «Кров'ю пливе осінній захід сонця крізь шпитальне вікно». Цей символічний зачин створює емоційний фон до реалістичної оповіді про трагедію робітника. Водночас завдяки такому зачину сама картина виростає до рівня символу капіталістичного суспільства.

Музичні й живописні враження стають джерелом метафорики Яцкова — багатой і розмаїтой. В його тропях помітна виразна тенденція до схоплення різнопланових зв'язків між предметами і явищами. Поетика письменника має пряме відношення до загальної концепції твору. Не випадково автор часто персоніфікує смуток і розгортає його в цілу картину: «На цілій широчезній, самотній низині стелився смуток долини, могили і кургани — ті груди долини — віддихали промінням могутю, аж сталеві блиски іскрилися та грали, як збруя на сплячих лицарях» («Поема долин»). З часом метафора в Яцкова ускладнюється. Так, у перших його творах тропи будувалися на матеріалі приказок і прислів'їв: «Людські гріхи розбіглися, як коники перед косою»; «Слова посипалися, як вода з лотоків: одні втікали, як зайці, другі пустилися за ними навздогін, як хорти» («У наймах»). Пізніше проміжна ланка між образом і значенням у метафорі опускається. В оповіданні «Серп» дівчина наче не колос, а «важкий жаль збирала з землі»; там же «серпи усміхами мигають та сиплють срібло у смутну співанку». Сріблясті блиски — усміхи серпів — ніби вплітаються у мелодію сумовитої пісні. Митець знає таємницю зорових та слухових відчуттів людини: вони, ці відчуття, взаємно пов'язані, одне викликає інше. Тим-то серпи сиплють срібло у співанку. Цей образ наче випереджає відоме тичинівське: «Ген неба край, мов золото, мов золотопоколото, горить-тремтить ріка, як музика».

Письменник дедалі більше переконувався, що лише на ґрунті реалізму можливі справжні мистецькі здобутки. У ряді своїх виступів він говорив про роль літератури як про важливий чинник суспільно-політичної боротьби. Так, в ювілейній доповіді, прочитаній у Березанях 1913 року з нагоди 40-річчя літературної діяльності І. Франка, Яцків підкреслив, що Франко не лише малює «страшні картини горя і нужди з життя робітників, ріпників, визиск усяких промисловців, а й проводить ідею освідомлення робочих мас і спрямування спільними силами до здобуття свободи і правди для будучих поколінь». А в статті про Леся Мартовича стверджує, що «упав вправді клич «штука для штуки», бо «годі вривати шлях та обминати політично-економічний ґрунт нашого народу, треба... висвітлити його в призмі новітніх соціологічних наук», «гартувати епічну сталь на агітаційний молот і популярний джаган, який гатив би моральну гниль і старі мури пересудів, одчайдушності та політичної неволі». Щоправда, ці слова писалися в 1916 році, коли в житті багатьох його земляків

У 1914 році сорокалітньому письменникові довелося одягнути мундир австрійського солдата й піти на фронт. І хоч він незабаром здався в російський полон і повернувся додому, все ж повною мірою зазнав злигоднів фронтового життя. Красномовним документом воєнних буднів є ряд оповідань із збірки «Далекі шляхи» (Львів, 1917) та повість «Горлиця», що друкувалася в журналі «Шляхи» у 1915—1916 роках. За силою заглиблення в психологію солдата-фронтовика, за художньою переконливістю картин цей твір споріднений із такими книгами про війну, як «Вогонь» Анрі Барбюса (1916) і «Прощай, зброє!» Ернеста Хемінгуея (1929).

Збірка М. Яцкова «Далекі шляхи» є своєрідним підсумком попередньої творчості новеліста і водночас початком рішучого повороту на нові шляхи — до проблем соціального життя, історії, сучасності. В ній переважають реалістичні тенденції, образи та ситуації взяті автором з реального життя.

В основу більшості оповідань та новел збірки лягли враження воєнних буднів.

Монах, який шукав спокою духу, тікаючи від житейської суєти в монастирську келію, посилає анафему земним дияволам за пекло, що його створила війна; сільська дівчина, «гуцульська Афродіта», відкинула залицання офіцера й, вирвавшись із рук його, кинулася в Черемош, а митець Роман Ничаєнко знаходить у творчості народу те, що оживило його музу. Відкриття Романа — це відкриття й самого Яцкова, що повернувся лицем до життя, до народу як до єдиного джерела справжнього мистецтва.

Письменник подекуди ще зображує відразливі сцени, але це огидне є не символом одвічної потворності життя, а результатом конкретного явища — війни.

«На горі, за містом, побачив я невідому жінку. Була відвернена і згиналася, махала руками, непаче кликала когось. Її стан і рухи манили чортівськими приладами. Я підходив ближче, вона озирнулася...

Ніс і уста відгнули, вона щирила зуби і хохотала.

Чорною хмарою нависла над нашою землею війна».

Картина справді страшна, трагічна. Та письменник уже дивиться на життя глибше, він здатний помічати те, що є запорукою відродження народу, те живе, красиве, що не дається затоптати в бруд. І оповідання — зветься воно «Furia addormentata» — закінчується яскраво реалістичним і водночас глибоко символічним мазком.

На цей час припадає і публікація повісті «Танець тіней», яку автор після переробки назвав «В лабетах». Повість була наслідком багаторічних спостережень М. Яцкова над життям так званого «Товариства взаємних обезпечень «Дністер», в якому він довгі роки працював рахівником. Тут зміцнювалися фінансові підвалини місцевої

буржуазії, яка нещадно визискувала працю «рідних» братів, тут з'явилися паростки класової боротьби, спроби організованого протесту проти експлуатації. Під назвою «Народної сили» в повісті читачі легко впізнавали «Дністер».

Громадський резонанс повісті пояснювався ще й тим, що твір написаний на основі реальних подій і що більшість персонажів мала прямих своїх прототипів.

У нашому розпорядженні є документи, які дають можливість зіставити художню тканину твору з тими фактами, що лягли в його основу. Це «Ювілейна книга товариства взаємних забезпечень «Дністер», зладжена для звеличення 25-тих роковин створення сего товариства (15. IX. 1892—15. IX. 1917)», видана у Львові 1918 року, та замітка самого письменника «Прототипи в повісті М. Яцкова «В лабетах» з буржуазно-націоналістичних часів від 1892—1917», опублікована вже після смерті автора («Жовтень», 1966, № 10). «Ювілейна книга...», певна річ, не може служити мірилом об'єктивності подій, описаних у творі, але вона допомагає знайти точки зіткнення між реальністю і домислом, глибше збагнути викривальний пафос твору. До того ж М. Яцків, за власним визнанням, керувався принципом французького письменника Е. Золя, зокрема, взяв для себе за зразок його роман «Жерміналь».

В основу повісті лягли події з життя «Дністра» приблизно в 1902—1909 рр.

Сюжет повісті починається з того, що страхово-банкове товариство, власне його дирекція, готується відзначити 10-літній ювілей своєї установи і службовці з цієї нагоди хочуть поставити питання про підвищення заробітної плати, про поліпшення свого становища.

Дирекція, а за нею і так звана Надзвірна рада, що мала контролювати діяльність установи, відхиляють це прохання персоналу. Відтепер між адміністрацією «Народної сили» і службовцями назріває конфлікт, він дедалі більше поглиблюється, загрожуючи завершитися загальним страйком персоналу. Страйк, однак, не відбувся: службовці банку не були політично й організаційно готові до рішучої боротьби й зазнали поразки. Більше половини працівників було звільнено, а ті, що лишилися, ще нижче похилили голови.

Автор змальовує складні перипетії цієї класової боротьби з такою повнотою і скрупульозністю, що перед читачем постає увесь механізм визиску фізичної праці селянина і розумової праці канцеляриста «своєю», національною буржуазією. Письменник показує «Народну силу» з усіх боків, і картина виходить настільки вірогідна і документальна (не раз на шкоду читабельності), що може служити авторитетним джерелом для історика й соціолога.

Місцева буржуазія виставляла створення українського банку як універсальні ліки на всі біди і соціального, і національного характеру.

Облудність таких тверджень переконливо довів В. І. Ленін. У книзі «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» вождь російського пролетаріату нещадно критикував тих «друзів народу», які твердили, що нібито кредити можуть запобігти розоренню селянських господарств. «І хоч як ви реорганізуйте селянський банк і тому подібні установи, — писав Володимир Ілліч, — ви цим нітрохи не зачепите того основного й корінного факту, що маса населення експропрійована і далі експропріюється, не маючи засобів навіть для того, щоб прогледувати себе, а не то що для заведення правильного господарства»¹.

Як відомо, «Дністер» не запобіг масовому розоренню й зубожінню селянства. І не міг запобігти. Бо, як писав Іван Франко у статті «Банк крайовий», «нім селянин наш роздобуде з банку малу позичку на свої дрібніші — хоч і конечні — видатки, нім постарається про всі папери і пр., то звичайно ся позичка йому вже злишня; а еслі її таки затягає, то хіба для того, що дають; селяни з ратами опізнуються або і зовсім не платять, тож залеглості і лицитачії неминучі...»².

Що саме так вийшло на ділі, свідчать листи, наведені у повісті. Відгомони селянської педолі, які вриваються в мури «Народної сили», — це невелике віконце в ту сферу життя, яка рідко ставала предметом художнього дослідження письменників; навіть ці епізодичні картини роблять Яцкова новатором у відображенні становища галицького селянства, процесу його зубожіння і пролетаризації. І все ж авторові найбільше вдалися сцени, де змальовано відносини в самій «Народній силі». Між дирекцією і службовцями банку встановилися стосунки господаря і наймита, капіталіста і найманої робочої сили.

Службовці установи працюють без унормованого робочого дня, вечорами, не мають ні вихідних днів, ні відпусток, а одержують за таку каторжну працю по тридцять — сорок ринських на місяць, тим часом як зарплата директорів — розіпхана по різних графах — становить величезні суми. Одному меткому журналістові дійсно було з чого глузувати: «...граф Скарбек, куратор скарбівської фундації, не має з чого жити, бо одержує тільки... 18 тисяч крон, і подав прохання про підвищення йому платні. «Ми цьому не дивуємося, — писалося в замітці, — бо бачить пан граф, що наша хлопська інституція платить із селянських грошей директорові Шуліковському 20 тисяч, то чому ж йому, графові, не могли дати більше з графських грошей?»

Перед читачем проходять справжні трагедії, причиною яких є крайня нужда, злидні. Письменник прискіпливо фіксує кожний факт,

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 211.

² Іван Франко. Твори, т. 19, стор. 266—267.

що кваліфікується як тяжкий злочин, як грабіж сил і здоров'я «білого негра» — службовця банку.

Надзвичайно зворушливо малює автор історію сім'ї Даниша. Сімейна ідилія молодого подружжя через нестатки перетворилася з часом на пекло. Дійшло до божевілья дружини Даниша. Коли жінку відвезли в лікарню для божевільних, перші її слова були: «Що ж я нині, нещасна, буду варити?»

Подібних історій у книзі М. Яцкова немало. Одні подаються скоромовкою, інші — широко, але всі вони дуже схожі між собою.

Суспільні процеси автор малює в реалістичному ключі, хоч трапляється, що реалістична основа твору вступає в конфлікт з модерністським способом розкриття характерів. Герої повісті «Танець тіней» де в чому споріднені з персонажами модерністичних новел письменника. Ці персонажі «добираються до джерела тайни», їм «демон лопоче крилами у душі», вони почувають себе як знаряддя «далеких невловимих сил», виголошують гасла, що «найбільша правда в смерті», перетворюються в тіні, що танцюють божевільний танець.

Тому здається закономірним, що письменник, готуючи книгу до видання уже в радянський час, викинув з твору багато цих «тіней» і саму назву «Танець тіней» змінив на соціально конкретну — «В лабетах». Повість стала обвинуваченням капіталізму в Галичині й тих «батьків народу», що наживалися на крові «братів».

Після книг «Далекі шляхи» і «Танець тіней» у творчості М. Яцкова настала довга й вимушена перерва. Письменник зробив неправну помилку: 1920 року він примкнув до партії українських націонал-демократів і став редактором реакційної націоналістично-шовіністичної газети «Рідний край», яка виправдовувала окупацію Галичини панською Польщею, забивала голови своїх читачів націоналістичним дурманом. «Дивно, що М. Яцків міг погодити з своєю честю редагування цього брудного націоналістично-шовіністичного проурядового листка, від якого народ гидливо відвертався», — писав Ю. Мельничук у передмові до «Вибраного» Яцкова. Потім, «усвідомивши, в яке болото втягнули його лідери збанкрутілої партії, М. Яцків порвав з ними і, як сам визнав, «почав шукати чесного хліба». Ці шукання для письменника закінчилися тим, що він взагалі перестав друкуватися (націоналісти не могли йому пробачити розриву з ними, а до «лівого» крила літератури він так і не прийшов), хоч у цей час продовжував писати оповідання з народно-го життя»¹.

Треба сказати, що на Радянській Україні твори М. Яцкова друкувалися. Уже в 1919 році видавництво «Серп і молот» ви-

¹ Історія української літератури, т. 6. К., «Наукова думка», 1970, стор. 445.

пустило його збірку «Боротьба з головою», а 1930 року у Державному видавництві України вийшла книжка «Зразки творчості».

Вересень 1939 року викликав новий приплив сил. Немолодий уже митець активно включається в літературне життя Львова, стає членом Спілки радянських письменників. З гідністю проніс М. Яцків це звання під час тимчасової окупації, написані ним у ці роки твори про війну («Убийте мене!», «На світанку», «Червоне Яблучко») сповнені ненависті до фашизму, віри в перемогу.

В оповіданні «Червоне Яблучко» створено привабливий образ дівчини у червоній хустині — Червоного Яблучка. Цей образ дихає справжньою відвагою юності, мужності, що йде не лише від молодечого пориву, а й глибокого переконання. Дівчина відважилася на одчайдушний крок: пробралася на стару вежу і звідти в лютий мороз передавала по телефону повідомлення про ворога. Під час бою вона загинула.

Час народжував героїв, бо героїчним було саме життя, і письменник черпав у ньому матеріал для своєї творчості.

Оповідання М. Яцкова, написані в повоєнні роки, за своєю тематикою нагадують твори інших письменників того часу. В них знаходимо картини нужди і безправ'я в минулому і ті зміни та перетворення, що відбувалися на західноукраїнських землях у кожному місті й селі («По маму», «До нової школи» та ін.). Вривалося нове і в затишні кабінети бібліотеки Академії наук УРСР, де працював тоді вже літній письменник. Він переробляє деякі свої старі твори, пише спогади про І. Франка, В. Стефаника, не залишає й улюбленого жанру новели. М. Яцків намагається відгукуватися на нові події, іти в ногу з усією радянською літературою.

Уже за рік до смерті — помер М. Яцків 9 грудня 1961 року — письменник написав оповідання із старогрецької історії «Афродіта з Кнідос». Твір не втратив своєї актуальності й сьогодні, коли в Греції знову під солдафонським чоботом чорних полковників — свобода, демократія, елементарні права людини.

Прихід М. Яцкова в радянську літературу, його активна участь у творенні соціалістичної культури на західноукраїнських землях були закономірним результатом творчої еволюції письменника і впливу на нього нової, радянської дійсності.

Досліджуючи творчість Михайла Яцкова, впевнюємося в тому, що основу його спадщини складають реалістичні твори, зокрема цілий ряд гостро соціальних та глибоко психологічних новел, а також повість «В лабетах (Танець тіней)», які стали яскравими художніми документами життя трудящих Галичини протягом більш як півстоліття. На жаль, піддавшись впливу ідей декадансу, М. Яцків почав втрачати те, що становило одну з найхарактерніших рис його творчого обдарування, — тонку спостережливість і гостроту соціального

бачення. Але письменник постійно переборював у собі декадента, звільнявся від впливу реакційних ідей. Селянське походження, школа демократичного виховання, глибоке знання фольклору, відчуття спорідненості з традиціями передової української літератури, творчі контакти з І. Франком та іншими прогресивними письменниками — все це привело його на шлях реалізму й народності.

Реалістичні високохудожні твори письменника, в яких відображено народне життя, звучить високий гуманістичний пафос, оспівано красу природи й людських взаємин, показано соціальні перетворення на західноукраїнських землях за Радянської влади, витримали суворий іспит часом.

Микола Ільницький

ОПОВІДАННЯ

У НАЙМАХ

I

Літня ніч. Місяць світить так ясно, що можна би мак збирати. Небесний дзвін гомонить глухо у просторі — ледве чуеш його... Тіні садів полягали, як гурт сонячних марев. Квіти і зелень дихають свіжими пахощами. Садові затишки приваблюють молодість. На покосах блищить роса. Павутиння нависло з легенькою мрякою. Навколо села дримає ліс.

Пастушка Олена вже третю ніч спати не може. Лежить на сіні серед току, а сон не приходить. Накривається з головою й затуляє вуха, але даремно. Упертий шум у її вухах. Одна думка не дає їй спокою. Досі вона не мала ще своїх чобіток, хоч уже кілька років у наймах неволиться. Газдиня лише дорікає, а справити нічого не хоче. Взимку, як треба гнати худобу до пійла або принести води, дають їй старі великі чоботи. Вони такі важкі та незграбні, що скільки їх взувала, стільки просила бога, щоб дочекався літа і подбати за нові. Тепер, улітку, за худобою збирала ягоди і гриби та передавала їх бабусею до міста. Має вже більше чотирьох левів.

Завтра відпуст у містечку. Вона дасть Дмитруневі шістку, аби пас за неї худобу, а сама попроситься у газдині до шевця. Чобітки, нові-новісіньки, дуже їй в думку вбилися... Виринають із темного лісу, оповитого димом, і всміхаються, моргають до неї блискучими підківками, лиш майне попри хати і стареньку церкву. На цей раз дочекається. І то сама собі їх справить, ніхто не сміє їй випоминати. Як любо носити те, що придбане своєю працею!..

Думаючи не раз про чобітки, не помічала навіть, як її колоди будяки, як ожинники дряпали руки, як боліла спина від довгого схиляння.

А тепер в її голові думка думку жене, і в кожній — вона в чобітках. Вечорниці... Скрипка щечече, сопілка розважає. Спів лунає, гарячі лиця йдуть кругом. Стефан — о, як за ним дівчата зиркають! — шукає Олени та співає весело:..

Ой затну я раз дуба, дубом поколишу,
Бідну собі візьму в танець, а багацьку лишу.
Бідну собі візьму в танець, а багацькій дивно:
Вона її заступила — аби ї не видно.

Небіжка мати оповідала їй про трьох голубів-вісунів, що знають долю чоловіка... Місяць ховається за ліс, голуби летять, граються в сріблястих хвилях. Вкінці залопотіли крильцями і пропали.

II

Сонце гріє, збіжжя леліє, зелень пестить око. Олена квапиться через гайок. Ліщина зачіпає її, скобоче віткою, сполохана пташка зафуркотіла у кущі, ящірка шелеснула листком. Дорогою йдуть та їдуть люди, пастухи гомонять по пасовиськах. Джмелі та бджоли бринять по узліссі. Олена то ховається в холодку, то виринає на сонці і лишає село в долині.

В містечку повернула до знайомого шевця, дала гроші, він узяв міру й обіцяв, що за тиждень чобітки будуть готові.

В містечку — гамір. Купці повиносили крам і порозкладали на столах та прилавках. Міняться жіночі хустки, перкалі, стьожки та заповоч. Жінки та дівчата тиснуться коло краму, мов бджоли коло квіток. В Олені лишилося ще трохи грошей, але вона, хоч голодна, віддала їх за кусок перкалю в квітки. «Буде запаска, — подумала. — Волю три дні не їсти, а вратися. Як я голодна, то ніхто цього не бачить, але як не вбрана, то скажуть: «Он, дивіться, пішла якась ледащиця».

Вступила до церкви. Тіснота. Вона ледве добилася до вітваря богородиці. Матінка божа була красно прибрана, на шиї мала великі корали, на голові — золоту корону, кругом палали свічки, а сама веселилася з маленьким дитям. Обое так привітно дивилися на дівчину, що вона аж сплакнула. Довго молилася і дякувала матері божій, що помогла їй витривати в намірі. Коли виїшла з церкви, життя в містечку було вже в самім розпалі. З усієї околиці напливав народ. Старі, молоді, діти. Ці їдуть, ті — йдуть, деякі стоять і гуторять.

На вулиці хлопці обкидають один одного камінням. Коло будки з свічками двоє міщан вчинили сварку за те, що купець продав їм ті самі свічки, які вони за годину перед цим купили і віднесли були на вітвар.

Пищать дитячі пищалки та говкають погоничі. Дівчата в перкалевих спідницях і хустках; в капелюхах із строкатими китицями, молодики з вимашченими гривами бадьоряться, вимахують паличками, а дівчата показують заодно свої зубки. Там походжає бундючно панич із більшого міста, тут дячок, убраний, як піп, гордо відкланюється мужикові. Головною вулицею суне процесія серед хмари пилюки. Всі перевтомлені і мокрі від спеки.

Мужики також тут пхаються. «От ідуть люди, та й я йду». Кругом церкви і всередині повно народу. Одні посідали на мураві, інші — на лавах під липами або коло липи під мурами.

Перед церквою розташувались крамнички з шкаплірами, метеликами, хрестиками та іконами, книжечками, навіть продають оливу з «чудесної» ікони, що помагає «на біль голови і на гризь у серці».

Далі — розставилися у дві лави всіляки каліки та жебраки. Повиставляли страшне каліцтво, пхають його в очі прочанам та горлають охриплими п'яними голосами, як душі в чистилищі. Дві міщанки стоять осторонь, й одна шепче до другої:

— Чи видите, сусідко, он діти-каліки...

— Ага, а що?

— Та, знаєте, то старці самі виколують їм очі та ломлять руки і ноги, щоб люди мали над ними милосердя.

— О-о-о!

— Бігме.

— Не скрипи, як ворона в посуху, але поділися зі мною, — пробуркотів один жебрак до другого і штовхнув його під бік, аж той закусив губи.

— Ти, гречкосію! Що мене штовхаєш? Штовхнуло б тебе уві сні. Я з діда-прадіда на прошеному хлібі, а твій тато бігав за плугом, як пес.

— От, дивіться, сусідко. Такого навіть у поган нема. Де ж би публічилися так при народі!

— Ой так, Янова, у поган більша віра, ніж у нас.

Через подвір'я пошкандибав «ксьондз-місіонер». Відсапував важко, благословив вірних, що схилялися до його рук, усміхався та приговорював. Більші громадки пирскали перед ним, як плотиці перед шупаком, і давали йому дорогу...

Загриміла проповідь. Людські гріхи розбіглися, як коники перед косою. Слова посипались, як вода з лотоків:

одні втікали, як зайці, другі пустились за ними навздогін, як хорти.

Але буйної молодості не спинить ніяка сила. На бічних лавках зиркають одне на одного молодята і переморгуються. В натовпі перед дверима зав'язуються знайомства, ідуть пристрасні шепоти. За церквою походжають молоді пари і воркують у теплі полудня.

На ринку «комедія» приманює сотні людей. Катеринка мугикає, дерев'яні ляльки крутяться, б'ють в бубни та вивертають дико голови. Скрізь прокльони, вигуки, гармидер.

Олена задивилася на «комедію» і забулася. Її очі затьмилися, личко блідне. Ляльки двояться і виглядають, як облізлі мерці. Вона кинула дивитися, а навколо неї такі самі ляльки зароїлись. Блимають очима, вишкірюють зуби, витягають скостенілі руки. Вона губиться в тому мертвецькому заколоті. Млість вхопила її за серце. Отямилась і почала тікати. Мала дивну звичку задивлятися. Через те прозивали її забудькуватою...

III

Дорога в'ється під гору. Зливи поробили глибокі вибоїни по боках. Сонце парить, в'ялить траву. Карпати мріють, опорошені голубим сяйвом. Вниз опадають рівно царини жовтими, зеленими і білими лавами, на них — острови садів та верхи стріх, далі срібляста стьожка — ріка Бистриця, а за нею — містечко.

Олена напружує зір і слух, чи не помітить хоч одну людину, але не видно, не чути нікого. Зітхнула. Думки плутаються. Сама не знає, що сталося і чого їй жаль. Ні містечко зі своїм гамором, ні хати газдів не манять її.

Прийшла їй на думку Василюха. Тій вередливій газдині нічим не догодиш. Доброго слова від неї не вчуєш, лише сварку, побої та прокльони. Коби вже раз вирватись із того ярма! П'ять літ в неї вже без просвітку минуло.

Праця до пізньої ночі, а перед досвітом будять зі сну — така неволя. Пригадалися студені, понурі, сльотаві ранки, що стільки разів здавлювали їй груди. Якби ще півроку домучитися, а потім вона вирветься. Може, знайде ліпших газдів.

Пішла межами попри церкву на могилу матері.

Пополудні вернулась додому і погнала худобу у лязи. Опинилася в долині, за лісом. На горбку розклала вогонь і лягла коло нього. Ватра розганяє комарів і нудьгу, а худоба любить близько неї пастися. Втомлена, озирається довкола. Покіс рівний, ясно-зелений. На ньому чисто обкошені кущі ліщини та чорного скоруха. Далі горою підіймається ліс. Запах смєречини мішається з димом корінців та четини. На другому березі — зруб. Коло порохнявих пнів розсипались кущі малини і бузини, а внизу розповзлися ожинники. З трави піднялись широколисті лопухи.

«Не знати, чи світ усюди такий гарний, як у нас. Відай, такого милого села ніде нема. Не знати, як там у інших краях...»

Одна корова проходить повагом, обнюхує землю навколо вогню, наставляє голову до пастушки та обганяється щохвилі від настирливих комах. Пастушка розвеселилася:

— Видиш, Сивушко, які мої ніжки бідні! Скільки-то вогонь на них настає. Колючки, каміння, а найбільше — комахна. Але буде ліпше, буду мати чобітки — такі гарні-гарні!

Задумалася і знову лягла. Не бачить нічого, крім багаття, не чує нічого, крім легкого шуму в передвечірньому повітрі. Дим пахне кадилом. Вогонь, мов місяць, приманує очі і сповиває забуттям. Дим звивається, як вовна.

Вечоріє. Сонце озолочує верхів'я смєрек. По долинах, на берегах погейкують пастухи, лунають співи та сопілки.

Олена скликає худобу, стрибає за телятами і підганяє їх за дзвінком. Найстарша корова з дзвінком іде повагом попереду. Олена прислухається, чи не лишилось ще яке теля в гущавині. Бородаті діди трясуться по кущах, русалка похитує буйним волоссям, а за срібним гребенем сиплються іскри. Вужі піднялись, як свічки, і тримають на головках самоцвіти. Зелень папороті роз'яснилася. Худоба вийшла з лісу. В ковбані рохкотять жаби, ближче озиваються кумки, за цариною шелестить осика і гомонить ще дзвінок. Нетлі бринять коло сонних яблуньок. Черв'ячки та хрущі ворують тихенько травою, а по нивах і деревах дзижчить хор польових коників. Між сірими смужками жита маячить зелень тичкового гороху, бузини та садів. Польові копиці

конюшини куняють рядами, а довкола села царює темний ліс. Срібні хмарки насуваються на місяць. Роса холодить здорово, ярич нишпорить коло кертовини. Сіра хмарка посувається поза гребенясті верхи смерек і лишає їх на темно-синім небі. Смереки та кущі, розсипані за царинами, прибралися тінями і дрімають.

Олена пригнала худобу, поприпинала кожне на своє місце, ввійшла в хату. Василиха поралася коло вечері. Василь сидів на лаві, кутив люльку і дивився на горшки. Майстрував нині щось коло воза. Як і звичайно, займався легкою майстеркою. До важкої роботи був нездатний і лінивий. Худорлявий, рудий, повільний в їді і в роботі. Василиха заволоділа ним цілком. Боявся її, як вогню.

IV

Ледве світає, а ластівки вже дзьобонять по стріхах. Півні перекликаються. Вертаються пастухи з кіньми. Свіжий холодок і хмарки на сході віщують погідний день. Стайня відчинена, худоба ще відпочиває.

Олена йде до хати за коновками. Відхилила двері і стала на порозі. Тут усі ще в досвітнім сні. По кутках тіні. Чорний кіт розтягнувся на припічку. В душній хаті чути лише рівномірні віддихи. Василиха розвернулася горілиць, худа, опалена, розхристана. Довкола нахмареного обличчя розсипалося чорне волосся. Одну руку відкинула на край постелі і стисла кулак, наче надумалася когось ним почастувати. Дитина в колісці ворухнулася і, всміхнена, почала лебедіти крізь сон. Олена хитнула коліску, вхопила коновки і вийшла.

Сусід на дровітні коле поліно. З-під стріх виповзає лінивий дим. Кури починають гребти коло призьб. Телята озиваються, корови підтягують басом.

Олена набрала води, вмилася біля криниці і шепоче дорогою молитву. Коновки поскрипують химерно на коромислі. Ранні газдині виходять по воду і здоровкаються з Оленою.

Василиха встала люта. Буркоче щось, тягнуци на себе спідницю, миється і зав'язує хустку.

— Ти не виділа газди?

— Ні,— відповідає Олена.

Василиха пішла до корів. Олена принесла дров, за-

топила в печі і кинулась замітати хату. Василиха внесла дійницю і поставила на лаві.

Олена замітала уважно, але чула на плечах погляд Василихи, і він бентежив її, аж руки в неї тремтіли.

— А зігнутись не можеш? А он там, у куті, лишаєш барліг та гадаєш, що я буду за тобою замітати?

— Де — в куті?

— Ти вже осліпла!

Під лавкою лишилася стеблинка. Олена шурнула туди віником.

— Ну, ади, ади, що вона робить!.. Вона гадає, що я тут маю час гратися з нею!

Підскочила, вхопила дівчину за волосся і поволокла під ослі.

— Ось тут, ось тут, сліпаку забудькуватий! — шипіла і товкла головою дівчини об ослі.

Дівчина кліпала очима і піддавалася стусанам з німою байдужістю. Вона боялася їх лише в першій хвилині, потім уже тратила пам'ять. Це траплялося кілька разів на день, через те вона була бліда і залякана. Не раз зривалася у сні і тремтіла всім тілом, мов у лихоманці.

Надійшов Василь, але як почув жіночий крик у хаті, сів на призьбі. Василиха вибігла.

— А ти де був цієї ночі?..

— Та як де? Таж спав у stodolі...

— Брешеш! Я була в stodolі, але тебе не було. Чекай, я тебе навчу. То все на мо-о-ї-й го-ло-ві-і, а ти будеш до Кривенької ходити!

Вхопила поліно і стала гріти ним чоловіка куди попало.

— Та бійся бога, жінко! Таж люди ззираються на покаяння!

У

Сонце підходить, розпоршує росу з запахами квіток у повітряне море. Листки і квіти розкриваються, а з їх обіймів будиться комашня і бринить. Білочка беребить у кущі смерекову шишку. Над селом плаває яструб і заглядає на подвір'я. Поміж корови стрибнув заєць і помчав у млаки. Худоба сходить у розлогу долину. З одного боку — молодник, а з другого — ліс...

— Гоп, скіць,— ха-ха-ха!

— Ану, поборімся!

— Давай попідсили!

— Хай буде!

Хлопці змагаються.

— Ов, небоже, вгинаєшся... Було ще трохи каші з'їсти!.. Було проковтнути держално від ложки або копістку, щоб мав чим запертися. Скільки таких силачів на одну чвертку йде!

Сміх довкола. Ті, що дивились, підняли колотнечу та біганину. Грались, як рій мотилів.

— А ти яку хату будеш мати?

— Таку, як Василь.

— А моя буде ще мудріша — така, як у Мошка!

— А моя ще краща — така, як у попа.

— Ходить сюди, хлопці! Олена вже тут.

Гурт пустушів опинився біля неї. Вона розкрила здивовані очі.

— Ти чого посоловіла, як каня на дощ?

Мовчала.

— А ти яку хату будеш мати?

Дивилась в голубу далечінь.

— Биймо її, хлопці, вона не хоче сказати, яку матиме хату.

— Моя хата буде така, як цілий світ,— прошепотіла сама до себе і повела прутом навкруги.

— Ха-ха-ха! Дивіться, яка мудра!

— Зогріймо її, бо вона в такій великій хаті змерзне.

Двоє вхопили її за руки, інші наставились із прутами.

Раптом залунало з-за куців:

— Йой, хло-хло-о-о! Я тебе зогрію, то будеш мокрий!

Смаглявий парубчак вибіг, пустуни — врозтіч, він — за ними і періщив їх прутом.

— А пильнуй худобу, один з другим! А пильнуй худобу!

Степан вернувся задиханий і сів коло Олени.

— Ударив тебе, може, хто?

— Ні, але в голові шумить.

— Певне, Василюха знов...

Олена мовчала.

Парубчак догадався:

— А бодай її!

Степан вийняв з торбини кілька червоних яблук і дав їй. Сховала за пазуху, лиш одно тримає в руці. Вдивляється в нього напівсонно.

— Розчеши мене трохи, а я потім заверну тобі худобу.

— Дай гребінь.

Вийняв гребінь із ременя і схилився на її коліна. Поволі, в сонній задумі розчісує вона його темні, буйні кучері...

Потік шепоче по камінню співанку, трава ніжитьься, листя леліє, мушки, метелики граються в повітрі. Польові коники сюрчать, синички дзьобонять і скачуть шпарко по гіллях, плиски підлітають моторно, вряди-годи задзвенить дзвінок, у ліщині кує зозуля та стрекоче лускоріх, далеко в житі деркає деркач. В лісі воркують горлиці та дикі голуби, скигнуть каня. Смереки шепочуть таємно.

— Кажуть, що є такий час, коли дерева бесіднують між собою.

— Та й я таке чула.

— А чоловік тоді — як вслухається, та й забуде про все, як дерево.

Олена задивилася на смереки і зітхнула.

VI

Через тиждень принесла бабуня чобітки. Олена не могла натішитися ними. Легкі, з м'якої шкіри, з блискучими підківками. Як взула їх, то й вища, і краща стала. У чоботях безпечно. Ноги не проб'єш, а хоч об камінь зачепиш, то не болить. Але чобітки в неї — річ неабияка, буде їх взувати лише в крайній потребі. Ноги не сходяться, а чобітки можна швидко знищити. Завила їх у стару півку і сховала до комори. Справилася швиденько і стала меткіше поратися в хаті. Всміхалася до газдівських дітей, а найменше з них пестила.

Але Дмитрусь, що зависно дивився на її радість, обізався:

— А тепер, може, схочеш свої шанувати, а наші будеш взувати?

— Е, до неї тепер без бука і не підступай,— додав газда.— Спаніла так, що годі... От — гадає собі — не потребує вже нашої ласки.

Василиха загомоніла:

— Ну, ну, нехай мені роботи не робить, а з чобітьми пеститься, то я їй ті гордоці з голови вижену. Нехай лише зима прийде!

Дівчина спаленіла і вийшла з хати. В горлянци дувив її жаль, сила і охота до праці відпали. Цілий світ став їй немилим.

VII

Настала зима. Голоси завмирили без відгомону, як в ямі.

Одного вечора сказала Василиха:

— Олено, завтра вдосвіта підеш до міста по муку.

— Та в чім піду, коли ані загортки, ані спідниці теплої не маю!

— Не бійся, не вхопить тебе. Надворі пробирається, буде сонце.

— Ой, це сонце тепер, як мачуха!

— От не базікай, а йди вкладайся спати, аби раніш встати.

Олена подивилася тим дивним поглядом людини, яка щось прочуває. Зморена цілоденною працею, постелила собі на лаві і лягла...

Після півночі збудила її Василиха і веліла збиратися. Олена засвітила каганець, одяглася, взяла з припічка мішок і гроші й хотіла йти.

— Чого надулася? Чому собі картоплі не візьмеш? Гадаєш, що тобі марципанів наставляю? А здула б тебе хвороба! Ади, взулася в ті капці та гадаєш собі: отут ти мені тепер під зап'ятком. А не дїждеш! Помітуєш картоплю! Чекай, дідька з'їси!..

— Та візьми, візьми, бо ще скажеш, що тебе тут збиткують та їсти не дають,— пробуркотів Василь.

Олена взяла кілька бараболь, сховала їх за пазуху і вийшла.

— А вважай та скоро вертайся,— гукнула за нею Василиха. Загасила світло і лягла на постіль.

— Ото якесь, ні до бога, ні до людей... А найгірше за те її ненавиджу, що щоб їй не скажи, то мовчить, наче її занімило.

Олена вийшла пригнічена. Картопля, хоч студена, пекла, але так гірко було, що їсти перехотілося. Ішла

обережно, бо була ожеледь і п'їтма; скільки разів зачепила об груди, то аж під серцем її боліло за чобітки. Час від часу нахилилася й оглядала, чи не роздерла.

Настав холодний ранок. На сході нависли хмари, мов брудні кусні льоду. Віяло від них холодом.

Дівчина йшла скоро, щоб розігрітися. Старий сіряк і хустку пронизував морозний вітер і колов, як шпильками.

Глянула на себе і заплакала вголос:

— От до чого я дослужилася між людей! А роби, а гаруй від досвітку до ночі, як чорний віл! Душу з тебе вигнати хотіли б, аби надсятеро розірватися, а подяка за ту працю яка? От кинуть будь-що їсти, мов собаці. І доробися тут, і дослужися! А бодай ти ніколи гаразду, ні просвітку не зазнала, так, як я в тебе...

Холодний ранок збільшував жаль. Але вона не звикла плакати. Терпіла і мовчала. Утерши сльози, йшла задумана. Дивилася перед себе і почала пригадувати всіх людей, яких знала. Хто з них добрий, а хто ні. Майнули знайомі лиця. Бабунине щире: вона навчає все Олену і радить слухати газдів і бути терпеливою... Батько такий добрий і бідний. Степан — добрий. Та він щасливіший за неї. Хлопець усюди дасть собі ради. А інші люди... Одні байдужі, другі неапативні...

Дорога веде через ріку. Хвилі повзуть швидко і несуть кригу.

— Бідна ж моя голівонько, що я тепер робитиму?.. Льоду нема, воза не видно, чекати нема як на морозі... Брести у чоботях зле — замерзнуть на ногах.

Довго важилася. Мало що не плакала. А ріка спокійно котила темно-сині води.

Олена скинула чобітки. Мов не своїми ногами стала на ожеледу і пустилася брести босоніж. Коле, щипає вода вище колін, ноги сковзаються по камінню... Ще, ще трохи — ось вона вже на березі. Взувається і трясеться, аж зубами цокоче.

* * *

З міста перевіз її мужик через ріку.

Олена йде, мов п'яна. Руки задубілі і червоні, як грань. Плече ув'яло під клунком, а змерзла так, що й тягара негодна перемістити. Здається їй, що двигает муку на обох плечах. Сірий вечір западає скоро, мари

танцюють перед її очима. Чи це сон? Земля важиться, подається під ногами. Лиш навичка веде її до цілі. Вона рада б уже спочити; більш нічого не чує і не бажає.

По хатах уже позатоплювали. Мороз зціпив повітря, дим ледве продирається крізь нього. Вдивилася в блиск, що плив з одної хати. Глянула перед себе, а в очах потемніло, мало не впала.

«Ой, як швидко темніє,— думала.— Додому вже недалеко, а так тяжко дійти. Скільки разів вздовж села перебіжу і навіть на гадку мені не прийде, що я змучилася, а нині... Он Петро Семенів, а там — Щербани, а за ними мої газди. Важко доплентатися. Коби то можна ту дорогу сховати, що не раз за іграшки перебіжиш. Колись буде легше, і мені пригадається нинішня дорога. Вона минеться. Все минеться...»

Ледве приволоклася.

На порозі мало не впала, але змоглася, поставила муку на стілець, а сама склонилася на лаву. Василиха вдала, що нічого не помічає. Газда підійшов до дівчини і заговорив. Її очі вперлися в огонь, що падав з печі. Вона не рухається, як мертва. Лиш сльози напливли в очах і падають на його руки. Він розперезав її. З пазухи покотилася ранішня бульба.

Поклали Олену на піч.

До ранку її погіршало. Запала в гарячку і кричала спросоння.

Василиха послала по Марисю, Оленину бабу.

— У мене не шпиталь: нема кому ходити коло слабих!

Прийшли Марися з сусідкою й обвили Олену кожухом.

— Тут ще її сіряк і чоботи,— згадала стара.

— Сіряк дам, а чобіт — ні. Вона збила дві миски і один горнець.

— Та я вам поверну гроші за те. Скільки були варті ті миски та горнець, що за них аж чоботи в бідної дівчини грабите?

— Що були варті, то були варті, а я від вас грошей не хочу. Ще потім скажете, що ми вас тут пограбували. Одужає, то нехай сама принесе гроші...

— Ой, одужає!.. Вже її тут довели до могили...

Розвили Оленин клунок. Був там старий сіряк і втерта хустка, ще від матері. Дві сорочки, одна латана, три перкалезі спіднички в квітки, дві хустини, кілька

силянок намиста, крайка, китайка, сталевий перстень і пара мосяжних ковтків — ціле-ціле придане бідної дівчини.

Бабусі навернулися сльози на очі:

— Доробилася у вас до голого коліна.

Занесли її додому. Марися заходилася коло неї, варила зілля, прикикала шептух, підкурювала, але все ні на що не здалося.

VIII

Федя, Олениного батька, не було тоді вдома. Рубав дерево в лісі, а в суботу ввечері прийшов додому і застав новину...

Сидів на лаві і думав. Його думки переривав сухий кашель Олени:

«От маєш новий гаразд... Недавно оженився, а скільки похоронів за той час справив. Поховав своїх і жінчиних, і жінку, і дітей двоє. Лише чоловік трохи з біди вилізе, лише відітхне, а тут знов новий клопіт. Бідний ніколи нічого не доробиться. Як не по коняці, то по голоблях. Коріцмається чоловік, як муха в мазі, то й ведеться йому, як мокре горить. Полум'я ніякого, лиш диму гіркого багато. І маєтку не доробився, і здоров'я нема вже. В біді вік пропадає...»

Пішов до корчми. Сидів у кутку сам за плящиною та й далі думав. Люди приходили і здоровкались байдуже. Війт і писар сиділи з багачами, пили та балакали голосно. Федь сперся на руку і дивився на них крізь димні сутінки.

«На світі має вартість лиш багатство, гроші, маєтки. Хто їх має, той має і розум, і сумління, і пошану, і все. Ховають багача — піп читає прощу за нього і говорить: «Це був чоловік сумлінний, справедливий, до церкви все ходив». Говорить, все вихваляє, аж люди плачуть, а чому? Бо взяв гроші за похорон, а то був останній грабіжник, злодій. Ну, правда, інколи піп схаменеться. «Він, — каже, — часом согрішив, але хто ж із нас нині без гріха?..» А вмре бідний, то тягнуть його, мов здохлу тварину, аби лише збутися».

Федь перехилив чарку і скривився, як від отрути. Подивився на писаря.

«Я завжди був такої гадки, що тепер кожний з нас дурний, письменний він чи ні. Нинішня вченість нічого

не варта. Нема в ній ні сумління, ні доброго прикладу. Я хоч би нині і слабкий був, хоч би і в роті нічого не мав, а прийде наказ попові косити або молотити, то подумаю собі: «Ну та що? Вчений чоловік хіба кривди моєї не схоче, отже, йду». Але коли моя дитина вмре, то піп без воза та й без п'ятки ані з місця не рушить. Бери звідки хочеш, а йому дай. І де ж тут сумління, де тут приклад?.. Чого тут наука варта, коли сумління нема? Таж і ведмедя, і собаку можна всяких штук навчити».

Махнув рукою і налив чарку.

«І як же мені тепер, бідолашному, поводитися з багачем? Коли хтось краде та обдирає людей тому, що жадний, то мені, мабуть, також не було б гріха, якби я з біди когось ошукав...»

Похитав головою і засміявся гірко. Думки плуталися.

«Не раз думаю собі, що і я не такий вже зовсім дурний...»

Відчув весь тягар самоти і гірку нудьгу.

«Довкола пусто — і в мене так само».

В уяві майнула перед ним небіжка жінка.

«Палагно, Палагно, де твої ручки, де твої очі, де твої сліди? Бідна мученице! Зглянься на мене та випроси в бога талану для мене і своєї дитини... Я тебе ніколи і пальцем не ткнув. Ой Палагно, того спокою і добра давно вже нема...»

Він бачить, як жінку кладуть у домовину, збиту з дощок постелі, і виносять на двір.

«З постелі труна...»

Синочок Івась припадає до домовини і не пускає, а мала Оленка стоїть у вікні і заплакано дивиться за похороном».

Федь схилив голову на стіл і гризе кулак. Спогад про жаль і здивування дитини схвилювали його.

«Поставив ти мене, господи, зі скованими руками перед каменем. Як же ж той камінь лупати?.. І нехай мені тут знайдеться мудріший та нехай порадить, як і що робити...»

Вертався пізно вночі і став коло воріт.

«Ані в хату, ані в світ. Ані здоров'я, ані смерті. Ніч почі не рівна, днина днині не рівна».

Вслухався в шум потоку, що грав у долині.

«От булькотить, пливе вода. Куди? За чим? Та й пропадає в піску».

Весна настала, а здоров'я Олені не поверталось. З кожним днем в'янула. Ранками було легше, а з полудня стогнала від зтяжної хвороби: лежить на одному боці, то знов просить, щоб її повернули на другий, і знов шепче, щоб її поклали горілиць. Тяжко їй було вимовити слово. З життям і голос від неї втівав. Коли лебеділа, то на її личку малювалася велика мука. Покладе руки під голову — терпнуть; зложить їх на грудях — давлять, як камінь від жорен; опустить попри себе — стають важкі, западаються крізь постіль глибоко в землю, тягнуть її за собою. В ногах холод і дрижаки, в грудях гаряче, ніби там вогонь горить. Здається їй, що не лежить на постелі, лиш на голих, твердих дошках, і подушка дошкуляє. Росте під головою, виповнюється, підіймає вгору її голову, подається, аж шия терпне. Дошкульний гомін дροжить в вухах, аж млоїть. Пам'ять заморочується, мари мучать її безсонницею, якої вона не в силі відрізнити від сну.

* * *

У лісі весняний ранок. Рубачі повиходили з колиби, стають до роботи.

Федь устав, мов не свій. Такий його жаль взяв, що сам дивувався, звідки це та й з чого? День був сірий, в лісі стояв сутінок. Морозу не було, але Федь промерз та ослаб.

Чути було, як цюкають сокири, гупають довбні, шаркотять пили, скрегочуть колоди та лопають грубі поліна. Час від часу рухється з тріском і грюкотом велетень дерево. Глухий стогін, ніби з тисячі грудей, лунає далеко-далеко лісами.

Федь колов колоду, коли почув за собою голос. Обернувся — Степан.

— Йдіть, нанашку, додому. Марися мене послала. Олена вмирає.

X

Олена розплющила очі й прислухалась.

— Бабуню, чи то зозуля кує?

— Ага, зозуля.

— Підведіть мене до вікна.

Стара взяла її під руку й допомогла зійти з постелі. Олена стала на долівку, почувла гострий біль в голові і впала на Марисині руки. В грудях защеміло, піднявся кашель, полилася кров.

Згодом очуняла. Сиділа коло вікна, а стара підтримувала її. Повіяло весняним леготом: вона прижмурила очі і слухала, як вітерець гладив її по лиці. Стала майже прозора. Дихала важко...

У вільшині тужить сопілка, а там потік забуту співанку співає.

— Гори синіють он, верхи зеленіють, а ліс, бабуню, який милий тепер... Я радо пішла б, мені легше нині. Чи то вже з полудня? Коли сонце знов зійде?..

Останніх слів стара не дочула. Олена знов схилилася на підвіконня і зажмурила очі.

Надійшла сусідка і допомогла занести хвору на постіль. Олена чує, як її поволи переносять, як кладуть легко і накривають сіряком. Усе чує, та не має сили прокинутись. Її огорнув такий солодкий сон, що аж жаль прокидатися...

Стара захлипала. Олена розкрила очі. Вітер заносить цвіт яблуньки до хати. Дівчина видивилася — голуби ті давні. От і мати... в білій, як сніг, намітці. Дівчина зайшлася перериваним плачем.

— Цить, дитинко, я все знаю. Тебе мучили. Тихенько, тепер вже не будеш терпіти.

Дівчина втихомирилася:

— Я, мамуню, маю чобітки. Я сама собі їх придбала. Чекайте, покажу вам.

Але мати переймає її.

Марися заводить. Хустка їй з голови зсунулася, сивий волос упав на Оленчині ноги. Дівчина розплющила очі, усміхнулася і затихла.

XI

Нарядили її в біленьку сорочку, спідничку з квітками і поклали на лаві. Сусідки сходяться. Тиша переривана зітханням, шепотом, молитвою. Діти, здивовані, притулилися до матерів.

Прийшов Федь. Сперся на припічок і важко дихав. Вінок з барвінку у неї на голові — як до шлюбу. Піді-

йшов і припав до її ніг. Потім узяв її голову в обидві руки та промовляє:

— Скажи, на кого і навіщо нас покидаєш? На кого я тепер буду надіятися? Хто по моїй бідній голові заплаче? Така ти, як рання квітка,— та й диви — уже тебе нема... Та й просвітку, ні добра ніякого не зазнала, бідна дитино... Ми тобі хату ладили, а ти собі іншу знайшла. Ми тобі коровицю придбали, а ти її покинула...

Сусіди вивели його силоміць на призьбу і розважали.

— То, куме Федю, як той казав, нема чого плакати. Таж нас також таке чекає.

— Або, може, й гірше.

— І я скажу: може, й гірше. Бо що тут — то ми бачимо.

Федь сховав голову в долоні. Грициха відкашлянула.

— Отак, Грицихо, вороги нині знищують наших дітей. Що воно комусь винне?..

— Ой так, так, бодай їх грім бив та періщив!

Мали на гадці Василюху.

— А що гадаєте — вона завтра не буде брехати на ціле село: «Йой, падоньку мій нещасливий! Яке воно, небожа, добре та послушне було. Та чому воно не сказало, що йому хибує? Та чи воно в мене їстоньки чи питоньки не мало?»

— Еге, еге. Так, як би їй за ту дитину черево боліло.

Федь прочунав. Встав і поволікся до комори. Склав руки на скриню і приліг на них головою.

Дихав важко. Губи увіссалися в руки, очі світили дико. Мав розкриті очі, а здавалось йому, що спить. І добре йому так було. Хотів, щоб те забуття тривало якнайдовше. Забував про біль.

Виринула хата, люди, небіжка. Захлипав, ніби спрощення, і прошепотів:

— Підеш, донько, до матері та скажи, що мені тут уже гаразду нема. Скапарився вік, як несолена страва.

Люди дивляться на нього, він водить очима по них, немов прощається. Прокинувся і притиснувся до кутка комори. Знітився і обгорнувся сіряком. Жаль йому стало самого себе. Чув на собі драну сорочку і латаний сіряк, і здавалось йому, що вони також нещасливі. Заломив руки і бився головою об стіну.

СОБАКА

Ночами стерегла майно свого газди, терпіла голод і холод, а днями шниряла по чужих обійстях за поживою. Звичайна історія. Боки запалились ямами.

Скулена, загнула хвіст під себе і гризла кістку. Але замерзла кістка була затверда на її зуби. Знеохочена, сіла. Була хвора, дрижала від морозу, а в її очах стільки суму...

Сніг куйовдився від морозного вітру, як волос старця, в серці якого дримає гадюка.

Хтось загулював на собаку — вона попленталася далше і знов сіла. Надходить пустяк і схиляється по камінь — вона тікає. Іде прошак, кличе її, вона дивиться недовірливо і тікає з дороги. Ніде місця спокійного...

Прибігла домів і запряталася під піч. Вже й їди не просить, тільки лиже цуценята, що приссались до неї і пишцать... Дивиться з-під печі сонним поглядом, повним материнської меланхолії...

Мала Ганнуса любить бавитись з Лискою, але тепер сидить на лаві і шепче: «Бідна Лиска, дуже бідна Лиска. Як мама дадуть мені молока, то я сховаю і вночі встану тихенько, аби ніхто не видів,— та й дам Лисці. А як буде тепло надворі і чічки настануть, буду бігати з Лискою і з песиками у ліс, але вже не буду її бити, лише все сховаю для неї хліба в пазуху...»

Газда заглянув під піч, витягнув щенята, став їх оглядати і вибирати. Лиска прочувала лихо, приповзла на животі і почала лизати його чоботи. Цуценята пишцали, а вона не могла їх оборонити. Вона лише махала хвостом, скавуліла жалісно і благала очима. Він копнув її, запер у хаті, а щенята виніс на мороз. Даром скавуліла і дерла лапами двері. Знадвору долітав писк, переходив в уриване хропіння, вкінці цілком затих.

Газда застукав у сінях, собака поволоклась під піч, а дівчатко стрибнуло на постіль і накрилося з головою.

НЕДОУМНА

Прибита і робуча попелюшка. Жертва сім'ї. Ніхто би не сказав, що їй вже сімнадцять літ. Молодших сестер виняньчила, вони викрасніли, розвились понад неї і попихаються нею. Терпеливо зносить вона нехтування і прокльони, без зазвисті дивиться, як сестри живуть собі вигідно і гарно вбираються. Кинуть що їсти, то добре, а забудуть, то вона не упімнеться. Скуляться на краю лавки і так без вечері засне.

— Юстино, принеси води!

Юстина натягає драну загортку та йде в ліс по воду. Осінній вітер морозить, гуде. Вона бреде босопіж болотом і гріється скорою ходою. Перед її вбогою уявою мелькають чобітки сестер, але вона не вміє зазидувати — недоумна. Підтупцює живо, хухає в одну, то в другу руку, сльози станули їй в очах — від вітру. Тягар горбить її, вона перездіймає його з одного плеча на друге й зітхає: «Ой божешьку, боженьку, дай весну, дай!»

Скільки разів на день іде вона цією стежкою і скільки вже літ!.. Коби вже борше до хати, бо коромисло в'їлося в молоді, заниклі рамена. Але все легше вертати. То лише з хати так тяжко... Коновки хитаються і нею хитають, бо ноги позривані, і крижі, і вся сила. Ноги, руки і лице задубіли, посиніли, і студінь вже не так їм допікає. Ослабає, ледве плентається. Намагається підбігти і ставати ціпко, щоб не посковзнутись...

От вже й хата близько. Поріг, сіни, двері... вже й у хаті!

Крижі ув'яли. Змоглась ще раз — зняла коновки, стягла з коромисла, поставила їх у куті і відітхнула. Станула грітись коло печі. Дивиться, як котики граються, і сміється щасливим, сердечним сміхом.

— Дурна Юстино, чого хлипотишся! Он люди ідуть, запрячса десь, не стій така розчіхрана та обдерта!

Юстина йде чистити стайню або ховається до комори, щоб не набрати стусанів від сестер.

Скрилась у кутку і виймає з пазухи звиток. Розвиває обережно талісман зі жмуту пестрих платків, що відпали

від сестриних сукопъ. Розвила — образок із старої газети. Вдивляється в нього, голубить, проговорює і знов завиває в платинки.

Скулилась і вдивлялася в темний кут під стелею.

— От не чіпайте її, дітоньки. Вона вам світ не заступила і місця не займе. Менше місця потребує, ніж сама завелика.

Так бабуня боронила її перед сестрами.

Обличчя бабуні білим волоссям окружене.

Юстина вдивилась у кут і шепоче бабусині слова, як молитву:

— От не чіпайте її. Вона вам світ не заступила, що вона винна, що таку їй бог долю дав. За то він її колись помилує, бідну мученицю...

Сльози наплили їй в очах — ясність і тепло обнімало...

ЩО Ж РОБИТИ?..

Сиділи в публічному огороді. Вона тримала дитину при груді, вдивлялася в землю і відповідала на його слова з гірким усміхом; він водив посоловілим зором то на неї, то на рухи дитячих усточок.

— Докоряеш мені, Германе, чому я інакше не зарядилася. І як же я могла зарядитися! Ти лишив мене без крейцера, на опіку божу, а я на тих часах мусила втекти з дому, щоби бідній матері не зробити сорому. Я тинялась, як собака, по закутках, ночувала і мерзла по таких місцях, про які мені перед тим і не снилося. Сама була б я боялася, та з слабою дитиною чувась безпечніше. Гіркі сльози ковтала, а розрадити не було кому. Тоді я уперше пізнала, що то самота, що то значить бути відрізаною від людей і боротись самій без способу. Не раз в заулках серед осінніх ночей виділось мені в соннім зморенню, що мене зіпхали люди на якусь кладку. От я іду тою кладкою і тисну до грудей ціле життя й утіху — свою дитину, а юрба попихає мене все вперед та вперед. Аж нараз, над самою серединою глибини — кладка урвана. Я стою в мертвій розпуці на краю, а з пропасті доходять зойки матерів, мішаються з дитячим квилінням, продирають гук шалених хвиль, продирають ніч і чорні хмари та німіють під холодним небом. То знов здавалось мені, що юрба трутила мене в пропасть. Чорні хвилі затоплюють мене, а я якоюсь надлюдською силою витягаю руки і несу своє життя над поверхністю глибини і повзаю по своїх попередницях, що в'ються в останніх судорогах...

Мій боже! Глянь, Германе, як воно всміхається!.. Чи я могла би погубити його! Чи я могла б погубити себе і залишити таке маленьке, самісіньке!.. А вже раз дума-ла кинутись з ним в глибіню. Слухай... то був тоді вечір... я вже йшла. Я збожеволіла і опинилась на самотнім мосту ставу. Ще лиш хвилька... Та дитя заквилило і пробудило мене. Я отямилась. Мені видалось, що хтось на мене кликнув, що темрява кругом мене плаче, зітхає,— ні, я таки чула кругом таке глибоке хлипання, що аж сама себе злякалась і покотилась на міст.

Осінній холод став такий приємний, темрява так роз'яснилася...

Я вертала до міста, а з лип падали сльози на пожовкле листя... При світлі ліхтарні я станула і глянула на дитя... Сі оченята дивилися на мене так невинно і жалібно, що я розплакалась, як ще ніколи, і поцілувала його. І від того першого цілунка почула таку любов і розраду, якої ти не піймеш. Кілька разів проклинала я свій нерозважний крок. Я умістила дитину у одній знайомій і кинулась шукати служби. Але гадаєш, що так легко було, як здається? Нині на твою працю не дивляться, а заробіток, що тобі дають, уважають за милостиню...

Сама не знаючи, як і відки, я опинилася в таких місцях, що бодай не згадувати... Що ж робити?..

Потім взяв мене якийсь старий пан, і я мусила годити йому. Що ж робити?.. Тепер трохи ліпше. Маю незлих господарів, гарувати треба, не раз крижів не чую, але що ж робити? Як то кажуть: побідуєш за сім літ, а відтак привикнеш...

От жию якимось, як заголомшена під обухом... нічого не тямлю. Лиш часом, як прийде така хвиля, що стану розгадувати, то такий жаль мене стрясе, такий жаль, що душа вся плаче, так плаче, що ціле тіло дрижить на мені. І тоді питаю себе, хто тут винен? Чи я винна тому, що так до непам'яті любила?.. І тоді таке мене обридження до самої себе і до всього збере, що мщуся на собі. Як не йшло життя добрим, щирим способом, то найскапариться до крихти: мені вже однаково...

Так, так, Германе: через солодкі ночі — гіркі дні. Знаю, що ти не міг мені допомогти. Бідний бухгалтер... Але то мене боліло, що ти мене в той час покинув і не дав знати про себе. Та менше з тим — ви всі егоїсти, ви від всяких клопотів умиваєте руки.

Я за той час багато навчилася і пізнала такі речі, про які мені перед тим і не снилося. Гірка то школа була, гірка, але що ж робити... Нікого мені так не жаль, як бідної матері. Як вона десь побивалася за мною!.. Що вона, бідна, тепер без мене робить? Чи я зможу коли показатися їй на очі і направити все?.. Чим я відплачу її безсонні ночі, її грижу і наруги від лихих людей?..

Я змінилась? Тебе дивують мої слова? Біда всього навчить... Знаєш, Германе, я тепер нікому не вірю і тобі

вже вірити не можу. Знаю, ти був добрий, але... Ну, та скажи, що я винна?.. Та я тебе не спиняю, не вішаюсь тобі на шию, роби, що тобі подобається. Тепер маєш більшу платню — можеш женитися...

Клара схилилася над дитиною і шептала глухим, уриваним голосом:

— Я тебе ні до чого не обов'язую — я, я бідна служниця, ти — пан... От хіба, може, колись, як постаріюся і прийду до тебе на службу, то ти не повинен би заперти двері переді мною. Зрештою... гм, зрештою, про що я тут зі всім так розбалакалась? Але ти питав мене... Треба йти, бувай здоров...

Тут вмить схопив її Герман в свої обійми разом з дитиною і став цілувати, і перепрошувати, і звинятись крізь сльози.

Клара прокинулася неначе зі сну і глянула в його очі — глянула вперше з тим повнодушним, материнським захватом, який до смерті не забувається, скрила обличчя в його рамя і зайшла від плачу. Хлипала, і дрижала, як лист осиковий, і тислася до його рамені...

ШКАПА

Стара, дихавична, худа, мов терлиця, тягла тяжкий віз. З праці і голоду мала полуди на очах і бачила лише мов крізь сито. Дорога тягнеться під гору. Шкапа напружила всі сили, аж хребет згорбився, і сопіла, неначе хто подалік пилкою різав. Спотикалась і падала. Шкіра у неї позбивалася на колінах, кров капала з розбитих губів і ран, що нагрузили на хребті і клубах. Хотіла зупинитись і набрати духу, та візник прав її по кістках так, що аж висувались з-під шкіри. Він гнав її і верещав, мов скажений; знав, що, як стане, то хоч порубай її, вона з місця не рушить. Уся вже була мокра з утоми, наче з води вийшла. Але недовго вона могла слухати побоїв. Тремтить, ледве ногу за ногою волочить, а би-чівно глухо хлопає по її кістяку.

Хитрак бачить, що биттям уже нічого не вдіє, і береться за інший спосіб. Скубнув жменю сіна, дав їй понюхати і заклав під упряж, з боку голови.

Коняка пустилася кілька кроків скорше, намагається досягнути губами сіна, та дарма викручує шию. Воно так близько, лоскоче її ніздрі своїм запахом! А поодинокі стеблинки, що стримлять коло очей, видаються грубші від пужална.

Зморена, знеохочена, знов звісила голову.

Погонич змінює тактику.

Витяг сіно з-під упряжі, відбіг на півтора кроку і наставляє те сіно до неї. Шкапа напружує останки сил, шкандибає, а сіно все утікає, а дорога все під гору та під гору.

Тяжкі хмари бовваніють, скрізь пусто. Здається, що в усьому світі осталися лише на вічну пам'ятку отой погонич та шкапа.

Коли вже опинилися на горі і мали з'їздити в долину, мужик дав їй сіно, але вона захиталася і впала. Витягнула судорожно копита, здригнулася кілька разів усім тілом — і сконала.

В її склистих очах були сльози. Плакав і мужик з віхтем сіна у жмені.

СМЕРЕКА

Росте в гурті струнких, пишних ровесниць. Росте, покривлена, вже тридцять років. Якби всохла, були б її зрубали, а так мусить мучитися.

Старий дубовий пень станув на заваді, але вона підняла своє коріння понад нього, сп'ялася на тому корінні, як на ногах, і помалу росла вгору. Найменша пилінка паде на землю, все йде до землі, а деревина здіймається до сонця. Власний тягар зігнув її так, що в половині росту почала втрачати рівновагу і хилитися на інші смереки, але збрала останки сил, подалася кульбакою назад і звідси могла вже рости просто вгору.

І деревина має свої пригоди, свою долю. Ціле життя на одному місці, а довкола цікаво. Щохвилини нова відтінь, нова зміна в природі. Так і та смерека. При злиднях зрівнялася з іншими смереками, і коли каня плавала над лісом, то ніяк не могла пізнати зверху, як там болі криються долом.

— Дивіться, яка цікава смерека! І так може вона встояти перед бурями на тім високім корінні!

Тут чоловік ударить палицею або цюкне сокирою, аж верх заметушиться, і всі пробують її силу.

І має вона на собі багато старих і нових ран. Смола спливає по них. Має чорні сліди від вогню, який підложила людська рука.

Не раз вона так хитається, що ось-ось упаде. Але поки що вона купає у проміннях галузки і шепоче свої думи. Може, завтра виверне її ураган або людська злоба, але сьогодні її зелений верх ще під небом і сонцем.

БУЗЬОК

Самиця бузька сиділа на ялиці і чистила пір'я. Витягала дзьобом зубреці в крилі і вигладжувала пух на грудях. Оглянула себе і сиділа тихо. Чиста і біла, як це лиш птиця може бути.

Перехилила голову і дивилася на небо. Хмари бовваніють, зближається осінь. Ген полинув гамірливо ключ журавлів у вирій. Там тепліше. Вона чекає на самця, прилучаться до гурту і також полетять.

Загримів вистріл — птиця злетіла коміть головою. Розшибається на гілляках і паде на землю. Страшна поява ловить її, скручує шию, вона борониться дзьобом і гине.

Діти увиділи, що тато несе великого птаха, і вибігли назустріч. Розбишака дав їм птицю, вони оглядають її і бавляться. Жінка шолопає пальцями під пір'я:

— Але яка вона худа, лиш жили та кістки, нема й крихти м'яса. Не знати, що з того за хосен; гріх лиш — село може згоріти.

— Це лиш дурні хлопці так кажуть, — замітив розбійник. — Ходжу вже цілий місяць по лісі, і ніде нічого не видко. Не мав що іншого робити, та й стрілив.

Птиця лежала на землі. Витягнені ноги, покровавлене пір'я злипалося, глина припала до нього.

Дітям наскучило бавитися, взяли і закопали її...

Над зрубом летів бузьок і розглядався пильно довкола. Облетів зруб, облетів цілий ліс, знов вернувся, облетів колесом зо дві милі і змучений сів на ялицю. Підоймив голову вгору і клекотав. Кругом тишина, смуток і сутінь. Відпочив трохи і полетів знову шукати своєї подруги. Прилетів у село на свою стріху і застав пусте, холодне гніздо. Сів і заклекотав з усієї сили. Пусто...

Коло призьби зашумотіло — то вітер шелеснув кукурудзінням.

Забіліло перед хатою — то світло мигнуло крізь вікно.

Замаячіло коло яблуньки — ні, то полотно на жердці.

Вложив дзьоб під крило. Холодний вітер куйовдить пір'я. Нога стерпла. Витягнув другу, а ту зігнув під се-

бе. Витягнув дзьоб і знов роззирався. Темно і пусто, лиш вітер шелестить. Сховав голову в пір'я, посуятив верхами крил і знов умовк. Лиш пір'я на грудях підймається й опадає.

— Пі-гі! Пі-гі!

Прокинувся і став розмахувати крильми і розглядатися. Темно, темно, темно, лиш крила шумлять.

Чайка пігикала далеко.

Ще більше скулився. Так холодно йому, що не міг знайти загітку в собі... Став порошити дощ...

Суятить він, і літає, і шукає своєї подруги вже дев'ять днів. Ночує на тій ялиці в лісі, де її смерть постигла, ночує на скирті і на оборозі серед гаю. Ночі студені, з бурями й дощами.

— Вже наших бузьків не видно, — говорив мужик вчором у хаті.

— Ая, бідні птахи полетіли. Так, здається, осінь. От, усе веселіше було, поки вони були.

А бузьок прилетів і сів на стріху.

Зіслаб. Істи не міг і не мав часу. Клонить головою і присідає, бо ноги ослабли.

Рано почув шум над собою, отворив очі — громада бузьків колує. Хотів розняти крила — і покотився долі стріхою на обійстя.

— Ади, що воно є! Певно, хтось самицю вбив! Бідна птаха, аж серце дереться. Мало ще всякого смутку...

— О, вже той чоловік не варт жити, що на таку невинну птаху важить! Бог би його скарав!

З МОНАСТИРЯ

Оповідання шкільного товариша

I

До пізнього вечора я молився гаряче в церкві, а на другий день вигнали мене з гімназії за атеїзм. Обвинували мене в тому, що я зійшовся з таємним безбожним гуртком старших гімназистів, наказали мені зібрати книжки і виноситися якнайшвидше. Було мені тоді 14 років. Я вийшов, приголомшений, на порожній коридор і не знав, що робити з собою. З класів долітав легенький шум, як із затканих вуликів, вряди-годи проривав його голос учителя або учня. Ніхто не знав, що зі мною діється, ніхто не співчував мені. Я підійшов до вікна і хотів кинутися з поверха.

«Але що ж,— думаю,— поламаю собі ноги і буду мати два нещастя. Вже ліпше одно. А потовчуся — відрятують. Люди злобні. Рятують життя, а забирають усі за-собі до нього...»

Я згадав свого законоучителя, через якого причинилось моє нещастя, згадав байдужість своїх учителів, і тоді вперше заламався мій хлоп'ячий патріотизм. Я зі-йшов вниз. На квартирі я не згадував нічого про цю новину, лише кинув книжки й вийшов з хати.

Незабаром мати забрала мене додому.

Журився я довго, а потім втихомирився. Дома було мені гірко. Я не міг знайти собі місця, попав у нехіль та німу розпуку. Вже раніше пережив я багато, а останнє нещастя зломило мене до кінця. Я забажав відпочити.

Ось як забрів я аж у монастир і став перед ігуменом. Починаю оповідати про своє лихоліття. А він перебиває мене:

— Свідоцтво!

Я подав йому свідоцтво.

Перебіг його очима вздовж, потім завернув око впоперек і відчитував «маловажну» примітку: «Прогнаний із гімназії за антирелігійні таємні соціалістичні сходи-ни». Ігумен опустив свідоцтво на землю, глипнув на мене, як темний ворог, обтер пальці об клуби і прошипів до двох братчиків, які стояли коло нього:

— Виведіть його аж за браму.

Вхопили мене, як чорти душу, і винесли.

Хоч-не-хоч, я зайшов в чужий монастир. Тепер я взявся на штуку. Приготовив свідоцтво з першого се-

местру, пішов висповідатися до старого «патра» і розповів йому про свої наміри. Він вислухав мене і завів до віце-пріора. Віце-пріор привітав мене солоденькою усмішкою, перечитав уважно свідоцтво і, на моє зачудування, почав говорити по-нашому.

— Господинцю, чоловіче, добродію! Нам таких не треба. Нам таких не треба, ая, нам таких не треба! Раз, що ти — українець — небезпечна штука, ану ж замотиличиш мені мої овечки схизмою... А по-друге, чи смію спитати, вашеці, де то ваше високоблагородіє низького росту на курячих лапках попасали від першого семестру 4 класу дотепер? Ану ж ви, батьку, в тій темній епосі, про яку історія ні слівцем не згадує, беззаконіє, як воду, пили? Ге-ге.

Я виправдувався, чим міг.

По довгих хороводах прийняли мене, але остерегли всіх новаків переді мною.

В такій неволі мене лякало кожнісіньке моє слово. Я силкувався говорити так, щоб і тіні приводу не дати чимось двозначним у відношенні до хитрих товаришів. Помалу я закопував себе живцем, товариші не звертали на мене уваги, я замовк, як би і не було мене на світі. Рухаюся машинально. Клякають інші, клякаю і я. Бовваніють над книгами, бовванію і я. Лише часом в годинах роздумувань промайне спомин або світла думка, як пташка серед понурої ночі, залишить криваву нитку в моєму мозку, чотки зсуваються на колінах, я забуваюся та імпровізую молитву. Та в тій молитві нема слів, лише образи. З шаленим розмахом будую святиню святинь, вона займає весь світ з людських кісток, в неї підвалини і стіни в крові, склепіння — від сліз ясне і прозоре небо. Людські муки і зойки ревуть, як океан, у тій святині, а я лежу у поросі.

І тільки тоді, коли від мого жалю ось-ось не тріснуть груди і цілий монастир, я прокидаюся.

«Що ж, — гадаю, — іпохондрія. За чим жаліти? Ні світ мене не потребує, ні я його. Що ж мені світ дав? Отруту, біль, ненависть?.. От якби дочекати тої хвилини, коли ляжу камінним сном на плиті. Накриють мене чорним простиралом, ченці ходитимуть поважно довкола, заспівають похоронних псалмів, а я відречуся всіх і вся, і стане мені легше. А потім, потім забуду говорити, думати і, дасть бог, збожеволію. Божевілля має свої добрі сторінки: людина живе, але не відчуває життя».

З демонською жагою я бажав цього для себе, і втішало мене те, що вмю так знущатися над собою. За що і навіщо? Ні за що, а так собі. Іншого виходу із свого нужденного існування я ніяк не міг уявити собі.

Одної неділі я висунувся у сад і сів на лавку. Сиджу, дивлюся на розлогі поля за частоколом. Дивлюся без думки, без ніяких почувань. Шибнула мені гадка про божевілля. Я зареготався і в тій хвилині відчув чужу руку на своїх плечах і зірвався на рівні ноги. Переді мною — віце-пріор.

— Ге-ге-ге! Кого то я бачу, кого? Хто мені так гарненько, тихенько з богослужби висунувся, хто? Хто мені так солоденько до дівчини усміхається, хто?

Я оглянувся. Дійсно, недалеко на полі дівчина пасла корови.

— Але ж я цілк...

— Цст, ані мур-мур. Хто вам дозволив говорити? Ну, ну, не гнівайтесь, що я перервав вам таке ідеальше візаві. Простіть, дуже мені прикро, але, будь ласка, зі мною. Прошу наперед. Так, гм, гм, що тут не діється: лицезрініє, плоть диявольська! О темпора, о морес.

Він завів мене до кухні.

Там були вже новачки і приготовлялися до обіду. Віце-пріор стояв проти мене, хитав головою, усміхався й жував зассаною губою.

— Як то ми рідко коли бачимось, але як зустрінемося, то вже маємо про що побалакати між собою. Так... А прошу ласкаво скинути сорочку... так, гарно.

Він подав мені «дисципліну».

— Оце дівчинка святилася б. Гладить, як оксамит. А прошу обійняти її за гнучкий стан і спробувати. Прошу... А вашим обідом не журіться. Я вже його призначу для когось. А прошу гладити себе нею так, щоб у кухні було більше її чути, ніж ложки і тарілки. Так нам буде приемніше обідати.

Вийшов. Я рівномірно бив себе по плечах. Мало ще мене доля побила.

Я глянув на розп'яття, яке висіло на стіні, і стиснув мене жаль. Як почув, що з моїх плечей тече кров, я притулявся до печі і тріпав її, а коли чув чужі кроки, то відступався. Стільки ошуку і полегші.

Причалапавав віце-пріор, став на порозі і дивився на мене, взявшись під боки.

— Ну, сатіс, іди в мирі і не согрішай...

Вже з півроку було все готове до похорону. Патер Валентій вивчив похоронну промову, як «Отче наш». Патер Валеріан переробив і переписав четвертий раз свій патетичний некролог, в якому звеличував під небеса заслуги пріора та ззивав «магна воце» вірних і цілу батьківщину, щоб плакала по втраті єдиного батька пріора. А пріор лежить собі, охає, заливається насилу ліками і ані не гадає вмирати.

Щоночі міняють сторожу, і один із старших братчиків і один з новаків пильнують старця.

По гоміліях, по чищенню ліхтарів та кухонного посуду прийшла черга на мене і на братчика Вінкентія. Ми ввійшли до просторої келії, де клигав патер пріор. Сухий, чорний, як головня, старець, зі страшними запаленими очима, повернув голову і глянув на нас. По мені пробігли дрижаки, я глипнув на братчика і помітив його скритий погляд, що перебіг від мене до хворого. Я стояв безрадно. Старець дивився пильно на мене, кивнув пальцем.

— Ти но-овак?

— Так, прошу.

— Ти-и но-о-овак? Ох, ох...

— Так, патре пріор. Я вже тут від довшого часу.

Чим можу служити?

Я схилився до нього.

Він здригнувся, наче прокинувся.

— Гм, гм, ох, мене ніхто не допильнує, завзялися на мене... Не-ехай їм бо...

Взяв мене за руку, дивився пильно то на неї, то на мене.

— Ге, яка ручка... Скільки тобі літ?

— П'ятнадцять.

Дрижав щораз більше і стискав мою руку як льодом. Мені підступив мороз під серце, я дрижав у такт з пріором, очі заступила п'ятьма, я ось-ось мав упасти, але старець пустив мене і відвернувся.

— Во-ди,— промимрив по-старечому.

Я прочував і метнувся за водою, але не було ні глечика, ні склянки. Підходжу до братчика, а цей роззувається, як нічого не бувало.

— Фратер Вінценціус, де вода?

Він блиснув на мене очима спідлоба.

— Від кого маєш рекреацію? Хто тобі дозволив говорити?

Сілав далі ногу з чобота.

Пріор заснув.

Я сів на стільчик і поклав голову в долоні. У вухах шуміло, як у повідь. Я не міг знайти ладу серед думок і тремтів нервово. Братчик відчинив дверці старосвітської печі і кинув туди кілька полін. Дрова почали тріскотіти, по келії розходилося тепло. За якийсь час помітив я, що пріор встав із ліжка в білизні і пустився хитким кроком по келії. Мало що не гепнувся. Я опустив очі на землю, він обійшов довкола мене — я почув на собі страшний вогонь його очей, — потім він попрямував на своє місце, коло ліжка похитнувся легко взад, так що руками сперся на поміст. Тер спиною об край ліжка і сунувся помалу на постіль. Його вишкірені зуби проїняли мене до кісток.

Збудив мене доторк братчика.

— Ти, — шептав він гробовим голосом, показуючи на старця. — Він нині... — тут братчик махнув рукою, — а в тебе нові черевики. Позич мені завтра на похорон. Зате я вимащу їх, а ти візьмеш мої чоботи.

Я мовчки роззув свої черевики.

— Ага! Ти, у тебе біла сорочка. Позич мені.

Я розстібнув рясу, скинув сорочку і подав братчикові. Потім я натягнув рясу на голі плечі і знову сів на стільчик.

Братчик Вінкентій мав звичку продавати потайки білизну, одяг і все, що лише міг у нас зарвати, а ці гроші обертав на свою розвагу, *ad maiorem dei gloriam...*¹ Посоловілий і зморений, я дивився на вогонь у печі. Мені привиділося обличчя моєї мами і причулись її останні слова:

— Отак, дитино, покидаєш світ. Гонили тебе з тих панських шкіл за безбожність. Колотили тобою. А то видно, що вони самі були безбожні. Але в тебе є віра. То, може, хоч там, у монастирі, знайдеш спокій і ліпшу долю.

Я припав до її ніг і шептав:

— Та гадав я, мамо, що поможу вам на старі літа. А то так, як би то і не було мене ніколи на світі.

— Ба, сину, такий талан.

¹ До найвищої слави божої... (Лат.)

— Та й то свої мені так прислужилися.

Мати всміхнулась гірко.

— Ге, свої! Пусте-е-е! Свій пес укусить гірше, ніж чужий. А хто ж би вірив їм? То вже, синку, таке: хто натягне на себе панське лахміття, той своїх не знає, а держить з панами.

Потім прощалась зі мною:

— А тут маєш черевики та сорочку. Тільки й всього маєтку від мене принесеш туди...

Я глянув перед себе на чоботища братчика. Він намастив черевики, вийняв кілька кругів з кухонної бляхи і надставляв черевики над полум'ям, щоб масть ліпше увійшла. Та в ту саму хвилину вони зсунулися йому з пальця в пащу вогню. Ми кинулися вперед, але вже було запізно.

Я почав жалуватися, але братчик слухав байдуже. Утрата черевиків вимотувала в моїй голові пасма чорних думок, кувала їх у нескінченний ланцюг, він обвиняв довкола мої груди і душив за горло.

Босий, без сорочки, зморений, старший патер тягнув мене до своєї келії і хотів обпоїти мене вином. А потім дорікав мені, що я втік від нього.

«І цей,— думав я,— також неабиякий грішник, коли так довго мучиться».

Нараз пройняло мене гостре хрипіння пріора. Я підбіг до нього і відскочив.

— Фратер Вінценціус, пріор вмирає.

Той знову блиснув на мене очима і далі намастив свої чоботи. Я скипів:

— Скоти без іскри, і гріх треба пошанувати в такій годині, як тепер. І ви самі не ліпші, ви всі тут, ви!

Братчик скочив до мене, замахнувся чоботом на мою голову, але моя лють була налита вщерть. Я кинувся на нього зо всією силою, захопив за горло і жбурнув до землі...

При дверях я оглянувся. На ліжку лежав мертвий пріор, на землі — простертий братчик. Я вийшов у коридор, відчинив вікно, зсунувся по трубі вниз і переліз через мур.

Я опинився на волі серед осінньої темної ночі.

ПОВЕРНЕННЯ

Мужик віз жінку з шпиталю.

Його вимучили кілька місяців в тюрмі за вибори, старшого сина забрали до війська, а вона з журби, жалю, туги захворіла на очі.

Товкла головою об полудрабки та лляла рясні сльози. Коли сліз не стало, хлипала. Думки холодними стрілами прошибали серце.

— Чуже нещастя я виділа, та все відітхнула, коли згадала, що воно чуже. А тепер ти, боже, послав на мене кару, та й свій біль лише буду терпіти. Прийшла я на таке, що нікуди кинутись. Зробила б собі смерть, та гріх перед дітьми і нема як. Маєш, Федю, сліпу жінку — вбий її або роби, що хочеш. Вези дітям маму, вона буде їм у вічних потемках сорочки латати та кров з голки втирати, буде їм їсти варити та руки собі опарювати. Або поклади її за образ та дивися на неї. Бодай ти був не дочекав такої потіхи від своєї жінки, бодай вона була в землю запалася... Ти, Федю, не журися. Вивчи мене отченасів, та я собі хлібець постараю.

— Цить, жінко, бо смерть собі зроблю!

Впала лицем до соломи і душилась від горя. Як утихла, то спитала, чи далеко до села.

— Вже коло царин.

— Зелена нивонько, ото діждала я тебе повітати, тебе оглядати! Не мені, небого, на тобі з серпом станути, не мені перед вести, не мені твій колос у сніпки в'язати. Знайди собі іншу, бо я вже каліка, на віки вічні сліпа.

Знову упала на солому...

Піднялася і шепотіла, як у молитві:

— Як надійде хто, то стань, хай попрощаюся з ним. Нікого не помини, я з усіма була в добрій злагоді.

Закрила лице в поділок.

— Слава Ісусу!

— Навіки слава. Тпруу! Палагно, от кума Матііха з дітьми.

Цілувалася з Матііхою, цілувала її руки і тряслася, як осика. Матііха розважала її і сама плакала.

— Не завдавайте собі жалю, Палагно. Ми от з кумою Максимихою та Настусею навідаємося до вас.

— Прийдіть, прийдіть, любі, бо бачите, яке вже моє...

Федь зліз із воза і підіймав Матіїшиних дітей до жінки.

Тулила їх ясноволосі голівки.

Як приїхали додому, він узяв її з воза і вів поволі до хати.

— Ото собі радість ведеш! Пороги потріскають, серце розколеться, а просвітку не буде...

Діти заплакали вголос, вона ластівкою припала до них.

— Не буду вже бачити, Іванку, як і твої кучерики обстрижуть... Не буду бачити, Оленко, як станеш у шлюбнім віночку... Ой, не буду, не буду, я темна...

СЕРП

Пам'ятаю, наче вчора це діялось. Я пас панські вівці. Розлогий лан під лісом у сонці леліє, жінці— як білі квітки у золотому морі, серпи усміхами мигають та сиплють срібло у смутну співанку.

Найвродливіша з усіх, Варка Яворівна у той день не вела перед, не співала в гурті. Нахилилась низько, ніби не житній колос, а важкий жаль збирала з землі.

Щось їй Микола допік. Чи Варці це тільки так здавалося, чи, може, на правду він забагато кидав оком на Оленку. А як ні, то нащо став поруч з нею?..

Вівця зайшла в лан, я побіг займати її та й глянув на Варку. Підвелася, поклала серп на голову і в'язала перевесло.

Була це росла дівчина, струнка, як ялиця, коса руса, очі задумливі,— знаєте, які то наші дівчата бувають, коли на серці жаль: смутні, як та співанка, що їх виколисала...

Погнав я вівцю до отари, а Варка весь час мені з гадки не сходить. Десь бачив я у церкві образ: свята діва тримає білу квітку в руці, а над головою світло ясніє. Той образ і Варка з серпом на голові отак і переплітаються.

Аж тут над'їздить молодий дідич верхи. Економ, гайдуки і люди б'ють перед ним поклони. Він злазить з коня, дає уздечку економові, а сам взявся під боки, озиряє по женцях. Перекинувся кількома словами з економом.

— Ти,— кликнув той Варку,— ясна пані потребує покоївки — підеш?

Не надумувалась, лиш нахмурила чоло і сквално відказала:

— Піду, чому ні, хоч би й зараз,— очі блискавкою мигнули в той бік, де був Микола.

— То йди сюди, до ясного пана.

Вона бистро метнулася зв'язати сніп. Поставила його сторчма та несміливо, боязко підійшла до пана і не схилилася до його руки.

Пан окинув її оком, погладив під бороду і сказав тихіше:

— Шкода таке гарне личико палити на сонці,— моргнув економові і відійшов.

Економ встромив їй уздечку в руки:

— На, не йди до двора впорожні. Заведеш коня і віддаси стрільцеві, пану Максому, чорт би йому в'язи скрутив. Такий противний Максим, хам-околіт, впав в око ясне-пані, а та цяцькається з ним, як кішка з салом, і він нині вередує таким шляхтичем, як я, гірше ніж ясне-пан. А як прибрала та догоджає! І хай би хто мені сказав — за що? Такий простий хлоп-холошняк. Та ти, Варко, не важся йому це сказати! Слухай! Як будеш в ласках у ясне-пана, кинь там добре слово за економа Баранського — який він ясне-пану вірний. Не забудь, що я навмисне поставив тебе скраю на прикметі, аби ясне-пан тебе вгледів, бо якби я був поставив тебе з кінця, там, де Олену, то хто би був побачив, хіба той шибайголова Микола? Я вже зранку хотів його з лану нагнати, бо він ліз мені тут скраю.

— То пан економ самі їх там поставили?

— Ну а як?

— Я вже, прошу пана, не піду до двора.

— Здуріла дівка! Саме щастя лізе їй в руки, а вона цурається. Соромитися нема чого. От ясне-пані не соромляться, а що ж ти, хлопська віра...

— Ні, нічого... але я не піду, і вже. Беріть собі коня та ведіть самі.

— Аво! Аво! Гедзь її напав! Та, хоч-не-хоч, чорт тебе берн. Я стільки сот женців залишу і піду до двора, а вони нав'яжуть мені помеликів, що хлоп на вила цілий полукіпок взяв би! Не хочеш панею бути, то йди далі сьорбати пісний борщ з бульбою, але коня заведи, бо тобі хребет нагайкою так спишу, що запам'ятаєш довіку цьогорічні жнива... А ти чого сліпаки витріщив і роззявив губу? — крикнув він і пустився за мною.

Я — вівці наперед себе та навтікача в ліс. Чи далеко економ гнав за мною, не знаю. Я забіг аж до греблі і там сховався в гущавник.

Сиджу так, відсапую та розглядаюся, чи не видно економа, аж чую згодом — дудонить щось по корінні і тріскає хворост.

Дивлюся — Варка веде коня, а ясне-пан йде обіч і щось їй говорить.

Я приліг до землі, як наполохане зайчєня, і затамував подих. Дивлюся з-поза галузок, дідич закинув

уздекку на зламану гілку, потім взяв Варку впоперек і завернув на малу полянку серед гущі, тут, за кущем. Я ще дужче припав до моху та вп'ялив у них очі. Ані кліпну. Скільки страху було — один бог знає.

Варка не йшла, а яснє-пан майже поніс її і посадив на мох. Яка це справа була, я не розумів. Я бачив тільки, як він обіймав її і по личку гладив, вговорював, що зробить панею, а на подолок висипав цілу жменю грошей.

Варка відпихала його і просилася, та він став лютий, очі загорілись, як у вовка, мовби мав задушити її на смерть. Я хотів крикнути, та горлянку мені стиснуло так, що не міг голосу добути. Коли так борюкалися, вона зойкнула і в ту ж мить блиснуло щось у неї в руках, шморгнуло дідичеві по горлу. Кров бризнула. Варка відскочила і дивилась, як він ще хвилинку бився руками й ногами, а потім захрипів і спустив дух.

Варка спам'яталася лише тоді, коли станув коло неї Микола. Він був зі збанком — певно, ходив по воду і почув її крик. Глянув на пана і на розхристану дівчину і сказав:

— Добре, що у тебе був серп. Так псові і треба. Вже досить покриток в селі.

Він схопив його та потаскав на греблю, а Варка все ще стояла на місці.

Я сховався в кущі та поповз до овець. За якийсь час я побачив, як далеко між деревами мигнули дві пари білих рукавів, ніби метелики, і потім зникли у лісі.

За дідичем, Варкою і Миколою слід пропав. Лише кінь прибіг сам до двора. Тоді була повінь, і пан як пішов углиб з каменем, так і зозуля вже його ніколи не викує.

БЛАГОСЛОВЕННЯ

Кров'ю пливе осінній захід сонця крізь шпитальне вікно.

Серед тишини на границі життя і смерті — стогін, глухі зойки, в ушах шум: нужда і нудьга, як море. Хвиля за хвилею жене — не здогонить і гуде: горе, горе, горе...

Між хворими була жінка, в головах її — таблиця, що свідчила про те, що їй зосталося недовго жити.

Інша будучність її чекала. Дивилася вона на своє життя, оглядала, наче оповідала його...

Її чоловік, зарібник при фабриці, працював тяжко, бувало, ніч його прижене, ніч вижене з хати, — ні свята, ні неділі вільної; покашлював — показувалася кров. Минув час, як його праця давала хліб і сприяла здоров'ю. Нині вона стоїть каменем у горлі, ломить і вбиває. А пани-людоїди, проклинаючи бога за те, що робітник родиться лише з однією парою рук, продовжували визискувати його.

А він хотів і мав з ким бавитися: коли повертався додому, йому назустріч всміхалося дитя і лепетом «тата» вітало його.

Коли помирав, то прохав дружину, щоб сиділа з дитиною біля його постелі. Дивився на них довго-довго, а вкінці сказав, що на тім світі вже не будуть ним орати, — і так згасли його очі.

Зосталась в неї єдина втіха — дитина. Взялася до тяжкої роботи прачки.

Та що ж, коли побачила, що очі дитини під тінню довгих вій ставали щораз виразнішими, личко окрашував занадто багрянний рум'янець, усточка, бліді вдень, стягалися увечері, і дитя покидало дерев'яного коника, а головка у нього чимраз ставала більш гарячою.

Воно бралось за неї рученятами, покашлювало й нужденіло, — відізвалася батькова слабість. І ось смерть забирає у матері всю її надію.

Так і пішло дитя за батьком у могилу, а вона — знову сама.

«Що ж діять?.. Як буду далі те життя провадити? Бог дав дитя, бог і взяв його назад...»

На кусень хліба продовжувала заробляти пранням. А восени простудилася і ось прийшла до шпиталю.

Зморена тілом і духом, вона швидко піддалася хворобі.

Відчувала, що надходить кінець, погодилася з долею і оглядала думкою все своє гірке життя. Пригадала, як, помираючи, батько й мати благословили її на цей світ. Чула силу того благословення, бо гірко бідувала, але не скривдила нікого.

Це благословення було її заповіддю. Хотілося лишити ту благодать на когось із живих, сповнити свій сердечний обов'язок, інакше тяжко їй піти з цього світу.

Вона мала дитину, бажала поблагословити її на життя, але смерть забрала її передчасно...

До палати входить молодий лікар з сестрою-жалібницею.

В очах хворої можна було бачити всю душу матері.

З тихим зойком покликкала лікаря до себе. Він згадав про свою матір і став на коліна біля ліжка. Хвора поклала руку на його голову і шепотіла блідими устами благословення.

Тепер вона радо покидала цей світ, розлучалася з тяжким життям прислужниці панів.

ДУШІ КЛАНЯЮТЬСЯ

I

Не на весілля гуляти і не на луг косити збирається парубоцтво. Весілля пройде без гомону — не буде кому танцю повести, ні співанок під лад затягнути. Луг опустіє, бо буйне парубоцтво йде цісарю служити. Там стане воно не з ясними косами, а з карабінами й шаблями.

Плач матерів виводить їх з села, а вони п'ють та заводять пісню. Співають про журбу, що їх зв'ялила, з білих ніг збила та край серденька, як гадюка, в'ється.

Василь Скорух вириває пави з капелюха і ногами толочить парубоцьку славу.

— Бодай я був не дочекав вас убирати, бодай мене була свята земля не носила.

— Ой Василю, не толоч павів, а сховай на парад до шапки! — глумився якийсь товариш.

Риплять вози, пісня стелеться по стернях, з осіннім вітром плаче, під хмарою стогне, п'яні візники женуть коні, як скажені.

Гомін вмирає, як за похороном. Пес виє на загороді до пізньої ночі.

II

Лишили буйні кучері, поставали в дві лави на широкому подвір'ї і клонять голови над купами мундирів, реміння та зброї.

Старі вояки виходять до них і питають за «краянами». Хто знайде свого — довідується про батьків, дівчат, вечорниці, інший не знайде нікого.

Мами заглядають через паркан.

— За ким тужите, мамуню? — питає старий вояк.

— Десь тут мій син, коби я його хоч ще раз побачила!

— Не плачте, мамуню! Йому тут буде краще, ніж вдома. Дивіться, чи мав він у вас такі камаші? Ми приймемо його за свого, вберемо в новий мундир, погодуємо ячмінною половою і поженемо цісарською дорогою. Не журіться, він вернеться за кілька років та ще

вас не раз так виб'є, що скажете: «Бодай би тебе там перша куля не минула!»

Стара вхопилася за огорожу і вдарила сивою головою.

— А най би,— каже,— вбив мене тут зараз і порубав, аби лиш вернувся!

Жовнір замовк на це слово. Похилив голову, згадав про щось і пішов кликати сина. Як вернувся, стара добула з пазухи хустину й розв'язала вузлик:

— Натє, пане старший, аби-сте моєї дитини не збиткували.

— Дайте спокій, мамуню. Руки б мені посушило, якби я злакомився на вашу кривавицю. Бувають у нас такі, що беруть і кажуть собі ще горілки та пива купувати, але я не пускаюся на такий гендель. Навчу вашого сина, що треба, покажу йому все, що сам знаю, але грошей не прийму. У мене також була мама... На похорон я не їздив, бо задалеко. Перемучусь ще цей рік, а потім у світ за очі. А не будьте гнівні на мене за те, що таке набовтав. У війську чоловік інший, ніж вдома. Вдома я любив людей, а тут став такий, як собака.

III

Повели їх на залізницю і напхали в ті вагони, що везуть худобу, бо жовнір, псявіра, не вартий кращого.

Западає вечір, всотує прокляту журбу і нудьгу в серце, привалює груди горою. Між рекрути влазить стоголова мара, висмоктує з них радість і надію, розстроює душі і наводить якийсь дивний неспокій.

Є звичай, що, як поїзд рушить, рекрути підіймають крик. Зі сотні грудей гримить тоді: «Віват!» У цьому «хай живе!» чути пекло: прокльони, жаль, страх, рев тварини, що йде на заріз.

— Там, удома, стільки праці, що десять рук замало, а ти їд на зламану голову цісареві служити.

— Убили його брата, сина, жінку — видно, є правда, що мститися за людську кривду. Бодай сам на таке зійшов, як я тепер через нього.

В темнім вечері біліють сорочки, чорніють голови, блимають очі. Рекрути тиснуться один до одного, бо набили їх, як оселедців у бочку.

Дві доби неволилися вони в сінях перед поїздом, туманіли під мурами, хропили на вулиці. Тепер хиталися

на вузьких лавках, клонили голови на плечі товаришів, товкли у сні лобами в стіни вагона, розшибалися під ногами на підлозі, хропіли під лавками, аж дошки двигтіли. Під лавками було найкраще: збоку заступали їх ноги товаришів, над головою скрипіла дошка, на якій куняло кільканадцять рекрутів. Було там душно, аж страшно. Не один кидався спросоння і протискав голову між ноги. Здавалося йому: щось насунулося на нього, то знов — що лавка тріснула і придавила або що його в темну могилу кидають і привалюють землею.

Інший куняє без дрімоти і жере своє серце, кляне в думках, жаліється або тягне якусь співанку, що причепилася його жури. Це рідні нитки так рвуться. А залізниця стогне, і земля стугонить.

Василь Скорух сидів, скулений, на порозі вагона і задумався тяжко. Нарікання товаришів бриніли попри нього, пронизували, як блискавки, його серце, але від нього не вийшла ні одна скарга. Батько-мати померли давно, дядько взяв його до себе, але мав своїх дітей. Марта, може, зачекає на нього, та чи не змарнує він тут свої літа й силу, не придбає навіть стільки, щоб палець обвити, вернеться з великими руками і затне зуби в стіну. І на яку це війну він їде? Виведуть його з багнетами на своїх... І ніхто йому тепер не допоможе, нема вже ніякого виходу, тут і Марта, бідна Марта, нічого не вдіє. Зрештою, яке це життя буде пізніше в поневірянні і нужді? Марта посивіє, і він змарнується. «Нема виходу, нема виходу...» — гуділа думка за стуком коліс.

Охопила його розпука неволі і нудьги, розсілася йому на плечах, душила і спихала в прірву.

Гудок дав знати, що поїзд підходить до станції. Василь Скорух нишком зсунувся вниз, під колеса...

— Віва-а-ат! — ревів передній вагон.

— Течуть річки криваві до самої Відні,
Подивися, цісарику, які люди бідні.
Люди бідні, люди бідні, бо пани зідрали,
А де було по корові — лихварі забрали...—

лунало з заднього вагона.

Поїзд зупинився. Велетенські білі тіні летіли від ліхтарів і перекидалися по вагонах. Один рекрут розкрив очі і здригнувся.

— Душі кланяються, душі кланяються, — шепотів він і хрестився з жахом.

«Мій любий соколе!

Сама-самісінька я вернулась додому, за мною йшла туга і смуток. Доле нещасна, нащо осиротила ти мене, як ту вдову з дрібними дітьми! Як вдова журиється, коли має своїх дітей ховати, так я журюся, як маю без тебе бути. Як вдова журиється, коли-то з дітей буде мати потіху і поміч, так я журюся, коли побачу свого миленького, коли дочекаюся тебе і того, про що ми не раз розмовляли. Смутно мені, що тебе не маю, голосу твого не чую. Вже так у нас не співають, як перед тим співали, вулиці стали смутніші, і танці смутніші, і дівчата смутніші. Лише твій товариш Оніфор ще більше дується, до танцю пхається, а сам він обертається, як крокодил.

Люблю тебе дуже, сильно кохаю, лиш дуже мені тяжко стало, жаль і страшно мені: недобрі сни не дають спати.

Снилося мені, що збираю руту, а тут вечір якийсь дивний, в тебе весілля і музики грають. Я подалік слухаю, серце завмирає, я підходжу тихцем до вашого подвір'я, йду під вікно, коліна згинаються підо мною, в хаті повно людей, танцюють, сміються, а ти сидиш на ослоні — марний та страшний, у розхристаній сорочці, та кров з грудей втираєш.

Під вікном ще якісь люди біля мене гудуть. «Ба, де ж молода?» — питають одні. «Нема-нема», — відповідають інші. А я як піду на царину, як не стану заводити, мало не минуся, аж мама вчули і збудили мене.

Але сон — мара.

Я дуже втішилась би листом від тебе, краще ніж найбільшим дарунком, бо доки листа від тебе нема, то день мені роком, а ніч морем, і всюди пусто і глухо, як в ямі.

Кланяюся я тобі, цілую твоє личенько і поздоровляю.

Твоя Марта»

Так писала вона до Василя Скоруха, та його вже не було на цьому світі.

ПІД ОБУХОМ

I

Курява, гамір і колотнеча. Вояки збираються до наказу. Хто чистить мундир, хто — черевики, хто — сталь, хто — реміння. Все робиться на сполох, аж казарма двигтить, бо пан капрал канчуком додає охоти. В будень, як виженуть на муштру, то однаково мучитися, чи болото, чи погода, скоріше день минає. Але як прийде неділя і треба очиститись, то все проклянеш.

Єфрейтор випив уже шосту чарку, напхав третім шматком хліба повен рот, аж гулі на щоках понабігали, а четвертий тримає в руці і мастить маслом завгрубшки на палець. При тяжких ковтках опускає донизу голову, і тоді його бурі очі завертаються, начеб хотіли зазирнути у горлянку. Та вмить вони повертаються на своє місце і міряють та свердлять рекрутів, що стоять біля нього. Рекрути дивляться боязко на цю швайкувату потвору з чорною щетиною на вузькому запалому чолі і з головою, як гуска солі. Він пріє, і вилиці в нього скриплять, як сани в мороз. Здається, ось-ось кинеться звіром.

Савчук поклав перед ним пачку тютюну, взяв з полиці свій котелок і сів у куток на дерев'яний ящик. Держить шальку між колінами, в одній руці — хліб, у другій — кусник м'яса. Кусає раз м'ясо, раз хліб, підіймає щиколотками шальку, посьорбує юшку і квапиться, наче хто з кулаком стоїть над ним.

— Але ж тверде, хоч наступай ногою.

Капрал подивився на нього.

— Савчук! Ти ще не нажерся? Марш очиститись!

Шалька, м'ясо і хліб розлетілися по підлозі, нагайка стьобнула його по лобі.

— От яка їжа гірка, та й того не дадуть з'їсти...

— Що ти там бурмочеш?

— Пане капрал, я ходив пану єфрейторові по тютюн і не мав коли з'їсти.

Капрал підскочив до нього, мов звір.

— Ти — злосний?

Гудзувате реміння залопотіло по кістках. Савчук вигинався, кривив лице і сичав крізь зуби, аж сльози стали в очах.

Капрал нахилився до його лица, впер у нього п'яні очі і шепотів хриплим свистом:

— Ти — злодію, ти — віро гуцульська, кажи, любиш мене?.. Ну, кажи, бо...

— Люблю...

— Брешеш, гадино! Не любиш!.. Ну, кажи правду — любиш мене?

Совав носом по його лиці, вчепився нігтями в край вух і сичав тихіше:

— Ну, сучий сину, не хочеш сказати?

Посипалися слова, в яких матір і всі селянські святощі топчуться на дно болота.

Спустив руки на рамена Савчука і сказав до ефрейтора:

— Гляньте, ефрейторе, як Савчук на мене набурмосився. Він гадає собі: «Коби я тебе отак в моїм селі коло своєї хати здибав, дав би я тобі!»

Та ефрейтор цього не чув, бо мав іншу роботу. Він вишкріб останки масла і поглядав то на другий бік хліба, то на рекрута.

— Масла вже нема?

— Нема, пане ефрейторе.

Ефрейтор схопив горня і тріснув ним об підлогу, аж розлетілось на кусні.

— А це як? То я маю їсти пісний хліб? Мой, я з тобою камашки одержував? То ви хочете, щоб я зараз цілий цуг підняв на ноги? Хочеш, пся крев, один з другим, гризти землю зубами? Чи хочете, щоб я всі куферки зревізував?

— Хлопці, дайте котрий масла,— просив рекрут, що збирав череп'я свого горняти.

Другий вийняв неквапно свіже горня масла і поклав перед ефрейтором.

Цей зміряв його поглядом, покрутив головою і процідив кризь зуби:

— Ой, з'їв би я тебе, злодію...

Мастив хліб ще з другого боку так само грубо.

— От стільки спокою, як жере, бодай тріснув,— шептали два рекрути в кутку.

— Ти! Ні, не ти — тамтой, ходзь ту¹. Ти як називаєшся?

¹ Йди сюди (польськ.).

- Антонюк.
— Звідки?
— З Шешор.
— А ти не поставиш горівки?
— Я, пане ефрейтор, не маю ані гроша.
— Ти не маєш? Ходзь ту... Ближче. Ов, то гудзик так тримається?
— Так, я його добре пришив.
— Ти його добре пришив? То я лиш дотулився, а він відлетів? Падай! Встань! Падай!
Капрал тримав ще руки на раменах Савчука і приглядався з насолодою до ефрейторової роботи.
— Той їх учить... Єфрейторе, ану дайте мені його сюди.
— Марш до пана капрала... Ну, чого не йдеш? Чекай, я тобі дам...
Штовхнув Антонюка так сильно, що той покотився під ноги капрала.
— Ти падаєш? Чекай, я тебе підійму.
Схопився швидко, бо колодка нагайки замолотила по кістках.
— Стань коло Савчука... Так... А то гарна пара! Подивіться, хлопці!
Одні дивилися перед себе понуро, другі байдуже, дехто реготався.
— От не смійся, товаришу, і на тебе таке може впасти.
— Овва, або це вдома? Це при війську: тут ні тата, ні мами нема.
— А найгірше тут матір зневажають.
Капрал наказував:
— Савчук, дай Антонюкові в морду.
Савчук вагається.
— Антонюк, дай йому в лице.
Цей ударив легко.
— Ти що, гладиш? Савчук, дай йому краще.
Бились до крові. Вкінці капрал наказав обом один одному плювати по черзі в лице.
— А тепер — марш чиститись. Не гадай собі, що в неділю при війську не треба нічого робити.
Савчук підійшов до одного рекрута:
— Колего, позич мені щітку.
— А твоя де?

— Я мав одну, та й ту хтось украв.
— То купи собі другу. Дістаєш гроші і хліб так само, як я.

— Ой друже, тих грошей я навіть не бачу — капрал все від мене забирає...

— І мені, брате, не легше. Мав я гроші, що з дому прислали, тиснув їх на прикрий час — та й мусив дати за гайку до гвинтівки, хтось відгвинтив уночі.

— Кому дав?

— Таж капралові.

— А пасувала?

— Чому б не пасувала? Таки та сама, що пропала. І скільки, чоловіче, я йому горівки, масла та сиру наносився! А він і гроші взяв, та й далі допікає мене.

— Скільки тої муки, що якби став розгадувати, то зійшов би з глузду або смерть собі заподіяв.

Савчук біля вікна щіткував реміння. По тім боці вулиці стояли єврейські будинки, дерева по городах куняли, як ограблені бідолахи. Над містом туманіло глухе небо.

Тротуаром повз казарми снували чепурні пани.

«Які вони вільні,— думав Савчук.— Нехай би я був принаймні тим обдертим жебраком або тим водоносом, що вилежується над ровом. Щоб тільки на волі...»

Дві малі сестрички в білих капелюшках і плащиках, як мишенята з муки, стали біля вікна і дивилися з цікавістю кілька хвилин на Савчука. Потім взялися за ручки і пішли.

Вояки сновигали і бовваніли над своєю роботою, мов під обухом.

Нудьга і злоба малювались на всіх лицах, падали самовбивчі блиски, в кожній душі дрімала злоба і помста, і кожна жерла саму себе.

II

Вийшли до наказу.

Сфрейтори і капрала виводили їх рядами й оглядали кожного окремо. Поправляли шапки на головах — кулаком згори, обтягали ззаду блузи, так що з боків збирали руками в поясі попри ремінь, а коліном гатили в спину.

— Мой! Витягнися з панталонів. Подайся наперед! Череву під себе! Ов, небоже, з тебе ще цивільна капуста не вилетіла.

— Габт ахт має бути пристойний, невимушений, а еднак дещо штивний, як француз каже — лежер, — навчав капрал.

На подвір'я вбіг днювальний капрал, за ним — офіцер, і дав знати, що йде полковник.

Єфрейтори і капрали кляли цю несподіванку.

З поодиноких рот вони вибирали «ломак» (нездар) та виганяли їх, щоб під час муштри не псували порядку і не робили старшині сорому.

Вони повиходили з рядів і стояли безпорадні, як мокрі коти.

Вояки душилися від сміху.

— Марш один за одним та скрийся десь у клозети або западься під землю, аби вас очі мої не виділи! — верещав фюрер.

«Ломаки» зникали один за одним, тільки найгірший з них стояв, розглядався, не знав, що робити з собою.

Капрал його взводу стиснув кулаки і підбіг до нього:

— Гадино, чого ти сів на мое здоров'я? Ти йди під хмару, най тебе грім трісне! Марш за тамтими!

Та не було часу втікати, бо полковник з кількома офіцерами вже загомонів на воротах. «Ломаку» захпали в задній ряд, по старшині і вояках перебігли мурашки; всі випростувалися, з людей ставали дерев'яні ляльки. Лейтенантики бігали попри ряди, збирали відомості від фюрерів: скільки нижчих чинів є в ротах, скільки хворих, скільки на варті. Шиї витягалися в них, як у бузків. В одному із задніх рядів напав на когось кашель, за ним почав кашляти другий.

— Тссс! Шпиталь, замкни хавку! — шипів капрал.

Ось і сам полковник. Червоний на вид, наче упир. Поставте кавун на бочілку, а бочілку на grindжолі, на кавун напніть маленьку шапку, а решту, аж по grindжолі, вкрийте військовою уніформою — і будете мати його вірний портрет.

Лейтенанти здавали йому рапорт, після чого він проходив повз ряди, переглядав їх, всі дивилися йому просто в очі і повертали за ним голови. Він відсапував і гримав на якогось вояка, тикаючи пальцем у свої груди:

— Очко на мене... Гір... Я... Зо...¹

Треба було лихої години, щоб впав йому в око саме той «ломака», який залишився.

— Ходи-но тут, до мене, синку,— закликав його полковник.

Нездара виступив з ряду на площу.

— Як ти називаєшся, синку?

Нездара муркнув з-під носа.

— Я-я-як? — крикнув полковник.— Ти не умієш голосно балакати?

Нездара став щідити:

— Ін-фан-терист... Іван Мотуз...

— Тут не треба жодного Івана — Іван є вдома, на селі, а тут тільки інфантерист Мотуз! — гримнув полковник. Після цього відсапнув і спитав: — Чи давали тобі, синку, нині їсти?

— Давали,— видушив із себе нездара.

— А не б'є тебе часом пан ефрейтор?

Він оглянувся на ефрейтора, але вмить відвернув голову.

— Ні, не б'є.

— А може, пан капрал б'є тебе коли?

Нездара зиркнув, його очі відскочили від лиця капрала.

— Н-ні, не б'ють...

Полковник оглянув його від голови до п'ят. Йому впали в очі великі, як човни, черевики Мотуза.

— А ззуй-но, синку, черевики і покажи ніжку...

Мотуз схилився, розв'язав ремінці, а полковник обернувся до офіцерів і став балакати з ними.

Той зняв черевик і став розвивати онучу, завбільшки з півверети, витягнутої з кагли.

Груболицьому фюрерові з другої роти, що стояв недалеко на краю, зсунувся козирок шапки на самий ніс, з лица зробилася червона гидотна куля, в якій потонули очі і вівсяні вусики, з губи зробилася довга каблучка від вуха до вуха. За ним цілі ряди душилися від сміху. Мотуз оглянувся, ефрейтори і капрала махали до нього кулаками. Одні показували йому, щоб сховав онучу в черевик, інші радили, щоб звив і поклав позад себе. У нездари тряслися руки, аж впрів сердега, але з тою онучею він не міг дати ради. Нарешті взяв і впхав її

¹ Тут... Так... Ось так... (Нім.)

знизу в ногавицю. Коли впорався з тою роботою, поставив черевик коло босої і чорної, мов земля, ноги і чекав.

Полковник обернувся і глянув на нього.

— Як то, а онуча де?

Мотуз мовчав.

— Де ж онуча? — заверещав полковник.

«Ломака» схилився, взяв за кінець онучі і тягнув її поволи з ногавиці.

Полковник відскочив і заломив руки:

— Кольоссаль! Пірамідаль! Бомбенфест! ¹

За ним — офіцери в регіт.

Та полковник посатанів.

— Старшини, марш до мене!

Старшини з того цугу, до якого належав Мотуз, виступили зі своїх місць, побігли до полковника, стали в рівний ряд, взяли під козирок.

Полковник взявся під боки і міряв їх олов'яними очима.

— Панове абріхтери! ² Крутило вашу мати, то цісарська дитина не має чистої онучі? По тридцять днів гауптвахти. Я вас навчу! Абтретен, марш! ³

Старшини відскочили, як ошпарені. Полковник дав якийсь наказ обер-лейтенантові, відсалютував злегка офіцерам, обернувся і відійшов.

Роти чекали на своєму місці. Обер-лейтенант підійшов до резервістів і почав говорити:

— Тепер, в цих днях, ті, що відбули свою службу, будуть іти у відпустку додому, а ті, що не будуть на себе добре уважати, то можуть ще лишитися. А ті, що будуть іти у відпустку, то, казали пан полковник, аби вони не кричали «віват», бо жовнір, як відходить з війська, повинен плакати, а не тішитися. А ти, хлопе, один з одним, як прийдеш на своє село, до тата і мами, то маеш з'явитися до свого війта. Так... А ти мусиш на село з'явитися і дуже уважати, як на око в голові, аби кожен знав, де ти є. Тебе можуть закликати, і ти за двадцять чотири години маеш тут знов бути, бо тепер не єсть так, як давно було, що ти прийшов додому і лягав спати, але тепер навколо Австрії щось смердить... Це я тобі балакаю на те, аби ти не настрашився і не

¹ Грандіозно! Неймовірно! (Нім.)

² Абріхтери — ті, що проводять муштру.

³ Йдіть геть! (Нім.)

загубив голову, як тебе будуть закликати. То як ти знаєш, що твоя халупа має запалитися, то ти даси собі раду, а як ти не знаєш, що твоя халупа має запалитися, то тебе і твою халупу дідько візьме. На те я тобі тепер балакаю, аби ти не балакав, що я не балакав... А якби прийшла до тебе картка, що ти за двадцять чотири години маєш бути тут, то ти цілуєш свою дитину два рази, жінку, натурально, раз і йдеш, де тебе закликають...

III

Вояки вернулися з «наказу» і віддихали легше. Одні робили порядок на своїх полицках, інші порались у валізах за останками їжі або за грішми до крамнички, ще інші бралися писати листи, хто до батьків, а хто, потай, до любки. Один вояк засунувся у куток і бубонів з книжечки «Добрий тон, або Як поводитися в салоні і в товаристві», яку купив в місті і щонеділі і свята сушив голову над нею. У другому кутку два колеги сиділи на куферках і побренькували під носом:

Ой цісаре, цісаріку,
Цісаре-панічу,
Пусти мене додомоньку,
Я ти застав лишу.
Лишу тобі старій мундир
Та й нові камаші,
Сам ся піду подивити,
Що там роблять наші.
Ой, цісаре, цісаріку,
Дай мені пораду,
Ти убрав мене в камаші,
Та не закрив заду.

До Савчука навідалась мати. Він узяв дозвіл у старшини і пішов з матір'ю до шинку. Сіли в кутку, обоє бідні, нужденні.

— Як же там, мамо?

— Дякую за питання. От добре, поки ще є здоров'я. Але старий слабує. Сумує за коровою. Ти чув, що наша упала?

— Як там ліси, гори тепер виглядають?

— Смутно, дитинко! Ліс почорнів, а гори хмарами закриті. Осінь постелилась на них.

— Так мені без них, що дихати вже негоден.

Настала мовчанка. Обое верталися до своєї жури, вона тягнула їх, як каламутна глибінь.

— Коби ще це військо перемучити,— сказав він сухим голосом.

Розмова рвалась. Випили по чарці, кривилися, як від отрути, і знов потопали в задумі.

Савчук дивився на зів'яле лице матері і гриз нігті, вона дивилася, як він змарнів, і сльози появилися в її очах.

Западав вечір, нагадав про далеку дорогу й розлуку.

— Гай, треба йти додому, бо — ніч.

— Як же ви, мамо, будете тепер йти дві милі такою дорогою?

— От якось поволі дійду. Чи мені це першина? Я вже звикла.

Всміхнулася і сягнула до кошеля.

— Тут маеш горнятко масла від нашої Половенької, а тут наш хлібець, хоч чорний, але у війську здасться. Ти, може, і забув уже його.

— Ой мамо, де там забув...

— Ага, тут ще Марійка передала яблук з тої яблуньки, що на межі, а Ганшуська казала, щоб здоров був і на різдво прийшов.

Провів її за місто.

— Кланяюся до тата, Марійки, Ганнуськи і добрих людей. Як фіри не буде, то не пускайтеся в ріку. Переночуйте в селі, а вдосвіта підете додому.

Стояв і глядів за матір'ю. Губилася в сутінках.

Раптом ніби опутало його. Скочив і хотів птахом полетіти за нею...

Зітхнув і вертався до казарми. Голос сопілки силався дрібненько, вояки пили, співали й танцювали, як біснுவаті.

— Не грай, брате, бо серце трісне. Оцим багнетом амінь собі зроблю.

Трубили на молитву. Лампу загашено. Всі стали до молитви. Ліхтарня з вулиці заглядала в казарму. Коло ліжка стояв навколішках Савчук. Вслухався у голос труби. Світло падало йому на голову.

— Гий, гори-гори, гори височезні! Гий, море-море, море безконечне.

Не раз, не два прокидався він та вгадував, скільки дороги зробила мати і як далеко вона могла вже бути.

— А-айн, цва-а-й, дра-ай, фір,— повторював ефрейтор муштру крізь сон.

— Гей, Ласа, а ти куди лізеш?!

— Не ходи, небого, ні з ким, бо як вернуся, то порубаю, як гадину...

— Го-ой, мамо-мамо, як кістки болять... печуть, як би їх приском посипав...

Сон, мов камінь, привалив казарму.

В КАЗАРМІ

Вечір в казармі.

Пан капрал простягнувся на ліжку і крикнув:

— Другий цуг!

Вояки збіглися до нього.

Підвівся на ліктях і зробив здивоване лице.

— Ото, во-во є другий цуп!? Ото-во-во-во-о!? Герштельт! Герштельт!..¹ Казав я! Чули, один з другим? Абтретен марш! Як скажу абтретен, то все, що жие, має відскочити, як би в тебе, в твого тата і маму грім ударив! А, мокрі рекрути, я вам дам науку! Я кличу другий цуг, а він, один з другим, лізе, як стара, перевалена корова! Чекайте, я вас навчу дисципліни...

Почекав хвилину і раптом знов крикнув:

— Другий цуг!

З гримотом і тупотом, як стадо сполошених коней, кинулося все до нього.

— Герштельт!

Всі відскочили, як ошпарені.

— Падай!

Всі впали на землю.

— Встань!

Всі схопилися.

Командував далі те саме, лиш у скорішому темпі. Зчинився гуркіт і тупіт, як у кінській стайні.

За годинку настала задуха, шум і сопіння немов із тридцяти ковальських міхів.

Вояки витирали піт, стогнали, падали і зривалися.

Хтось штовхнув переднього під бік, бо той вдарив його зап'ятком у голову. Шепотом сипались прокльони, з кута долетів здушений сміх.

Від того сміху капрал мов сказився. Скочив, вхопив тріпачку і загатив по головах, плечах і руках.

Тверді хлопські голови витримали, а капрал змуцився. Сів на ліжку і закликав знов цілий цуг.

Хлопці прибігли, і настала важка тиша.

¹ Відставити! (Нім.)

Капрал мовив хриплим голосом:

— А тепер знаєте, за що я дав вам такого духу?

Рекрути дивилися на нього тупо.

— Пся кров! Матір вашу! Не знаєте?!

— Ні,— впало кілька голосів.

— А онде що?! — показав на одне ліжко в куті; на нім лежав хтось під ковдрою.

Лукавий сміх блиснув з-під капралових брів:

— То є весь цуг?! А он хто лежить? Ідїть і тягнїть його сюди за ноги.

Вояки кинулися до ліжка, як голодні вовки, і за хвилину тягнули товариша штовхаючи.

— Аби тебе грім забив! Дивись, а ми через нього так парились! А бог би тебе побив!

Блідий жовнір протирав очі і роззирався.

Капрал взяв його на допит.

— Ти що за один?

— Сень Макїтра.

— Ге, Сень, певно, бабин син.

— Ні, я не маю нікого.

— А звідки ж ти взявся, коли ти не маєш нікого? З кропиви? Ти, певне, покропивник?

— Не глуміться, пане капрал, мої тато і мама в могилі спочивають, а ви...

— Гм, Макїтра... Чекай, будемо мати в чім мак терти! Ти чого заліз під одіяло, коли я кликав цуг?

— Я слабий.

— Ти слаби-ий? Чекай, я тебе вилікую. Ге, це якась телігенція — він мені тут буде коники пускати! То ти не мав кому на голову вилізти та прийшов тут до мого цугу?! Чекай, небоже, я тобі вилізу на твоє здоров'я... Можеш таки нині справити собі труну... Ти чому не писався хворим?

Макїтра розбудився цілком, повів головою набік, на його лиці перемигнув дивний усміх і вмить щез, око стало студене, як сталь. По хвилі спитав:

— Що з того прийде? Я вже не раз писався, але побачив, що це ні на що...

Капрал побілів, втяв зубами губу, дивився довго на нього, а потім сказав:

— Я пізнаю по твоїх очах, що ти така гадина, якої світ не видів. Ну, але чекай, з мене ще більша гадина. Я вже виджу, що буду мати з тобою клопіт. Ми обоє так легко не розійдемося, як ти гадаєш.

Встав і нахилився до нього.

— За два місяці маю йти на урльоп¹, я дуже радий би вирватися вже раз із цього проклятого пекла, але ади (вдарив себе в груди), аби я тут через тебе і два роки мав лишитися, то я тобі кінця доїду! Я тобі в'язи скручу! Чекай, хлопе, злодію!..

— Пане капрал,— сказав спокійно Макітра з тим самим холодним усміхом,— хто ж видів таке балакати? Чому ж би ви мали через мене не йти на урльоп? Але ж підете, бігме, підете! Підете навіть скорше!..

Капрал тупнув ногою:

— Мовчи! — Потім звернувся до інших: — Хлопці, коли він так одіяло любить, то дайте йому його цієї ночі, бо будете всі паритись через нього. Один за всіх — всі за одного; такий наказ у війську.

— Добре! — гукнуло з десять голосів.

«Дати одіяло» — значить кинути вночі на когось одіяло і задушити або вимісити чоловіка так, аби вмер він у госпіталі.

— А я вам, хлопці, раджу — дайте спокій з одіялом,— звернувся Макітра до товаришів.

— Або що?! Диви, який знайшовся! Ще страшить, гі-гі!

— На мені аж сорочка полотном стала! — додав перконосий Юхт, що сховав тим часом Макітрин хліб з полочки.

— Другий цуг!

Вояки збіглися.

— Мой, не хочу блузи на собі!

Кілька стягало з капрала блузу, а він тим часом навчав:

— Наказ має бути наказ. Аби я тобі не знати що казав, то мусиш все зробити. Якби я тобі що злого казав зробити, то ти можеш на другий день рано писатися до рапорту, але наказ мусить бути виконаний, бо інакше за субординацію йдеш до тюрми. Скажу тобі: «Хлопе, хапай рушницю і стріляйся!» — або: «Лізь на вікно і скачи з другого поверху!» — ти хапаєш рушницю і стріляєшся або скачеш з другого поверху, а завтра можеш йти і писати на мене до рапорту, чи як собі хочеш, але наказ має бути наказ!.. Хлопе, а якби я так сказав тобі: — Бери сірник і підпали хату!

¹ Відпустка (нім.).

— Єсть! — крикнув Юхт, як несамовитий, і прибіг з пачкою сірників.— Котру хату кажете підпалити, пане капрале?

— Чекай, гадюко! А... ти хочеш підпалити?! Злодію,— таж за се кримінал! Хати не вільно підпалювати, і тому, коли б я тобі такий наказ дав, то ти не смієш мене слухати, бо такий наказ не є важний.

Капрал перервав науку військових правил і крикнув:

— Мой, не хочу штанів на собі!

Стягли панталони.

— Мой, не хочу черевиків!

Макітра стягнув черевики, капрал притримав їх пальцями, раптом пустив, той полетів з черевиком і мало на вибив собі зубів, вдарившись об залізну піч.

Капрал вийняв цигарку.

— Горить!

Двадцять людей прибігло і вийняло сірники з кишені.

— А тепер все, що жие, стелить ліжка і лягає!

Стелили ліжка, складали мундири, молилися і лягали.

Черговий, якому припала нині черга, виліз на стіл, взяв одною рукою закрутку лампи і прочитав напам'ять:

— Добраніч, панове старші, і вам, колеги! Світло з хати — дівчина до хати, аби пан капрал мали що кохати!

— Файно! — муркнув капрал.

Жовнір фукнув у лампу, і стало темно, як під землею.

— Котрий скаже нині байку?

По довгім торзі зачав оповідати Савчук:

— ...Був раз жовнір, що не знав ніякого страху. Не боявся він ні ночі, ні громів, ні ворога, ні смерті. І не мав він нікого й нічого, лише такий камінь, що був чистий, як слюза, і світив, немов роса на схід сонця. І носив він той камінь при собі, і беріг його від людей, і видів себе в ньому, як у дзеркалі. А був той камінь дивний: від кривди темнів, від просвітку ставав ясніший...

Одні слухали це оповідання, інші заглибилися в свою гризоту, в спогади і западали в сон.

Макітра скулився під ковдрою і кашляв. Сів на ліжку, обняв обіруч коліна, підсунув їх аж під шию та стис-

нув зуби — так кололо його в грудях і спирало дух. Знов душило його до кашлю, в грудях і горлянці стало гаряче, виступив холодний піт. Він зомлів. Через годину пробудився, сидючи з головою, схиленою на коліна. В пам'яті промайнув один ранок. Сень стоїть перед лікарем, той наказує скинути сорочку, обстукує його кулаком так, аж чути у другій кімнаті, і каже, що йому нічого не хибує.

— ...А він таки не піддався і, як лежав лише в сорочці, так встав, узяв карабін, настромив багнет і пішов відбирати свій камінь, в якому була мамина сльоза і його честь,— гуділи слова казки.

З далекого кута долетів шепіт:

— Мой, Грицю, кажу тобі — не лизь! Ти хочеш якої біди? Тебе який напав? Ти капралів вірник? Таж завтра може таке саме впасти на тебе. Кажу тобі — не йди, бо, не дай боже чого, то я сам таки досвіта йду і пишу рапорт на тебе.

Вчув це Макітра. Зняв потихеньку гвинтівку з залізного гака, наложив під одіялом багнет, взяв коробку з п'ятьма патронами і заклав їх в замок. Підсунувся до залізної штаби в головах ліжка, обпер карабін на колінах і чекав.

Савчук кінчив казку сонним голосом, вкінці затиш. Дехто хропів...

Згодом скрипнула дошка в підлозі, щось зачепилось об стіл, там мовби придушений хихот.

Злодійський рух з кутка посувається до середини залу, до Макітриного ліжка.

Сусідній товариш хропе на всі заставки, от вони вже коло нього, минають його — спинилися праворуч від Макітри. Два по боках, один у ногах розтягають щось і насувають на ліжку. Чийсь руки лапають по ліжку і скрадаються до ніг Макітри, як вовки.

Тут хтось, немовби його грім луснув, підняв трійголос і гепнув на землю, потім перекинувся стіл, гримнув постріл, аж казарма здригнула, і все, що жило, схопилося на ноги.

— Гвалт! Караул! Пане капрале! Світло!

Новий постріл впав потемки на ліжку капрала. Той схопився і чмихнув під ліжку. Влетів вартовий з ліхтарем, капрал з денної черги, фельдфебель та офіцер.

На підлозі качався прибитий Юхт, за столом зойкав і трусився піддячий.

Раптом очі всіх упали на Макітру. Він кинувся за капралом під ліжку, той вискочив, розправив руки і заревів, як звір:

— Чи ти варіат, чи хворий?

В ту ж мить гримнув четвертий постріл. Капрал схопився однією рукою за груди, другу спер поза себе до стіни, поволі зсунувся вбік і впав на ліжку.

— Ти що робиш? — крикнув офіцер і вихопив у нього карабін.

Макітра поклав руки на коліна. На сорочці у нього червоніла кров. Він посміхнувся безглуздо і сказав спокійно:

— А що ж би?.. Цим двом свинтухам я дав одіяло, того сучого сина пустив у відпустку, а мене беріть до шпиталю чи до тюрми — мені все одно...

1905

ХРИСТОС У ГАРНІЗОНІ

I

Земля пахла весною, день навперед ночі, а ніч навперед дня краще вибиралися, лиш в мурах криміналів нудьга костеніла, суворий холод мертвів, неволя заціплювала зуби, кривда стогнала, сухоти розводили своє гніздо, прокльони снували, мов тіні, сльози просякали із стін...

Живі на світі йдуть попри ці могили, не згадають, що тут їх брат, не згадають, що не на все є людське право, не в кожній карі їх правда, не розмечуть сих мурів, лиш гаморять весело, йдуть і проходять...

Смутне світло нудьгувало серед цісарських мурів, як сонний дух сторожа, кліпало, як виплаконе око старця, з якого сльоза не впаде.

У закутку під дверима рисувалися чако, похилені над грою в кістки.

Серед тюремних стін розложилося на тапчанах і на землі молоде товариство, над ним блимала ліхтарня.

Дехто підплатив сторожа, і той купив горілки, інші за дня, на роботі, розкрутили тютюну й ділилися тепер, то міняли за хліб горілку і сірники. Скучне тепло будилося в цій мертвій дружбі, то лягало гірким сном на тверді прічі.

— Терпи, Лесю, ади, ми всі тут терпимо.

— Не годен я, брате, не годен, не годен...

— Нема нічого сильного, ні слабого; сильне зломиться, скрипливе колесо потягне — оба знівечаться, нічого не доконають.

— У моїм житті не було хвилі, в якій би я збагнув, аби не минала. Все було так, що я лиш хотів злітати стрімголов у прірву, аби не спинятися.

І летіли дивні слова:

— На світі жалуються люди, що час їм минає, одні не мають навіть коли вмерти, інші втікають перед смертю, як перед ворогом, а ми тут проклинаємо своє життя, що воно тягнеться, як голодне літо... Але настане, браття, колись спокій — за спокоєм забуття... Самота криває верхню слабість, а кує силу мовчанки, вкриває втому тіла, а сталить дух. Слово минеться, книги

перейдуть, мовчанка без слів, без письма, се бог, якого нема. Якого нема в фантазіях ні єврейських, ні християнських... Гей, благо тому, що дихає сонцем і ловить місяць пригорщєю, без слів, без думки... Сказав би я, що не знаю...

Оці неясні слова говорив Лесь Марак лежачи.

Навпроти нього сидів на землі гурт і слухав. Далі під стіною дрімав Павло Думич з ячменем на оці.

Андрій Кисіль показував на Марака і шепнув до Миколи Кармазина:

— Диви, що зробили з чоловіка. Не хотів гвера, ні муштри, ні війська видіти. Ляг на землю: «Не піду,— каже.— Не піду і не рушу, але вбити мене не маєте права!» А вони впакували його тут і добивають поволі. Сироту, без батька-матері, що голову свою над книжками висушив. Лише борідка наставилася... Достоту як замучений Христос...

До Миколи Кармазина, що з цілого гурту найбільше в Марака задивився, по сих словах лихе приступило.

Сидячи, підняв голову вгору, прижмурих очі, став колисатися, крутив рукою попри коліно, наслідуював ліру й співав про сирітку, що пішла в світ мамуні шукати.

Дехто з гурту став реготатися, неустрашимий Павло Думич, з ячменем на оці, той, що ніколи й нічого не боявся, вхопив чобіт і кинув у голову Кармазина, по сім впав знов на прічу, став качатися, вити й ревіти, як звір. Гурт розскачівся. Кармазина обілляла кров, але він не чув цього, лише колисався і крутив рукою, як на лірі, і співав з цілого серця, як сирітка припала до могили своєї матері і просить, аби взяла її до себе.

Сльози хлинули потоком. Гіркі сльози сіромів.

Ті, що спали, позривалися, гурт вив і ревів за Кармазином, з казні зробилося пекло. Досередини влетіла сторожа зі старшиною, товкла арештантів шаблями, обкладала кулаками, місила й посочила на землі обчасами. В тім неустрашимий Думич схопився, як ранений ведмідь, пірвав залізну прічу з дошками легенько, як гонту, і став бити все довкола, не питаючи, чи се старшина, чи свої.

II

Закривавлену казню вкрила ніч і сон. Товариш, що розважав Марака, обняв його за шию і спав разом.

Опівночі встав Марак, скинув сорочку, скрутив її

й поліз вгору до вікна, що було напроти. Тримався ґратів, понишпорив кілька хвиль і спустився в долину.

Товариша збудив страх. Він розкрив насили очі — навколо студений льох, устелений кістками, над ними блимають ті світла, що блудять по цвинтарі й вертепах, льох отворяється на край світла, товариш підтягає з усієї сили лікті, підводить голову зі сну, мало не згине, чує стогнення, як би скеля сотки грудей людських придавила, і западається знов у чорну яму. Лише вечірнє пірване слово Марак твочеться по мозку, як гострий кремій:

— Чим смерть цікава? Тим, що її таємного царства живі у білий день не видять, а хоч глянуть, як крізь шкарлупину в пекло, то забувають скоро. Смерть інтересна тим, що в ній для живих у білий день нема нічого цікавого. Зате кожний може потішатися, що досвід смерті мусить хоч раз в житті перебувати на собі й тоді пізнає ту байдужість людей і світу для себе, з якою вперед сам відносився до інших. Бо на цій землі має бути рівна відплата усім. Між живими не одна струна моєї душі лишилася...

Зайнялося на світ. Рожева зоря заглянула легесенько крізь ґрати, товариш переходив із сну в досвітні марева. З неба лине поволі біла тінь, всувається крізь вікно, сходить нижче, так що лише голова маревіє. Голова похилена над сутінками льоху, на неї паде досвітнє зарево чимраз ясніше. Він дивиться на те диво, не годен пробудитися, ні розпізнати фальші від правди, а постать все ясніша, і сяйво довкола її голови мерехтить. Здалека жайворонок озався. Диво чарує арештанта, з далекої казні долітає спів:

— Хри-стос во-скре-се із ме-ертвих!..

ДИТЯЧА ЗАБАВКА

Вдосвіта гомонів бубон, військо виходило з села і дивилося остро на свою фану, аж мурашки пробігали. Військо для війни, не для спокою, тому мусить бути все готове.

Офіцерська старшина поїхала верхом, за нею капрал в параді з фаною, далі піхотинці в повнім военнім уборі, в торністрах з шатрами, лопатами, джаганями. Попри відділи йшли лейтенанти, кадети й фельдфебелі, на самім кінці — полковий лікар верхом, віз з білою будою і червоним хрестом, вояки з ношами й перев'язками і збирачі патронів з торбинами через плечі.

Капітан дав знак шаблею, тамбор вдарив в бубон, військо марширувало за темпом. Як тамбор переставав, заступав його місце горніст.

Виходили з села. Луги, поля зеленіли довкола, сонце царювало над ними. Військо віддихало леготом, що збирав росу з запахами і розсипав її щедро.

Деякі, що не мали часу поспідати, виймали з торбин хліб, багатші — паприковану вудженину, інші йшли мовчки похнюплені, підкладали руки під реміння на грудях, бо давило й в'їдалося в тіло.

Напереді — горді юнаки з Городенщини, серафинецькі рослі хлопці, далі — парубоцтво з ланів Ніжнева, з піль Товмаччини й Галича, за ними — присадкуваті й крепкі парні з околиць Богородчан, Надвірні й Делятина. Все те обгоріле на сонці, загартоване в біді й нужді. Деякий слабший гнувся під важкою торністрою. Передній товариш лишав широкі сліди в поросі. Яків Солонина задивився в землю і ступав в ті сліди, чув шум довкола себе, йшов як у сні і все лиш думав собі: «Отак крок за кроком далі й далі, час минає, не стоїть, настане пора, що я вийду з війська і буду знати, як шанувати кусник цивільного хліба». Розчисляв літа на місяці, тижні й дні, потім навідворот, і легше йому ставало на серці. Затуманював себе тим рахунком щодень — тижнями, місяцями...

— Жовніру біда, — сказав Стась Квич з Зелені. — Мучиться на отих маневрах днями й ночами, спеки 'го пра-

жать, дощі перуть, неволиться на квартирі по стайнях і кучах, не доїсть, бо лиш кинуть кусень недовареної курші, аж тут лишай все і збирайся далі, вночі нема спочинку, бо чипиш на полі серед студених вітрів на сторожі або зривають тебе зі сну на алярм, і лети чорт знає куди і за чим, а встане рано, та й знов веселий, співає, як би й нічого не було.

— Пригадаються, брате, оці маневри на здоров'ї колись в пізніших літах, не бійся,— сказав Солонина.

Військо стануло на команду, старшина дозволила перейти з дороги на той бік рову, компанії складали гвери в піраміди, торністри — по приписам і віддихали.

Капітан закликав фельдфебеля, насварив на нього за тамбора, що бубон дринчав, як розбитий горнець, і казав записати тамбора до рапорту.

Фельдфебель закликав тамбора і скочив як чорт до нього з кулаками:

— Злодію, чому ти бубон не нашмітував?..

— Пане фебер, я його шмітував, але...

— Я тебе нашмітую!

— Сеї ночі впала роса, і він відійшов.

— Я тобі відійду! Я буду через тебе пити від пана капітана! Я тобі так відійду, що мене, і тебе, і твій бубон дідько вхопить!

Офіцер інженерного штабу стояв з офіцером генерального штабу і кпив собі з непорадності в планах битви на маневрах, а цей знов кпив собі з завалених мостів, які поклав інженерний штаб.

— Дайте спокій,— втрутився офіцер від артилерії,— генеральному штабові ніколи нічого не впало, а інженерному штабові все запалося!

Старшина на конях зібралася навколо купи каміння і стала радити над нинішнім планом пільної битви. Сановиті обершти, майори й капітани витягали мапи, шварготіли й їздили по них пальцями, головний провідник генерального штабу відвертався вряди-годи до наймолодших офіцерів і задавав питання, на які мали вони відповідати, і се становило часть практичного підготування й іспиту до вищого рангу.

— Яку команду дали би ви своїй компанії, якби спереду вас станула неприятельська артилерія, ззаду неприятельська кавалерія, а на правім і лівім крилі інфантерія?

Головусий лейтенант випростувався, почервонів, повторив питання і зачав розвивати стратегічну теорію, вивчену з військових підручників, яка тут була ні пришив, ні прилатав.

— Але ж, мій коханий пане лейтенанте, ви розводите теревені, а неприятель не чекає і ваші люди багнуть рятунку!

Молодик збився до решти з пантелику.

— Що ж би ви в такому случаю почали? — спитав обершт вічного лейтенанта, що через келишок і людяну вдачу не міг добитися до вищого ряду.

Той відповів:

— В сім случаю я би командував: «Клякати до молитви!»

Громовим реготом залилася вся старшина.

Енергія, суворість, ба навіть характерність була із здорових лиць старшини.

По нараді військо зібралося, коменданти повизначували патрулі, ведети, шпигунів, пояснили їм ціль і мету, подавали гасла, поучили, як мають повнити свою службу, і виправили наперед. За цими розсипалися цуги на менші гурти, що називаються «шварами», і рушили зі своїми провідниками — одні направо в ліс, другі наліво полями поза гору. Кілька компаній лишилося й чекало дальшого розказу, за ними місила зелені поля, людську кривавицю, хмара кінниці, за кінницею — артилерія з тяжкими канонами. Цілий видокруг, доки лиш око могло засягнути, вкрило військо. Лиш небо і військо. Брязк оружжя, тупіт коней, гуркіт канонів; одиниця губилася тут, як крапля в морі, почування одного чоловіка всякали в ту масу, як сльоза в скалу, натомість остивала й твердла сила, що лучила весь загал, як лава — скам'янілий ліс.

Офіцери тих відділів, які пішли наперед, не виймали шаблів, аби блиск сталі до сонця не зрадив їх перед неприятелем. Давали німо знаки руками і посувалися наперед. Падали в борозни і рови, підлазили на животах, крилися по корчах і пропадали в лісі. Тут переправа в повнім тяжкім озброєнні нелегка, не один бідака зломить ногу або лишить око на суку.

Хоч на таким гаспидськім місці тяжко було удержати порядок, та відділи намагалися тримати рівну лінію, один другого наказував, бо вчора була за це біда. Наднесло лихе капітана, і він не питав, що се було серед

корчів і тернини, але змив фельдфебля і призначив його до рапорту за те, що шварми не були в рівній лінії та що між людьми не було приписаного відступу на два кроки. Фельдфебель знов відбив це по тому на цілім цугу.

Дощ лляв, люди ледве дихали, а він казав їм вісім разів чистити, щіткувати все до найменшого ремінця і виносити на подвір'я перед стодолю, в якій була квартира. Раз завернув їх тому, що торністри не були рівно зложені, хоч через болото на подвір'ї і криву стежку годі їх було інакше поскладати. Другий раз верещав за те, що реміння не світилося. «Де ж ми, пане фебер, візьмемо тут на селі тої помади, що на реміння, як його в темній стодолі і на чім вигладити і як на дощі поставити, аби блищалося?» — скаржилися вояки. «Мене це нічо не обходить! Марш! За півгодини маєте знов рокувати!» І поліз у корчму... Потім вчепився за ті маленькі гудзики, що при кляпах на рамені, потім за патронташі і так далі, а врешті, коли вже не мали йому очі на що вилізти, зайшов у стодолю, глип сюди-туди. «Ов,— каже,— то деки лежать онде на купі, як здохлі корови!? За десять мінут має мені тут бути порядок, як в люстерку! Аби порошка одного не було!»

Виходили з лісу на царини, сади й городи. Толочили ярину, толобанилися по молоденьких щепках, топтали зелений хліб і лишали за собою чорну землю і плач. Здалека долітали гуки сальви і стрілів, що падали поодинокі, то сипалися раптовно, як біб по решеті.

Старенька вдова стояла на порозі, очі свої видивила в хмару обгорілих і помучених лиць, але сина свого не віднайшла. Одинокі її підпора і слава на старі літа. Гіренько отими сухими руками заробляла на нього. В школах великих учився. Потім віддали його на один рік до Чехів, там на маневрах загнався він верхом на дебри і потонув. Ні його, ні коня не відшукав потім ніхто, весь слід пропав.

Нехай оці мертві стрічки слабого слова заховать пам'ять його страшної смерті і жаль по втраті молодої сили...

Одна компанія виходила правильним чотирикутником на гладку, як тік, поляну, по лівім боці рівно був гай, неприятель, що складався з оборони крайової, стояв передом в тім гаю, готовий до бою, лиш шапки і гвери видно з ліщини. Нашу компанію виводять тим часом

рівненько і спокійненько, в якнайбільшій порядку на поляну, командують: «Halt!»¹, потім: «Links Front!»², «Laden!»³, «Schissen!»⁴ і т. д., а чемний і терпеливий неприятель чекає, дивиться на це і регоче, аж листя з ліщини облітає!

— Оце, хлопці, файна робота! — сказав Солонина. — А бігме, шпурну оцим гвером, скину з себе мундир і заберуся геть, бо не годен дивитися на таке! Бавимося, як діти. І не могло би отаке статися на війні!? Таж салама-ху зробили би з нас!

Зачалася з обох боків стрілянина сліпими патронами. Все було вимучене, засвягле, чорне від пороху, глини і поту.

Нараз коло неприятельського коменданта закурилася земля, потім вдруге і втретє! Комендант звертівся, як муха в окропі, дав знак полковому трубачеві, той затрубив несамовито, хвилину панувала тишина, потім зчинився рейвах і колотнеча: «Із сеї компанії стріляв хтось гострими патронами!» Зачали нишпорити, заглядати до сонця в гвери і живо знайшли. Середина люфи по сліпим патроні чорна, по гострім — чиста. Якби накінці був дав сліпий патрон, то пропало.

Від того жовніра забрали зараз гвер, а його самого повели під сторожею. Пізніше пустили. Оправдувався, що кілька днів перед тим був на варті, мав з собою гострі патрони і вони потім замішалися між сліпими.

Полковник на коні переглядав студеним оком відділи і буркнув гостро до капітана:

— Люди смутні, прибиті, лізуть, як старці! Чого так тихо!?

Звернувся до відділів і крикнув:

— Скинути обойчики, шапки дашком на ліве вухо, курити, співати!

Сеї розказ подавали одні другим ген до дальших відділів.

— Видиш, хлопе, смердиш, як нещастя, капає з тебе, а шапку бери набакир і тішся, що живеш! — замітив фельдфебель.

Один з капітанів впає на ліпший спосіб.

¹ Стій!

² Наліво!

³ Заряджай!

⁴ Стріляй!

Боком плила ріка, він розказав взяти гвери на плечі і перебічи через неї.

Зчинився плюскіт, шум, все сопіло, зігріте, й гнало як бішене в запорошених мундурах і черевиках через ріку, капітан на коні стояв на березі, кричав: «Далі, далі, далі!» І червонів як грань, і ловився за боки від реготу.

— Не одному ця купіль пригадається колись на здоров'ю,— шуміли шепоти.

Військо виходило мокре на берег і вкривалося новою верствою порохів.

— Хлопці, не йдіть житом, а стежкою,— просив Солонина.— Гріх за людську працю. Он ті таки пішли стежкою: пізнати зараз господарських синів.

— Ая, господарську дитину і в війську пізнаеш... Та й зверху по селі зараз можна пізнати, які в нім люди. От як в тім селі вчора повиносили були нам води і молока в коновках і цебрах, і хліба, і садовини, всього, хто що мав. Видно, люди там просвічені, бо й читальня, і склепи руські були. Такі люди самі в війську бували і знають нашу біду...

Доходили до обдертих стріх, поламаних загород, гнилих калабан і немитих, розхристаних людей, що вилазили з чорних хат і витріщували очі.

— А це, товариші милі, якесь голодне село!

— Тут, десь, повно старців та злодіїв... Церкви навіть не видно...

— Зате корчма он як резиденція!..

— Як ратуш, ха-ха!

На плоті сперся обдертий хлопчище і глядить з роззявленим ротом.

— Ти, хло', а твій тато де?

— Нема!

— Таки цілком не було— розчохнувся на льоду чи вмер у криміналі, бо виджу, цвиңтар у вас малий?..

Суха, як тріска, і чорна, як кагла, жінка, образ хлопської нужди, вихилилася з марного садка і тримала в пригорщах яблука, як горіхи.

— Кілько за те, молодиче?

— П'ять грейцарів!

— І мала би ти сумління здерти від бідного жовніра п'ять грейцарів за ті зелепуги?

Виходили з села.

Військо посувалося, як синій змії на тисячі ногах,

стогнало під тяжкими горбами з рудою шерстю, їжило залізя серед спеки і хмари копотів, від нього парила задуха, капало змучення.

Члени тої потвори почали хилитатися, падати.

Капітан надлетів, витягнув шаблю і замахнувся над Яковом Солониною:

— Вставай, бестійо, бо порубаю на капусту! Симулянте!

Солонина не слухав.

Капітана пірвала скаженість:

— Фельдфебель! Марш сюди! До рапорту сего драба!

Лікар скочив з коня, взяв вояка за руку — по хвилі сказав:

— Він вже при рапорті...

ЛІСОВИЙ ДЗВІН

В хаті грав музика, легенько, для себе. Дівчата й парубки сиділи на призьбі:

— Не йде нині субітка... ніч не дає.

Подвір'я обмаєне, й обгорода, і невеличка брама на дорогу. Над обгородою і брамою явори. В листю весна цілується з місяцем крізь сон, придурює й чарує, як та дівчина, що нібито спить, а з-поза пальців дивиться на тебе. І повно тих палких очей у тіні, з кожного корчика, з кожного листа моргають чорні брови, вихилюються гарячі уста і дихають та шепотять, аж серце в'яне...

Ксеню Кузьмівну відводить її жених Іван та його два побратими: Василь, стрілець-заводія, та Роман, вожбит-музика, що як грає, то очі йому вогнем палають, а чорні брови нависають хмарою.

Іван з Ксенею напереді, а ті два за ними.

Другі кури не співали, Великий Віз підходив на середину неба, ліс снував свої казки і стелив тугу на село. Нема тепер сну молодому.

Ідуть мовчки всі четверо. Ксеня зачепила твердою груддю Іванове плече, він обіймив її за стан, аж йойкнула і засміялася, як би жменю срібла розсипав по камінім помості. Нахилився до її шиї, кров в ній заграла. Відтручувала його, притягаючи за рукав, накивала пальцем і дивилася в очі.

— Скобочеться твоя відданиця, Іване.

— Ая, не звикла ще. Як буйний лошак, що не зазнав зубел.

Побратими стали на розходидорогах під гаєм.

— Ми тут заждемо, а ти підведи Ксеню та вертай живо.

Василь та Роман лягли над воровом і позакурювали люльки, а Іван пішов з Ксенею під ліс.

Там був багатир, старий стрілець, і вона служила у нього. Ліс чорнівся на правім боці, через копанку, і так далеко, що замало було його видко. Тишина чарує сном, а душа не піддається. Хоче видіти, як втвориться рай і зійде на землю. Тота хвиля вже близько — от, от вона, а весняна тишина ще більше упоєє сонними чара-

ми. Оба побратими лежать, не піддаються снові, лиш надслухують. Далеко-далеко гуде дзвін. Гуде, дзвонить та йде ближче та й ближче... Виходить з лісу, йде дорогою до них. Так минають хвили. Аж видять побратими — дорогою йде Іван і двигає величезний дзвін в руках перед собою, двигає, аж почервонів, аж сапить. Йде дорогою попри ворів, оба побратими відхилиються набік, аби Іван не впустив на них того тяженького дзвона. Але він перейшов попри них далі дорогою, і дзвін став поволі затихати, вкінці замовк цілком. І через час тою дорогою, що перше, йде знов Іван, але вже без дзвона. Побратими повставали і всі три вертають домів.

Перед хатою Іван перший сказав до них:

— Підвів я Ксеню, а самому дивно стало, та й тепер так мені, що годі самому. Дивіть, ніч не дає спати. А завтра зелені свята... Побудьте ще трохи. Для такої одної ночі варто і сім днів переспати.

Посідали на обійстю, та й добре їм так було. Молоді літа, щире товариство... Вже другі кури відпіяли, а побратими лежали й думали. Вже ніч ставала на досвітках, аж дивляться — іде дорогою дівчина, йде в хвіртку. Дивляться й очам своїм не вірять. Ксеня. Посхоплювалися, а вона нічого, лиш гейби збудилася зі сну.

Стали випитувати її, та вона попала в лихоманку, дзвонила зубами, оглядалася довкола себе і відтручувала парубків, то знов горнулася до них.

Це сталося з нею таке, чого вона не була годна збагнути. Сама собі не вірила... Іван підвів її, а звідти ще лиш кілька кроків — та й перелаз, та й хата, але Ксеня станула, обернулася за Іваном, далі рушилася, йде та йде, і тій дорозі кінця нема. А дзвін якийсь у лісі гуде-гуде. Йде вона, а той дзвін все гуде. Ще тепер у вухах її дзвонить. Аж на дорозі за гаєм стямилася, але не вертала вже додому, лиш тут зайшла... А блудила вона по папоротних полянках, по горбках, як по городах, і по барвінкових урочищах, яких ні в казці нема, і такі там дива були, як у сні...

Тепер стиснуло її під серцем, вона стала хлипати і похилилася на землю.

БУВАЛЬЩИНА

I

Його ім'я було Іван, але прозвали його Іванусом, бо Іванів багато в селі, а скажи — Іванус, то вже кожний знає, де треба допитуватися. Він оженився молодим, взяв собі дівчину і ще на весіллі сказав:

— Це моя жонка... Зроби мені те або це, жонко! Дай мені того або того, жонко!

І тому ніхто інакше не казав, лише «жонка». Її ім'я забулося зовсім.

Жили вони наприкінці панщизняних часів.

Іванус ніколи не пожартував, ніколи півзуба не показав, аби засміятися. Завжди був хмарний, як осіння ніч. А жонка була щebetушка, як ластівка, що прилетить у травні з теплих країв, сяде на оборожину та вищебечує, аж слухати мило. І мусила вона з таким похмурим вік вікувати.

Дітей вони не мали. Їх господарство — то була мала хатина на березі, коло хатини — малий городець, четвертина морга та в царині півморга. Коло хатини — піддашша, де стояла корова, коло вугла — величезна кількасотлітня груша з дуплами всередині. Грушки вона родила малі й тверді.

II

Надаремне жонка мала надію, що переінакшить Івануса, аби був такий, як інші люди, що розвеселить його, аби було з ким поговорити і порадитись. Була це розумна жінка. Вона всякими способами старалася переміняти його, аж поки зрозуміла, що нічого не вдіє, і дала йому спокій.

Вона служила дівчиною у попаді і навчилася приправляти якнайліпше всякі страви. Через те кожний, хто робив яку оказію, чи весілля, чи які поминки, то просив жонку. А як хто ще попа запрошував, то вже мусив мати жонку за кухарку. Бо піп питається:

— А хто буде за кухарку?

— Жонка.

— А, то добре.

А ще, як то в гостях при першому столі сідає піп, паламар, дяк і вїйт, церковний староста і ще якісь пильніші газди, а всякий мотлох — при іншому столі, то жонка так уже знає порядок дати, що кожний дістане те, що йому належить. Само собою, вона мусить мати пару помічників. Але перед попа вона сама заносить страви. Підсуне хустку повище чола, трохи голову перехилить і з веселим обличчям все йому показується, а піп стане вихваляти її, що то порядна газдиня, могла б бути і панею.

— І моя,— каже,— їмость не може ліпше до смаку приправити, бо вже нема куди, аж пристає до душі.

А жонка аж підлітає, аж розпливається, слухаючи такі похвали перед всім народом.

— Та й тільки всього, що хвалить. Якби то був якийсь чужинець або чесний свій чоловік, то як не ринський, то хоч дві-три шістки кинув би на таріль для кухарки за такі лакоминки, але піп не на те живе, щоб кому що дав, лише на те, щоб сам брав,— каже, бувало, Іванус.

III

Яке ремесло провадив Іванус?

Він ще малим хлопцем робив візочки, а потім — більші, і так навчився сам робити вози великі. Не вчився у майстра і не визволювався так, як інші, і хоч був похмурий, задумливий, проте мав хист. Він робив такі вози, що апі одного залізного цвяха не було в них. Його майстерня була побіч хати, під дуплавою грушею, в якій ховав своє знаряддя. Ніколи не заносив його до хати. Мав і токарню під грушею. Бувало, на півсела видко, як Іванус розганяється над токарнею, як нахилиється та натискує ногою, щоб колесо оберталося. Обточить колодку, наб'є спиці, обтеше грабову лату, загне та провертить діри, наб'є на спиці, та й колесо готове. Обіддя сам гнув. Тоді колеса були ободисті і не такі дорогі, як тепер. І горілка була дешева. Залізничі не було, то отими возами їздили люди на два тижні в дорогу до Чернівців, до Садагури або до Маморниці на молдавську границю за кукурудзою.

На тих возах Іванус не заробляв багато, але все був би сяк-так жив, якби не взявся до горілки. В селі не

було казенної корчми, і нині нема, так як по інших селах, а прийшла одна вдовиця лише з бахуром, найняла в хлопа хату і розсілась на добре. Бахур приносив з міста горілку, а мама сиділа в хаті і продавала. А дивна була ця шинкарка. Називали її Бамбохою. Опасиста, як поставити чепець з пацьорок на обголену голову, то наче яка статуя з гіпсу. Шия товста, а на череві гроші рахує, як на столі. Ноги товсті, п'яти повідростали назад так, що туди ноги мало що менші, ніж спереду пальці, тож цілком нездатна була до ходу. Лише капцями совала по хаті та вигрівала сало в бебах. І в коляду не ходила так, як інші шинкарки за збираниною, лише найме фіру в місті, то там вже й залишається, а шинок лишає на вірного наймита на цілий той час.

Тож Іванус внадився до Бамбохи. Він не був злий чоловік, лиш, бувало, як нап'ється, то має велику фантазію — вгору стіною лізе. Жонка почне йому що казати, а він б'є її на останне. Не раз жонка завивалася в намітку, а по намітці спливали червоні паси крові, і так йшла скаржитися до попа. Піп стане в церкві на проповіді і ганьбить Івануса:

— Так,— каже,— Іванус — ледащо, пияк,— зо світа у Бамбохи та у Бамбохи п'є брагу прокляту по цілих ночах, а напившись безмірно, приходить додому та жонку смертельно побиває. Вона чесна і побожна газдиня, другої такої село не має. Він свою душу дияволу запродав. Він — проклятий грішник, некаянник. Пеклом віднині він смердіти буде. В смолі кипіти, де плач і скрегіт зубів.

Та що з того?

Іванус до церкви не йде, а як йому хто про це скаже, то він, бувало, на те відповідь:

— Піду до пекла, то піду. Буду носити дрова, аби пани, шинкарі та всі багачі не позамерзали в котлах. А коли на тім світі є небесний рай і коли там так добре, то чому ти, що вихваляють рай, так бояться вмерти і раді б жити тут якнайдовше? Видко, і ті, що проповідують, і ті, що слухають, не вірять ні в яке небо, лише ті і ті брешуть.

Тоді були тяжкі часи, не було хліба. Бамбоха пекла лише для себе. Іванус курич люльку на короткім цибусі, а як хотів закуски, то їв печену картоплю. А часом, як іде темної ночі додому, то з горілкою розмовляє:

Горілице, погорілице,
Ти преподобная браго.
Веди мене дорогою вправо!
Аби-сь мене в потоці-розтоці не повалила,
З добрими людьми не посварила,
Бо нема гіршого собаки,
Як п'яного чоловіка.
Ти над християнним велику силу маєш,
З землиці, з хатин виганяєш,
З кожухів і сіряків роздягаєш,
А в веретюхи вдягаєш,
З чобіт визуваєш
Та в постолі взуваєш,—
Отже, я тебе величаю,
Поклін тобі віддаю!

І так не раз таки добре поклониться, що запере чолом в болото.

А жонка бачить, що нічого з ним не порадить, та й не казала вже ніколи нічого, хоч би що зробив. Вона була побожна, ніколи в неділю рано не топила, але в суботу все ладно прибере, позамітає в хаті і коло хати і зварить дещо на снідання, а в неділю або в свято рано йде до церкви. Прийшовши з церкви, затопить і варить обід.

IV

Іванус по-п'яному робив усякі дурощі.

Одного разу, якось в жнива, в неділю, днина погідна, аж дух радується, жонка пішла до церкви. Івануса лишила вдома.

Приходить з церкви — його нема. Вона затопила, зварила обід, пообідала та й лягла відпочити трохи.

Наступило полудне, вона встала й вигнала корову до пастуха, а пастух каже:

— Я був нині у Бамбохи, а ваш чоловік там дуже п'яний.

Вона каже:

— Та хай п'є, то йому не першина.

Прийшла додому. Задзвонили на вечірню. Вона приготувала скоріш для Івануса обід, як завжди в неділю, щось ліпшого — вареники, молочну кашу і залишила в печі, щоб було тепле. Зачинила хату, а ключ поклала у грушу, в дупло, туди, де все ховали ключа, як котрого вдома не було. І пішла на вечірню.

По вечірні йде додому і бачить здалека — двері хати відкриті. Підходить ближче до хати, глипнула у бік

від маштарні, під грушу — очам своїм не вірить. Підходить ще ближче — падонько нещаслива, руки заломила,— величезна купа пір'я лежить на ковбані, а в купі пір'я не хропить, ні, але аж харчить, як дикий вепр, лише одну ногу виводко з пір'я, Іванус. Жонка не знала — чи плакати, чи заводити на ціле село. Входить до хати, відкриває піч, страви стоять, як лишила, ані пальцем не ткнув, і зараз пізнала, що Іванус, як прийшов від Бамбохи, взяв з постелі дві великі, гарно вишивані подушки, виніс під грушу, розпоров, висипав пір'я, бабехнувся в пір'я і захропив.

Зараз був вечір. Жонка поприбирала та й лягла спати. Яке вже її спання було?.. Гадала, як віку докоротати з таким чоловіком. Але десь коло півночі пробудився Іванус, бо дуже пекло його коло серця, і пішов до хати. Жонка почула, засвітила, поставила перед ним вареники, молочну кашу. Та він не міг їсти, бо в горло натяглося пір'я, коли хропив, і поприсихало. Лише зачерпнув пару разів каші і позбирав шкварки, напився два рази води, взяв опанчу під голову, бо подушок не було, ліг і хропив аж до полудня. А жонка встала зранку та, плачучи, збирала пір'я в трісках під грушею. Щось трохи назбирала, але багато пропало. Щастя, що вітру не було, був би розніс геть по цілому селу до останнього. А при тім усім жонка ні слова не сказала — нащо це він зробив.

V

Одного разу навесні, якось уже в травні, жонка скопала городець коло хати і дещо посадила, але нивка в царині була ще не орана. Так жонка мусила до Івануса якось приємно заговорити:

— Коби ти дивився, аби тоту нивку в царині вирати, бо я вже городець скопала, та ще й там посадила би що, бо вже й так пізно.

Іванус за своїм звичаєм нічого не відповів, але мав це на гадці. Йому кожний догоджав і готовий був послухати. Так сказав одному і другому: дай мені волів до плуга — і вже є. Але ті газди самі не прийшли, тільки повисилали хлопців з волами і з плугом. Іванус знав за плугом ходити, але до того не звик.

Та що сталося?

Жонка вдома затопила полуденок варити та й позбирала білизну, де яка була, аби визолити, і намочила,

але згадала, що на Іванусові цілком чорне шмаття. Як би то дістати, аби разом визолити? На царину недалеко. Вона заперла хату і виходить, а на царині повно народу, рух, погода люба, а народ — той гній везе, той розкидає, той волочить, той оре, а той поступає крок за кроком і кидає повною жменею далеко далеко поперед себе зерно, аби розсипалося рівно. А чукурделі — громадами понад головами того народу, і то вгору, то вниз спускаються, а виспівують, аж в ухах лящить. І Іванус той гурт збільшив, ходить за плугом з люлькою в зубах. Вийшов в кінець, а жонка несміло приступає і каже:

— Коби ти став на трохи, аби воли відпочили, і піди до хати та скинь те шмаття, аби я разом випрала... От всі люди в білих сорочках, як лебеді, а тебе немов дощ зіправ.

Іванус не чує, нічого не відповідає, обертає, гонить і лютиться, що скиби не пристають, що плуг не має доброго строю. Торік був плуг, що зорав білицю під псянкою, скиби склалися рівно, як аркуші в книжці.

Так Іванус моцується, притолочує скиби, а жінка йде за ним, виходить знов у кінець і каже:

— Ану, піди до хати.

Іванус став і каже:

— А ти мене і тут знайшла?

І як став, тріснув капелюхом об землю, скинув сорочку і, пробачайте, штани, тріснув об землю і голий, як мати на світ народила, за чепіги та:

— Гей, цабе!

Хлопці дивилися і не знають, що робити. Почали сміятися.

— Гони, один за другим! Засмієшся зараз не так!

Але вони знали, що Іванус не жартує, гонять воли і позирають назад, а Іванус іде за плугом, викидає ногами, люлька в зубах, він протолочує скиби статечно, як газда. Люди дивляться на нього, дехто сміється:

— От, Іванус здурів!

А жонка ні жива ні мертва пішла додому. Іде і сама себе ганьбить:

— Це я винна! Я його натуру знаю, він мене ніколи не послухає.

Живо взяла чисте шмаття, винесла і поклала на грядку, а брудне забрала додому. Але Іванус довго ходив голий за плугом, аж поки один чоловік, що був близько, не підійшов і сказав:

— Фе! Встидайся, не роби з себе сміху, візьми шмаття.

Іванусові як хто чужий що скаже, то скорше послухає.

VI

Роки за роками минали, Іванус постарів, сховавши ноги, став коротший, нарешті ліг, і вже не було рятунку. Люди прийшли до нього. Він лежав горілиць на постелі і дивився на хату. Олекса Гринишин стояв коло нього з люлькою в зубах, заклавши руки назад:

— Чи пізнаєте людей, Іване?

Іванус потакнув головою.

— Та пам'ять ще ніби є, але виходу однаково нема... Хто буде нам тепер вози та колісниці робити?

Іванус махнув рукою і прошептав:

— Одне мене дивує, як то святий Ілля їхав до неба на огненній колісниці і зад йому, пробачте, не згорів... Олекса зареготався, а за ним — інші газди.

— Ви, Іване, все були гострі на язик.

Яків Олійників спер бороду на руки і говорить:
— Та смерть — не напасть... Чоловік — як той колос. Виросте з землі, вона його вигодує, він пристигає та й до землі клониться. І один, і другий чекає на свій серп. І білий цвіт, що його вітер навесні зірве, і пожовклий лист восени — все горнеться до матері землі.

На лаві під вікном посідали сусіди, курили люльки і балакали про злодія, що десь там обкрав церкву.

— Той такий грішник, як полізе крізь вікно в церкву і стане святому на голову, то святий йому нічого не скаже? — спитав кум збоку.

— Бо такий він святий, — загудів Олекса Гринишин. — Якби добрий святий, то лише вхопив такого за ногу та потримав до ранку, поки люди зійдуться, або втаращив ним серед церкви, щоб мазю розлився.

— Скажу і я від себе, людоньки, хоч смійтеся з мене, хоч ні, — втрутився Юрко Марек. — Хіба винен злодій, що таке ремесло дав йому пан біг у руки? Таж це, рахувати, такий його талант. Це, вважайте, не є легкий хліб, ні. Таже піп каже, що злодій — це божий посланець: хоче пан біг когось покарати, то посилає на нього злодія.

Бесіда втихла, бо Іванус наказував жонці:

— Доки лежу тут на постелі, чи по тому он там, на лаві, доти, небого, я в цій хаті газда, а як мене припорпаеш глиною, то ані ти до мене не будеш мати діла, ані я до тебе.

VII

Жонка простила Іванусові ще за життя всі гріхи до найменшого, поховала його, як газду, і заводила як слід — не за добром, бо хоч пив і деколи бив, та хай би був іще жив. Так пішов чистий Іванус на той світ, а жонка вдовицею газдувала сама...

Та був Іван Харий, також вдівець.

Як почали жінки радити йому: «Візьми жонку»,— він трохи не хотів, та жінки вдалися до жонки: «Візьми Івана Харого».

Жонка дуже не хотіла, вона гадала, що кожний чоловік такий, як був Іванус. Але жінки, як взяли радити то се, то те, так сплескали, що Іван Харий оженився з жонкою.

Він не був багач, але мав невеличке господарство, то було з чого жити. Від першої жінки мав двоє дітей, які подружив на бік, а жонка прийшла на господарство, порбила порядки в кожному куті, що любо було подивитися. А як зварила перший обід, то при тім обіді Іван Харий заживає все до смаку і дивиться, як то жонка всюди лад робить — бо його перша жінка була ледащо, ніколи доброї страви не зварила, ні так мило заговорила.

Жонка так розвеселила Івана, що дух йому радіє. Обом світ отворився, помолоділи більше, як на десять літ, самі не знають, чим би одне одного потішити. Іван Харий найняв служницю, аби жонка не мусила йти по воду або що інше тяжке робити. Не раз при обіді або при вечері, при кожній бесіді все казали: коби ми були побралися у двадцятих літах, то не шкода було б жити на світі, а то вже шістдесят минуло.

Іван Харий був неабиякий чоловік. Він служив у війську цілих чотирнадцять років на війні. То було в той час, як Наполеон Бонапарт хотів цілий світ загарбати, крушив престולי, побивав армії всієї Європи. На тих страшних війнах було багато і односельців. Та всі загинули, лише два витримали і прийшли додому, а то були Іван Харий і Юрко Марек.

Бувало, як зйдуться ті два ветерани вечорами або в свята і неділі, як зачнуть розказувати страшні подвиги воєнні, народ горнеться до них, старі й молоді, аби наслухатися. Волосся дубом ставало на голові. Страшенні різні, бомби встелювали землю трупами. Як під Лейпцігом і багатьма іншими містами і селами по скільки дів люди нічого не їли і не спали. Скільки уже разів варили, а як неприятель іде — виливай усе, хапай котли і тікай. Цілих чотирнадцять років ті два ветерани в крові бродили, твердої натурі були і все витримали. Юрко Марек мав обтесану ззаду голову. Як налетів французький улан і вгатив шаблею по голові, а шаблюка розтяла чачо і стесала шкіру з голови, де вже волосся потім не росло. Але він в той момент вгараздив багнет уланові під плече і зсадив його з коня. Іван Харій і Юрко Марек мали багато ран.

Юрко Марек як прийшов з війни, то не застав нікого. Батьки померли, лише хатина стояла порожня, обдерта, обросла бур'янами, і пустого поля шматок був. Він вже не женився, так-таки сам доживав віку. Змігся на корову, бувало, сам пасе і годує, дещо посадить і посіє. Бувало, як не має кому що розказати, то плаче роздумуючи.

А Іван Харій прожив вісім років з жонкою в гаразді, бо зійшлися були двоє старих однієї натурі.

Бувало, вона каже:

— Коли б я раніше вмерла, аби ти мене поховав.

А він каже:

— Коби я скорше вмер, аби ти мене поховала.

Так дочекались, що жонка вмерла. Іван поховав її, а за тиждень і сам помер.

Поховали обох разом.

А за Івануса теж лишилася пам'ятка.

Як жонка виходила за Івана Харого, то хату продала, а грушу, де Іванус мав комору в дуплах, вітер зламав, своїки порізали на дрова, і в землі вже й коріння нема. Зорали також берег і грядки.

— А де будемо цього року садити капусту?

— На Іванусовім березі.

— Піди, дівко, нарви бур'яну телятам.

— В котрих грядках?

— Та на Іванусовім березі.

Так ще й сьогодні говорять.

БОРОТЬБА З ГОЛОВОЮ

Мати осиротила мене хлоп'ятком. З тіней минулого дивляться її очі, долітають святі промені серця. Блукаючи по світу, я ніде не зустрів хоча б подобу того образу. Я сам — художник і довгі літа не зміг відтворити цей образ, хоч у хвилях смутку бачив ясно його перед собою.

Ось її очі... Стала на порозі й дивиться на мене довго-довго. Ледве відтягнули її: знала, що не вертатись їй вже ніколи...

Після її смерті батько оженився вдруге. Взяв собі білоручку — з панського дому. Як кажуть: «Першу жінку — в дошки, а другу — в подушки».

Мачуха була статна, завертоока, ясне волосся, грішні груди, тонкий голос. Сонна і лінива, як кішка. Тіло заглушило душу, як це звичайно буває у жінок паразитного виховання. Принадами суєти обдурила вона старого батька, і він покоровився її волі.

Так на місці бідного щастя запанували пусті розкоші.

Мене вдома часто лишали самого. Вимету, бувало, хату й сяду в кутку. Знадвору заглядає у вікно хмарний вечір, я дивлюся в безконечну сіру пустелю перед собою: сльоза за сльозою падає з очей.

Найбільше любив я бавитися зі своїм ровесником Сенюковим Олексою — також сиротою.

Та раз прийшов він до мене опухлий, заплаканий і приніс з собою малі грабельки. Ми сіли в бур'яні. Він був смутний, не говорив нічого й не мав охоти бавитися, як звичайно. Я дивився на нього. Нарешті він попросив у мене хліба. Я побіг до хати й виніс крадькома кусень хліба в пазусі. Олекса взяв його, вщипнув кришку, але не їв. Потім встав, сказав, що грабельки дала йому тітка, і поволік їх за собою. Я проводжав його, а він загрибав сліди своїх ніжок у пилюці й лебедів, наче до себе:

— Бу-вай здо-ров, бу-вай здо-ров!..

На другий день я дізнався, що Олекса помер.

Оповідали, що за кілька днів перед тим ішов він біля панського саду, а паничі були на черешні. Він попросив

у них черешень. Таки дуже милосердно просив. Вони сміялися з нього й кидали йому кісточки, а потім нацькували псами...

В гарячці перед смертю він просив черешень...

Минали літа, я підріс і незабаром пішов світ за очі.

Чоловікові жінка не вмере, помре лише дитині — мати.

І виріс я на чужині, а в мене виросла туга за рідним краєм, за рідною матір'ю.

Я забажав бодай маленьку пам'ятку знайти по ній, воскресити її образ.

Так поїхав я в рідне село.

Батько привітав мене, як тінь із того світу, мачуха позеленіла і набрала богомольного виду.

— О, то ти ще живеш?.. Ми вже давно вважали тебе небіжчиком!

Простягла руку й показала на крісло.

Під час розмови батько зиркав на мене, його, видно, будило сумління й спомини, бо відступав від теми і згадав кілька разів, що мое обличчя дуже нагадує йому покійну.

Мачуха спитала, чи пам'ятаю щось з дитячих літ, але потім пригладжувала надшивку сукні й не чекала на відповідь.

Я силкувався заспокоїтись, шукаючи хоч би тіні тої, яка навіть по смерті одна-одинок не покидала мене. Це була кімната, в якій я останній раз її бачив.

Ні одної пам'ятки не лишили. Тепер ця кімната була чужа й холодна...

Наймичка накривала на стіл, мачуха позіхнула й вийшла. Батько став сам не свій. Вона, видно, все людське заглушила в ньому. Старий шелотів сам до себе, блимав дико на мене очима, розводив руками і кривився. Це ранило мене в серце й мучило до краю.

Двері відчинилися. Мачуха тягла за собою щось, батько зітхнув, я піднявся і застиг на місці.

— Представлю тобі, Назаре, мого єдиного сина, доктора прав Ньюька,— сказала вона з чванливою примхою і привела до мене карлика не карлика, а велику, перехилену набік голову з риб'ячими очима і неприємним усміхом. Вся решта тої мачушиної потіхи губилася в одержі діввака, тільки здорові руки й груба шия нагадували людину, закопану по пояс у землю.

Ми обмінялися поглядами, карлик вхопив мою руку і стиснув так, що я ледве витримав.

— Пардон! — заскрипів він, як криничний журавель. — Але я вважаю за потрібне представитися в тому значенні, щоб гість пізнав відразу, з ким має діло, і не судив по моему вигляду, що в мене немає сили!

Він засичав і вишкірив два ряди здоровезних зубів, а те «моему вигляду» виголосив гордо.

Я сказав, що не люблю ніяких доказів сили таким способом, але мачуха перебила:

— Від брата треба все приймати, тим більше, що він — доктор.

Мені було байдуже, хоч би він був міністром.

Та Ньюнко напосівся на мене:

— Я чоловік практичний, здоровий розум — це мое серце. Стою на чолі фінансових та політичних інституцій і маю голос у головних суспільних справах.

Я дивувався з того свого «брата», мене забирала лють і милосердя, а вкінці — страх. Легко було зміркувати, що між нами щось важливе трапиться.

Він почав говорити про поезію й мистецтво і сказав, що не терпить їх, бо «плаксиві, бідні розбиваються в потемках і самі не знають, чого хочуть».

Мені стало нестерпно.

— Я сподівався, що ви це скажете, але чи не приходило ніколи вам на думку, чому саме поезія така і хто цьому винен?

Він хотів було відповісти однією з тих витертих бюрократичних фраз, якими воюють звичайно двоногі пєсиголовці, та я його зразу ж збив згори:

— Це тому, що наша поезія й мистецтво не мають ґрунту під собою, і доки політична влада буде в таких руках, як досі і як ваші, то нема надії на кращу долю народу...

Після вечері я лишився на самоті.

Вікно було відчинене у великий сад, і до мене навідалися мої товариші — думки.

Не хворий я, але життя без матеріної ласки, між чужими, самотнє життя в кривді й приниженні передчасно зломило мою юність.

Тепер мене кололи терняні думки.

Виперли мене з рідної хати, все забрали. Для Ньюнка. За те, що він народився калікою, обдарували його серцем і достатком. А я народився здоровим, і за це мене позбавили всього.

Я сперся на підвіконня, оглядав усе навкруги — рідне, знайоме.

Тут давно покинув я вівці й сопілку, взяв матеріні співанки й пішов у малярську школу. Опинився між тісними мурами, як птах у клітці. І ті мури, і той студений світ довкола ogrівав теплом своєї рідної матері. В чужу, темну кімнату навідувалися дитячі сни й привиди, які приніс я з далеких, рідних лісів від моєї неньки. Ті щирі приятелі — сни — гуртувалися все самотніми вечорами й безсонними ночами довкола вогню, що палав у мені до мого поневоленого народу. Це була самотна віра на чужині.

Гей, гей!.. Бувало, вибіжу до Сенюкового Олексі, сховаємося в саду, зладимо плужок із старого вістря та й оремо землю... Та Олексі давно помер, а мені так і не судилося орати своєї ниви.

Так скінчилася моя перша співанка.

Раз пастушком заблудив я в лісі, й після довгого плачу, голодного, мене зморив сон. Буджуся опівночі — чудні дива снуються по смереках, місяць пускає пасма крізь гілля на пні й корчі, верхи дерев гудуть тихо, а ген з могили виходить сновида й стогне, стогне, аж гомін іде по лісу.

...Рано проснувся я, і раптом мені здалося, що встаю із домовини.

Потім вийшов на подвір'я з батьком. Спитав його, як йому живеться. Він довго мовчав, а потім почав жалітися:

— Зле. Таки так эле, що годі й виказати. Сам не вмю знайти ладу в тому всьому. Нечиста сила запанувала мною... Я став за попихача, за машину, що має працювати на жінчині та Нюнькові витребеньки, а мені самому ніде навіть місця нема. В усій хаті нема одної п'яді, де б я міг спокійно сісти. І до того ж та побожна відьма вічно жалить мене, що я лише про себе дбаю. Подумай лише, як ті всі побожні потвори вмюють безбожно катувати! Вони обоє з Нюньком ненавидять мене в хаті, раді б зовсім не бачити мене. Ота жінка — це петля на мою шию, це така чорна хмара, що мене морозом проймає, коли її бачу, але я не маю ніякого порятунку. Я є невільник усього: підлоги, стін, дверей, години, навіть кожної хвилини. Тут не можна стати в чоботях, там не вільно заговорити, бо Нюнько спить, там не вільно опертися, бо буде люлькою чути. Нічого мені не

вільно. Мене на кожному кроці обгортає страх, я власної тіні боюсь... Ходив я до адвоката, гадав, що дістану розвід, але він сказав, що розводи дають лише великим панам, а хлоп навіть думати про це не може. Завинив я сам через свій нерозум, дав обмотати себе, та й годі. Взяв собі жінку не під пару, а гадав, що буде така, як перша...

Стежкою, садами, вийшли ми на цвинтар, до материнної могили.

Було тихо. Сонце цілувало землю, на ній будилися квітки з медом і запахами. Білі хмарки линули по небу, як лебеді по синьому морю.

Мати наче дивилася на нас із-за тіней дерев.

Старий шепотів:

— Я віз її до лікаря, а вона хотіла вертатися додому і дуже побивалася за тобою: «Хто буде йому співанок вечором співати?.. Гей, чи знайдеться коли в світі серце, аби відчуло мій біль?.. Як Назар підросте, то перекажи йому від мене, що я гірко працювала. Видко, мало я собі ласки в бога випросила, коли дав мені таку доленьку...» Тут ухопив її кашель, і вона зімліла... Пісня виколисала її і була щирою посестрою в радості і смутку, а вона була їй вірна до останнього подиху.

Мене охопив такий безмірний жаль, що мати враз з'явилася переді мною.

Її очі дивилися на мене,— моя безмежна туга воскресила її.

Я побіг додому і кинувся малювати її портрет.

Так минали дні.

В цей час я не бачив ні мачухи, ні карлика.

Глибока тиша навколо, надворі літо, в кімнаті повно світла, а я сиджу й дивлюся на свій твір. Слідкую за грою своєї душі, і образи приходять самі, як забуті хвили з життя моєї матері.

Найраніше вона з нас усіх встає, найпізніше лягає. Праця й праця.

Як звичайно, вона порається сама в хаті — й тоді завжди смутна. В самім розпалі роботи згадає про щось, оглянеться поза себе й стане нерухома, як статуя. Пришитві, бувало, відведе руку з голкою, спинить її нараз, задивиться в призабутий спомин, а потім зітхне тяжко й шие далі.

В лісі — джерело. Ось мати йде по воду, та не доріжкою, а мохом, куди ще ніхто не йшов.

Покійна будить в мені душу, і переді мною постає дивний світ образів.

Ось я лежу хворий, вона на ослоні біля вікна пряде кужіль. Останній промінь сипле золотий цвіт на її голову, в хаті тихо, лиш веретено фуркотить і летить рівно довкола. Я задивився в неї і в небо за її головою і прохаю, аби заспівала щось. І вона співає.

Опівночі мені здається, що в саду шумить смутно вітер. Буджуся — довкола сутінок, мати сидить у ногах, дивиться на мене і плаче нишком. Вранці я проснувся, і мені стало легше. Мати винесла мене на призьбу.

Над головою — блакитне небо, а над обрієм товпляться білі й рожеві хмари.

— Оце славне товариство виступає в похід, а онде леви везуть богиню в ясному ридванці,— вказує мати на хмари.

По нивах буяє вітер, дівчата мигають серпами, співанка стелеться далеко, як подільський лан:

Ой як ясненько, ой як миленько,
куди сонечко сходить...
А ще ясніше, а ще миліше,
куди матінка ходить...

Мамо, мамо!.. Ти одна у світі свята. Недарма оспівують тебе поети.

Смерть закрила твої очі, як хмара ясні зорі.

Батько сидів біля мене, задивився на портрет давньої дружини й проганяв рясні сльози.

— Тепер на старість не маю нікого, лиш її. Не раз у безсонну ніч здається мені, що вона стукає у двері, виходжу, а навколо — темно, глухо й пусто... Знаю, що не зійдемося вже там, тому живу з нею тут. І тону в споминах, тону, потопаю... А то явиться мені у сні — тиха, лагідна, як колись. «Вибачай,— каже,— що не додержала я тобі товариства... Дівчам узяв ти мене, рано вийшла я з тобою в дорогу, а в полудні змучилися мої білі ніжки, і тяжкий сон зламав мене...»

Увійшла служниця і сказала, що «пані» кличуть.

Старий скривився й вийшов.

Служниця вбирала в кімнаті, поглядала то на портрет, то на мене. Я помітив, що хоче мені щось сказати.

Я почав з нею розмову і довідався, що небіжчик її тато служив тут давно. Потім вона оглянулася й шепнула:

— Я б вам щось сказала, але боюся...

— Кажі, я не видам тебе.

Присадкувата постать зігнулася, буцім стирала пилку; обгоріле, некрасиве, але добре лице її було схилене над роботою. Я почув ось що:

— Пані й панич у великому клопоті, бо гадають, що ви приїхали відібрати свою землю. Перед татом криються, бо він — за вами. Але ви стережіться, бо вони хочуть підкупити якихось людей, зв'язати вас і відвезти десь, ніби, як це я зрозуміла, до такого дому, що в ньому тримають божевільних. Все по ночах пані з паничем радяться, я це підслухала та й кажу вам, тільки прошу вас дуже, не видавайте мене.

Нам інколи й не сниться, що одна людина копає під нами яму, а друга — рятує.

В якому оточенні перебував я весь час!

Аж тепер я зрозумів, чому мачуха й Нюнько стороняться мене...

Вечоріло. Я вийшов у ліс і ліг серед гущавини. Земля, як мати, приймала мою журбу. В світі — гамір і праця пекельна, а тут — дрімучий ліс, що обгортає спокоем.

Прийшла думка про карлика.

Колись в одну хвилю розніс би був його кістки, а тепер дивлюся більше в себе: життя навчило терпеливості.

Спокійно й не без серця дивився я на карлика.

«Це ж,— думав собі,— та неси́та, чорна сила, що давить людину, чатує по всіх закутках, щоб ограбити, здерти шкуру, затоптати в болото. Якщо пустиш собі кулю в лоб, то ще не застигнеш, а вже чоботи стягають з тебе...»

Думки блукали, як змучені журавлі над морем.

Раптом я почув тупотіння в корчах. Здавалося, звір гнався за звіром. Зчинився близько тріск, я придивився — спереду втікає дівчина й хлипає, а за нею женеться карлик, однією рукою відпихається від землі, а в другій — прут.

Я схопився й заступив йому дорогу.

Місяць світив на нас, ми дивилися хвилю один на одного.

— Ти що тут робиш? — проскиглив карлик. — Всюди тебе повно! Носишся з потайними планами — характеристика твого народу й матері!..

Я приступив до нього.

— Що верзеш?..

— Іди з дороги! — зашипів він і вдарив мене прутом.

Я схопив його за горло й підняв в одній руці. Він метався, але я робив тепер своє розважно й спокійно. Пригнув грабову гілку, обернув її навколо шиї карлика і пустив його в повітря.

Після цього мене охопило омерзіння, я якийсь час блукав лісом, потім отямився і помчав до хати.

Тут стрінула мене несподіванка. Карлик мав занадто сильну шию і руки, щоб повіситися. Він розірвав гілку — полетів униз, прийшов додому і розповів усе матері. Я саме застав, як він із мачухою дер портрет моєї матері на куски, й обоє топтали його ногами.

Вони накинулись на мене, як хижі птахи, але не пройшло й хвили — і я знайшов найпростіший спосіб, якого досі ніколи не пробував.

Я підбіг до мачухи, вхопив її за волосся, кинув на землю і почав бити. При цьому зауважив, що її тіло — як у рисі, що в ньому не домацаєшся кісточки. Та раптом чийсь руки обкрутили мене в поясі, як вужівкою, — я впізнав карлика.

У мене мигнула думка, що так обкручуються і далять моїх темних братів іноземні п'явки, і це вивело мене з себе.

Я вхопив карлика за ноги і почав бити ним мачуху, кидав на землю, як клубок. А він обгорнув руками голову і сичав одне:

— А таки мені нічого не вдієш!..

Моя лють перейшла в божевілля...

* * *

І ось я знову на чужині.

В рідний край не вернуся ніколи.

В самоті і нудьзі ковтаю гіркий жаль.

Так минають дні за днями.

А ночами переслідують мене примари.

Десь серед темряви постає переді мною в полум'ї гніздо гадюк, що поневолили мій народ, я тікаю в долину, а переді мною тіль аж до горизонту — купається в крові на спаленій, потрісканій землі: піде — ні корчика, ні билини. Я падаю в провалля, а за мною з гори котиться голова карлика...

Як тільки задумаюся на самоті або спочину на хвильку — бісова голова летить за мною.

З цього часу образ матері не з'являється переді мною, але я чекаю його з надією і сподіванням...

* * *

Батько давно помер. Воєнна завірюха змела мачуху, Нюнька і капіталістичну мороку. Я заспокоївся, повернувся на батьківщину і створив кращий образ матері, ніж за давніх літ.

1919—1939

ПОСОЛ ПЕТРИШИН

*На підставі «Записок Алексія Заклинського,
пароха Старих Богородчан»*

В 1848 році засідало в Державній думі в Кромержіжі 18 руських послів з тодішньої нашої інтелігенції, між ними також кілька селян, зовсім неписьменних. З них ледве один знав письмо і читав своїм товаришам переклади з засідань.

Досить цікаво представлявся селянський посол з Тисьмениці, коло Станіслава, Василь Петришин. Був се чоловік яких п'ятдесяти літ, середнього росту, трохи присадистий і похилений, чорне волосся побілене сивиною. Його невідступною товаришкою була шкіряна торба; він приперізував її до себе ременем і ніколи, навіть в державній палаті, не скидав, лише вночі ховав під голову і спав на ній. В тій торбі містилися посольські дієти посла Петришина. Бувало, криється він по закутках, аби ніхто не підглянув, розкладає ті гроші, а було їх понад 300 ринських,— завиває кожний банкнот в стенографічні записки і пакує в свою торбу. На ніч впрошувався в кімнати других послів і лише в свята і неділі купував за 5 крейцерів м'яса, а звичайно жив сухим хлібом.

В часі свого посольства зайшов раз до кав'ярні, бо щось його всередині боліло, і казав собі дати кави. Коли вже кава стояла перед ним, вийняв з пазухи півкоржа в хустині і сказав до кельнера:

— Дайте пару зубків чіснику.

Кельнер покрутив головою на знак, що не розуміє його.

— Е, така-то й коршма, що навіть чіснику тут нема.

По каві закурив люльку і, своїм звичаєм, став чвиркати кризь зуби на землю. По часі завважив коло ноги плювачку, отже, обернувся на другий бік. Та кельнер і тут підсунув йому плювачку.

— Заберіть тоту мисчину, бо вам в неї плюну,— сказав до кельнера.

Потому вийшов на публічний город до басейну, роззувся, вижмакав онучі, бо вже були чорні, порозвішував їх, аби сохли. Надійшов поліціант і хотів його арештувати, та Петришин в останній хвилі нагадав, що має

при собі документи, вийняв їх з пазухи і дав поліцаєві. Була се посольська легітимація. Поліцай відступив, за-салютував, дав рукою до зрозуміння, аби він більше не прав на публічній місці, і пішов в свою путь.

Петришин блукав по місту і розглядався по склепових вивісках та виставах, врешті зайшов до ресторану, бо всередині не переставало йому докучати. В ресторані був німець, також посол. Петришин сів недалеко нього. Кельнер подав німцеві карту страв, а той показав пальцем, що вибирає. Потому взяв кельнер ту карту і подав Петришинові, а сей тикнув і собі більше-менше в те місце, що німець. За час приніс кельнер перед німця кусень печені, а перед Петришиним поставив порцію хрону.

«Мара їх знає, що тут за дивний народ?» — думав наш посол і набирив хрін на хліб та їв поволі.

Німець застукав на кельнера і сказав:

— Да саро.

— Да капо,— повторив Петришин і подав кельнерові свою тарілку.

Знов перед тамтим опинилася печеня, а перед нашим хрін.

— Бодай вас витлумило,— вицідив Петришин. Показав кельнерові на німця та його таріль і сказав втретє: — Да капо!

Сим разом прийшла печеня.

«Які вони там і є,— думав Петришин по дорозі,— раз «да капо» називається у них хрін, іншим разом — печеня, все ж таки всередині мені як би рукою відомив».

Зачав падати дощ. Петришин закинув кожух догори вовною аж поверх голови та йшов на вечірне засідання. В парламенті не було ще живої душі; він сів в куті, схилив голову і дримав. Смерком зачали сходитися посли.

Кілька німців стануло недалеко кута і дивувалися, звідки тут взявся ведмідь.

Одного дня дістав Петришин лист від жінки і пішов з ним до о. Алексія Заклинського, аби прочитав йому. В тім листі стояло:

«Ти собі там байбарзо — байдуже. Жени Пилипа¹ та чипи над пустим, а тут зайшли злодії та й вкрали воли. Як не мали вкрасти, коли газда потікся на зламаний слух аж десь межи венгрів ци кальвінів шукати другої

¹ Женити Пилипа — дармувати. (Прим. автора).

голови та вчорашньої днини! Який мені до ради найшовся! Сліпий, як тур, вліз межі швабів, як кіт межі вороги, і ніби він там розуміє, що вони шварготять!»

Петришин затерп на вість про воли, але тут вгатив кулаком в стіл, аж Заклинський кинувся.

— Ет, що там дурна — вибачте за слово, егомось, — що там дурна баба знає! Таж ви, рахувати, самі видите, що я тут раджу!

Заклинський охолов і читав далі:

«Та припиши, чи будеш висіти там до суду-віку, чи маю йти в чужі краї відрізати тебе, чи лишити діти й хату та йти в світ за очі? Десь у людей газди як газди, а мене бог покарав такою нешкребтанною бандурою, що лише сміх та покаяння на весь світ».

По сім щирім слові додала тверда рука писаря отсе славословіє:

«Кланяюся до тебе і поздоровляю сердечно по тисяч разів.

Твоя жена Параскевія»

Петришин покрутив головою і цмокнув. Заломив руки, довкола сірих очей поставали густі морщини, так що ті очі гейби всміхалися. Стогонув, як би йому хто зуб вирвав.

— О-ов, шкандаль! Що ж мені тепер діяти, егомось?

— Гм, пішліть жінці триста ринських, най купить другі воли.

Петришин схопився, гей з грані, і витягнув обі руки перед себе.

— А то ж би по якому було!? Таж коли монарх тут мене призвав, аби я радив і царство його боронив, то повинен був коло моєї стайні поставити сторожу, аби злодії не могли волів украсти! А коли сторожі не було, то цісарська каса повинна мені тепер воли заплатити, бо вони коштували мені триста ринських!

Засміявся Заклинський на таку претенсію, але потім радив йому поважно, аби з такою бесідою не виходив і не виставляв себе на сміх, бо цісар не покликав його сюди і без його ради та опіки був би обійшовся.

Слова Заклинського ні на що не придалися. Петришин обставав завзято при своїй претенсії до цісаря. Не довіряв уже Заклинському і пішов далі радитися від одного руського посла до другого. Всі послі-інтелігенти

боялися скандалу для руської репрезентації і радили йому, аби мовчав, показували на віддуту торбу з банкнотами і казали, аби вийняв 300 ринських і післав жінці на купівлю других волів.

Не вдоволився Петришин тою радою послів з інтелігенції і пішов між своїх товаришів селян. По довгій раді з ними вернувся до Заклинського і просив, аби виготовив йому петицію до палати на зворот з державних фондів 300 злр. за воли.

І сим разом не міг Заклинський відрадити його від того наміру. Вкінці виготовив петицію, а Петришин подав її на руки председателя палати. Председатель, зрозумівши зміст петиції, усміхнувся і велів секретареві відчитати її в повній палаті.

Коли секретар прочитав петицію, залилася палата реготом, безнастанними оплесками і криком:

— Браво, Петришин! Hat Recht: Wenn er nicht da wäre, geht der Staat zu Grunde! Retter der Monarchie! Die Ochsen zohlen! ¹ і т. д.

Довго треба було ждати, поки палата успокоїлася. Тоді председатель сказав:

— Та петиція не дасться брати так, як регулямін приписує, бо в регуляміні нема нічого про се, аби держава винагороджувала послам домашні шкоди, для того звертаю ту петицію послові Петришинові.

Руські послы, що сиділи коло Петришина, перевели йому ту відповідь председателя. Як лише Петришин зрозумів зміст відповіді, впав у лютю і крикнув:

— Виджу, що і тут нема правди! Коли ж так річ мається, то я вношу, аби палата постановила, щоби бодай відтепер злодії послам волів не крали!

Послы один другому пояснили те внесення Петришина.

Палата знов загриміла сміхом і довго не могла успокоїтися від безнастанних викликів: «Браво! Браво! Hurr Petryszyn! Браво! Браво!»

Председатель застановив засідання і чекав, аж палата успокоїться.

— Е, піду я з тою справою до самого цісаря,— сказав Петришин,— бо виджу, що й тут нема правди!

1913

¹ Має рацію: коли б не він, загинула б держава! Лицар монархії! Заплатить за волі! (Нім.)

«ОЙ НЕ ХОДИ, ГРИЦЮ...»

Учень сьомого класу гімназії Дмитро Чижик стояв навколішки на ліжку й поведився дивно.

Два учні першого класу вбачали останнім часом у ньому велику зміну, а тепер виставили носи з-під ковдри й дивилися на нього, стримуючи сміх.

Він витягнув руку перед собою і прошипів несамо-вито:

— Зраднице!.. Ти зломилла мое щастя! Так гинь же разом зі мною!..

Він вдарив себе в груди й покотився на ліжку, а хлопці вилізли, як слимаки, з-під ковдри і чкурнули, задихаючись від сміху, до другої кімнати...

В уяві Чижика світло театру зіллялося в яскраву повінь, мережану рожевими личками, ясними строями, розхвильовану ураганом оплесків та окликів: «Славно!»

Так, він буде виступати в героїчних ролях, перейметься ними всією душею, заволодіє публікою, а що найважливіше — зачарує дівоче серце і здобуде славу.

З тих мрій вивів його скрип дверей і світло.

— Що з вами, пане Чижик? Чи не хворі? Я щось помічаю, що ви останнім часом якісь не свої.

Він піднявся на лікті і дивився на білу спідницю господині. Подумав і почав дивитися на мокрий рушник в її руках.

— Може, вам компрес потрібний на голову?

— Ні, дякую, мені нічого не треба. Я лише так, у сні чогось налякався... Маю розстроєні нерви і не можу спати.

— А може, у вас у школі неприємності? Скажіть, я знаю пана Цинамона, то, може б, з ним поговорити?

Це останнє вивело його з задуми. Він поворухнувся, немовби його оса вжалила, і бовкнув:

— Ні, ні, зовсім не потрібно! З усіх предметів я маю добрі оцінки.

Господиня вийшла, Чижик зітхнув і повернувся до своїх думок.

Там, в театрі,— принадні дівчата, а ота білявка найбільш притягає його. Відколи він побачив її на сцені,

тоді покинув його спокій, і в навчанні пішло не гаразд... Але він гратиме колись з Несоленою в головних ролях, гей, та як заграють! Він буде вивчати драматичне мистецтво, присвятить себе йому.

Молодечі мрії обнімали Чижику солодким обманом. Він накрився по шию ковдрою і згадав одного вчителя з синіми очима й дівочим обличчям, який мився на ніч сметаною, а лягав у ліжку в рукавичках і швидко, як тільки сказав собі, що пора спати, засинав.

На другий день перед полуднем в театральній будці, що розташувалася в передмісті, Чижики стояв перед директором і говорив, що має охоту вступити «з патріотизму в склад театральної дружини», що «чує покликання до мистецтва і любов до сцени».

Директор Щогла стояв перед ним у витертому крилатому плащі й циліндрі (борода брита раз на два тижні, ніс схожий до паламарського гасильника, а ріст — надмірний) і очима щура дивився на Чижику. Чижики був струнким хлопцем, чуприна буйна, верхня губа всіяна волоссяним пухом.

Оцінивши вмить Чижику, оскільки його постать відповідає формальним вимогам сцени, Щогла зауважив байдужим тоном:

— Та воно, добродію, добре, тільки не знати, чи ви маєте талант. Маєте голос? Вмієте співати? Знаєте ноти?..

— Знаю. Я був диригентом у двох бурсах.

Щогла кивнув головою на суфлера.

— Пане Буда, чи немає там пана Смичка?

— Є, за кулісами.

— То ходіть, добродію, на сцену... О, так. Нехай вам здається, що оце публіка.— Він повів рукою на перші ряди крісел, на яких тут і там сиділи актори й акторки.— Тепер ви маєте спробувати свій голос. Прошу.

— Що ж вам заспівати? — спитав Чижики.

— Що найкраще вмієте.

Чижики почав:

Ой вербо, вербо кучерява...

Відспівав аж до слів: «Змарнів я, зчорнів я...»

— Досить,— сказав директор.— Голос ще не оформлений, але може ввійти у норму. Зрештою, пан Смичок перевірить, наскільки ви розбираєтесь в нотах. Не обов'язково сьогодні, можна й завтра. Перед полу-

днем. Так. А ще одне, добродію: чи дозволяють вам батьки вступити на роботу до театру?

— Дозволяють,— відповів жваво й без роздумувань Чижик.

— На всякий випадок принесіть завтра дозвіл від родичів в письмовій формі і прохання. Так. Іще одно: чим ви досі займалися?

— Я — учень сьомого класу гімназії.

— А чому ж ви не кінчаєте гімназії?

— За браком матеріальних засобів на життя,— відповів він шаблонною фразою, в якій для психолога криється трагедія нашої змарнованої молоді: є тут і завчасна зрілість, і буйна одчайдушність, і нестача тривких основ виховання — як домашнього, так і суспільного.

Все це, звичайно, сучасна хвороба — молодеча істерія. Але буває і інша причина, її ім'я — філософія голодного шлунка. Добре такій молодій людині, яка вийшла з рідного гнізда здоровою і має сили до праці на бурсацькій страві чи на домашніх харчах. Але що робити з тими замлілими, блідими, а не раз надзвичайно здібними, які не можуть погодитися з бурсацькими порядками і з камінними стовпами? А зважмо, що хиткий світогляд грає тут також немалу роль. Що з такими робити? Може, вшати їх?

Чижик дивився на Щоглу, мовби хотів спитати: «Як там у вас на другому поверсі? Чи все гаразд? Всі здорові? Бо тут у нас, чоловіче, біда».

— Іще одне,— замітив директор.— Принесіть листа від якоїсь визначної особи, котра вас знає і дала б нам інформації про вас.

На другий день у Чижика вже був дозвіл від родичів, сфабрикований зміненням почерком і підписаний лівою рукою, хоч пошта з рідного села могла прийти щонайшвидше через півтижня.

Адвокат Ходак прийняв Чижика одним зирком через плече і, коли той стояв біля дверей та пояснював, чого прийшов,— розлігся в кріслі, як жаба в калюжі, ковиряв байдуже в нігтях; нарешті не втерпів і сказав піднесеним голосом:

— Чи ви очуманіли? Таж там в театрі самі пияки й картярі! Подобалося вам циганське життя, і гадаєте, що зробите там кар'єру?.. Я чув, що ви пишете поезії. Це нічого не варто! Хліба не дасть! Що за користь з тих

поетів, які лише фантазією живуть?.. До театру ідуть лише люди змарновані, легковажні і недоварені дячки! Ви — освічена людина, і я зовсім не розумію: що може тягнути вас до театру?

Але Ходак, щоб позбутися «сліпого» клієнта, взяв візитку і написав: «Цим посвідчаю, що п. Дмитро Чижик, знаний мною особисто, має любов до сцени і з огляду на його дотеперішню моральну поведінку не має жодної перешкоди для прийняття його на роботу до театру».

Через кілька днів весь театр на сімох подорожніх возах переїздив до дальшого провінціального міста. В цей час вибуло три актори, і до хору треба було статистів. Отже, директор прийняв Чижика за 25 ринських місячної оплати.

Вози з паками, скринями і декораціями стояли наготові, актори й акторки сідали з дітьми, як кури на гніздо, директор торгувався з власниками транспорту, коли надійшов Чижик і зняв капелюх.

— А ваші речі? — спитав Щогла.

— Я тут недалечко — напроти мешкаю.

— То йдїть за речами, але не барїться довго.

Чижик швидко побїг до хати й вибїг з вузликком під пахвою, в якому була пара білизни і дещо з одежі.

— Де маю сідати, пане директоре?

— Де-будь, де тільки місце є.

Чижик сїв ззаду воза на дрючок і витягнув руку вгору до актора з носом, на якому, мов на географічній картї, були синї та червонї значки.

— Маю честь представитися: Чижик.

— Нагнибіда. Дуже приємно менї взнати вас,— відповів актор. Старий хитрун посміхнувся, як кїнь, що хоче вкусити.— Чижики люблять сидїти на гіллях.— А потїм махнув рукою і додав:— От, жиймо не так, як люди, але біля людей.

На вулицї міщанин бив п'яну жінку грудкою цукру по голові. Вона вхопила його за полу, зігнулася й кричала, а він бив її, як цеглою. Візник збирав куски цукру з землі і казав:

— Буде завтра на снідання.

— Солодке биття,— зауважив актор з картою на носі. В цей час його усміхнений профіль нагадував розбитий чайник.

П'яний селянин повертався з міста і точився, наче хотїв сказати: «І той кут мїй, і цей я знаю». Весела

баба, напівзарібниця і жебрачка, боса, великий палець обвитий грубо-білою перев'язкою, вдарила долонею об паркан, перед самим носом селянина.

— А цієї дошки не хочете поцілувати? — І заскрипіла сміхом, мов немащене колесо, похитала головою, а очі стали вузькі.

Селянин, який віз акторів, тримав оселедця за голову, обтріпував об люшню, витирав об полу, потім їв з хлібом.

Директор бісився, що самотній на все місто візник згодився на більшу плату з іншим панком, а він буде примушений товктися всю дорогу на простім возі, та ще й з своїми ненависними людьми.

— Я тебе навчу! Ти знаєш, з ким маєш діло! — кричав він до єврея-візника.

— Ну, ну, не робіть комедії, бо тут же не тياتер, — відповів той спокійно.

Директор — рад не рад — виліз на віз. Виглядав на драбинах, як чорногуз на плоті. Вози рушили в дорогу.

Був погідний день. Бабське літо снувало по городах і полях, осінь чепурилася, як та молодиця, у якій при згадці дівочих літ грає кров.

Тепер артистичний караван не представляв нічого цікавого. Вони були подібні до циганського народу-скитальця з піснею на устах та з вічною тугою за просторим небом, розлогими пустелями, з поезією волі. Селянам, які везли цеглу і черепицю, впадали в очі передусім паки і скрині, а на зігнуті постаті на возах дивилися зовсім байдуже.

— Бачиш, то якісь пани з полотнами та сукнами їдуть десь на ярмарок, — казали вони.

Лише один наймолодший газда, який недавно повернувся з війська, а можна це було пізнати по синій шапці, показав на виступи кулісних полотен, що теліпалися на довгих латах, як три нужди, і сказав:

— Та це ж комедіанти, хіба не бачите?! Це ті, що всякі штуки показують. Рахувати, тرياتер. Такий як пустить туману, то ви лиш би очі видивили та й перехрестилися б. Як я був у жовнірах, то не раз дивився.

Двое селян — один по одному боці дороги, а другий — по другому — йшли, заклавши руки за спину, і на віддаленні десяти метрів балакали між собою. На півмилі чути було їх голос, але людина, не обізнана

з селянським життям та духом тутешньої мови, не збагнула б, про що вони вели розмову.

— То, вважаєте, карник? Ба, ая. Покусав зо мною горіхи, ну, покусав, то покусав. Але бо він, вважаєте, вчинив межи людьми, що я хочу підпустити йому червоного когута, та й подав мене! Ну, міркуйте собі! Таже ви, рахувати, знаєте! Та й приходиться мені на водорощі,— я з хати, а то ще де-де! А тут вам: ка-у, ги-и-й, бадю рідненький! Але де-е там! Ані суди боже! Що ж тут робити? Ги-й,— міркую собі,— ото! Бі-і-гме! Ну, та й я, вважаєте, сюди не туди, сюди не туди,— пішов!..

Справа в тому, що він погарячився зі своїм сусідом, а той розніс між людьми, що цей хоче підпалити його хату, і поскаржився до суду. Приходить виклик на йордан, Іван пішов удосвіта з хати, а тут — буря і злива, що годі рушити. Але він став шукати дороги і пішов.

Театральна дружина їхала через село. Зі стодоли летіли ритмічні стуки цівів, дим просочувався з-під стріхи, несучи запах свіжого хліба. Вулицею йшов весільний гурт. Один чоловік танцював попереду музиків і співав, начебто в глибокій воді топився. і кликав за порятунком, другий скрутився, крикнув два слова, а на третім урвав, наче його гадюка вкусила. Літній селянин почервонів, як індик, і намагався кричати голосніше, ніж горло і людські груди можуть витримати, затискуючи долонями вуха. Кожний намагався вирватись з суєти і показати щось небувале.

«Оце й ми прагнем до цього ж»,— думав Чижики.

Він сів біля візника. За селом була рівна дорога і голі поля довкола. Худі кінські ноги витягалися і ступали вперед, видовжуючись перед очима Чижика, як ноги великанських потвор, і ступали розмірено, без упину, все вперед. Прийшло йому на думку, що кожна людська дорога, від'їзд чи повернення, кожний крок — це постійне надточування простої лінії, яка веде до могили...

Настав вечір і холод. Артисти добували з гардеробних скринь довгі селянські кожухи та баранячі шапки, загорталися. Це змінювало їх вигляд і давало привід до жартів та пожвавлювало дорогу.

Чижикові припало до серця це нове і цікаве життя. Відколи пішов до школи, він не знав такої волі, як тепер. З другого боку, підлещувало й те, що нарешті вирвався із нудних гімназійних murів, які очортіли йому до краю, і що нарешті став на свої власні ноги —

з платнею 25 ринських на місяць. Двадцять п'ять ринських — це ж для нього гроші! Він такої суми ще ніколи не мав! За ці гроші можна багато чого справити. Книжки, одержу — все, що лише буде треба. На тих основах кологалися думки недосвідченої дитини Мельпомени.

Холод, гуркіт, трясучий віз розсіювали ці його «реальні» думки, а на «ідеальні» пора буде хіба аж тоді, коли він буде серед спокою, сам... Перед ним пройшли постаті батька й матері, рідних і свояків... Будуть бідкатися, що він покинув школу і не схотів учитися на папа... Та вони не розуміли його духовних потреб і не дбали про нього так, як родичі інших шкільних товаришів, то тепер хай пожуряться трохи, а час зітре сором з чола за те, що їх син «пристав до комедіантів». А колись, як освіта розсіпле проміння по найтемніших закутках, то й вони пізнають, до якої святині він пішов і якому жертovníку присвятив свою молоду силу і душу.

«А все ж ти скривдив їх! — стукав таємний голос в молодому серці в такт з гуркотом воза.— Вони поклали всю надію на тебе, що дочекаються на старі літа, як ти станеш ясным вінцем їх трудів і безпросвітної долі. Треба було їм присвятити своє життя: вони ж — бідні селяни».

Перед ним постали змарнілі личка і очі сестричок. З яким довір'ям і пошаною вони дивляться з закутків на нього, коли він, бувало, приїде на свята або вакації. Весь час у всьому його слухають, все на його услугах ті малі, швидкі ноги і руки, ніколи йому ні в чім не противляться. Перед тим як має він приїхати на вакації, вони цілими днями галакають коло черешень, аби птахи не об'їли, бо приїде ж Дмитро. Самі дивилися ласо на ті черешні, а ніхто не наважувався рвати їх, бо то все — для Дмитра. Хіба лиш інколи підіймали ту черешню, яку птах скинув на землю.

«Як ти від'їздив до школи, мати плакала, а сестри цілували тебе в руку... Чим ти їм відплатиш за їх добре серце? Ой брате, це серце одинокє щире, незіпсоване, другого такого ти в світі не знайдеш ніколи».

В той же час ненависні постаті вчителів вилазили, як потвори без серця, з темних придорожніх корчів, як злі духи.

Він виправдувався перед власним сумлінням: «Як же я міг витримати в такому пеклі? Швон викладав греку і латинь, а ти виучуй йому напам'ять цілі зошити всяких

правил, винятків та реалій, виучуй, коли в тебе шлунок цілими днями без страви, здоров'я і сили нема... А з інших предметів — також цілі купи матеріалу... Гей, чи ж я не був рад! Таж в тому моя амбіція була, щоб скінчити гімназію. Де б я був і пішов відтак: чи на філософію, чи на який інший факультет, лиш би скінчити гімназію. Та не знайшлася ні одна щира людина, яка б мені порадила і допомогла».

«Ти сам собі винен! — шепотів упертий голос. — Ти був занадто великий педант і при тому — благий і похливий. Ти все не довіряв своїм силам, а тим часом перший-ліпший дурень випихався вперед, а тебе відпихав назад. Життя треба ловити всією п'ятірнею, щоб ніхто не міг його видерти, ти повинен ловити всяку нагоду і не бавитися доброю вірою в людей, інакше — поки ти розглянешся, світ тебе обікрав, і ти став голий, що хоч сядь і плач, і ніщо тобі не допоможе».

Темна ніч причиняла горе. Він осуджував професорів перед своїм сумлінням, як свідомих винуватців своєї долі, і почав на них виливати всю жовч прокльонами:

— Бодай же ви не знали ні різдва, ні Петра, ні дрібнесеньких свят! Бодай ви падали один за другим, як груші з дерева, і дна під собою не знайшли! Бодай вас шляк трафив сім разів і трохи!..

Опівночі театральна трупа зупинилася на місці, розбилася по двое-трое, і пішли на нічліг: одні — до знайомих, дехто мав свояка, інші — до готелів, а решта — наймолодші бідаки — до читальні, яка пустувала з самого її заснування. Сусід-міщанин вносив туди два околотки, зо два рядна. Підлоги там не було, отже — і м'яко, і спання пишне! Рано навідувався старий священник, казав — вставати, митися, дивився, чи в хаті порядок, а відтак починав цікаву розмову.

— Ти як називаєшся?.. Гм, ага!.. А ти як?.. А ти?.. Ну, так, гм, аякже!..

Після цього він виходив з читальні, і за вікном чути було його грубий голос:

— Штефане-е! Нехай скочить ваш хлопець до матушки та принесе отим хлопцям горнець молока і хліб!

— Добре! — долітав у відповідь голос із сусіднього обійстя.

Чижик зайшов до заїзду, в якому ще світилося. Випив горілки і закусив булкою. Під шинком на землі хропів п'яний міщанин і сварився з кимось крізь сон.

За довгим столом сиділи два старці з торбами, перед ними — пляшка. Вони йшли на храм у далеке село. Дрантивим голосом балакали потайно про свого багатого товариша, що був вйтом над жебраками.

— Чи дав Василь придане доньці?

— Ой, то-то дав... Дав їй дві торби — то цалком нові!.. Заплішник на дванадцять закамарків і пугу на дев'ять локоть довгу...

Господар-еврей повів Чижика на нічліг і постелив ліжко. Стіни в кімнаті були пофарбовані в синю фарбу.

Він ліг пригноблений. Перевертався довго з боку на бік, поки заснув. Під ранок сниться йому, що поклав руку в кишеню, але наткнувся на кусочки скла, і вони повбивалися йому під нігті. Потім сниться йому, що його лице вкрили черв'яки, він дивиться в дзеркало, а його волосся посивіло.

Встав пізно, ще гірше прибитий. Не вірив у сни, але покликав господаря, розповів свій сон і запитав, що він означає. Той подумав і сказав:

— Коли чоловікові сниться, що він скалічився склом, то його хтось ошукає. Сиве волосся — то клопоти і журба, а черв'яки — слабість і нужда.

На пробі Чижик мав нагоду взнати акторів і акторок. Були це зламані пуждою бідаки з розбитими нервами... Жіноцтво — змарніле, плоске і дріб'язкове. Несоле-на була вижовкла і на старий шаблон думала про «добру партію».

«Перша частина мого сну здійснилася, а друга — не-шікава», — подумав Чижик.

«Сталевий настрій», як він це називав, обгорнув його. Він швидко відчув скучний репертуар і велетенські труднощі, які треба було йому перебороти, поки вдалось би вивести на сцену щось нове. А самого директора і весь гурт людей можна було охарактеризувати так: «Зійшовся Яким з другим таким». Зрештою, все тут цілком логічне. Ліпший директор не мав би місця між такою трупою. Все є так, як повинно бути, інакше воно виглядало б, як золотий гудзик на кожусі.

Так думав Чижик і тішив себе думкою, що колись буде краще. Через сто чи двісті років, але все ж буде краще. Коли ми прагнемо до добра, то природно, що настане колись так, що земля стане раєм, а небо збанкрутує. Одне лише жалко, що нас тоді не буде. Не зможемо погуляти трохи серед земного щастя. Та це також

дрібниця — панські витребеньки для тих, що бояться смерті і їздять в чужі краї, щоб в теплих водах продовжити собі віку...

Юні думки перервав голос директора.

— Загубився десь наш афішер, отже, підете, пане Чижик, увечері з паном Залудою і порозліплюєте афіші на завтрашнє предствалення.

З полудня вийшов Чижик у місто, оглянув стару рагушу — з міфічними різьбами, потім пішов за місто до руїн старого замка на горі. Любив вести розмову з німими свідками минулих часів. Лежав серед звалищ, перед ним синіли далекі ліси й долини.

«Відчуваю, що я на цьому світі чужий, і ніщо мене з ним не зв'язує».

Зійшов у долину і пішов до однієї артистки, яка за молодших літ завертала хлопцям голови своєю вродою. Застав лише дві акторки, що наймали з нею окремий покій. Одна з них спала, друга підняла голову від подушки і почала кликати:

— Ходіть, ходіть! У нас сьогодні ніхто ще не був, і ми з нудьги полягали.

— А де ж Безкоровайна?

— Не знаю... Так ви не до мене прийшли, а до неї? Який з вас кавалер? Та вже хоч би для гонору ви повинні сказати, що прийшли до мене або до Маньки, що спить осьде... Тут ще хтось є... О!..

Акторка відкрила ковдру, і Чижик побачив під нею дитину.

— Чиє це?

— Безкоровайної.

— Так?.. Я навіть не міг подумати, що вона має такого дівкака. Де ж він ховався досі?

— Таки тут, у цьому домі,— відповіла молоденька акторка позіхаючи.

— Безкоровайна тепер у сусідів... Вірніше, у сусіда, власника цього дому.

Рипнули двері, увійшла Безкоровайна: лице розпалене, розсіяні очі світилися, як скло, руки дрижали.

Дитина розбудилася і почала ремсати, а вона схопила її і вибила. Сіла, задихана, на край ліжка і раптом помітила Чижика. Він кивнув головою, Безкоровайна всміхнулася і сплеснула руками:

— А ви звідки взялися!?

— З неба впав.

— Ні, справді, звідки ви тут зараз взялися? Як же це може бути, щоб я вас не помітила досі? Ви, певно, сховалися і тільки тепер сіли на це місце?..— І почала голосно сміятися.

— Чому у вас під час сміху живіт трясеться, як у курки, що кудкудахає? — спитав Чижик.

Вона глянула на свій живіт, а молодші акторки аж полягали з сміху.

Недільне представлення складалося з десяти вокально-музично-сценічних номерів. Це був артистичний сальт з опереткових актів, драматичних сцен, дуетів, куплетів і сольних номерів.

Того вечора було кілька гротескових хвилин, які пригадали Шекспірові часи, коли актори з публікою утворювали одне ціле.

Під час трагічної паузи серед монолога з бантини над сценою долетіли слова:

— Посунься, бо як талапну, то око мазницею вилетить!

І тут один з шибеників упав на сцену.

Актор, який представляв мужика в народній драмі, мав виголосити: «Замети хату та йди за двері!» Але забув і сказав:

— Замети сцену та йди за куліси!

Реквізитор забув дати на сцену чоботи, вивалені у червону фарбу, що мало бути доказом убивства.

Війт на сцені говорить, щоб подали йому ті чоботи, а актор, який грав роль присяжного, почав крутитися за ними по хаті, заглянув під лаву та під ліжку і нарешті сказав:

— Нема! Загубилися. Правдоподібно, десь на печі.

В гостиннім виступі стояв один редактор, знавець драматичного мистецтва. Мав він за плечима більше продуктивної праці, ніж здібностей, але без визнання у деяких колах. Рішуче не виступав ніхто проти нього, та були такі, що потайки шкодили йому інколи гірше лютого ворога.

Дама гніздилася біля фортепіано, редактор тримав ноти, чекав на перші акорди Вагнерового «Прощання Лоенґріна», але робив при цьому враження вдоволеного щасливця. Нарешті він почав співати. Його голос зовсім не відтворював героїчність і силу, а губився в горлі і нагадував домашню копію інститутки з твору майстра.

Редактор ворожого друкованого органу сидів у першому ряду і, хоч без претензій на знавця співу, дивився вперто усміхненими очима на свого політичного супротивника на естраді. І інші глядачі ховали голови за плечі жінок і душили в собі сміх. Один потупив очі в коліна і силувався уявити похорон свого дідуся, аби тим самим задушити в собі сміх. Після кожної пісні франти били завзято в долоні, а щирий співак щebetав і колядував надпрограмово все, що тільки вмів.

Тим часом до ворожого органу писалося таке:

«П. Г. вразив карикатурним сміхом і був рішуче занадто мелодраматично-учтивий. Ми б радили йому, щоб він дав випхатися зі своїм голосом».

Чижикові було ніяково.

«Я не маю віри до його співу,— думав він,— але ця поведінка публіки хоч і природна, але несумлінна».

Після представлення наш герой взяв жмут афіш під пахву, а його товариш Залуда — бляшанку з рідким клеєм і квач, і пішли у місто. Розліплювали афіші по мурах і парканах. Де треба було лізти вгору, там Залуда підіймав Чижика на своїх плечах. Так вони розліпили кількадесят афіш по всьому місту...

А на другий день Чижик написав до Щогли:

«Поважай пане директоре!

Мій драматичний термін у Вас скінчився. Афіші розліплював я, щонайменше як афішер з докторатом, хоч до того мистецтва не дали мені безсмертні боги коначного дару — Вашого росту. Зате послугувався живою драбиною — Залудою. Раджу Вам від душі, подайте на драматичній анкеті цей мій план: «Нехай будуча святиня мистецтва стане на такій підвалині, як могутні плечі і шия неоціненого Залуди». Здобудете цим собі славу і гроші, за якими пропадаєте, а я, осліплений Вашим ореолом, співатиму оди, перед якими зблідне ім'я немейського поета».

Зібрався і вийшов.

Був у передмісті. Дощ скропив пилюку, ранок був свіжий, майже літній, садиби кінчалися, передмістя мало затишний сільський вигляд, вулиця виходила на розлогі поля, що нагадували степ. Була тут гарна, велика загорода з садами і господарськими будинками, збудованими на старий лад. До вулиці виходила простора кузня, а на подвір'ї коваль прибивав коневі підкову. На перший погляд той коваль нагадував силача, викувано-

го з граніту. З-під сивих брів його сяяли лагідність і спокій.

Чижик став і дивився з натхненням на нього. Так виглядали люди, коли на світі ще не було ні підлого бюрократичного жонглерства по рецептах Меттерніха, ні циркулярів, ні всіляких службових прерогативів, ні ради шкільної крайової.

Він ішов далі і по дорозі думав:

«Людська сила — не до кінця віку. То хіба маю змарнувати її в театрі і не лишити виднішого сліду? Ні, вернись краще до своїх і вклади свою силу в таку працю, до якої я годен».

Повернувшись в рідне село, одного літнього вечора Чижик сидів з батьком у хаті, і вони балакали весело.

— Що то було, Дмитре, з тим якимсь триятером, що ти був пристав до нього? Я вже не раз мав запитати, та все забуваю.

— Пусте-е, нема про що згадувати.

— Ану розкажи, що це таке є. Чи не буде то часом щось таке, що отак візьме один комедіант, поставить кілька крісел одно за другим, а потім розбіжиться і всі перескочить!?

Дмитра вразив цей погляд на театр, а з другого боку, сам спомин про свої митарства в цьому «храмі мистецтва» не належав до приємностей. Але він почав пояснювати батькові, що театр — це зовсім інше, а далі став оповідати йому про мету й характер театру. Та старий враз схопився й перервав:

— Ага! Аж тепер я собі пригадую! Таки саме тоді, коли ти там був, бачив я в місті папір на мурі і вичитав, що приїхав триятер і буде показувати якогось «Ой не ходи, Грицю...» — І старий вибухнув сміхом: — Ой не ходи, Грицю! Ой не ходи, ха-ха-ха! Ой, ой не ходи, ха-ха-ха-а!..

Взявся за живіт і реготав на всю хату, аж вікна дзвеніли.

ДИТЯЧА ГРУДЬ У СКРИПЦІ

Музика строїв скрипку, в ній будився тихий плач дитини. Дітвак сидів на постелі, жалі скрипки обіймалися з шумом лісу, з зойком вітру серед ночі та з маминою думкою.

В хаті пиятика, співи і танець.

Чупринаті голови, зіпрілі лица й широкі зрібні рукави замелькали перед очима дітвака, зіллялися зі співом і тупотом в одно велике колесо, воно крутилося, як у сні, а над тим дивом верховодила скрипка.

Мати сперла голову на руку й всміхалася, як би плакала.

Один з чужих взяв її до гурту, дітвак став неспокійний. Мати пішла в колесо, дітвака зняв страх. Кличе матір зразу потихо, потому голосніше, та вона не чує його, не видить, лиш бігає з іншими в колесо і сміється, як би плакала, аж дітвака по серці ріже.

Він не може на це довше дивитися і плаче, зойкає на ціле горло, але цього ніхто не чує, бо його плач у скрипці.

КРАСУНЯ

Встав я — ще світанку не було, та й пішов шукати роботи і щастя.

Приходжу до Яблінки — там хати великі, а віконця лише на півтора ліктя, і то зсередини поприбивані, а хати чорні, як заїзд до корчми.

Приходжу до Порогів, а там ще гірше, ніж в Яблінці. Хати з доброго дерева кладені, але недокінчені, зверху лубами понакривані. Підходжу до тартака, настав вечір. Треба десь повернути на ніч. Повертаю до одного газди і питаю в газдині, чи не переночував би я в них. А вона каже:

— Або я бороню? Та я не бороню, але не знаю, що скаже газда, бо нема його вдома. Десь поїхав у ліс.

Хата велика, наче стодола, а віконця маленькі і темні. Чую, десь вівці в хаті блеють, але не бачу де. Чую: та бо й корова замукала теж у хаті, але також не видно де. Газдиня засвітила скипками, а то в хаті гірше, як у бовдурі, бо хата курна. Там, де постіль, за драбиною повно ягнят. Де стіл — там корова.

Сперся я руками на коліно, слухаю своєї нудьги і пускаю деяке слово вголос — от аби лише чути. Так балакаємо обидвое з газдинею, аж рипнули двері і входить дівчина. Внесла полотно і поклала на лаві. Ми подивились хвилину одне на одного. Вона ніби здивувалася, але витримала мій погляд і вийшла. Тримала голову згорда, очі в неї ніби трохи приболіли від диму. А мене наче пришибло. Все мені видиться, що вона ще стоїть, і світло мигає по ній та по вишиваній сорочці. Як уві сні. Через якийсь час дівчина ввійшла знов і сіла коло печі. Ми знов дивилися одне на одного. Я втратив мову. Аж тут чую: приїздить газда. Позагаляв коні до стайні, а сам входить до хати.

— Добрий вечір, га!

Присадкуватий, як бочка, чоловік, весь мокрий і обталапаний, привітався зі мною.

— А ти не топиш, жінко, га, не вариш їсти?

Вона вмить затопила і накидала картоплі в піч. А в хату повно диму нашло з печі. Відкривають вікно

в стелі, аби цей дим виходив. Горить у печі, але нічого не вариться, лише картопля печеться. Потім посідали ми та їли ту картоплю з огірком. Старий спитав, звідки я забрів аж у Пороги. Я сказав, що з Гринівки і хочу тут стати до роботи на тартаку. Після цього сказав він хлопцеві нарізати січки, хлопчина приніс вівсяної соломи, старий хотів іти до сіней, та я не міг дурно сидіти і пішов допомогти йому. Стара напустила повну хату овець, а ягнята — з-під постелі, як зачне одне по другому скакати, ходити та мекати! Стара ловила ягнят та розкидала кожне до його мами.

Нарізали ми трохи січки, та й каже старий:

— Підемо спати.

Пішов хлопчина, вніс соломи, поклав мені в куті, бо ніде не було місця, і дали верету від коней. Стара полізла на піч, хлопчина на запічок, старий на припічок, але не роззуваючись, бо казав, що як роззується, то гірше змерзне у ноги. Дівчина лягла на постіль. Скипка загасла, всі послули скоро. Вівці товклися без упиноу і мекали, а корова почала ходити по хаті, і я мусив уважати, щоб не стала мені на голову. Закурив я люльку, сперся на ліктях та й думаю. Дівчина так і не зникає мені з очей... Там десь мої батьки б'ються з нуждою, а мені двадцять три роки, і я скитаюся та й ніде собі місця не зогрію.

— Шкода твоєї сили! Ти ніде місця не зогрієш, бо під тобою земля горить,— казав, бувало, батько.

Ех, правда, що шкода, але чому так?

Аж от тепер перший раз на своєму віку пригорнув мене оцей кут. Може, я хоч тут знайду спокій?.. Все добре, але чи оця горда дівчина схоче мене?..

Від таких думок я аж піднявся і сів. Раптом до мене нахилилася біла постать, я обняв і пригорнув її до себе. Тепер — хоч би й сам чортяка старався — я її не віддам.

Так просиділи ми в мовчанці до світанку. Встаю. Встав і газда. Пішов, дав коням сіна і ввійшов знов до хати. Умився, сюди-туди по хаті — нема в що витертися. От він і витерся рукавом.

Дівчина встала, та якась мов ще краща, як звечора. Блиснула на мене очима і побігла кудись.

Не вагаючись, я попросив газдів, щоб послушали моєї просьби.

— Газди мої добрі,— кажу,— дякую вам за нічліг.

Багато сіл збив я вже своїми ногами, але такої гарної дівчини не бачив. Причарувала мене ваша дочка, хоч не сказала ще й слова. Так мені на душі легко, ніби я у вас своє щастя знайшов. Тож будьте вибачні, що отак раптом і без старостів, сам прошу вас руки вашої доньки...

Стара похитала головою і заплакала нишком, а старий сказав, видивившись на мене:

— Чекай, парубче. Ми з радості душі... не проти цього, але чи знаєш ти, що наша дівчина — німа?..

1907

ЗА ГОРОЮ

З-поза хмари одна зірка виглядала. Вітер суятив по смерекових берегах, світ був темний та дикий.

Стежкою йшло двоє людей і ялівка.

«От я вже, рахувати, газда. Буяв, вичиняв, а тепер прийшла черга на статок... Гий, мав я гадку на інше, та не вдалося...»

Молода жінка думала по-своєму.

«Не погуляла сих великодніх свят, навіть на хрещик не ходила, а тут вже й жінкою стала. Пропало дівування, про Василя і не згадуй,— бодай не приснився ніколи... Засукай рукави, бо мати не стане за тебе до роботи і не скаже: «Гуляй, доню, не бороню».

Молодій жінці колотиться в голові весілля.

Вона сирота, то їй співали:

Стукнули ангели в небі,
збудили батенька в гробі;
вставай, батеньку, до суду,
іде твоє дитятко до шлюбу...

Безвухий додає жалю на скрипці. Скривив злодюга губу, торкає цимбалістого, й оба бутять та удають, як жінки заводять.

Коло мисника покритка Кривенька збирає сльози в червону хустину, а Фрей Хабаз зачемеричив голову, задер чоло і крутиться зі свахою, як жовнір з гвером. Тримає руки на її плечах, а вона, груба і куца, тримається його в поясі. На чотирьох кутах хати відкидає він вбік головою остро, як рекрут перед старшим, аж патли відлітають, наступає на праву ногу дубаючи і валить в грагар долонею, як праником. Хата здригає, він присідає, а сваха за ним потрясає грубим задом.

Жінка сіпнула його за рукав.

— Йой публіко мерзенна, публіко-о-о! Йой гріхи неспасенні, гріхи-и-и!

Він пустив сваху і присікся до жінки.

— Цитро, а ти че-е? То як Кривенька нагадала собі першого небіжчика і плаче, то й я маю робити з весілля похорон та заводити!?

— Не піду, мамо, в танець, бо неволя в серці.

— Іди, дитинко, бо з Іваном твоя доля. А на косичку уважай, аби хто не стягнув, бо за нею й твоя доля, як чічка на бистрій воді.

Молода жінка посмотріла за пазуху.

— Косичка є. Я тямилася. Скоро лиш із-за стола, а я її з голови та в пазуху. Не бійтеся...

Ялівка йде спокійно, як би до своєї стайні. Все така буйна, а нині — як дитина. Мама дала із широкі руки. Вивела зі стайні та й бастринок через полу подала. «На, донько, не жалую тобі. Дві вас було, а тепер мої очі будуть самі, бо ви в інший світ, а я в інший. Нині розходимося так, а колись гірше. Ну, боже вас благослови...»

— Мамо, мамо, який він буде?

— Га, дитинко, і сей, може, увійде. Будь щира та послушна, то й він тебе пошанує.

— Адить, і бастринка не треба, йде за нами, як би знала дорогу.

— Ти мені не викай, бо ти моя жінка, а я, рахувати, твій чоловік.

Зійшли з гори і станули перед хатою. Хата рублена в вугли, за нею корчі, а далі берегом чорніє ліс. Молодий чоловік показав рукою на хату, тому обіймив жінку і притис її голову до грудей. Піддавалася. Пригорнув за шию, до нього висунулися гарячі уста. Весняний вечір наводить не раз отак солодку обмороку, аж земля важиться під ногами...

Перед порогом жінка затремтіла й станула. Повидів се чоловік, взяв її за руку і промовив:

— Як встанеш, ясне соненько, то привітай оцю молоду газдиню в моїх порогах щастем, здоровлем, доброю долею, і мене при ній, і всіх добрих людей на світі, на славу і радість усеї Русі-України!

Припняли ялівку в шіпці, дали сіна і пішли в хату. Засвітили, він сів на лаву, жінка хотіла прятати дещо, та він не дав. Пригнув її до себе, як берізку, вона не боронила. Тулив її головку в долонях, пригорнув до грудей, потім відхилив, і одно другому вдивлялося в очі. Де вони зросли і як зійшлися? Увесь світ спить тепер, а вони самі... Дивне диво: вони тут обое разом самі, а весь світ спить тепер... Страх перелітав крізь очі одної душі в другу. Чи радість, чи смуток з-за Дунаю прийде до них в гості? Хто відгадає?..

Дві душі пересувалися з одного ока в друге, як сонце в плесі, й відчитували свій талан.

Вона сплакнула й пригорнулася до його серця, як би просила, аби не бив її.

— Гий, хата нова та й сволок здоровий — чим тут нині журитися! Гасім, жінко, а решта все далі буде газд!..

1909

ГОРОБЦІ

Тримав горнець між колінами, нахилився і виллював останню ложку бараболяної юшки. Побіля сиділа жінка, сперла лікті на коліна, голову — в долоні і задивилася тупо перед собою. Сіра хустка спадала з худих плечей, в ній вона була подібною до посоловілої нетлі, що в сльоту тулиться до стіни під стріхою.

— Хоч роздави його, аби аж черепки розсипалися, то нічого не видушиш,— буркнув він і відкинув горнець.

Обтер рукавом вуса і піт з чола.

— А змучився чоловік, як не знати коло якої роботи.

— Що ж я маю казати? — спитала жінка.— Живем одним хлібом і до того хліба жадні, як до спасення.

Махнув рукою і почав нишпорити по кишенях за тютюном. Обгорілий, суворий, з кістлявими руками. Сорочка і штани вкриті пилюкою.

— Оце розбирали розвалини, що на їх місці мають збудувати церкву. Один з молодих робітників сказав тут нині таке: «Давно закопували живцем людину під церкву, а тепер ми закопуємо наш кривавий піт, поки живемо».

Полудневе сонце мліло над світом тихою благодаттю.

Обое сиділи в тіні під риштуванням і поринали в своїх клопотах.

— Що там діти?

— А що ж би?.. Малий вернув зі школи, бо не мав зошита, але мала ледве заснула. Не буде потіхи з неї. Я лишила Мартиниху в хаті. Як прийде лікар, то вже не знаю, що й робити... Продала з хати все, що було. Світила я чолом, доки було можна, а тепер вже цілком стуманіла... Коли вже буде та виплата?

— Не знаю. Коли їм сподобається і якщо їх ласка буде, то кинуть якийсь гріш.

Ліг на бік. Пісна юшка, переллята лакомо в голодний шлунок, бурлила, наче тачками хтось гуркотів по сінях.

— Маєш ангельську музику... Так мене ті порохи печуть в горлі і в очах, як присок. І голова свербить. Може, та біда й намножилася з того броду і поту?

— Приходиш все такий змучений, що падаєш, як дерево, і мені жаль рухати тебе, але нині вечором змию тобі голову і вичешу,— шепотіла вона.

Витягнула чорну, спрацьовану руку і повела по його чуприні, він підсунувся, положив голову на її коліна, вона почала ськати.

Дивився сонно на світ, зелена гілка дрижала на сонці, горобці злетіли з неї, зацвірінькали.

— Людина — як отой горобець. Ніби вільна, ніби бадьора, а притулиться де-небудь під риштуванням і не знає, який кіт чи сова чатує на нього... Але ти, небого, не бався коло мене, а йди до дітей. Я не можу нині заснути. Не знаю, чи з голоду, чи з журби. Голова розболілася, і нуд до мене вчепився, як би п'яний був я... Кажеш, що малий плакав з голоду?.. Я знаю, ти не втаюй переді мною... Ну, годі лежати!..

Встав, але в ту мить заворот кинув його до стовпа, риштування заgrimіло, жінка підняла зойк, побачила ще раз чоловіка, почувла ще один оклик: «Діти!» — і по цім стемніло їй в очах: його не стало.

ТИХИЙ СВІТ

Вечір дрімає над селом.

Старий мужик сперся на ворота, яблінка мече тінь на голову. З-під крисані та сивих брів дивиться глибока журба. За дорогою цямрована керничка. Дві нори б'ють в тій керниченці, а в малім плесі вечірне небо. Іде дівчина з коновками і здоровить старого тихим голосом.

Хлоп повів очима по обійстю, а журба біла з серця, як та вода з нори, і летіла у тихий, вечірній світ. Обіймала село і ліс за селом, не находила границі та й вертала до серця.

Син йому не вдався.

Перед старим минули літа, як хвилі на ріці. Гірко дороблявся, а коли вже було коло чого газдувати, віддав все готове в руки сина, бо сам не змагав і треба було спочити. Син оженився та й от як газдує. Коло оборогів не позагрібано, сіно валяється під ногами, в саді кімачка, на ставі понамітувано каміння, призьба пооббивана, упряж на тоці.

Газдує сьомий рік, а до хати нічого не прибуло, лиш убуває з кожним днем, очевидячки убуває. Все, що старі руки придбали, щезає, як за водою. Тісніші роки тепер, то правда, але й се правда, що хто чого в поті чола не запрацював, той готового не пошанує.

Давно були легші роки, а людські руки ліпші, нині часи тяжчі, а молоді руки легші.

Старий намагав радою, прикладом, і добрим словом, і погрозою, а коли повидів, що все, як би горохом в стіну, дав спокій і не втручався більше в синову господарку. В хаті суперечка, нелад, що навіть сверщок не має спокійного кутика, дітиська розпущені, старий не годен на то все дивитися і пильнує, аби лиш з хати та з косою на лаз або з сокирою під шіпку. Так нудить він своїм світом на старі літа, як та гусільниця, що має зашнуватися в куклу.

Сховав упряж, аби роса не їла, взяв граблі і загрібав коло оборогів.

Нуд підсунувся під серце і валив з ніг.

— Світе тихий, прийми мене до себе. Я гірко на оцій

долоні свою службу відбув, а що не пішло так, як я гадав,— твоя воля.

Був цар, що цілий свій вік дбав про добро краю, а коли воно не вдалося, він одним махом пера касує все.

Цілував землю.

— Ти була запущеним неужитком, кожна грудка була в оцих моїх пальцях, кожна грудка пересякла потом і сльозами. Дякую тобі, що служила мені вірно, як мама дитині... Тепер так, як би мене, ні моєї праці не було навіть на тобі. Сліду не лишиться ніякого. Але я нічого собі не жадаю, лиш спокою...

Тихий світ вислухав ту молитву і на другий вечір покликав мужика до себе.

1909

МРІЯ ВІРЛА

Плач трембіти лягав на гори і хмари. Хмари в виді старинної флотилії пливли на захід, скелі, як вірли, одні підіймали шпилі вгору, інші розхильовали крила до лету.

Зі мною йшла чужинка з зеленими очима. Вона сказала:

— Твоя негасима любов до природи свідчить про велике терпіння...

— Там, на долині, як був я дівчаком, взяли мене на службу. Казали мені пильнувати годинників, рахункових книг і догоджати чужим дітям. Ті примховаті й невилічимо нудні чужі діти. Передчасом приймила їх землячка, але не в тім діло.

З моїх гір був лише один товариш — орел, в залізній клітці в парку.

Щоднини видів я його муку. Від досвітку прокидався він зі сну, водив оком довкола, розбивав собою до залізних прутів, пробував їх кігтями, клювом, бив крильми, але не годед був поконати. Завзято, без впину розчищав собою, а по заході сонця сяде було, втомлений і покалічений, з грізною розпукою в очах, і западає поволі в сон. Вночі видав я, як він заквилить тихо, жалісно, підійме голову, порухає крильми і знов зажмурить очі.

І коли я з втоми і горя западав у сон, то перекидався в вірла і мріяв також про свободу, зелені верховини і хлипав.

Аж раз на зорях навідався я до нього з залізним молотом і розбив кліть.

Дивився спокійно на мене, потім приступив до отвору, вихилив голову, повів зором довкола і вискочив на землю. Дивувався і не вірив, чи це його мрія, чи ява. Але по хвилі розмахнув крила і з радісним криком підіймився вгору, чимраз вище і вище.

Коли пропав для людського ока та запанував сам серед сонячного простору, мене схопили посіпаки і протягнули на землі.

Я зірвався з болю і погрозив їм п'ястуками. Вони протягнули мене вдруге. Я вирвався знов, кинув на них прокльоном й опинився також на волі.

Посіпаків взяли чорти, а орел живе, й я відвіую його на високих, недоступних верхах.

ЖУРАВЛІ

Як думки, гонені скукою, летіли вольним простором ті суятливі мандрівники. Таємно лунав їх гутір в царстві ночі, в нім тремтіла туга і падала на сон землі.

Досвіта спочили на урочищі нубійської долини. Кількох стануло на сторожі, інші бавилися та іграли.

Лише найстарший, що все вів перед, стояв набоці і звісив голову, як би дрімав або був хворий. Далекі країни з-над Гангу, де перебував весну молодих літ, манили його тепер.

Рушився і вдарив у веселий гурт. Гурт розскачався і станув, здивований.

Підіймались знов в далеку путь. Досвіток сипав рожі на їх крила, а крила пливли, як рожеві хвилі. Збилися високо понад пущі і гори.

В полудне були над морем. Над ними голубий простір, під ними сталава рівнина, мережана сріблом.

Провідник став дивний. Опустився з чола клина, клин отворився в дві лінії, потім злучився в колесо і зачав кружляти на однім місці. Настрашений гурт слідів старого провідника, а той підіймився вгору, шибнув вбік і вдарив з розгоном в колесо. Колесо розбилося, але по хвилі стануло знов довкола провідника. Він бив дзьобом і крильми, але не трапляв в товаришів. Летів лише за їх понурим круканням і боровся з воздухом. Отемнів.

Розлючене колесо вдарило на нього дзьобами і крильми, він скрутився, як стрілений, опадав, удари сипалися градом на його голову.

Злетів стрімголов з піднебного блакиту і впав в море.

Лиш наймолодший, що перший раз пускався в дорогу, злетів вдолину, бив крильми в море, хотів рятувати старого провідника, а сонце відбивало в темній глибині його тінь і безрадну розпуку.

Затремтіли перстені на пропасті, а по кількох хвилях стала вона знов гладка і лискуча.

На чолі гурту станув новий провідник, і так поплинули далі клином ті дивні, суятливі мандрівники.

МОЛОДЕ ВИНО ГРОНИТЬСЯ...

Було це не за наших часів, а якихось двадцять років після панщини.

Великий камінь лежить на горі під дзвіницею.

Сім кремезних парубків ледве зрушили б його, і він лежить десятки років і западається в землю. В неділю та свята відпочивають на ньому старі бадіки, покурюючи люльки, молодь обступає їх і часом дехто вшановує його — згадкою.

Одного літа були страшні зливи. Гірський потік, що пливе серединою села, вчинив таку повінь, що вона заглушувала своїм шумом околицю, поривала столітні ялиці та грубезні колоди несла, як тріски. В цю повінь потік прикотив камінь з невідомих сторін, але не мав уже сили нести його далі, тільки залишив у долині серед села. Тоді юний силач Кость Громовик узяв його на плечі і заніс на гору під дзвіницю.

А коли він був уже в літах, не раз в неділю обступали його газди, і дехто запитував:

— Чи підняли б ви ще, нанашку, цей камінчик?

Громовик, бувало, гляне поза себе, погладить старого друга і, коли тільки збере його охота, усміхнеться та сидячи починає підіймати поволі тягар, що зламав би тура. Поставить його на хребет, перенесе з одного плеча на друге, поколише ним і покладе на місце. А часом, бувало, скаже:

— Який він великий, а чоловік з'їв би його!

Коли молодь не довіряла, Громовик пояснював з усміхом:

— Витешу з нього млинове колесо, і ти з'їси його з хлібом.

Громовика знали на цілому Підгір'ї. Вишивав він славно сіряки, творив нові мотиви, сипав щедро узорами, як цвітом з рога достатку, на підкарпатський люд. Молодь, навіть старші газди, пишалася в його сніжних сіряках і киптарах з багатими вишивками, китичками і шнурованими в'язаннями з червоної і синьої заполичі. Прийдеш з міста в село, і серце радується строем, що вийшов з духу народу та з його підсоння через мистецькі пальці Громовика.

Жив він сам, одинцем, хоч придбав майно своїм талантом. Зате бистрі, верткі, як сарни, дівчата бігали до нього навіть з далеких сіл, пололи грядки, садили городину, не одна молодиця покинула б нелюбів і догоджала б Громовикові, щоб тільки навчитися його мистецтву; але ні в кого не стрибала так справно голка в пальцях, як у Громовика, а вже щодо ножиць, то в цьому ніхто й не пробував наслідувати його.

Сидить, бувало, Громовик на ослоні перед вікном, чорний, кучерявий жмуток волосся злітає з чола на здорове, смагляве лице, голка мигає блискавкою у вертких пальцях, дівчата півколесом довкола нього на стільчиках, — сніжне сірякове сукно, червона і синя заполоч міняються по осмалених і рожевих личках та карих оченятах, одна обстьобує рукав сіряка та вишиває коміри, друга — на грудях лиштви і кишені камізолі.

Весела гутірка і жарти, лише одна дівчина мовчить увесь час і тільки поведе коли уважливим оком по Громовику. Це кругла сирота — бідна Палажка.

Час до часу вбїжить інша дівчина, вийме сувій з-під пахви і кладе перед Громовиком. Він мірить п'яддю розпростерте сукно, каже дівчині обернутися, кине оком на її стан, плечі та лікті — міра готова.

Ноша з-під рук Громовика мала неначе таємну силу. Він підкреслював вроду сільської молоді та її природну бадьорість. Може, тому й весілля так роїлися на Підгір'ї, музики лунали і творилися пісні, з яких можна було б скласти величну поему.

Хто ж на тих весіллях і святах був наймилішим гостем, про кого найбільше дбали свахи, щоб його чарка і щонайліпша страва не минула? Хто водив перед танцям і співанкам, що розвивалися під його орудою, як китиці квітів, нав'яні народною душею, хто підіймав буйну веселість? Це був митець любові і краси — Кость Громовик.

Він не знав втоми в праці, ні в танці, мав камінне здоров'я і левину силу. Любив своє мистецтво, розповсюджував його між народом, але одна річ головно радувала його і, крім Палажки, не давав нікому дотулитися до неї. Мав він у себе на городі кілька стежок винограду. Пильнував його, як ока в голові, завивав соломою під зиму, і той виноград щороку давав йому зі сонячної ласки соковиті грона.

І все, коли він повертався з весілля, оглядав свій виноградник, і, коли молоде вино гронилося, він бачив у ньому юне покоління.

Та одної ночі сусід-багатій повиривав щепи, потоптав виноградник.

Не встигло одне лихо забутися, як нова тяжка журба придавила Громовика. Ось його нива, що межувала з посілістю вдови-заволоки, з року на рік звужувалася на скибу, а коли пішла чутка, що Громовик готов одружитися з Палажкою, хапчива вдова забажала підійти до нього і підманути до одруження з собою.

В неділю гості відвідали Громовика. Почали з погоди, пляшка горілки стояла на столі.

— Вам, куме Громовик, от оженитись би, нажити добра,— почав посередник.

— Пуста бесіда,— докинула вдова.

Громовик сидів на ковбані коло припічка і курив мовчки люльку. По слові вдови затліло його око. Встав і вийшов через сіни до другої хати.

Вдова тим часом давала знаки своїм посередникам, щоб обережно бралися до діла.

А Громовика не було та й не було. Так і пішли непрошені свати з нічим.

Того вечора Громовик зустрівся з Палажкою. Поглянув в її очі, як у далекий світ, і спитав:

— Чи пішла б ти за мене?

Дівчина прижмурила очі, збираючи всю увагу до голосу серця.

— Чому питаєте?.. Ви ж знаєте, що в мене ніколи й нікого, крім вас...

Він покрутив нетерпляче головою.

— Дякую тобі за щире слово, але моя весна минула й не вернеться. Тепер слухай, що скажу. Я записав на тебе хату, свій мозолистий талан, засадив нові щепи на городі. Сам незабаром я вмру. Ти до часу нікому про це ані слова, а потім, запам'ятай це собі, одружися. Дай руку!

Дівчина затремтіла, підняла поневільно руку, він стиснув її і щез у сутінках.

За місяць Громовик помер. Про нього пішла чутка, що він став упиром, що закопав казан грошей за грубкою у старій зруйнованій хаті, але закликав їх так, що лише той зможе їх здобути, хто на тому місці заріже чорного цапка з трьома білими волосинками на хвості.

Сусідка мала трьох синів і всіх відправила на полонини за чорним цапком. Але вони всі пропали без сліду, а вона сама зійшла з розуму. Шукала і копала за грішми, оповідала, що Громовик-упир душить її по ночах і не дає спати.

На місці старого Громовика почала газдувати сирота Палажка. З молодим чоловіком. Вони збудували нову хату і розвели виноградник. Кажуть, що хто з нього нап'ється вина, той стає таким дужим, що може млинове колесо нести на своїх плечах, та ще й за дівчиною оглянутися.

1912

МАНДРІВНИК

Осіння п'ятьма, вітер шибав поміж хатами, скавуть, як пес, то вил серед лісу враз з голодним вовком. З бідняцьких могилок летить зів'яле листя, хлипає по пустирях, б'є мене в серце, з дерев падають сльози.

Стає передо мною селянський бесідник, так як бачив я його ще хлопцем, коли вирвався з класу, сховав книжки в пазуку і побіг на посольський звіт.

Багато бесідників сказало своє слово — і воно вмерло відразу.

З товпи висувається низький мужик, припер палицю до стіни, висякався в кут поза себе і каже:

— Пустіть мене, най виджу людей.

Зглядаються і видять на нім полатану кожушину, ходаки, під пахою рукавиці і шапка.

Він стає на градус, а предсідник, грубий панок, каже:

— Говоріть скоро, татуню, бо ми вже зголодніли, пора на обід.

Селянин зачав.

— Я, Гриць Запаринюк з Волчковоць коло Рогатина, прийшов сюди, до Станіслава, пішки, бо голоден я правди, волі і світла. Не тишить мене ясне сонце, бо бачу темноту, не дає мені спокою ніч, бо журба сон відбирає.

Витягнув з пазуки печені бульби, поклав на долоні і показував на них пальцем правої руки.

— Оце наш хліб, хто голоден, хай не цурається його, а нам покаже дорогу, куди маємо йти. Нехай не грає нами, як мертвими картами, на те, щоб йому було добре, лиш як сумлінний ткач, що гідно пускає човником по основах, веде нас до правди і світла. Не треба нам панів, бо ми чорноробучий народ бідаків-халупників, а треба гідних, сердешних братів, щоб вмiли дослухатися, як наше серце терпить і гірко плаче. Наставляємо груди під шандармські багнети, посилаємо наших синів під кулі, але бажаємо, щоб бодай внукам було краще жити, ніж нам...

Серед осінньої п'ятьми, коли вітер струшує сльози з дерев, а чорна земля крізь сон зітхає і стогне, стає передо мною той неграмотний мандрівник, селянин-бесідник, приятель Франка, Павлика, Мартовича, Черемшини і Стефаніка — дід Гриць...

Мандрівник

~~Пані Фані Запаринюк.~~

Осіньна пітьма, вітер шибав по лісі гатами, скверини як пил, то він серед ліса враз з мого-ниша вавкала. З бідринцівки моголок мить зівне мить, хлипає по пугтир'ях, б'є мене в серце, з дерев падають сивоци.

Стає передо мною селенський бесідник так як бачив я його ще хлопцем, коли вирвавав з кивси, сховав книжечку в паруху і побіг на посаєвський звіт.

Багато бесідників сказало своє слово і вони померли від рагу.

З товни висуватися селянином, висікав ніс в куток пода себе і кивсе:

— Тугіть мене, най видруч молодий.

Дивдаються і видіть на нім папату ко-жеущину, ходаки, під пахоту рукавиці і шапка.

Стає він на градує, а предсідник, срубий панок кивсе:

— Говоріть скоро, татуно, бо ми вже погалодніли, пора на обід.

Селянин давав говорити.

— А Фані Запаринюк з Валявовецького

ОЛЕНЬ ПРОКЛИНАЄ

Відколи старий олень затямив, не було такої години, як тепер. Він знав ворога на двох ногах і того на чотирьох, що шерсть на нім як старий мох, а голос понурий, страшний в пізню осінню ніч, коли студений місяць глядить на землю, але такого, що тепер діялося, ще не бувало.

Тямить, як змалку вбили його брата. Зачалася нагінка зі всіх боків, врешті стріл — брат, як підкошений, впав на коліна. Кинувся назад, благав очима, аж тут надбіг ворог і заколов, сердегу.

По тім нещастю брата олень став дуже обережний. Око, ніздрі, ухо — все було насторожі.

Добре виходити з лісу серед ночі на зелені ниви. Там, в домівках під стріхою, той ворог, що в полотняних сорочках, але він не страшний: гомонить лише, та не стріляє.

Восени на поконеках під лісом блимають огні, дим стелється по царинах, хлопці гомоняють, співають, сова розщибається і заводить по лісах.

Старий олень знає кожного птаха, всяку звірину, знає, де сойка жолудь ховає, в котрім дуплі вивірка горіхів на зиму напратала, знає ті стежки попід корчами, куди хвостатий лис снується, і ті полянки, де заець стрибає, і той зруб, куди серна проходить, де цап любить брикати і ревати, і ту гущу, куди суне старий одинець-дик.

Все знає старий олень, але того, що недавно зчинилося, він ніяк не годе второпати.

Оце з'явилася відкись хмара ворогів, впала на ліси і гори і товчється без впину. Одні сірі, як птахи, другі сиві, як далека поляна, напірають взаємно на себе, січуться, чому, пощо — старий олень не розуміє.

Чорні птахи кружляють і кричуть над тими, що вже не рухаються.

Наполоханий олень виглядає вночі з лісу, а там, горою, небом, гримить, блискає, тріскає. Давно гриміло лише вліті, тепер зима, а громи не перестають.

Підійняв гордо голову, роги розстелилися, як ко-

ролівська корона, на хребті. Дрижав і слухав. Вітер все заносить ворога, але тепер не чути його. Зі смереки покотилася десь шишка, пласток снігу злетів з галузки.

В долині село.

Багато сіл знає олень. Досвітками глядить на них з верхів і гушавин. Ті села з давен-давна були тихі, однакові. Часом лише тут станула нова стріха, там на найвищій будинку заблискотіла до сонця свіжа баня, плив далекий гомін дзвонів, заграла сумно трембіта.

Та от недавно заворушилася, закипіла несамовита сила по тих селах. Цілими днями гримоти, аж гори стогнали і хмари метушилися, а по ночах огні і попали. Старий олень тікав перед лютою хуртовиною, скитався з місця на місце, не пізнавав осель; врешті ворог вдерся в гірські нетрі, в глухі гущі пралісів і сколотив відвічну тишину. Не раз бувало, що олень збивався з тропи, ворожа сила з обох боків, зі всіх усюдів наступала на нього. У воздуху свистали і заводили лиховісні голоси, невидимий град шарив між листям і галуззям, лопотів по пнях, розщибався і збирався по землі. Олень кидався на всі боки, і так серед одної такої години, в погоні за рятунком, збилася вся його сім'я в один гурт і станула безрадно. Три пари молодого покоління, кохані, гарні діти,— всі згинули тоді. Потім вороги розтеклися на всі боки, як би запали під землю, а він зі старою ланню поблукав в глухій, темній гущі. Залякана серна прилучилася до них, відтак і вона пропала десь по дорозі.

Стояв в проліску і глядів на село в долині. Стріхи позаверталися, як капелюхи в хуртовину, оборожини розбігалися кожна в інший бік, крокви стрімили вгору, як руки, що благають рятунку, балки були розвинені, як ноги трупа. Хати похилені, як би мали розбігтися, баня церкви подірвана, як фашина, дзвіниця хотіла втекти чи впасти. Де-не-де на берегах осталася бідна, одинока хатина, як би не знала, що має почати з собою. Гола, чорна земля порита, позбивана, засіяна білими хрестами. Ніде ні пташини, тільки лячна тишина мертвоти.

Довго глядів старий олень в мертве село в долині і не міг розпізнати, чи воно те саме, яке знав від давніх літ.

Завернув в ліси і верховини, за ним ступала смутна лань. Серна над плесом глянула в глибіню, настрашилася себе самої і пирснула в корчі. Олень зашився в густий

захист, прогорнув ногами сніг аж до моху і ліг, коло нього притулилася лань.

Скубнув вітку барвінку і притулив до її губи, але вона не брала, тільки склонила голову на його коліна. Поклав шию на її карк і постелив розсохаті роги по хребті. Сльоза скотилася з її ока на барвінок і замерзла; олень зітхнув.

.

Дзвони не будили ще нового року, як обоє встали і йшли до потоку.

Олень пристанув і глянув поза себе. Все так оглядався за своїм молодим поколінням. Обоє старі все досвіта йшли до води наперед, а молоді за ними. Нині з них нема ні одного. Давно нема.

Задумався старий олень, посоловіла його товаришка. Обоє забанували так, що не тямали про голод, ні спрагу.

Та він підійняв гордо голову, розстелив по собі величаву королівську корону, добув голос і почав кричати з усіх грудей.

Побудилися всі звірі і птахи, відізналися в привіт лісові пущі, покотили верхами його скаргу до бога гір і лісів.

І був в тім голосі плач і крик розпуки, дикий біль, молитва о месть і проклін на людське кодло, що вдерлося у відвічну тишину пралісу, сколотило святий спокій і вбило молоде покоління.

Так молився, плакав і кляв до сходу сонця король лісів і гір — старий олень.

FURIA ADDORMENTATA...¹

Над нашою землею нависла смертельна чорна хмара — війна.

На розі вулиці стояв пес і грів до сонця погризений хребет... В шинку пиячили інваліди, на городі одчайдухи «гralи в щастя» і стріляли в кружало. За муром був цвинтар, звідки долітав похоронний спів-молебень...

Я нудьгував зі сотнею за містом. Хандра придавила нас всіх, як сірий проклін. Я блукав по старому, опустілому парку.

На віддаль руки сиділо на гілці пташеня. Маленький, скулений пролетар дивився на мене чорним очком.

Чи міг би я вбити ту жадобу до життя, яку помітив у погляді пташеняти?

Ні. Але у Дантеса — вбивцю поета — ціляв би, як у стовп,— і рука не здригнула б!..

На горі, за містом, побачив я невідому жінку. Була відвернена і згиналася, махала руками, неначе кликала когось. Її стан і рухи манили чортівськими принадами. Я підходив ближче, вона озирнулася...

Ніс і уста відгнили, вона щирила зуби і хохотала.

Чорною хмарою нависла над нашою землею війна. Я вдивляюся в далечінь: там женуть рекрутів, як худобу на убій. П'яні юрби колотяться, плачуть, виють...

За тією чорною хмарою суне тьма вовків, шакалів, круків у людській подобі,— і скриплять шибениці, лунає зойк невинних дітей, зойк і розпука жінок стріляє багряним полум'ям у небо...

А ось женуть військових бранців у полон...

Голод, пекельна мука, божевілля віє з тої чорної хмари.

Безліч днів і ночей волочиться проклята хмара над світом. Вдивляюся в неї крізь чотирикутник вікна — і бачу мільйони трупів.

...Місяць виглянув з чорної челюсті. Переді мною — безконечна дорога, праворуч — поле, до краю вимощене чоловічими черепами, ліворуч — поле, до краю вимощене жіночими грудьми.

¹ Фурія дримає... (Лат.)

Я взяв один череп у руки.

Це був череп молодої людини, наскрізь прострілений.

Чи така тверда була голова, що не словом, а кулею треба було промовити до неї?

Чи тепер вона вже дійсно переконана і знає, де правда?

То ж котрогось із братів брехнями навчали, а потім під покровом фальшивої науки підсунули йому зброю.

Довгі літа люди борються за волю, але чому ж не знищать, не розвіють оту чорну хмару пошестей, неволі, мук, крові і сліз!?

І знову — жахливі вісті. Знов багато наших упало. Поляг квіт народу, його надія.

Але ось гігантська потвора необмежених форм перестала плювати вогнем, ригати кулями: вона на часок захлинулася людською кров'ю і стуманіла.

Вдосвіта сонце розсипало рясні, яскраві коси.

Товариші мої снують невідрадні думки про долю молодого покоління, приреченого на смерть.

І я забувся на мить. Передо мною враз постав образ майбутнього народів: завмер гамір, зойк людства і горе залишеної напризволяще дітвори; згинув жах і вороженча, назавжди щезло зло, границі влади й ненависні окопи; всі народи дружною сім'єю трудяться і живуть в новому світі.

Я вийшов. В сутіні сіней відхилились двері до ясної кімнати. Молодиця вдягала сорочку. Мигнула пара сніжних голубів, як зриваються до льоту, і квітуче, творче лоно.

МИТЕЦЬ

На шпитальному ліжку лежав 18-літній митець-різьбяр. Родичів втратив ще дитиною. Під опікою далекого свояка скінчив середню школу і курс академії мистецтв. Професори звернули увагу на його талант, з якого пробивалася велика сила уяви, і віщували йому велике майбутнє. Але хлопець жив змалку в злиднях, і це відбилося на ньому так, що в міру розвитку його таланту розвивалась у нього недуга серця. Лікар застеріг, що запал до мистецтва шкідливо впливає на здоров'я молодого митця, і радив йому на довгий час покинути мистецтво.

Був вечір. Різьбяр лежав горілиць. Темна чуприна вилася вужами довкола високого чола і метала тіні на бліде, красиве обличчя.

Сестра милосердя стояла недалеко і вдивлялася в нього.

Юнак справив на неї сильне враження. Вона окинула його щирим доброзичливим поглядом.

Юнак не спав кілька ночей. Лежав тихо і роздумував над своїм життям. Воно було гірким серед нестач, боротьби і тяжкої праці. І ось в розквіті сил і віку він занедужав.

Тулив обличчя в подушку і роздумував:

«Але наша перемога і потіха будуть тим більші, наскільки ми не впадемо духом. Не дай мені, доле, зійти без сліду з цього світу!.. Понад багнюку і злобу дня дай мені здійнятися до ясних, блакитних висот, впиватися красою, дай орлиним зором оглядати ту нещасну землю і допоможи творити, щоб полегшити життя трудівників...»

Обернувся на другий бік і роздумував далі:

«Світ лукавий, але під небосхилом є чотири ясні, безсмертні сили. Це — сили щастя і краси, що надихають митця. І коли вони здійсняться і наберуть видимих форм,— потягнуть за собою все найкраще на землі. Перша сила — це шалений розмах і прогрес людства; друга — вічно молодечий запал митця; третя сила — це

бистра творчість, а четверта — це сила гарячої любові і братерства народів».

Юнак схопився і сів на ліжко. Серед темної ночі ці думки засяяли образами, він підвів очі і сказав:

— Сестро, чи міг би я попросити різьбярської глини?

— Навіщо вам її? Ви мусите спочивати. Лікар каже, що у вас хворе серце.

— Сестро, лікарі не завжди вміють заглянути в людське серце. Невідомо ж, чи блоха має серце і чи кат плаче...

Сестра покликала слугу і дала йому доручення:

Коло недужого була велика закрита завісою ніша з широким вікном.

Раненько стривожена сестра збудила лікаря. Зібрався мерщій. Обое прийшли в палату і бачать: митець сидить, спершись на подушки, витягнув руки, начебто тримає віжки, а на устах — щасливий усміх. В ніші, на великім вікні, стояла вирізьблена четвірка коней, запряжена в ридванець.

Лікар подивився уважно на різьбу і зітхнув:

— Ідея цього твору за Збручем вже здійснилася. І в нас вона незадовго воскресне.

Сестра закрила обличчя рукавом.

ГЕРМЕС ПРАКСІТЕЛЯ

Поїзд зупинився в полі і стояв довго. У вагоні першого класу було веселе товариство жінок, які їхали на бал. В середньому купе сидів коло вікна юний офіцер в пелерині, напроти нього — цивільний грубий панок. Увагу жіночого товариства захопив офіцер.

Шепотом і виразами очей робили вони собі замітки про незвичайного молодця. Його відкрита голова була всіяна короткими гебановими кучерями, що підкреслювали ясність обличчя і темно-сині очі. Він встав, сперся коло вікна і дивився в далечінь.

Три красуні не зводили з нього очей. Крайня з правого боку, з золотавим волоссям і фіалковими очима, учителька мистецтва, рухала рожевими пальчиками і жваво ловила профіль юнака в альбом для малювання. Середня, з довгастим чоловічим виразом, барашкувала ніжною, закинутою на коліно, і дивилась перед себе з посмішкою насолоди. Третя взяла її під руку, мружила чорні очі і шепотіла з гарячим віддихом воркуючої голубки:

— Сором'язливість білої рожі в лиці офіцера палає до цілунку.

Середня замітила:

— Якийсь невблаганний смуток впився в його душу. Золотоволоса білявка зітхнула і додала:

— Шия з головою творить одну лінію. Впасти в його обійми — можна вмерти. Гермес Праксітеля.

Товаришки потакнули.

Грубий панок був схожий на бочку. Він почав розмову про природність контрастів, про війни за всіх часів і в усіх народів. На доказ своїх слів панок сказав, що, хоч на далеких фронтах ллється тепер кров і трупи вкривають землю, життя йде своїм давнім шляхом і незмінним порядком.

Голос панка гудів рішучою самовпевненістю, як барабан. Офіцер дивився на нього спідлоба, в його очах загравав глумливий усміх, на лиці з'явилися плями.

— Війна — це проклята підлота і ганьба людства, — процідив юнак.

Панок витріщив очі.

— Як це!? Так говорить офіцер про святу справу, яка спасає вітчизну від ворога? Це ж бунт проти національної етики і богохульство супроти суспільної моралі!

Офіцер відповів:

— Вітчизну спасають творчим трудом і любов'ю, а не насильством, ярмом, людською кривдою і грабунком. Що мені до національної етики, коли в ній нема справедливості, що мені до суспільності, яка грабує мене, вимагає життя. Чому я маю ненавидіти кожний інший народ? Одна струна скрипки, одна сторінка рукопису цінніша для вітчизни і людства від обіцяного раю дармоїдів. Хіба ви не знаєте, що нуждарі моляться богу, а він свою манну посилає ситим світу цього. А справжні наші боги зараз бродять в болоті.

Панок посатанів.

— Війна — це традиція історії людства, вона прийнята усім цивілізованим світом.

Юнак відповів:

— Видно, що та історія нічому його не навчила і що людству ще далеко до справжньої культури, коли немає іншого виходу.

Панок розкричався:

— Мовчіть! Я накажу вас заарештувати! Я бачив, як ви не зволили навіть зняти шапку зі знаком монарха і символом держави, тільки махнули згідно головою, аж та шапка полетіла під лаву! Прошу йти за мною! Подайте ваші документи!

Офіцер встав, за ним — його слуга. Слуга підійшов до офіцера, розгорнув на його плечах пелерину і почав виймати з кишені на грудях документи. Пусті рукави хиталися по боках — офіцер був без обох рук.

Жах ударив по присутніх. З кута долетів тихий зойк і плач. В повітрі замигали парасольки, десятки жіночих рук піднялися вгору, і на кавуновий лоб товстого панка градом посипалися удари.

ПОВОРОТНИЙ АКОРД

Іван Чужий вернув з війська і застав хатину, забиту дошками, і пустошак, зарослий будяччям. Сила була молода, відновив хату, вичистив пустошак, пішов на зиму молотити до людей, а навесні взявся до батьківщини. Зладив візок, сам тягав його, гарував, як чорний віл, аж рани виступили йому на ребрах. Люди кивали головами й напоминали йому, щоб не сказав колись: «Нивко-нирко, верни мою силку!» Він занепав, але жито підіймалося, як стіна, і жайворонок радувався над ним.

Довго бідував Іван, потім стало трохи легше, міг жити спокійно. Люди радили йому пристати на ґрунт та женитися, але він мовчав та думав: «Маю ходити та глядіти собі талану — він сам знайде мене. Тота, що я бажаю, давно десь вийшла за іншого».

У дорозі з війська побачив одну дівчину, і вона припала йому до серця. Стояла на воротях смутна, задумана, з темними очима, обое глянули собі мовчки в душу, Іван похитав головою і пішов у дальшу дорогу.

Так проживав сам, як пустельник. Його хатина осторонь села, високо на горі, край неї дороги в'ються та й збігають долом-долинами в світ, у синю далечінь.

У неділю і в свято сидить Іван у садку над книжкою або думки поганяє. Мудрість не лише в книжках, не один сірий чоловік, навіть неграмотний, коли вміє тверезо глядіти на світ, людей і життя, а нема у нього злоби, фальшивості, ні пустої гордості, може так само достойно думати, як мудрець і поет.

— Я кличу і кличу, а ви в псалтирі зачиталися! — залунав дзвінкий веселий голос.

Іван глянув, на воротях стояла дівчина і взялася за боки.

«Смійся, сьогодні твій день», — подумав Іван і пішов до дівчини.

— Дайте води, бо пити хочу, як гуска!

Зачерпнув дзбанком з криниці і подав дівчині.

— Пий здорова, лиш стережи зубки.

— Не вадить, дай, боже, і вам здоров'я.

Нахилилася, аби не обмочити намиста, і пила поволі, як пташина. Він піддержував дзбанок, вона поводила оком на нього. Була струнка, гнучка, очі ясно-сині з зеленавим відтінком, стрілами прошивала його.

«Якась мана»,— подумав Іван.

Держала під пахвою клунок і спитала:

— Можна спочити у вас трохи? На зорях пустилася в дорогу, і ноги вже нездужають.

Сиділа на призьбі і розглядалася.

— Мило тут у вас, як ніде. Я вже приходила сюди раз. Тому рік.

Глянула на нього й спитала:

— Ви все самі?

— Так.

Розсміялася голосно.

— Гадаєте, може, йти в черці?

— Ні.

Хиталася вперед і прошивала його знов очима, як стрілами.

— Чому не женитесь?

— Не знаю сміху.

— Пошукайте жінку, навчить.

— Шукає чоловік лише за тим, що загубив або хтось вкрав.

— Хочете, аби сама прийшла?

— Річ несуть, вівцю женуть, коня ведуть, а чоловік до чоловіка сам приходить.

— Такий звичай споконвіку, що парубок іде за дівчиною.

— Байдуже мені про звичай.

Притисла йому руку до свого коліна і сказала півголосом, як би вістрям шарпнула по грудях:

— Веди мене в хату, бандуро, я тобі дам раду, поворожу.

Станув, як заголомшений, вона ймила за шию і повалила на землю, останнє слово, яке зачув, було:

— Нині скінчилася моя мандрівка.

Іван Чужий протверезився з обмороки і звивав поволі до жінки. Працював ще з більшою охотою, придбав ґрунту і статку і проживав так якийсь час. Диво стало для нього цілком ясне. При його вдачі не могло скласти-ся інакше, він був би ніколи не мав жінки.

Зразу дражнила Івана веселість жінки. Вона все сміялася, бігала, дзьобоніла, як пуста дитина. Поволі

стала вона думати, і це знов занепокоїло його. Раніше хата була весела, а тепер — як у зробків. У праці і труді не добачав цього, але в свободну хвилину помічав, що жінка відмінилася цілком, як би в глибині душі плекала чужу, далеко думку. Раз спитав її, що діється з нею, але вона глянула студено в його очі і не виявила нічого. Пробирав відгадати.

— Може, тобі банно, що ми досі без шлюбу?

Вона розсміялася глумливо і вийшла з хати.

Вечором зайшов до них сторонський парубок і просився на нічліг. З розмови вийшло, що був це приймак багатого господаря, одчайдух і шибайголова, який вибрався буцімто на прощу, а йде погуляти і шукати пригоди. Іван побачив, як жінка потупила в парубкові очі, але не надавав цьому ваги.

Відступив гостеві своє місце в стодолі, а сам ліг у шопі і заснув твердим сном.

Рано заглянув в стодолу, парубка вже не було. Пішов в хату по рушник, не застав жінки.

Минув день, другий, третій — не верталась.

Втекла з парубком.

Затужив Іван, робота не бралася його, сила покинула, вкінці лишив хату і ґрунт і пішов у світ.

Ішов днями і тижнями, гроші минулися, залишився тільки один гріш, який придбала жінка.

Не міняв Іван того гроша, лише найнявся в одного господаря косити.

Встав досвіта, поклепав косу і пішов з господарем у гай. Станули з кінця, погострили коси, Іван сказав: «В добрий час!» — і почали косити.

Приглядається господар, як Іван косить, як ручка за ручкою рівно стелеться, як він вже далеко напереді, так що господар не годен дігнати його, й думає собі: «Славний косар. Такого я ще ніколи не бачив, але бо і дивний чоловік, нічого не балакає, лиш думає над чимсь».

Став господар приглядатися уважніше і помітив, що Іван все, як одну ручку косить, то як би сміявся, а що другу, то як би плакав. Жаль стало господареві бідного чоловіка. «От,— думає,— якась пригода трапилась йому».

Був уже полудень, Іван косив за трьох, господар закликав його і сказав, що незабаром наднесуть полуденок. Посідали в холодку під дубом, господар подав Іванові тютюн і зачав розмову про всячину. Спитав, чому

він вчора вечором не хотів зайти в хату та повечеряти. Іван відповів, що не був голодний, лише здорожений, та й прикро йому заходити до людей. Сам має хату, але от тепер випало йому так, що лишив її, пішов у світ.

Поволі розбалакався він і оповів своє лихо. Не шукав жінки, вона сама прийшла до нього, була якийсь час, аж недавно зайшов якийсь сторонський парубок, і вона втекла з ним. От так все пересипалося, як у сні або казці, і скотило весь лад, що коли подумаєш, то сміх і плач збирає тебе.

Слухав господар уважно Івана та й сказав, що має також клопіт. Оце у нього одна-одинок донька, сватають її свої і сторонські парубки, але вона й глянути не хоче на жодного. Перед півроком приблукався якийсь парубок на роботу, господар прийняв його і гадав, що, може, здасться на зятя, але це пустий хлопець та й от вже довгий час, як пішов, і слух по нім пропав. Донька змалку була така весела, даровита, що як прибіжить, то хата гомонить, малий і старий лягає від сміху, а від кількох літ так відмінилася, що годі пізнати, чи це та сама. Згадувала раз матері про якогось чоловіка, що переходив вулицею попри хату, але більше нічого не можна добути від неї. Така мені вдалася, на ціле село, люди завидують, а усміх з її лица пропав, як весняний промінь за хмарою, і той її смуток у могилу мене клонить — але от вона йде з полуденком.

Батькові закрутилася сльоза в оці. Іван підняв голову і глянув перед себе. Дівчина йшла напроти нього. Він зчудувався і встав. Дівчина збентежилася, станула і гляділа на Івана. Батько водив очима по обох, вони підійшли мовчки, всміхнулися і подали одне одному руки.

ОСТАННЯ ЗМІНА ІВАНА ЗАВАДИ

Іван Завада, робітник склозаводу «Діана», працює сьогодні в нічній зміні.

Він стоїть, обернувшись спиною до печі. Рух правою рукою, в якій знаходиться видувна трубка. Кінець трубки в печі, де кипить скломаса. Зворотний рух: складув бере трубку обома руками, скляна банка розбухає. Натискає педаль форми, дме в трубку. Стоп. З форми виходить готова пляшка.

Цей складний процес роботи рук, ніг і легень Завади, результатом якої є літрова пляшка, триває не більше тридцяти секунд.

Протягом восьми довгих годин, роками, в пекельній атмосфері печі з скляною масою, Іван Завада, відрядний робітник склозаводу «Діана», без перепочинку виробляє пляшки.

Одна, друга, десята, сота. Виростає ряд пляшок. Завада швидше і швидше занурює трубку в масу, швидше натискає ногою педаль форми, швидше, більш гарячково дме в трубку.

Він перетворився в автомат, який виробляє пляшки.

Сьогодні, в цю довгу тяжку ніч, він б'є рекорди, свої власні рекорди.

Після двотижневого страйку на склозаводі нарешті сьогодні повернувся до роботи. Дружина, троє дітей, квартплата, борг в магазині, книжки і одяг для дітей... краще про це й не думати.

П'ятисотий раз Завада сягає трубою в скляну масу. Дме в трубку. Пляшка розбухає. Стоп. Тисне на педаль. З форми випадає п'ятисота пляшка.

Завада відчуває втому. Він згортає з чола мокре від поту волосся. Схиляється. Полою піджака бере пляшку. Ще гаряча. Рівна. Гладенька, жодної плямки. Сідає, щоб хвилину відпочити. Дивиться через відкриті двері у ніч.

Через прямокутник дверей видно кусок неба. Блищить якась зірка. До серця Завади-автомата, який виробляє пляшки, вперше безпосередньо промовляє цей кусок неба.

Колись, згадує, до нього всміхалися чудові ранки і вечори через вікна бідненької сільської хатинки. Багато років тому він, син батрака, покинув рідну хату і пішов у світ широкий. Скільки він переніс труднощів, голоду, поневірянь. Все меншим стає горизонт спогадів Завади. Прямокутник неба стає звичайним клаптем темного ультрамарину. Міраж щастя, до якого він так прагнув, зник.

Встає. Треба працювати.

Бере трубку. П'ятсот перший раз зануряє її в скляну масу. Дме. Щось закололо в грудях. Гарячою хвилею кров розпливлася по всьому тілі. Задихнувся. Вдруге сідає на землю. Виймає носову хусточку, витирає нею засмагли гарячі губи.

Що це? Кров...

Так... Цього слід було чекати. Лікар говорив: туберкульоз, невроз серця і ще щось там... Категорично забороняв далі працювати на склозаводі. Порадив виїхати на село...

Як тут їхати на село, коли денний заробіток не перевищує 2,5 злотих, і за цих 2,5 злотих треба утримати сім'ю? Як же покинути роботу? Тепер він зароблятиме три злотих. Після страйку підписали колективний договір. Прибавка.

Свідомість Завади перестає працювати. Шматки думок запалюються. Муку життя заслонила хмарка маленька, як прямокутник неба, викраєний дверима, маленька, як носова хусточка, на якій кричать плями крові.

Іван Завада, відрядний робітник склозаводу «Діана», не закінчив 501 пляшки. За тих 30 секунд, які потрібні на виготовлення пляшки, він перенісся в інший світ, пішов у далеку подорож шукати шматка неба, шукати щастя...

Квітень 1939 р.

УБИЙТЕ МЕНЕ!..

З досвітньої мряковини гостинцем виринає валка. Посувається поволі вперед, наче боїться і рада б повернутися. Не чути людського гамору, тільки — стукіт копит та дзенькіт заліза. Спереду їдуть старші селяни, за ними — молоді. Валку веде зав'ялий, як граб, Фрей Булат.

Від Карпат долом-долинами — в селах і містах — стогне народ під фашистським чоботом. Селяни заморожуються самогоном, жінки сплянуть від плачу, молодь в'яне на очах, як лан в посуху. Населення нудиться, наче засуджений на смерть каторжник. Люди пухнуть з голоду і падають, як мухи; прокльони лунають під глухим небом.

В уяві перед Булатом враз постала жива нічна сцена. В хаті снуються сірі тіні, обминають одна одну обережно, щоб нікого не вразити в болюче серце. Коло печі стоїть жінка — ні жива ні мертва. Її повіки спущені, на обличчі — кам'яний спокій.

Треба було їхати до Львова.

Сини вийшли ладнати віз, Булатиха повернула голову до чоловіка.

— Вези їх на загибель, а я, — і тут вона показала на образи, — сорок п'ять років била поклони перед ними, а тепер зірву їх зі стін, потолочу і кину в піч. Спалю хату і піду гинути в гори, бо жебрачкою ходити не годна.

Булат сіпнув віжками, аж коні здригнулися, і ще більше натягнув капелюха на очі. За Австрії був він на роботах у пруссаків: знав німецьку мову, тому-то тепер з громади виперли його проваджати валку.

У Львові, коли мали виїздити з вулиці Коперніка, біля головноштамту, на вулицю Словацького, раптом на коней наскочило авто, вдарило так, що тріснуло дишло. Коні сполошилися, Булат полетів між копита, але швидко вискочив звідти. Та в ту ж мить шофер-німець ударив його в лице.

Офіцери вийшли з авто.

Булат кинувся до них, як лев:

— Гау міх тот, ферфлюхтер гунд! Убийте мене, прокляті собаки! Запроданці просили бога, щоб ви прийшли нас «рятувати»! Ваші агенти і «наші» пани гнали дітей наших у ваше пекло, а попи благословляли наших дітей на службу до вас!..

— Унгаймліхе ляге!¹ — буркнув один з офіцерів.

Булат вихопив сокиру з воза і скомандував до синів:

— Тягніть віз додому та йдіть рятувати матір, щоб не вмерла з горя!..

А потім звернувся до всієї валки:

— Марш додому! Не важся ніхто летіти стрімголов в пашеку гітлерівського чорта! А як прийде хто до тебе з очих гицлів, почастуй його ціпом і сокирою!..

Сини повернули до життя матір.

Через кілька днів між німцями почалася паніка, потім стало глухо і тихо. Нарешті з'явилася Червона Армія і врятувала нас від загибелі.

1944

¹ Несамовита сцена! (Нім.).

НА СВІТАНКУ

Це було в ті часи, коли чоловіки гинули по відлюдних полях і лісах, а жінки втирали сльози в голівки дітей.

Під вечір приїхав я на один з курортів Підкарпаття й оселився в віллі «Європа». З вікон моєї кімнати розстилався краєвид на хвилясті трави, зелені кущі берези і молоді дуби. Навколо — спокій.

Ніч при відчиненому вікні, запашний холод, зоряне небо, сюрчання польових коників — все це сприяло здоровому сну.

Досвіта долетіла до мене пісня. Співачка виводила її з такою силою, неначе була і героїнею, і творцем пісні. Розповідалося в тій пісні про удівоньку, яка пшениченьку сіє і просить бога, щоб та пшениченька зійшла на її та її діток щастя.

При повторях, здавалося, було чути стук серця і відгомін душі, що сплітав молитву з намистом сліз.

В той час, як мати жалувалась на своє горе, що діти не мають батька, сталась несподіванка. З дальшої вілли раптом залунав могутній чоловічий хор:

Мати наша, мати, ти не журися нами,—
Ми повиростаєм та розійдемося сами.

Ой буде ж нас, мати, по горах, по долинах,
Ой буде ж нас, рідна, по чужих країнах.

Будеш ти, мамо, як зозуля, кувати,
А нікому буде тобі й пити подати...

У відповіді вдовиних синів здригалась земля грудьми могил, Карпат, чужих гір та лісів.

Я встав, зібрався тихенько, щоб не згубити враження пісні, і вийшов.

Курорт був розкинутий між пролісками і галявинами. Центр його — у долині, і від нього підіймалася панорама краєвиду, оточена смерековим лісом. Вілла «Європа» розташувалася під лісом. Звичайна, непоказна, мала багато прибудівель та закамарків і була обведена

з півночі високим парканом. Все це мало дивний вигляд і наводило здогад на трагічні події і таємні злочини.

У просторій вітальні, поділеній на бічні ложі, сидів гурт: чотири чоловіки і жінка. Два з них були подібні один на одного, наче з однієї сім'ї. Оливкові обличчя, вовчі зуби, товсті уста нагадували циган. Третій був огрядний і своїми рухами скидався на павука, а четвертий — високий, худий, з підстриженими вусами, так що верхня губа виглядала, наче він випив чорнило. Цей говорив тільки по-німецькому. Всі четверо були середнього віку, пересичення достатками відбивалося в їх постанях і в поведінці.

На перший погляд здавалося, що це спеці, які займаються фальшуванням кінських рас, або агенти постання. Їх одяг був останньої моди. Розмовляли вони між собою скупю, півголосом, уривчасто і при цьому обережно оглядалися. Мішали німецьку мову з мадьярською та румунською.

Яскравим контрастом до них була жінка. Молода, русява, струнка, вона начеб ні до кого з них не належала. Бувають різні товариства, але люди по волі чи поневолено все ж якось живаються, доходять до товариського взаєморозуміння.

Але тут цього й сліду не було. Більше можна було підозрівати, що в цьому гурті жінка перебувала під політичним наглядом. Вона не брала участі в їхніх розмовах, а коли хто-небудь починав говорити до неї, вона не дивилась на нього, а лише підводила очі вгору і дивилась крізь вікно на небо, наче не розуміла його мови. Чоловіки зверталися до неї презирливо, з глумом та лихвісним гарчанням.

Можна було впізнати, що перебування цієї жінки в гурті тих чотирьох типів було для неї тяжкою мукою. По її обличчю перемигували сині, жовті і червоні відтінки, вона мінилася, мов при фізичних болях, і скидалась на людину неозначеного віку, іноді значно старішу, ніж насправді. Так само й рухами вона з молодечої енергії потрапляла в старечу охлялість.

І тоді здавалося, що гнів, лють, ненависть, сором бурлять у ній і ось-ось вибухнуть громом,— і тоді вона слабне з досади, що не в силі встати з крісла, начеб головна пружина її тіла була раптом паралізована.

Один знайомий говорив, що це— власниця безмежних земель, які занастили ці чотири типи з титулу

граничного сусідства, хоч не мали на те жодної юридичної підстави. Хтось інший здогадувався, що ця жінка потрапила в охорону безпеки за підозріння в підпільній роботі.

Її невибагливий одяг був позбавлений кокетства, але робив враження чогось для неї неприємного. Її обличчя в тіні ясніло сяйвом, а очі — як чорні діаманти. Художники, що були тут присутні, сперечалися: один казав, що вона — як царівна на вигнанні, другий — що це збунтований ангел в смутку за втраченим раєм і в тузі за майбутнім, інші — що вона тужить за вбитим чоловіком, закатованими дітьми, за мучениками в далеких країнах. Її очі, здавалося, не висихали від сліз.

Задивлена в утрачений світ, вона мимоволі хитала легенько головою. В таких хвиликах її спущені повіки воскрешали покійних борців за волю народу, а стрункі музикальні пальці перебивали такт до заглушеної рапсодії гніву.

Чотири «промисловці» виїздили часто у важливих справах, а жінку залишали у старій вірниці, яка мала віллу на протилежному кінці курорту.

Одного разу під час їхнього від'їзду вибрався я в ліс і, коли переходив краєм чагарника, побачив недалеко на поляні таємничу жінку в товаристві молодого чоловіка. Був це один з підпільників.

Я почув тільки уривок жалю-скарги жінки:

— В цій жахливій огиді той окаянний пруссак держить всі кінці у своїй руці.

Молодий чоловік відповів різко.

— Правильно! Окаянний! Ведь уже славный будитель античной культуры, Винкельман, хотя сам был пруссаком, не мог выдержать на родине, покинул ее и пишет в 1763 году: «Дрожь пробегает по моему телу от макушки до пят, когда я думаю о прусском деспотизме и о том живодере, который эту самой природой отверженную страну делает отвращением человечества и навлекает на нее вечное проклятие».

Другого дня вдосвіта переходив я поза віллою «Європа» і раптом почув жіночий зойк божевілля і судорожної розпуки. Я зупинився і глянув крізь шпару між дошками паркана. Напроти мене було відчинено вікно, українка на середині кімнати лежить гола на тяжкому фотелі, пручається, товче себе руками в голову, дряпає лице і стогне в спазмах, а бандити пораються коло неї,

як великанські павуки, в'яжуть її ремнями і затикають уста.

Вполудні виїхали вони, а пізнім вечором вернулися несподівано п'яні. Жінка була у їхньої вірниці.

Я не міг заснути під враженням досвітньої події. Опівночі накинув я плащ, вийшов у коридор і став біля відчиненого вікна. Слабе світло давало змогу бачити коридор, де маячили двері хуліганів. Я стояв у тіні. Раптом появилася людська тінь і всунулася хильцем в кімнату. Через хвилину вернулася, виключила світло, і стало зовсім темно.

Я впізнав підпільника.

Вдосвіта дикий гамір і рух. У віллі — новина: чотири урядовці охорони безпеки отруїлись газом.

В телеграмі до сім'ї небіжчиків управа курорту як причину їх смерті подала необережність з газом. Німецька влада прийняла це до відома з трудом, інакше цілу оселю стрінула б страшна помста.

Та прийшла найкраща новина: Червона Армія.

Українка перший раз всміхнулася і пішла працювати в оперному театрі, а її спасенник закінчує роботу над книжкою про возз'єднання України з Росією.

ЧЕРВОНЕ ЯБЛУЧКО

З поверненням нашої славної Радянської Армії я міг вільно ходити по Львову.

Червненого вечора відпочивав я у сквері між вулицями Лисенка і Дарвіна. Розщепетана дітвора, дівчата і військова молодь, неначе пташки, всіяли алеї і лавки скверу.

Підійшов інвалід, глянув уважно на мене, попросив місця і сів поруч.

Почалася розмова. Він все ще перебуває під впливом недавніх подій і ділиться ними зі мною.

— Вибачте,— говорить він,— я тяжко контужений і тому не пригадую прізвищ і дат. Але хочеться мені розповісти вам один цікавий епізод з мого життя... Під час останніх боїв з гітлерівцями я був зі своєю військовою частиною між Кіровоградом і Одесою. Фронт мінявся, як кадри в кіно. Таких завятих боїв я ще ніколи не бачив, хоч був на фронті з самого початку війни... На горі серед чагарників, між нашим і німецьким фронтом, стояла стара вежа: дзвіниця, мінарет чи чорт знає що. Наш полковник... Як його?.. Воронцов!.. Ні, не Воронцов... От бісова контузія!.. Що вона наробила з моєю головою!..

Сухий кашель пригнув голову інваліда до колін. Нарешті він відсапнув і знову заговорив шепотом осіннього листка:

— Наш полковник все люто поглядав на ту вежу, грізно бурмотів, скубав вуса, крутив головою, а з очей його сипались іскри.

Під час триденного затишшя прийшла до нашого штабу дівчина. В червоному шалику на голові. Сама непоказна, бліда, та в тім шалику виглядала, наче червоне яблучко. Так ми її потім і прозвали «Червоне Яблучко». Почалася розмова з полковником. Я не брав участі в ній, але дещо почув. Виявилось, що дівчина ця — студентка індустріального інституту, батьків убили німці. Батько — росіянин, мати — українка.

Полковник показав на вежу, дівчина жваво підтакнула. Він звернув увагу на те, що їй буде трудно, бо ж

доведеться на морозі вдень і вночі перебувати під загрозою смерті.

— Піду, хоч би й на смерть! — не задумуючись, відповіла дівчина.

Полковник умів добирати у свою частину людей за їх діловими якостями. Таких, як він, було чимало в нашій армії.

Дав наказ встановити телефон у вежі і направив туди мене і мого товариша з постіллю, ковдрою, консервами і польовим біноклем.

Відстань до вежі дорівнювала майже трьом кілометрам. Крутою стежкою між хащами добиралися ми до неї. Вежа мала більше трьох поверхів. Вхід був без брами, стіни зсередини вкриті пліснявою, цегляні звітрілі сходи йшли круто вгору. Підлога ледве трималася.

Змучені, ми нарешті видряпались на останній поверх. Порох, павутиння, гній гайвороння, а з широких віконних дір — видно все навкруги.

Ми змели сміття і порох, влаштували біля однієї стіни ліжку, а біля другої — саморобний столик, на якому розмістили телефон, побіч поставили скриню з харчами.

Червоне Яблучко натхненно помагала нам у всьому.

Коли ми нарешті почали прощатися, вона поцілувалась з нами і запитала:

— Котрих героїв більше: відомих чи невідомих?

Я сказав, що хочу одержати відповідь від неї. Вона пообіцяла відповісти при найближчій зустрічі.

Наші солдати змайстрували браму із старих дощок, і вона виглядала, наче була тут з самого початку існування вежі. Зсередини були прироблені засуви і поперечниці.

Я з товаришем по черзі несли вахту біля вежі.

Після затишшя знову почалися гарячі бої, і здавалося, що тому пеклу не буде кінця.

Стара вежа була нейтральним пунктом. Червоне Яблучко з своїми обов'язками розвідника справлялась чудово. Вночі і вдень приходили постійно короткі і влучні повідомлення про стан на правому і лівому флангах лінії фронту ворога. Нарешті, коли тої пекельної вовтузні з німцями було понад наші сили, ми вдарили всім громом у фронт їхньої дивізії і кинули її на лопатки так, що вона вже не встала. Наш полковник упав, я був тяжко контужений.

Внаслідок ураганного вогню один снаряд потрапив у вежу.

Половина підлоги в службовій клітині Червоного Яблучка завалилася разом з телефоном, столиком і харчами, зваливши три поверхи і сходи. Перед дівчиною відкрилася темна, жахлива прірва.

Через кілька днів я, повернувшись до свідомості, віднайшов нарешті свого товариша. Ми попросили драбину в пожежної команди, полізли на вежу і застали дівчину вбитою ворожою кулею. На її устах був усміх, якого ми перед тим ніколи не бачили. На ліжку лежав порізаний вздовж її шалик, яким вона думала спуститися вниз. Втрата крові, а може, й голод не дали їй здійснити свого задуму.

Для нас вона залишила записку. Дата і година були подані дрижачою, слабою рукою. Виявилось, що ми прийшли через три години після її смерті.

«Товариші, коли ви побудували мій «салон» у цій вежі, я спитала вас, котрих героїв більше: відомих чи невідомих. Сьогодні відповідаю: бажаю, щоб одних і других було якнайбільше для повного здійснення сонячної мрії людства — комунізму.

Знаю, що ви тої самої думки. Прощайте.

Червоне Яблучко»

ДО НОВОЇ ШКОЛИ

В дирекції школи запис на новий рік. Входить чухратий селянин середнього віку і хлопчик в полотняних штанцях і такій сорочці. Кілька людей коло директора. Учителька показує тим, що прийшли, лавку на боці. Селянин сідає, хлопчик розглядається по портретах на стіні і показує:

— Оце Енгельс, Маркс, Ленін.

Селянин торкає хлопця в плече:

— Тихо, пан директор пишуть.

Хлопець втихає. Учителька підходить до селянина:

— Що скажете, батьку?

Він вказує на хлопця:

— Дивіть, воно таке невидне, але воно щось собі міркує. Це син моєї сестри, її і швагра вбили вороги, бо не давалися взяти до них на роботу. Я маю з ним клопіт. У мене дітей нема, він стоваришувався з іншим таким на кінці села, і той, старший, навчив його письма і рахунків, дає йому книжки, гуси заходять в чужі грядки, люди сваряться, моя жінка лютує, і я мусив гусей позбутися, щоб мати спокій. Але перепрошую дуже, у вас вже пізня година, а мені час у колгосп роздати хліб. Те, що вам буде треба, він все скаже.

Учителька взяла записник.

— Як називаєшся?

— Іван Підперигора.

Учителька розсміялася сердечно:

— От козацьке прізвище!

Вхопила його обіруч, але він вистрибнув як щупак з її обіймів. Глянув на вчительку, зміркував, що зле зробив, обтер око і спитав:

— А ви мене не будете бити?

Учителька уважно дивилася на нього.

— Ні, чому питаєш?

— Бо дідуньо казали, що їх в школі били за те, що не хотіли підписати за свого тата письма до папаримського, щоб переходити на латинську віру.

Вчителька всміхнулася.

— Це було дуже давно, але сьогодні вже нема.
А ким ти хочеш бути?

— Я хочу бути офіцером, таким, що боронить Вітчизну перед ворогами.

— Ти знаєш тих славних учених, які тут на портретах?

Хлопчик всміхнувся.

— Я знаю Шевченка, Франка... Я люблю Леніна, він дав народам світло, науку, працю і хліб.

— А звідки ти то знаєш?

— Як пас я гуси, то забігав до читальні і слухав, що люди говорили і читали.

Директор чув ту розмову і сказав вчительці, що хлопця треба взяти до другого класу.

Рано тітка дала Івасеві хліба з сиром, і він скоком-перескоком через лази й перелази помчав до школи.

ПО МАМУ!

Під час панської пацифікації взяли свідому селянку на допит, дали їй з'їсти грудку землі і спитали, яка вона. З'їла і сказала: «Таки українська». Збили її до крові-кості. В лікарню не хотіли прийняти, але один лікар прийняв-таки. Довго лежала, заки рани погоїлися...

Смерком дві її донечки сидять коло вікна й очікують тата. Він заборонив їм світити, щоб не зробили якого лиха. З тіні виринає утла людина в сірій веретянці, входить до хати, кладе буханець хліба на припічок, втирає чоло, засвічує лампу, миє руки й каже:

— Завтра рано підете по маму. Вже трохи подужала. Візьмете куфайку, бо там холодно, і кусень хліба, бо в лікарні мама голодує.

— Тату, що то є та Україна? — спитало молодше дівча.

Старша перебила:

— Ой яка ти дурна! Україна — це та земля, на якій ми родились, і це небо, і сонце, яке світить над нами. Так мама казала.

Батько додає:

— Мама ще більше вам скаже, вона читає книжки. Але ви не кажіть їй, що я сорочечки вам прав, тільки скажіть, що працюю далі в панській січкарні, і скажіть, що ту червону книжечку, яка мамі потрібна, я дістав — її дав той студент, що в криміналі за вибори сидів.

Під час тієї розмови він вкроїв дітям і собі хліба, налив три горнятка капустяного квасу. По тій вечері пішли спати, але довго не могли заснути: молодша марудила, бо гикавка мучила її, а старша приказувала:

— А видиш, я казала, не їж так лакомо.

Молодша виправдувалась:

— Я була дуже голодна.

Батько у напівсні бив кулаком у стіну, кляв і скреготав зубами.

Вдосвіта усі трое поснідали так, як і вечеряли. Діти пішли до шпиталю, батько — до панської стодоли. До лікарні було недалеко, дівчата були веселі. Старша говорива:

— Цього року я йду до школи і буду тебе вчити читати і писати.

Ішли мимо ставу. Молодша, в маминій куфайці, яка сягала їй до п'ят, розглядалася довкола. Нараз стала, задержала сестричку і показала вниз. Над ставом на похилому березі, що далі круто обривався у воду, синіла купка незабудок.

— Понесемо мамі!

Дівчатка зійшли на берег і обережно лягли на траву. Старша пустила молодшу наперед, і вона досягла квітів. Уся напружена, тягнулася обережно рученятами, зривала по одній. Старша притримувала її ззаду...

Мати повернулася додому після полудня. Ключ був у дуплі. Двері заплакали хриплим старечим голосом. Вона переступила поріг і поглянула довкола. Затривожилась, що нема дітей, але подумала, що вони коло батька, бо пані дає їм часом хліба. Клякнула і поцілувала землю. Потім, ведена одвічним, вродженим хистом жінки-матері, взяла віник і замела хату.

Чоловік прийшов, не застав дітей і підняв тривогу.

Знайшли їх у ставу. Старша мала кусень хліба у пазусі, молодша — в ручці пучок незабудок.

АФРОДИТА З КНІДОС

Суд в Афінах при самім ринку переповнений юрбою цікавих, які згромадились навіть з віддалених провінцій. З уст до уст передають новини дня: подробиці з процесу славної красуні Фріне, полюбовниці різьбяря Праксітеля. Обжалували її за атеїзм, і оце вона стоїть перед судом.

Сіра юрба хвилює, гаморить і тиснеться до пропілеїв, від яких відпихає її збитий ланцюг сторожі.

Головну увагу звертає струнка росла постать одинокої жінки між двома півкругами амфітеатральних рядів, з яких передні складаються з суддів, а задні з цікавих видців.

По лівому боці в двох лавках сидять чотири чоловіки: один з них літ тридцяти, джигун з золотим ковтком в усі, це обвинувач, а побіч — його правний заступник.

Бесідник, розгойдана фігура поломана золотухою і гулящим життям, є софістом так званого котурнового напрямку. Риб'ячими очима зиркає він в сторону Фріне й облесним усміхом старається покрити дошкульність жовчі і печінки.

За тими двома сидить високий чорнобровець середніх літ з мрійними очима краски моря — це митець Праксітель, а побіч нього теж стрункий брюнет з кучерявою борідкою і палким зором — відомий в Афінах бесідник Гіперід, оборонець Праксітеля і Фріне.

Предсідник трибуналу, архонт-базилевс, кріпкий старець з платонівським чолом, відчитав акт обжалування, рибоокий бесідник встає і зачинає дряхлим голосом:

— Афінські мужі! По Пелопоннеській війні запанував у нашому політичному житті хаос, а в суспільному — упадок етики й віри. Етика, релігія і національне почуття — це три підстави, без яких не може існувати держава. В розгнузданні обичаїв дійшли до краю; коли ще нині не прокинемося, завтра чекає нас тільки загибда. Замерло сумління і національна честь, замерла публічна опінія й авторитет жерців нашої Святої Округи, в мистецтві розпаношилося новаторство і космополітизм, різьбяр Праксітель творить наші безсмертні богині

зі смертної постаті розпусти. Згубили ми шлях до божественного Фідія і Скопаса, мистецтво відвернулося від наших честивих дівиць, вірних подруг і почитених афінських матрон, їх достойні місця зайняли вакханки і нетяги з чужих провінцій і розгнуздані, нагі гетери. Демон спокуси, хули й атеїзму в жіночій подобі закрався до наших святинь. Кожний з нас тямить найновішу ганьбу, яка потрясла цілою суспільністю: оце Праксітель, прямуючи за духом зіпсованого смаку й уподобання юрби, відтворив свою Фріне в її цілій розпусній безстидності і поважився виставити ту статую на превелике згіршення не лише священників і народу, але навіть циніків — на вівтарі дельфіцької святині!

Звертаюся до вас, почитенні судді, і до вас, жерці, з яких кілька засідає в нинішнім трибуналі, в ім'я пошани наших милостивих богів, в ім'я добра держави прошу про рішучий, суворий і справедливий вимір кари!

Ця бесіда викликала враження і порушила слухачів. Одні вгадували, що Фріне буде засуджена на вигнання, інші ворожили кару смерті, тим більше, що кілька жерців прилучилося до закликів бесідника. Становище сталося важке. Незалежно від того настрою, судді і слухачі не спускали Фріне з очей.

Стояла прибрана в комбінований костюм з кремової поволочної шати жриці, обрубленої долом гранчастим чорним менандром; понад це цілу постать накривала хвиляста намітка краски моря, яку носили достойні дами. Один кінець намітки опадав через ліве рам'я здовж нижче колін, другий вкривав голову до половини чола і спочивав у правій руці. Намітка також прикрашена на краях багатими комбінованими гафтами. Ця жіноча постать, виджена з профілю, кидала чар на видців. Півколий діадем над чолом, прегарний вузол волосся, легке хвилювання грудей, струнка стать і божественні згиби, які рисувалися з-під багатих хвилястих драперій намітки, подавали видцям гармонійні обриси класичної краси. Похилений легко профіль із спущеними очима, задивленими з легким смутком в даль, чарував широю простотою.

Стояла нерухома, як жива статуя краси і молодості, і насувалося питання, чи її поява завдячує свій чар шляхетності народного грецького походження, чи впливає з призвичаєння до позувань Праксітелеві.

Тим часом її оборонець Гіперід говорив у цей спосіб:

. — Мій передбесідник підкреслив упадок обичаїв серед нашої суспільності. Добачує він упадок мистецтва в тім, що наші митці не звертають уваги на домашні чесноти міщанок, а до представлення богів послуговуються моделями з народних сфер. З першою увагою годжуся вповні: мистецтво упадає, бо в нинішніх часах наша суспільність всю енергію марнує на фальшивий патріотизм в переконанні, що кожний інший народ є чимось багатом нижчим, а сама нічого не посвячує мистецтву. І з цього теж виринає відповідь на другий закид. Нинішня доба не дала нам героїв, ані мужів настільки визначних, щоб були гідні долота чи пензля артиста. Неспокій епохи вдерся до робітні митців. Та ходить мені перед всім про повалення фальшивого погляду і негідного наговору, киненого на оцю безвинну Фріне, якої дівичо божественні удачі підхопив митець тої міри, що Праксітель. Мій попередник спер свій закид на статуї, уставлені в дельфіцькій святині. Достойний трибунале! Коли цим разом митець спробував увічнити принади своєї приятельки в творі, відмінним від інших, то маємо тут свідоцтво, що є він вповні паном свого долота, і ця риса генія не свідчить про вбогість його духу, а тільки може принести славу Афінам й Елладі у прийдешніх поколіннях.

Мій попередник у своїй злобі, а може, також через уперту несвідомість промовчав про інші статуї Праксітеля, до яких моделем служила йому Фріне, і я не буду їх тут всіх наводити, бо знаєте їх, вельмишановні судді. Маєте живо перед очима прегарну богиню Деметру з Кнідос в предивних обрисах, повних поваги, матірної любові, щирого смутку і туги за втраченою дочкою.

Мій попередник зайняв таке фанатичне й одностороннє становище супроти Фріне, що намагався тут переконати нас, начеб вона була чимсь гіршим від страшної морової пошесті з часів Перікла. Він старається вмовити нас, що ця безборонна жінка перед нами є висланкою демонів і має збурити статуї богів, збезчестити святині і поширити духа безбожності та розпусти. Високий трибунале, афінські мужі, дивіть!

І Гіперід приступив до Фріне, здіймив з неї намітку, розчепив на рамені аграфу її шати, а шата сточилася, як золота хмарка при заході сонця. В ту мить Фріне лівою рукою закрила груди, а правою лоно. На хвили-

ку запанувала мовчанка. І оце судді і цікава публіка забули, що знаходяться в суді. Всім видалося, що є вони в святині Кнідос: оце богиня відложила шати і має ввійти до купелі. В півсумерку, який спадав зі стелі, ясніла Фріне, як об'явлення містичної лілеї, і коли видці протерли очі, щоб переконатися, чи це привид, чи ява, Фріне стояла знов в своїх шатах. І тільки в пам'яті викликував кожний враження незвичайного чуда і старався утривалити його як юний сон кохання, як запах божественного нектару забуття. Нагість Фріне вдаряла, як нагість її статуї в святині, маєстатом чистоти й уроком дівочої непорочності, вольним від всякої низької косорості.

Архонт-базилевс порозумівся з найстаршими судьями, опісля встав і промовив голосом, повним поваги і зворушення:

— Фріне! Звільнюємо тебе від вини і кари. Ретор Гіперід доказав нам іще раз, що афінці над усе люблять красу, що краса має бути вільна від напасті насікомих. Краса в своїм святім натхненні сама в собі є релігією й молитвою, як цього доказав нам найвиразніше митець Праксітель. Оборона Гіперіда перейде до потомності і буде одним з доказів перемоги краси над людською злобою. Благословенні хай будуть: містечко Теспії, і країна Беотів, і твої стопи, коли ти дівчам завітала до Афін. Твоя постать, сповнена принад, виразів і настроїв, пересувається в галереї архітворів митця Праксітеля, є сквапно копійована його учнями і подивлювана здвигами паломників і подорожніх з далеких країв. Твоя постать ідеалом своєї краси буде кристалізувати в лонах праведних матерів плоди на хвалу потомності так, як животворні промені Геліоса творять гармонійні обриси цінних мінералів у лонах землі.

Настане епоха упадку мистецтва, епоха фальші і лицемірства, коли на устах повно буде слів любові до ближнього, а в притворах святинь, перед вівтарями бога милосердя, перед процесіями прочан, під час торжественних прощ і церемоній будуть повзати і зойкати хоровади осоружних, жебрущих калік.

То та епоха муки, терпінь і бридї назве нас поганями і варварами, але ніколи не осягне нашої погоди духу і не дорівняє досконалості нашої безсмертної краси.

Твори духа Еллади виринають з кінечності, щоб

в будучих віках рятувати людей від смерті. Ті твори будуть пропадати і воскресати по чужих землях і морях, будуть цікавити й одушевляти митців і учених всіх народів, і архітвір нашого Праксітеля, якому дала вираз Фріне,— буде воскресати з розбитків до нової краси.

Архонт скінчив. Любимці Праксітеля, Фріне і Гіперіда винесли їх трьох на руках серед грімких окликів тріумфу.

1960

В лабетах

(ТАНЕЦЬ ТІНЕЙ)

ПОВІСТЬ

ЧАСТИНА ПЕРША

I

— Як там миле здоров'ячко пана референта? — спитав возний Тарадай сторожа Павла Приплентача, що ніс в'язку дров в експедиторську, кинув їх з грюкотом, що аж вікна задзвеніли, сперся на стіл і важко зітхнув.

— Йй, вам жарти в голові, а в мене крові не дорізався б... Двигаю тими проклятими сходами ці дрова від п'ятої ранку на другий поверх, аж очі лізуть і крижів не чую. Бодай їх дідько взяв!.. І на яку чортову матір чоловік мучиться отак!

Дальші слова урвав кашель.

Тарадай взявся в боки, підняв угору брови, вибалушив очі і заговорив бляшаним голосом. В тому голосі вертівся сміх, як шипіння смерекової тріски в огні.

— Біда бідному без наймита! Ні хлівця, ні загнати що! Бодай бідний не їв, як немає що, хі-хі-хі-і-і! А ви ж, Павле, нащо родилися, коли виділи, що на світі така біда? Якби так на мене, то я б руками й ногами вперся і нізачо в світі не дав би себе вродити!

— Ой, дайте спокій! Мало мене всякі злидні їдять, то ще й ви будете...

— Ви, Павле, дуже добрий чоловік, лиш живете задовго! Вас би й дідько каменем не добив. Що вам за біда! Тільки жити, бога хвалити та й смерті просити! Вам би файну дівчину та женитися, а мене на весілля просити, щоб з оцих чобіт дрантя летіло, х-х-хі!

— А бодай вас дідько просив на весілля! — відповів Приплентач і пішов до дирекції.

Тарадай засунув папку з копіями в шухляду.

— То я в критичному становищі, як оці копії отут, ха-ха-ха-а-а!

Він розкарячив шаблюкуваті ноги, підняв руку, як на амвоні, і деренчав:

— Передо мною пустиня шириться, за мною нужда лежить! Лежить, лежить, поглядає — гроша у мене не видає! Пан директор на мене махає і так до мене з криком промовляє: «Перестань-но ти, Тарадаю, брехати,

а візьми ліпше роботу пильнувати!» Пане директоре, не буду вже більше брехати, бо сподіваюся ремунарацію дістати!

Тираду Тарадая перебив рип дверей. В експедиторську ввійшов писар Тягнибіда. Зігнутий у три погібелі, за одним ухом довга ручка з пером, за другим — олівець, і сам вертівся під час ходи, ніби вилизував макітру над головою.

Возний зломився в поясі.

— Мое поважаннячко пану віце-маршалкові самої курії! Дай, боже, сто ринських на малі рати по п'ять шісток квартално, та й житній хліб, та й воли перісті, та й сотку дрібними, аби тамтої не міняти, та й кучеряву ягницю! Чим маю честь служити вашій ексцеленції?

Тягнибіда всміхнувся краєм нижньої губи і спитав нервово:

— Де би я тут міг напитися води?

— Служу пану офіціялові-добродієві! Тут, у другій кімнаті за дверима, в стіні біля вікна — кран і склянка.

Після цих слів Тарадай зігнувся і полоскотав писаря під коліном.

— Кланяється вам Голинський.

— Що за Голинський?

— Той, що продав біду за ринський.

Молоді люди, між ними один письменник, стояли біля печі і пирснули сміхом.

Тягнибіда залишив відчинені двері й наливав собі воду, Тарадай зиркав глумливо на нього і, заохочений сміхом товаришів, виголошував:

— Ви прегарні, рідні квіти, що мусите тут сидіти, — сидіть, працюйте, не думайте, холодну воду попивайте!

В експедиторській залунав голосний регіт. Раптом задеренчав дзвінок і збив Тарадая з пантелику. Він скулився, як сморчок, і — гейби не той самий чоловік, що був досі, лиш наполовину коротший — побіг швиденько до канцелярії директора.

Згодом повернувся зі жмутом листів, кинув їх на столик, а сам сів у кутку, вийняв засмальцьовану записну книжку і переглядав її. Були там всякі рахунки і чернетки листків до знайомих:

«Родимці!

В цілім світі — в нашім повіті настали тепер критичні часи — пришліть грибів!»

— Над чим так думаєте, Тарадаю? — запитав один з писарів.

— Не стає мені сорока до копи.

— Та ви ж маєте тисячі.

Тарадай моргнув у бік юного письменника і зашипів сміхом:

— Якби у мене були тисячі, то я б новели писав!

Експедитор Клим Даниш, молодий блідий чоловік з ріденьким волоссям, не звертав ні на кого уваги — обклався паперами і перечитував листи з ранкової пошти. На нагадування про позичкову рату в одному з листів була така відповідь:

«Слава Ісусу Христу!

Я, Клим Козар з Товстобаб, повідомляю, що нашу околицю навістили зараза і повінь, тому звертаюся з проською, щоби панове потерпіли мені ще якийсь час, а я пізніше пришлю свою рату і заплачу процент, що буде належатися».

В іншому листі стояло:

«Понеже Василь Яхнів помер або повісився на вербі тому три роки — до цього часу я не маю ніякої відомості».

Священик на підставі вияснень з банку визнавав себе винним і на зауваження, які раніше зробив дирекції, писав:

«Одному світ — другому тьма. Куля в лоб, скок у воду. Та я не буду стрілятися ані скакати в воду, лиш приложуся до праці для добра і слави нашого банку «Народна сила».

До того листа заблукав домашній запис:

«Видатки:

*Цитрина і родзинки,
торгівлі за світло,
колесо до молотильні,
смаровидло для воза,
сорочинку для Миронця,
доктор і станція Микольця,
трутка на мухи,
молитвослов для Нуськи».*

Ще в одному листі було написано:

«Ті папери, що світла дирекція післала, аби я передав людям, то з ними сталося таке, що не знаю, як вилізти з того клопоту. Най панове мають обачіння на мене, бо казав мені сват, Гриць Перепічка, що я за се можу сидіти в криміналі і позбутися корови. То було так. Пишу, як би говорив перед судом або на сповіді. Пішов я на пошту, взяв тоті папери, і пізно вернувся додому, і таки без вечері ліг спати, а жінка взяла, шануючи ваш гонір, мої штани та й випрала, а там в кишені були ті папери, що панове прислали. Я на другий день рано лиш за голову взявся та й бив жінку, але вона нічого не винна, бо я вернувся вночі дуже стомлений і забув їй сказати. Тож прошуся, щоби світла дирекція сама тут щось порадила і мене в біду не звалила, бо я бідний чоловік».

Майже кожен лист, що виходив з «Народної сили», мав багато поправок і приписів карлючкуватим почерком директора банку.

Селянин дав таку відповідь на подібний лист:

«То все, що світла дирекція сама написала, зрозумів я документно, але те, що накінці нашкрывав якийсь писар,— ані руш, не розберу. Шкода науки! Напишіть ще раз!»

Асекураційний агент писав:

«Осміляюся подати світлій дирекції свій вірш.

Хотів я післати його до газети, але не знаю, чи приймуть і чи до чого придасться. Маю до Вас найбільше довір'я, а коли би сей вірш вийшов, то я написав би й більше:

От який у нас гаразд, знайте, добрі люди,
Бо не оден питається, що то з того буде?
Повідають, що то лихо в лісах не блукає,
Але воно добрих людей таки ся чіпає.
Хоть хрестися, хоть молися і думай о бозі,
Таки лихо учепитися на гладкій дорозі».

Далі йшлося про напасть жандарма:

А він чакло поправляє і набакир ставить,
Карабін з плечей здимає, фертик його ладить ¹.
Зладив фертик і багнетом до грудей прямує,
Ані з сего, ані з того мене арештує.
Я дивлюся, що то напасть, та й дав ногам знати,
Втікаючи, опинився коло свої хати.

¹ Фертик його ладить — тобто приводить у бойову готовність.

М. Яцків. Фото 1893 р.

М. Яцків. З фото 1905 р.

Щастя, що втік, але чи нам вічно утікати?
Чи шандарі лиш на тебе, щоб напастувати?
Я на села, як знаєте, мушу заглядати,
Дали мені агенцію, щоб секурувати:
Чи будинки, чи движиме, чи копами збіжжя,
Як не піду межі люди, само не прилізе.
Що ж тут мені робитоньки, доленько щербата?
Пораджуся хіба у Вас, як в рідного тата.

Даниш втягав повітря ніздрями і бубнів під носом. Гудів силуваним, штучним басом, потім вишкірив зуби і калатав по них нігтями марш. Опісля наслідував бзик джміль. Бринить, ніби довкола нього — Даниш-джміль. Даниш згинає долоню, замахнув рукою — і джміль у жмені. Бринить сірома тоненьким голосом, ніби проситься, а Даниш потискає його ще пальцем. Раптом джміль вихопився зі жмені і бринить знов поважно в повітрі, експедитор шукає його поглядом, возний Тарадай аж присідає.

В експедиторську ввійшов старий чиновник, глухий дивак. Став коло вікна і дивиться на подвір'я. Даниш кладе непомітно біля нього на бічній столику рекламну бляшану вивіску і кілька зайвих конвертів.

Старий дивак обернувся від вікна могутнім жовнірським рухом і розглядається по кімнаті. Взяв вивіску, прочитав, спробував у пальцях бляху, підіймав до вуха, вигнув і послухав, як вона бринить. Поклав бляху. Потім взяв конверт, заліпив його, видер посередині дірку, надув і вдарив долонею, як прачем. По експедиторській пролунав звук, як постріл з пістоля.

Даниш підійшов до Тарадая.

— Чим можу служити вашій всечесності?

— Дайте сірників.

Тарадай висунув шухляду, в якій були сірники і ліки від сифілісу. Він показав на них і спитав з лукавим посміхом:

— Може, римського мила для пана добродія?

Данишеві було не до жартів, він спитав:

— Де ж подівся Приплентач? Мені він потрібний.

— Нема вже, подякував тільки що. Пішов кривдуватися до директора, а директор насварився на нього: «Ви тут патріотичний хліб їсте!» А він на те: «Овва, багато я того хліба наївся за п'ятнадцять ринських на місяць!» А директор йому на те: «То зложіть урядування!» Приплентач побіг у комірку, виніс мітлу і смітярку, поклав перед директором і сказав: «Складаю урядування!»

Задзвонив дзвоник. Тарадай побіг до дирекції. Даниш сів за свій стіл і почав адресувати конверти. Швидким розміреним рухом відсувалися ті конверти рівним ключем, видно було в тій нудній роботі вправність і точність машини.

Тарадай приніс пачку свіжих кореспонденцій і копіював їх за своїм столом. Як тільки повертався він від директора, ставав поважним і мовчазним. Підсвідомо пригадував уривок з старого підручника зоології, який колись вивчив напам'ять. Вояцьким рухом стискав лівою рукою листи в папці і декламував півголосом той уривок:

— «Бразилійський вампір, спустившись з високості, ранив худобу в карк, а людей у п'яту...»

Дзвінок перебив декламацію. За кілька хвилин повернувся Тарадай, ухопив капелюх з полички і вибіг. За півгодини прийшов він, засапаний, облитий потом, і вдарив капелюхом об підлогу.

— Ви чого такі злосні, як три шандарі або кінний поліцей № 101?

— А най то шляк трафить! Директорові дівки лишили у мене два тижні тому kota, а нині дідько їх приніс з візитом до нього. Що я находився по кам'яницях, кличу: «Мацьку, Мацьку!» Кухарки зглядаються на мене, і десь чорт його вхопив. По дахах не буду лазити за ним!

Заломив руки і стояв безпорадний.

— Поприносли для нього ласощів, і що ж я тепер скажу тим вар'яткам? Не мало яке лихо впасти, то дідько kota наслав на мою голову! Тьфу, щезни та пропади!

Тепер Даниш реготався, аж лягав.

Трое селян ішло сходами вгору. Розглядали стіни з написами, хідник з червоними краями, сплетений з грубих ниток. Жінка, оглядаючи металеві поруччя і калорифери, сказала:

— То все наше! За наші гроші!

В ліквідаторській кімнаті був гурт селян та інтелігентів. Одні стояли коло перегородки і передавали службовцям свої справи, другі платили в касу або брали гроші, інші сиділи на лавках і ждали своєї черги.

Касир — літня людина в окулярах, відставний австрійський капітан Володимир Березовський — кожного, як звичайно, повчав. Він мав непохитну віру в свої власні думки і вчинки, а все, що хто-небудь інший подумав

чи зробив, вважав за хибне і пусте. Колись він довго жив на чужині і майже забув рідну мову, але це його не спиняло. Тепер повчав селянина, який хотів на три місяці раніше сплатити рату. Той слухав, кивав головою і повторяв щохвилини:

— Та то правда.

— Видиш, хлопе, бери собі приклад з торговця. Торговець, як має гроші, то їх раніше строку не віддасть, лише тоді, коли мусить. Тим часом він тими грішми промишляє, торгує, купує, обертає. Купить порося, підгодує його, а як прийде час платити, продасть, і має на рату, і заробіток лишиться йому в руках.

— Та то правда,— відповів селянин,— лише я тому плачу раніше, щоб збутися клопоту. Ану ж потім гроші розійдуться або зайде так, що під той час якраз не можна буде нічого продати. Що наша селянська голова, то не торговцева.

— А чому-у? — спитав зі штучним усміхом Березовський і вихилився крізь віконце до селянина.

Той зніяковів, а касир відповів за нього:

— Тому, що ти дурний! Твоя голова, хлопе, така сама, тільки в тому різниця, що той думає, а ти ні! От дивися!

Тут старий взяв дві ручки від пера і показав селянинові:

— Які ці дві ручки? Одна бі-ла, а друга чор-на. А тепер, як візьмеш і зловиш, то яке то все буде?

— То буде зламане,— відповів селянин.

— То буде бі-і-іле! — поправив Березовський.— А ви-и-диш!

Біля віконця ліквідатора виправдовувався інший селянин.

— Прошу пана директора, кобила мала лошатко сліпе, то годі було їхати і платити рату.

— Вам треба було внести рату вже три місяці тому,— сказав ліквідатор Максим Сафат.

— Та прошу пана радці, кобила мала лошатко сліпе, та й годі.

— Ну-ну, я вже чув.

— Прошу пана комісара, чи довго треба буде чекати, бо я лишив коні на вулиці, боюся, аби поліцай не забрав.

Ліквідатор вже багато років слухав історії. Тепер відповів:

— Надалі приготую дві пари рук: одною буду тут робити, а другою потримаю коні.

Селянин пішов до касира і виправдовувався перед ним:

— Прошу пана, кобила мала лошатко сліпе, то годі було їхати і платити рату.

До практиканта Паляниці підійшов літній селянин з підстриженими вусами, тримаючи за ухом недокурок і сірник:

— Прошу пана, я тут сплатив позичку і хотів би, щоб повернули мені мій заклад.

— Ага, заклад. Як називається?

— Хто? Я?

— Таж ви.

— Іван Сенишин.

— Гаразд, зараз заглянемо в акти.

Паляниця ткнув пальцем в електричну кнопку. Селянин дивився з хитрим усміхом, потім сказав:

— Добре паном бути. Не треба ні за чим ходити, лиш тут потисни, а там вже дзвонить.

— А маєте які папери з собою?

Селянин кинувся до халяви.

— Та десь тут є.

Витягнув жмут, обв'язаний хустиною, розв'язав і подав усі папери, складені в календарі.

— О, прошу, тут є все, але котрий папір панові потрібний, не знаю, бо християнин, рахувати, сліпий.

Паляниця розглянув справу і сказав:

— Заклад виплатимо вам аж за півтора року.

— Йой, йой-йо-о-й! А то чому ж так довго чекати? Таж я, прошу пана, позичку вже сплатив.

— Такий у нас закон, і ми мусимо дотримуватися його.

— А як же я проживу півтора року? Я старий, слабкий чоловік.

— У нас ніколи гроші не пропадуть: як умрете, то ми виплатимо вашим дітям.

— Е, бог би боронив! А діти журилися моєю позицією? Я гірко сплачував, не доїв, не доспав,— а їм мало б готове прийти в руки? Прошу пана таки видати мені заклад. Я, рахувати, бідний чоловік, пішки сюди прийшов та, по правді сказавши, в роті ще навіть роси не мав: Я слабкий, то най би був хоч які-небудь ліки взяв собі тут в аптеці.

— Дивіденду за минулий рік виплатимо вам, але уділу невільно нам нині рушити, бо забороняє цісарський припис.

«Цісарський припис» відразу переконав селянина. Він чекав на виплату дивіденди, потім спитав, скільки буде того уділу.

— Рівно шістдесят крон,— сказав Паляниця.

— Шістдесят крон,— повторив селянин.— Скільки то буде на ринські?

— Тридцять ринських.

Сенишин був і тим радий:

— Останьте здорові, дай вам, боже, панування щасливе, та й будьте вибачні, що й собі час з вами стратив¹.

З дирекції вийшов загальновідомий патріот. Сивий, в цвікері, мав усе показний запас привітів. Переходив через ліквідатуру і вітав кожного службовця.

— Гавазд! Моє повазання! Здовові були! Повуцаюся! Кваняюся! Дай бозе вітвимати!

Високий рудий господар в камізельці став біля перегородки і спитав басом:

— Чи тут шпаркаса?

— Тут,— відповів ліквідатор Сафат.— На яке ім'я писати книжечку?

— Ян Граб.

— Чому не Іван, лиш Ян?

— А, бо то так, прошу пана: у нашім селі такий звичай, що Івась пасе корови, Іван коні, а я господар, у мене жінка, два воли, дві корови, штири пацюки і кінь — тож Ян.

— А церква є у вас?

— Яке ж би це село, аби не мало церкви?

— А Івана святкують у вас?

— Чому ж би не святкували, таж ми преці свої!

— То святий може називатися Іван, а ви встидаєтеся?

— То пишіть вже Іван.

Один з директорів, товстий, червонопикий, зустрівся з судовим радником, вони привіталися чемно і почали розмову:

¹ Селянин, вдоволений грішми, переплутав прощання.

— Мені торішній виїзд, пане раднику, до Карлсбада значно допоміг.

— Я знов, пане директоре, їздив до Абації, але се викинений гріш. Їсти нічого не можу, лише молоко, трохи ярини і біле м'ясо, а волового — най бог боронить!

— Я також, пане раднику, так ще кусник гуски або качку то можу, але, приміром, телятини — на очі це стерплю!

Дві селянки сиділи на лавці, прислухалися до розмови панів і розбирали її півголосом з задумливим усміхом між собою:

— Кожна голова має свій клопіт. Один журиться, що їсти не має, а другий, що їсти йому годі! І той більше журиться, що не може, ніж той, що не має.

— Весна бідна, осінь багата. Тепер молоді взяли собі такий звичай, що побираються восени. Восени є що їсти, а навесні, кажуть, будемо грітися, то про їду забудемо.

Молодий хворовитий сторож кам'яниці брав гроші з вкладу і говорив голосно з Паляницею:

— Прощу вас, моя жінка зійшлася собі з якимсь бабалушником і втекла. Та вже б мені жалю не було, якби це був наш чоловік, а то перекинчик!

В ліквідатуру напливали нові відвідувачі. В куті сиділи селянин з жінкою і рахували гроші. Чоловік складав по одному банкноті жінці в подолок, а вона рахувала. Далі сидів літній селянин теж з жінкою. Вона оповідала свої звичайні домашні клопоти, а він щохвилини дивувався на всю ліквідатуру:

— Цс-с-с! Ц-ц-ц! Цс-с-с-с!

Збоку старий газда добував з себе час від часу короткі, невиразні, грубі ноти і сидів, як дитина, а жінка розперізувала його і стягала взуття, бо десь гроші висунулися з пазухи в чоботи.

Коло каси селянин добував з пазухи гроші, аж раптом ремінець злетів і по підлозі розсипалося з півкопи яєць. Жінка схопилася з лавки і наробила крику:

— Бійся бога, ти всі побив!

Чоловік став, як вкопаний, розставив руки, оглянувся довкола і відповів спокійно:

— Не бійся, не всі.

Дві пані відвернулися і позакривали лица хустинками.

З сіней дався чути голос:

— Та-та-та ходи-и! Та-та-та стань отут!

В ліквідатуру входив старик і тремтячою рукою вів за собою дівчину, казав їй стати в куті, аби не заважала, станув на середині, поздоровив службовиків і спитав:

— Чи тут банк «Народна сила»?

— Тут,— відповіли урядники.

Старик обернувся до впуки:

— О, видиш, пам'ятай: тут наша сила! Тут самі свої. Як умру, то щоб знала, де маєш іти!

II

Глибокий, задушливий кашель долітав із сусідньої кімнати до експедиторської і нагадував усім про існування старого письменника Степана Ручая. Збідований, в окулярах, з довгим волоссям, сивою бородою та інтелігентним виглядом, хилився він над своїм столиком, кашляв, при тому моргав з-поза окулярів на молодого товариша Сидора Нечая, ніби мав сказати: «От дивись, до чого дослужився я на свою старість!»

Як викашлявся, витер очі та губи і промовив глухим голосом:

— Ще лиш боргів не достає мені до цього кашлю, та й був би круглим паном.

Нечай засміявся, але зразу ж посмутніло його молоде, блідаве лице. Був це дужий, гарний хлопець, але життя передчасно викинуло його з гімназії на хитку самостійну дорогу і зламало юні надії. Це було постійною причиною журби, яка точила пробуджену свідомість і силу.

Через сіни з експедиторської був хід до асекураційного, гіпотечного, кореспонденційного та рахункового відділів. Впадали тут насамперед у вічі, як і в кожній канцелярії, столики, акти і люди. Ті люди, що зрослися із своїми столиками і купами актів, нагадували псів на припоні. Ні на однім обличчі не ясніло задоволення з долі.

Писар Тягнибіда тримав калинову в'язочку так, щоб інші бачили, скубав по ягоді, смакував і говорив до Миколи Деркача, що стояв коло нього:

— Це кров — ягоди червоні, і з них робиться кров. Це здоров'я, так-так...

Деркач всміхався глумливо і зиркав на Панька Черепка. Всі три писарі, маючи по двадцять з лишнім років, виглядали далеко старшими. Слабо розвинені, дрібні, виснажені працею і нестатками. З народної школи пішли вони на самостійне життя, мали вправний почерк — першу умову, писарський плуг в життєвій боротьбі за хліб. З народної школи винесли жадобу до життя і праці, народну ідею та етику і розвивали її далі тим, що вичитували з газет і книжок і чого навчалися від старших. Ті забуті, сірі люди з простим, щирим серцем дійшли власною працею до освіти в банківій справі, хоч серед недозрілої інтелігенції, яка любилася в патентах, відчували не раз презирство і ставали жертвами визиску.

Тягнибіда сидів біля друкарської машинки, лопотів сухими пальцями по клавішах, його рухи були то ритмічні, то раптові, як у дресированої мавпи. Час від часу переривав роботу, витягав уперед руки і поглядав на сині нігті, потім слинив вказівний палець, потягав обвислий вус і знову хитався над машинкою. Біля його столика вештався Панько Черепок. Цей утлий чоловік нагадував загулюючого, прибитого мурипа. Бідний, як вівсяний корж, ходив він на пальцях, з колінами, вигнутими наперед; поки мав промовити слово, то кривився і сичав, втягаючи дух, потім закривав долонею рот і говорив тихим, підземним голосом. В його рухах відчувалася скритність і страх перед сильнішими звірами в людській подобі. В звичайній розмові виходив його голос уривчастим, здавленим, таємничим шепотом, а по скривленому лиці не можна було пізнати, чи він сміється, чи його щось болить. Черепок витягав акти з-під столика, його руки тремтіли, ніби крав. Схилився до Тягнибіди і шепнув:

— Маєте, може, яку нову книжку?

Тягнибіда висунув шухляду і вийняв свіжий набуток до своєї бібліотеки: «Сухоти та їхвилічення протягом трьох днів».

Черепок гортав обережно брошуру, а через хвилину сказав:

— А в моїй книжці написано, що як у кого болять груди, то найліпший лік: пити криничну воду. Я все тепер беру з криниці, там недалеко біля мене.

Він дістав з кишені пляшину з водою і потягнув два ковтки.

— Ну — та й! — почувся за плечима голос референта гіпотечного відділу.

Хлопці обернулися, старий дивився на них з-поза цвікера оком ярича, ніби питав їх або висліджував. По-клав пачку актів на столик Черепка, той сів і взяв перо. Старий вклав руку до кишені, ходив повільно по кімнаті і диктував листа в справі інтабуляції позички. Тримав у правій руці витяг і вимовляв, скорочуючи деякі терміни:

— Вик-гіп! Два — нуль-нуль — сім!.. Ad cins! Чес-пе-ер ен-це!

Старий був диваком. Крісло для відвідувачів він припнув ланцюжком до ніжки свого стола. Це тому, що те крісло забирали в нього раніше до інших відділів. На дверях за плечима приліпив картку: «Вступ безруким заборонений!» Це для тих, хто в поспіху забував зачистити двері і паражав старого на протяг.

До кімнати увійшов селянин з батогом і почав розглядатися. Черепок спитав його, чого той потребує, і направив до референта.

— Сла...— почав селянин, але референт перебив його:

— А папери маєте?

Той збентежився і щойно через якийсь час сказав:

— Я маю п'ять моргів ґрунту і...

— Ми вам віримо, але на лобі це не написано.

— Прошу пана, мені треба лиш вісімдесят ринських.

— У нас таких малих позичок не дають. У нас так за тисячі, то можемо говорити.

— Мені сказали, що тут можна дістати.

— В цій кам'яниці, правда, але не тут, де ви тепер.

— А де ж, прошу пана, бо я не знаю.

— Ідіть на один поверх нижче, отут під нами, станьте під оту стіну і лише бух ліктем поза себе, двері отворяться, а ви шусть туди. Там є повітове товариство, що дає малі позички.

— Та, прошу ласки пана, я вже й тут мав позичку, а тепер не знаю, на чім стою.

Спокійним тоном референт відповів йому на те, вказуючи пальцем вниз:

— Тут підлога з дощок, там, під нами, така сама кімната, а нижче — склепи, а ще нижче, в самому низу, — пивниці. А ви як називається?

- Міхал Ворона.
- Ага, то Міхал оженився з Вороною.
- Ні, моя жінка — Танька Микитин.

Старий переглянув список членів і бурмотів під носом:

— Земля, живіте, како люди, мисліте — ге?

За якийсь час сказав:

— Нема у нас такого. Є лише Михайло Ворона.

— То, прошу, таки я сам.

— Ба, та ви хрещені в костьолі, а цей — в церкві.

— Та я русин.

— То так і кажіть. Я так довго шукаю Міхала, а його тут нема. Ви хочете додаткову позичку? Добре, але це мусить піти спершу на сесію.

— Що то є сесія, прошу пана?

— Се таке, що в мишачій дірі сидить, але вам того не треба знати. Ми тут нині все напишемо, а вам дамо знати поштою.

Писар Деркач пирснув сміхом.

Старий глянув на нього понад цвікер, поклав руку на його плече і сказав:

— Пиши скорше, бо сонце заїде.

Одного свята прийшов до старого знайомий суддя в якійсь справі.

— Як же вам поводитьься, пане референте?

— Було б непогано,— відповів той спокійно, перегортаючи акти.— Одна лише біда, що маємо неділі і свята для закінчення роботи за тиждень, а наші інтелігенти не хочуть цього зрозуміти і ще в ті дні завдають нам труду. Хлопові годі дивуватися, хлоп цілий тиждень не має часу, лише в свято, але... От, вже знайшлося — о, прошу, тут є витяг і інші документи; отже, треба нам ще декрет про спадщину і на тім кінець. Так...

В дальшій кімнаті працював кореспондент Петро Байда. Присадкуватий, літ тридцяти з лишком, русява, коротка чуприна, борода брита гладенько, стрижений вус, одяг добротний, постава смілива і упевнена, стримувана свідомо спокоем і поважністю. Дві суперечливі риси пробивалися з його постаті: вроджена бюрократична жилка, вишколена витривалість з рішучим бистрим розумом, а разом з тим козацька одчайдушність, мов полум'я, поривала його у вільний час.

В спеку і коли було багато праці, він скидав з себе піджак, натягував цвікер, пригладжував гострою щіточ-

кою вус. Сніжні рукави сорочки на обох ліктях спадали на столик, перо бігло швидко і впевнено, мова листа виходила різна, залежно від того, з ким він мав справу: до правника — з сухою адвокатською логікою, до селянина — з ясною простотою, до інших — з живим дотепом, стримуваним у рамках статуту.

За ним сидів канцелярист Василь Байрак, високий, дзюбатий і глухуватий. День у день замовляв йому директор, як у фонограф, копу концептів, а він повертався потім до свого столика і переливав їх живцем на папір. Крім своєї біди, директора і «кавалків»¹, він мало знав про божий світ.

У відділі акордових робіт були студенти, учні приватних середніх шкіл і різні «провалені гімназисти». Значну частину тих людей приймала дирекція лише влітку, коли було багато роботи, а на зиму звільняла їх і пускала на «білу пашу». Блукають по білому світу ті молоді сіроми, як куропатки по снігу.

Між ними сидів старий, хворобливий чоловік, за фахом економ, який втратив службу і на старість, за старанням далекого свояка, дістав у «Народній силі» ласкавий хліб, спочатку за 25, а через п'ять літ за 40 ринських — від 8-ї ранку до 8-ї вечора. В зв'язку з віком він в цьому відділі мав деякий обов'язок нагляду над молодими працівниками, але не скористався з того права, а лиш терпеливо, скільки на це йому вистачало здоров'я і витривалості, на скільки школа досвіду і п'ять ротів дитячих та шостий жінчин приневолювали, пильнував своєї роботи. Майже ніколи не дивився тьманими очима з-поза окулярів далше, як до купи паперів на своєму столику. Минуле в темній хмарі, перед ним сірий день праці, — за чим же тут розглядатися по світу? З гризоти і клопотів був змучений і одурманений так, що доводилося йому під час машинального переписування такі помилки робити: «Уряд парохіяльний в Спідниці», замість «в Східниці», «Високоповажаний Пан Двірський Обшар», «капітан» замість «капітал» і т. ін.

Мужнім, рішучим голосом звернув увагу на себе провалений гімназист Іван Бурлака. Ішов від товариша до товариша позичати крону. Кожний казав, що не має.

— А се по-якому? Аби в фінансовій інституції на ціле бюро ніхто з нас не мав одної крони! Ну, знаєте,

¹ Тут у значенні роботи.

я над сим досі не задумувався, щойно нині, по п'ятьох літах, приходжу до цього сумного досвіду! Нема крони — нема праці! Скандал — мое поважання!

Вхопив капелюх на голову і вийшов.

З реєстратури прийшов молодий чоловік, порився в кутку коло актів і вийшов. Через кілька хвилин прийшов знов, ніби шукав учорашнього дня. Покрутився сюди-туди і пішов з тим, з чим прийшов. Так щодня і щогодини вже кілька літ. Одні казали, що це з перепрацювання, інші — що з голоду.

Колишній василіянин з бородою переходив через відділ, ніби ноги з дибів витягав. Товариші прозвали його Іван Кронштадтський.

Практикант Зозуля, що співав тенором, ішов заго-нистим розмахом, викидаючи ноги наперед підошвами, задерши голову, ніби мав упасти горілиць. Він відчиняв двері наче дерев'яною рукою і пускав їх завжди з таким грюкотом, що всі аж здригались. Дехто зауважував йому, але він не міг цього зрозуміти.

В іншій кімнаті працювало біля десяти чоловік. Були тут старші і молодші чиновники та студенти.

Лев Юдейський, літня людина, спустив виплекану бороду над столом і підраховував довгі стовпці суми на великих аркушах паперу. Це була його постійна робота, над нею він сушив голову і туманів. Інші чиновники перевіряли перекази з денної пошти, засували аркуші на квадратних дошках в широку шафу, витягали інші та переносили на свої столики. В цій великій кімнаті був гамір і дикий грюкіт дверима.

Приходили канцелярські помічники і нипали за актами, працівник з іншого відділу забирав від них перевірені викази для дальшого опрацювання. Біля одного столика сиділи два студенти, один читав, ніби акафіст, сухі числа з актів, другий дивився в аркуш, слідкував, чи нема помилки, і відзначав кожну квоту олівцем. Нервовий поспіх, терпелива сліпанина, одур сухої праці і злоба буденного ланцюга робили з цього відділу нору безголов'я і суєти. Були це люди, яким завірюха зламала життя і запрягла тут в неволю за шматок хліба. Всі ті люди робили таке враження, що вони свідомо і з покорюю терплять покуту і давлять в собі свободу і всякий розмах за те, що не мали життєвої хитрості, не вміли в свій час хилитися і прагнути до кар'єри, як дея-

кі інші, що тепер були вже докторами, попами, судьями, професорами та інженерами.

Часто, майже щогодини, лунав тут на всю кімнату голос однієї людини. Був це нудний, дерев'яний, стогнутий голос завідуючого Володислава Макама. Цю людину трудно було описати. Не був він ні високий, ні низький, ні товстий, ні тонкий, але й середньої міри не було в нім ніякої. Постать, лице, характер і навіть претензійний одяг, капелюх, кашкет чи шапка і черевики змінялися у того чоловіка що кілька днів. Один лише голос був завжди однаковий, тільки з окремої нагоди більше захриплий, могильний. Один час носив він бороду, потім лише залички, потім голив вуси і обличчя. Кілька днів у холод і негоду ходив у тісному світлому одязі спортсмена, а в спеку — у довгому чорному сурдуті. Лице було чисто землистого кольору, іноді виглядало воно як у воскової ляльки у цирульника за вікном. Очі нагадували півнячі. Коли був п'яний, то скаржився, що не знає, що з собою робити.

Збоку за столом сидів молодий працівник Наум Ярвич. Будучи на перший погляд заглибленим в свою роботу, він непомітно слідкував за життям в обширній кімнаті і бачив та чув усе, що діялося навколо. Чорнява, непоказна людина з м'яким кучерявим волоссям, з очима, обведеними зморшками на тлі смаглявого колеса, що виглядали то усміхнені, то покривалися суворою тінню, то спалахували і пронизували річ або людину. Рука бігла круглим рухом по папері, часом він задумувався, виймав з бічної кишені клаптик паперу і щось записував. Постійно лежала на його столику наукова книжка з філософії, психології або естетики.

Далі була величезна кімната, призначена для реєстратури. Стіни були закриті від підлоги до стелі полицями, окремий ряд полиць на два боки стояв посередині кімнати; крім того — безліч столів, завалених актами, а за столами — змарнілі обличчя братії, наймолодшої в усьому банку. Один тримав у руці папір з номерами актів, другий шукав потрібного папірця у стосах на столі, третій — в купі на долівці, інший лазив вгору по драбині до номерованих полиць.

В окремій кімнаті сиділи досить помітні постаті.

Заступник начальника рахункового відділу Хома Палій, два молодші бухгалтери Антін Жуковський та Зіновій Стешин, практикант Євген Білий, високий, блідий,

з лагідним, інтелігентним виразом лица, далі кореспондент Ярослав Кедрина, літ сорока, з короткою бородою і змарнілим, блідим обличчям і суворим поглядом. Далі сидів оцінювач пожежної шкоди Микола Угнівець, літ п'ятдесяти, шпакуватий, із стриженими заличками, в чоботах, з міщанським задоволенням на обличчі і сиварою в зубах. Він розкладав на столику рядом кільканадесят фотоґрафій і приглядався до них по черзі. Фотоґрафувався щороку в день свого народження все в одному форматі і порівнював, які зміни робив час в його вигляді. Розмовляв напівголосно з собою:

— О, тому десять літ моя чуприна була лише де-неде побілена, а тепер зовсім сива. Ну, але тут людина виглядає поважніше.

Крім цих, були тут ще й інші характерні постаті. Єфрем Рубай (також оцінювач пожежних шкод), високий лисий брүнет із стриженою бородою. В його очах з-під високого чола тлів спокійно огонь, постать нагадувала грецького героя.

Кидався тут у вічі реасекуративний службовець Олег Немирич. Це була людина тридцяти років, мала глибокі темно-сині очі, грізне лице, ріденька чуприна стирчала в різні боки. Одяг завжди на ньому був зношений, черевики полатані, підбори стерті. Нервово крутив з тютюну цигарку, закурював, дивився в далекий світ за вікном. Його чоло наморщувалося, по лиці блукали хворобливі рум'янці, а права брова і повіка тремтіли нервово.

Немирич зітхав, підкручував ріденькі вуса і курив. Вичислював проценти, виконував дані замовлення, звіти до Відня та відкладав їх набік.

Через кімнату часто проходив зірваним кроком начальник Іван Ришкунда. Лисий, чорновусий, середнього віку і росту, жилавий, але такий худий, що в легкій, хиткій ході його постать нагадувала мерця, якого невидима рука несе перед собою за карк і термосить ним щохвилини.

Всі відділи починалися від дирекції ліквідаторською, ішли великим чотирикутником через увесь дім «Народної сили» і кінчалися кімнатою, в якій сидів старий, присадкуватий чоловік з трохи занедбаним і строгим виглядом. Перед ним на широкому столі лежали в безладді акти, листи, газети і книжки. За ним на шафі припали порохом гіпсові погруддя видатних людей, на дверцятах біля печі сушилися шкарпетки, в кутку за

шафою стояли дві пари старих черевиків, а він сам сидів і зшивав розірвану краватку. Після того пришив гудзик в розпорі, потім відсапнув, цмокнув, витягнув вгору руки, позіхнув добре, закам'янів і дивився холодним поглядом у вікно. Висиджував цілими роками в замкненій канцелярії від 8-ї години ранку до 10-ї вечора, а часто навіть до півночі. Від того сидіння боліла в нього тепер голова. Подзвонив до возного і попросив, щоб його дружина накраяла кілька сирих картоплин.

Ввійшла возника, тиха, спрацьована жінка, сказала: «Цілую руки»,— і поклала перед ним на тарілці кілька-надцять кружечків картоплі. Старий вийняв носову хустину, розклав її на столі і, загорнувши в неї сирі кружечки картоплі, об'язав нею голову. Картоплини були соковиті, вода просякала з них, і на чолі крізь хустину проступали всі кружальця. Був це секретар «Народної сили» Федір Сірко.

— Igen is barátom! ¹ — сказав він до себе з усміхом і почав завзято терти долоні. За хвилину раптом чогось злякався й озирнувся. Він згадав, що вранці пройшов директор через його кімнату і помітив, що він читає газету. Директор має чудову пам'ять і згадає йому це при першій-ліпшій нагоді.

Сірко дістав з кишені стару засмальцьовану записну книжку, в якій були імена його боржників, записи скромних видатків на себе і довгий список членських вкладів до різних товариств, менших і більших сум на передплату газет і журналів, на закупівлю і оправу всіх найновіших видань з кожної галузі, на різні громадські і добродійні цілі.

Він вів ті рахунки точно і сумлінно, любив уживати чесько-російсько-мадьярсько-єврейського жаргону, був дотепний, а в праці і послусі — строгий і усією душею так вірно відданий дирекції, що не лише із службових, але навіть з приватних відносин не міг нічого приховати від неї.

Возний Тарадай вніс оберемок листів з ранкової пошти, став з другого боку стола і почав розтинати довгими ножицями конверти, виймати листи і ставити на них печатку: «Прибув дня...»

Секретар Сірко швидко переглядав листи, складав їх по категоріях і говорив до себе вголос.

¹ Отак, брате! (Угор.)

Возний виконував свою роботу спокійно, він зник до багатомовного секретаря, лише часом тамував сміх і думав: «Не знати, чи це з великого гаразду, чи з чого іншого?»

Забрав частину кореспонденцій і поніс до протокольного відділу.

В кімнату ввійшов молодий службовець Антін Жуковський. Він вклонився і сказав твердим голосом:

— Добрий день пану секретареві!

Сірко глянув на нього понад цвікер і спитав з усміхом:

— Какое засмутительство, господине?

Жуковський всміхнувся також, стягнув з товстої руки рукав аж до ліктя, наставив велику червону долоню і сказав з реготом:

— Do siebie, ojcze, sterczy błagalna dłoń! ¹

Старий засміявся.

— Ото фігляр з вас! Скільки ж вам треба?

— Двадцять крон буду просити.

Старий понишпорив по витертих кишенях, вийняв банкот і поклав на лапу Жуковського.

— Тільки точно першого прошу повернути, інакше рахунки не будуть годитися мені.

— Дякую, гаразд. Буду ще просити виказ векселів.

Секретар почав шукати.

— Десь тут були. Я заговорився, а вони тим часом десь щезли з-під рук.

Ввійшов якийсь відвідувач.

— Ви, може, до мене? — спитав секретар.

— Так, прошу.

— Прийдіть через хвилину, бо тепер не маю часу. За півхвилини.

Секретар шукав далі між паперами на столі і пригадував:

— А може, я вже передав той виказ до іншого відділу?.. Пригадую собі, що після перевірки я задрімав і ще очком кинув на нього, але коли це було — вчора вечором чи позавчора... Ні, таки нині рано!

Відвідувач знову з'явився в дверях.

— Господинцю, я ще не готов, а ви вже прийшли!.. Затримаюся ще півхвилини і дві секунди... Зрештою, можете сказати коротко, в якій справі прийшли.

¹ До тебе, батьку, простягнута благальна рука! (Польськ.)

— Я прийшов просити за посаду в «Народній силі». Секретар оглянув його з ніг до голови і сказав надумуючись:

— Тепер у нас тяжко буде дістати місце, зрештою, це залежить від дирекції. Ви маєте які студії?

— Маю сім класів гімназійних.

— А чому не кінчаєте школи?

— Хочу кінчити, та не маю змоги.

— А маєте родичів?

— Ні, маю лиш мачуху.

— Господинцю, мачуха не раз ліпша, ніж рідна мати, а хто хоче вчитися, той навіть без мачухи дасть собі раду. Тільки, господинцю, не пийте води, пам'ятайте: не пийте в о д и. Не тої криничної, але тої, що продають. Запишіться до того нового товариства, як воно називається,— скажіть-но, пане Жуковський, ви туди, здається, належите?

Жуковський всміхнувся лукаво і повів очима до-вкола.

— Елевтерія.

— О, о, господине, запишіться до елевтерії, не управляйтесь у шведській гімнастиці, в тій, з гальбами пива, і не ходіть на галерею образів, знаєте, на котру?

— Ні,— відповів гімназист.

— Скажіть, пане Жуковський.

Той зареготався знов і пояснив:

— На ту, з картами, де грають фербля.

— О, о, видите, як тут у нас панове знаються на мистецтві! Послухайте, що я вам раджу, і закінчите всі докторати і прийдете подякувати мені. Пийте лише квасне молоко і гербатку з цитринкою, і все буде добре.

Гімназист вклонився і вийшов.

Возний привів селянина.

Бідний, покірний чоловічок хотів поцілувати секретаря в руку, але цей не дався, тоді селянин впав на коліна, заломив руки і почав плакати.

Секретар схопився, як ошпарений.

— А ви що виправляєте! Що це за комедія!? Сором і ганьба! Встаньте! Той, що падає на коліна, не має чистого сумління!

Селянин піднявся, пригладив кострубату голову й витер під носом.

— Прошу ласки пана, я погорів.

— А ви нащо погоріли!? Я зразу догадався, що не

маєте чистого сумління! Той, що не завинився, не буде падати на коліна і жєбрати ласки! Нині ласки нїде нема, лиш те, що кому належиться! Як ти, чоловіче, заплатив, то мусять тобі віддати, а як не заплатив, то хоч розстелися, то ніхто не порадить тобі нічого. Вперед треба було піти до асекурації і принести нам звідти просвідчення, що премія заплачена, а потім могли ви тут просити безпроцентової позики. Чого ж чекаєте? Times is money!¹ Ви були в Америці?

— Ні, прошу пана.

— Видите, я зразу пізнав, що не були. У нас все по-американськи. А наші люди не хочуть навчитися того.

III

Мирон Скоропад прокинувся і протер очі. Не спав допізна, перевертався з боку на бік, а тепер в голові камінь і все тіло збите. Поклав годинник на подушку, одним оком спав, другим пильнував годину. Кожна хвилина відпочинку дорога. Поволі вколисувала його втома, він зажмури́в око і шепнув:

— Ще кілька хвилин, ще кілька хвилин...

Страх пові́яв на Скоропада, він схопився і, як кожного ранку, так само й тепер, немов став перед його очима директор: переходить через кімнату і контролює, хто спізнівся, а кого нема.

Одягався швидко, нервово і за кілька хвилин був готовий. Вхопив капелюх і вийшов. На подвір'ї мекав цапиним голосом генделес, у сторожа шпак в клітці виводив початок вальса.

— Так і я заводжу все одну і ту ж саму у моїй клітці,— сказав він сам собі.

З офіцин долітав дерев'яний крик чоловіка. Його прогнали з війська, потім за протекцією він дістав посаду писаря у шпиталі, а дома відбивав на малих дітях все те, чим наділяли його наставники на службі. Екзецерував дітей цілими днями, а жінка мовчала, і за те чесала її щодень фризїєрка. Поза тою фризурою вона ні про що більше не думала і навіть спати лягала у фризурі і шлафроку.

Скоропад вийшов на вулицю.

¹ Час — це гроші (Англ.)

Що десять кроків корчма або костьол. Є де пити і бога хвалити. По дорозі снували злодії, дівки, вояки, панни і дами в плантаторських капелюхах з повипинаними на офіцерський лад грудьми. За ними оглядалися панки й обмацували ласо очима. Вранці всі вулиці під вінником двірників, порох садить в лице шкільній дівторі і батькам та матерям, що квапляться до праці і на базар. Через кожні кількадесят кроків все щось на вулиці або в будинку попсувалося. Треба обминати балки, ями, перешкоди і небезпеки.

Місто Львів мудро уладжене. В центрі були казарми, шпиталі, цвинтарі, за ними школи й академії, далі громадські парки, а палати мистецтв — за містом.

Дівка з перев'язаним лицем, на якому вже не вистачало носа, за нею каліка з перев'язаною ногою, каправі раїхи ідуть за мамками і товсті раїхи за дівками. Все до шпиталю. Хлоп квапиться з вмираючою дитиною на руках. Сільський єврей веде темного мужика за палицю, далі селянин веде жінку зі страхом смерті в очах. Стали коло будки з цукерками і фруктами, він купує їй цукерки.

— Іж, Маланко, я тобі все дам. Не сумуй.

Вона, з лицем візантійської божої матері, водила скляними очима по солодкій всячині, але не взяла нічого. Лице затремтіло, як свіжа рілля на сонці, втерла рукою сльозу і шепнула:

— Душа лишилася коло дітей, а тут на чужині такий нуд в'ялить мое серце, що з ніг падаю.

Вулицею квапився священик з дарами розради до конаючої людини. Люди клякали і хрестилися.

Звичайні вуличні прохожі, яких зустрічав Скоропад щоранку, були каліки і старі, понурі постаті невідомих професій. Не звертали вони ні на кого уваги, лише дріботіли хворими ногами і слідували швидко круглими очима по хідниках. Дідуган з орденами на дерев'яній нозі повертався з солдатської кухні з харчами в мішку. Сорок років бігають його очі по дорозі в надії знайти гроші. В саду коло установи невиліковних божевільний виводив монотонно дрижачим голосом:

— Га-а-пон! Га-а-пон! Га-а-пон!

Ті постаті нагадували нетлів і сов. Скоропад обминав їх забобонно, як недобру ознаку.

Він ділив людство на три роди: на тих, що нічого не шукають, лиш спускаються на божу ласку; на тих, чия

воля прагне вічно шукати духом, і, нарешті, на тих, в яких висохло духовне життя або й не було його, як у яловій дощці, лиш себелюбство і скупість стягали їх за гичку з постелі і товкли по вулицях, як п'яна сваха терницею, з таємним повелінням: «Шукай! Хто шукає, той знайде. Хто рано встає, тому бог дає». Душі тих останніх — як старе цвинтарище. Все людство вимерло, тільки скупість і себелюбство обгризало до решти їх кістяки.

Біла костьолу верховодив постійно з одного боку дід, з другого — баба. Сонце пригріло, вона поленталася до платанів, понишпорила кілька хвилин пальцями по зеленій траві і росі, рвала листя з куща, прикладала його до носа і поверталася лїниво на своє місце. Стара дїва виїшла з костьолу, виїняла з цератової торби їжу в папері і дала жебрачці. Та розгорнула і сказала швидко вслїд дїві:

— Ой, я конини — ні! Я не пес, аби конину гризла.

Під крайнім кущем проснувся нуждар і кинув своє слово:

— Ов, а ти відколи така пані стала!? Тепер найбільші дами купують конину! Дивись на неї! Справ собі густий гребінь і пістоль на дві люфи!

Вулицею котилася стара товста жінка в короткій спідниці, старомоднім кафтані й капелюсі і несла в двох руках тяжкі відра. Почервонїла, піт лив з неї, а вона несла і шльопала товстими ногами в подертих чоловічих черевиках, перевалюючись, як качка.

Хідником коло будинку їшла суха, як трїска, жінка. Все розмовляла з собою, щось пригадувала, верталася — шукала своєї доньки, яка вмерла 20 років тому.

Пані в траурі їшла назустріч. Маленьке личко виглядало, як зім'ятий пергамент, очі — головки чорних шпильок. Її чоловіка, молодого службовця, кілька років тому вигнали невинно з служби, і він помер з горя, а вона лишилася одна з своїм горем. Довгі роки мучиться вона отак, дихаючи люття, постарїла з тією долею, голосно жалїлася людям на своє безталання. Її безсиїля творило на сірім бруку велику трагедію людської кривди.

Вози, навантажені цеглою, камінням, бочками, візники і трамваї товклися серед криків та лайок і робили з вулиці пекло.

Високий, кременний сторож говорив підліткові, ма-

гістрацькому замітачеві, щоб той забрав з-перед будинку візок із сміттям, дивився на нього згори і давав йому можливість пізнати свою силу такими словами:

— Дай на мене око, візьми з мене міру!

Двоє злодіїв вели таку розмову:

— Кілько-с дав?

— Фі-і-іть! Як ем торгував, то капелюх на голові дубом ставав, а як купив, то болото розскакувалося.

— А не вкрадеш, що будеш їсти?

— Нині пани крадуть, та й нічого не мають.

— Снилася мені солома цеї ночі. Це буде смерть.

— Ліпше поставити на лотерею. Якийсь ідіот, чи професор університету, виграв недавно сорок тисяч. Приснився йому цісар, той заглянув у старий календар, скільки цісареві літ, і ще якраз була там неправильна дата, але ідіот поставив і виграв.

— Дурний все має щастя.

Вулицею помчавсь автомобіль, сирена заграла трьома трубками.

— Хотів би ти таким голосом просити хліба? — сказав обідранець до свого товариша.

Другим хідником ішов парами гурт молодих домініканів з відкритими головами. Наперед один червоний з лиця, в сильних окулярах, ніс великий хрест, як на похороні, і нагадував завзятого фанатика з часів інквізиції.

— Демонстрація, — замітив один прохожий. — Не знати, чи поліція спинить їх.

«Народна сила» робила враження фабрики, в якій сопуть машини і колеса розмахуються до роботи.

В глухому кутку похнюпився за столиком канцелярський помічник і потай відклеював ножиком поштові марки. Плати не вистачало на хліб і тютюн, збоку не міг заробити через те, що цілий день наказували пильнувати банк і ганяли його по всіх поверхах і відділах, як пса. Тому у вільні хвилини зараджував собі, як міг. Мав повну шухляду марок, здертих із старих конвертів. Поштова печатка на кожній марці була відбита на іншому місці, з іншого боку. Бідак рівно складав по дві марки й гострим ножиком відтинав скісно знак печатки на верхній, а зі спідньої марки брав чистий кусник, і в той спосіб мав з двох кусників одну чисту марку.

В рахунковім відділі два молоді службовці ішли «дзвоном». Один тримав другого попід рамена і підіймав горілиць на хребті. Так навперемінно хилився один і вигинав товариша, а той тримався чіпко і червонів з натуги. Потім подавали собі руки і розходилися по кабінетах.

У всіх відділах кипіла робота. Той, що скоротав ніч серед журби і смертних видінь, і той, що переспав у каміннім сні утоми, і той, що перепив з горя,— кожний розмахався, як жовнір, що падав від довгого маршу, а після малого спочинку на голос сурми хапає сумку та карабін і марширує далі. По відділах лунав грюкіт дверей, по коридорах скрип і скорий стукіт черевиків. Одні віталися звичайним «добрий день», дехто мовчав понуро, або кивнув лиш головою, або по-вояцьки прикладав пальці до чола. Над півтора сотнею робітників запанував дух паперу і чорнила. В реєстратурах шукали актів, у ліквідаторській обслуговували відвідувачів, у бухгалтерії одні куняли над місячними звітами, інші кантували чеки й асигнації в товстих книгах, інші читали вголос прізвища, суми сальдо, а ще інші перегортали швидко книги, перевіряли і відзначали суми. Все стукало, гримало, гуркотіло, відсуваючи назад крісло або підсуваючи його обіруч з половиною тягаря під себе. Тут і там чулись нервові сварки, «міцні» слова, глум і прокльони.

Скоропад застав на своєму столику два листи.

«Каса ощадності і позичок» писала:

«Пригадуємо, що затягаєте з трьома ратами, а крім того, за два місяці не заплатили Ви процентів від реєстру догугу.»

«Просимо не пізніше як за три дні погасити заборгованість і заплатити проценти, бо інакше віддамо справу до суду, і це наразить Вас на непотрібні кошти.»

В листі «Педагогічного кружка» стояло:

«Достойний добродію!

Звертаємося до Вас з уклінною просьбою про поміч і думаємо собі: чи Ви нам допоможете, чи відмовите?

Ні! Ви нам допоможете, бо Ви свідомі, що за сила в рідній школі. Ви знаєте, що лише народна школа врятує тисячі наших родин, розсіпаних по міських ділянках між чужим населенням. В рідній школі навчаються

діти рідної мови, рідного письма, рідної віри. Там навчаються патріотизму, набирають народного духу.

Діти, виховані в патріотичному дусі, понесуть свідомість в свої родини, в сім'ї свояків та сусідів.

О, Ви нам допоможете! Ви нам не відмовите! Ми в цьому певні!»

Скоропад подумав: «Скільки гіркої праці розкинув я між людьми, але ніхто не прийде до мене з грішми, лише по гроші. Не буду їсти сніданків».

Підготував пошту з десяти повітів, розхитувався, руки тремтіли. Слухав обридний шелест паперів і дерев'яні голоси. Працівники говорили про останню новину. Надзвірна рада на останньому засіданні підвищила одного молодого товариша на три ранги, а двох молодших — на два.

— А за вас, пане Скоропад, все чомусь забувають, роками не авансують,— сказав глумливо практикант Зо-зуля.

Скоропад мовчав. Заглибився в свою роботу.

Володислав Макам стояв біля столика і тягнув нудно:

— Я, пані, тут є на те шефом, щоби звертати увагу кожному на все і завсігди дбати о те, щоби, пані, тут панове звертали увагу на всякі форми. Я, пані, постановив собі вплинути на панів службовців, а також практикантів і панів студентів, щоб кожний з панів віддавав старшому належну почесть, а не ішов собі попри мене і *mir nichts — dir nichts*¹, мене комплетно ігнорував або лише, пані, одним пальцем дотулився до капелюха і бомкнув собі щось під носом або зовсім не зволив сказати мені «добрий день». Я часом нічого не говорю дотичному панові, навпаки, сам кланяюся наперед, щоби такого пана навчити чемності, бо, прошу панів, мені лучалося вже і таке, що я йду зі своєю панею під руку на spacer, а тут надходить знайомий пан, котрого моя пані з видження знає, тим часом дотичний пан ледве зволить звернути на мене увагу або не раз є настільки некультурний чи без виховання, що чекає, щоб я лишив хіба, ги-ги-ги, свою пані на боці і йому перший вклонився. Прощу панів не сміятися, хоч я сам мушу тут сміятися, але це дуже сумно.

¹ І мені нічого — і тобі нічого (нім.).

Службовці й студенти в цій кімнаті не висловлювали ні бажання, ні небажання слухати тих слів. Кожний заховав холодне обличчя і, немовби не слухаючи, порпався в своїй роботі...

Скоропад зітхнув:

— Ах, як мені остогидло це прокляте багно!

Виймав тютюн, крутив цигарку за цигаркою, пальці в нього тремтіли.

Студент Козубенко, рудавий, швайкуватий, з одним оком пса, другим — гадюки, задер голову, підійшов до Макама, вклонився і промовив:

— Пане шеф, я буду просити у вас дозволу відлучитися на годину до університету.

— Можете йти на мою відповідальність. Ви одні на всю кімнату переймаєтеся роботою, решта панів, навіть старші, пропускають повз вуха мої нагадування, а я відтак мушу пити за них від дирекції.

На церкві сиділа ворона. Скоропад задивився на неї і думав:

«Як би то добре було перекинутися вороною. Не потребує ходити на роботу, ніхто їй не дорікає, не журиється ніякими видатками, не має боргів, куди схоче, туди полетить... А ми тут як у тої мачухи, що мала свої діти та й сироти. Сиротам казала гарувати, а свої дармували. І що тамті придбали, то ці прогайнували. Настав великдень, мачуха сказала своїм дітям сидіти в хаті, а сиротам дала волю. Втішилися сіроми, з дива не могли вийти, яка-то мачуха раптом стала добра. Буяли цілий день і про їду забули. Вертаються вечором голодні додому — нема що їсти, поз'їдали все мачушині діти. Домагаються у мачухи, а вона їм на те: «Гріх,— каже,— їсти на заході сонця». Полягали, бідні, голодні.

Так одні і другі звели себе, зійшли на псів. Сироти з нужди, а мачушині діти через те, що не вміли працювати...»

Було по 10-й годині.

Голодні працівники за барометром шлунку снували по кімнаті і питали товаришів, чи є вже снідання.

— Руку собі відгризу,— сказав один з писарів.

Прийшла служниця з двома кошиками і розглядалася, де є вільний стіл. Товста, присадкувата, вона розставляла каструлі з котлетами, пирогами і полумисок холодцю. День у день двигала через кільканадцять відділів ті кошики, розкладала їх і ховала, і та робота

очортіла їй до краю. Насупилася і шпурляла по столу крайними куснями хліба, ножами та вилками.

Молоді найшвидше гуртувалися коло кошків. Оглядали кусники хліба, вибирали, котрий більший, так, як їх батьки й діди. Нахилялися над каструлями і нюхали.

— Тота горівка брела через воду.

— Не шкодить, люди не свині — вип'ють.

— В цьому холодці все є: гребінь з когута, пазури з kota, лише м'яса нема!

— Також не вадить. Порядна свиня все з'їсть.

Колишній василіянин їв хліб з вуджениною і казав:

— Ой не вернуться вже ті літа, як чоловік пас вівці! Вилізе, бувало, в банти, вкраде у мами кусень сала, настромить на шпичку, припече на вогні, з'їсть з коржем, нап'ється води, а відтак підскочить собі і заспіває з хлопцями:

Або цілуй, гуцуленьку, або дай другому,
Щоб я нині цілована вернулась додому!

Скоропад згадав про своє рішення рятувати себе тим, щоб не брати сніданків, але тепер розміркував, що краще врятує здоров'я, і пішов до кошика. Випив чарку, закусив шматком хліба і сів знов до столика. Тягнув роботу з усіх сил, як кінь під батою, а далекий зневірений світ кликав, гримів до нього: «Кинь все, розтрощи фахом голови та йди! Кримінал дасть тобі більшу свободу!»

«Вип'ю ще!» — подумав і пішов до вознихи.

Сів у реєстратурі в темнім кутку біля столика, на яким складали акти, похилився і впав у задуму. Горілка почала скоботати коло серця, як дівчина.

— Може, засвітити вам тут? — спитав молодий, непоказний чоловік і протягнув руку до вмикача.

— Ні, ні, не треба. Я бачу і в сутінках.

Реєстратура виглядала, як тюрма. Цілими днями витягали тут люди акти і знову їх запихали на полиці.

З далекого кутка долітав тихий спів:

Ой заплакали хлопці-моло-о-одці,
Раннім ранком в неволі, в тюрмі!

— Не-ща-сли-ва на-ша до-ля,— летів голос з іншого кутка.

Скоропад вслухався в серце туги і шептав:

— Терпіння, терпіння, терпіння... Ти одно у мене велике і могутнє... Терпіння... терпіння... терпіння... чорна кринице...

В напівтемряві боком до Скоропада присів до столу молодий, стрункий товариш, що колись втік з тюрми. Утомився і втупив очі перед себе. Не бачив нічого, думки розбіглися, почував тільки вагу втоми й нудьги. І швидко, наче відблиск далекої блискавки, тихий світ освітив пам'ять. Принадно промайнула за ним ясна думка: «Як би то добре було, коли б оце був у тюрмі!» На цій думці піймав себе й витверезився: «Хіба ж то була помилка, коли рік тому думав, що як би не було, а воля краща від неволі?..» Вийшло не те...

Скоропад повернувся до свого відділу.

Заціпив зуби, стиснув кулак, в очі замерз блиск гордості. Взявся знову до праці і тягнув, ніби мав у ній втопити все горе. Бив числа на актах, стукав, як кухар, що січе м'ясо, і переглядав листи зі своїх повітів. В однім стояло:

«Іван Сміх і Феська Гедз з Гуляйполя розібрали хлів».

Стримав думки, глянув довкола і мало не крикнув:

«Гей, ви всі! Чи знаєте, до якого великого діла покликала мене доля в службі народу? Викреслити розвалений хлів!»

На подвір'ї залунав дитячий голос і скрипка. Возний швидко вихилив голову крізь вікно і нагнав бідаків. Дирекція заборонила музиці входити на подвір'я, щоб не перешкоджала в роботі.

Згодом задзвонив дзвінок, на подвір'ї став старий чоловік з дитиною і розстелив килим. Цих ніхто не виганяв, вони не грали й не співали, лише показували своє штукарство. Старий пхав довгу сталеву шпагу крізь горло в шлунок, поїдав полум'я, а дитина, сидячи, закладала ноги на потилицю, то лягала на живіт і вигинала їх понад хребет аж до вух.

Макам глянув крізь вікно і сказав:

— Шкода, що нема тут поліцая: я зараз наказав би заарештувати того старого драба за те, що так мучить дитину!

Скоропад скінчив роботу, держав нумератку в руці і дивився на неї. В сталевому знарядді з дерев'яною ручкою було сім малих кружків на спільній осі. На

березі кожного кружка виступало по десять чисел в порядку від 1 до 0. Перший кружок вибивав одиниці, другий десятки, третій сотні, четвертий тисячі, сьомий мільйони. Числа на першій кружку були найгірше позбавані і затовчені чорною мазю, числа на другій кружку також знищені, але числа соток менше, тисячок ще менше, а десятки тисячок і мільйонів цілком чисті, навіть круги, на яких оберталися, поприсихали до себе через довшу пору так, що треба було придержувати кружок вищого порядку або розділювати їх ножем. Чим з вищого ряду число, тим менше працювало, і кружок, на якому вирізав його гравер і відлила фабрика, цілими місяцями не рухався з місця, був чистий і не робив нічого. В природнім ряді чисел десятичної ладні видів Скоропад цілий суспільний устрій. А в сотках, чей же тисячах і мільйонах були числа з тої самої матерії і того самого імені, що в одиницях і десятках.

На коридорі вів старий пан молодого невидючого і дав йому знак пальцями в рам'я, аби сідав на лавку, а сам пішов до дальшої кімнати. Темний музика сів, підійняв вгору бліде інтелігентне лице і хотів визначити, по котрім боці вікно. Водив довго головою довкола, дотикав ніжними пальцями лавки і стіни, але не міг знайти тут світла. Вікна виходили на подвір'я, коридор був сутінний. Вдихав прозорими ніздрями, вони здригались неспокійно перед північним воздухом. Вслухався в рух, шелест, стук і грубі голоси і вгадував, що це за світ. Раз здавалося йому, що це фабрика сигарет, то знов капелюхів, переплетня, пекарня. Ні. В хаосі гамору не було музичного почуття, слуху, акорду гармонії, серця, лише злоба. Двері скрипіли, заводили і дерлися голосами тортурованих мучеників, то лоскали і гримали бунтівничо. З гімнастичного залу долітав писк і вереск. Були це семінаристкі в свобідній забаві, але музика не знав цього. Вловлював по-своєму нерви молодой свободи, яка проявлялася в звірячих гомонах біганини і голосів, і творив симфонію оргій в турецькій гаремі. Коли ж вслухався в гомони, і гамір, та стук перед собою, мав враження парні, гарячки, праці нервів, якою править карність дому поправи і в'язничний дух примусовой праці. Здалека доходили до його уха гомони підземной западні, де простацьке коліно привалює груди, розбишацькі пальці давлять горло, людські голови розчерепа-

люються до муру. З гарячкових струй нервів, які пробивалися до нього крізь холодний, вогкий воздух, мав враження, начеб сотню грудей привалила скеля і не давала їм відітхнути. Вони боялися навіть зітхнути. Якби ті груди зітхнули свідомо всі разом одним стогоном, одним полум'ям, то тріснула б скеля, розлетілися б мури. Тим часом кожні груди розбиті стогнуть і плачуть тайком в іншу пору, і відси те підземелля, пекло. Вчувався в живчики того мерзенного життя, творив синтез з яскравих ворожих звуків, виловлював душу атмосфери і гомонів, що вдарили його чуйні змисли, і прийшов до переконання, що це сучасний сутич неволі хліба, бюрократичний кримінал інтелігентного пролетаріату під обухом езуїтських старовірців.

Музик помилявся.

Бюрократичний чобіт не все і не всюди міг стоптати молоде життя. В деяких відділах панував лагідний спокій, згода вдач і настроїв. Бувало це тоді, коли праця не перетягала людської сили поза межу і не гонила ними на зломання голови. Але таких відділів і днів в «Народній силі» — мало.

У невидющої людини, в темряві її вразливої, суцільної душі, криється безмежна просторинь акордів, мелодій, і буває часто, що звичайний, дрібний тон з дитячої співанки, не довший, як одно зітхнення, панує над хаосом понурої акустичної простороні, перелітає її білим птахом, ловить інші мотиви з темряви і творить несвідомо, півсонно нову пісню.

В тім дрібнім уривку тремтить не раз основа життя, лебедина пісня буття,— початок і кінець скорбної свідомості.

Скільки ж споминів, скільки слів не раз радості і смутку, скільки химер судьби в'яжеться з одним тихим зітхненням, з яким душа свою сердечну співанку сплітає! Та й у нас, видющих, кожному почуванню, кожній важливій хвилі життя супроводить інша мелодія. Як виїдемо на високу гору і глянемо на розлогий виднокруг, засіяний людським трудом і святинями, як дитячий світ ляльок, будиться в нас відвічна мелодія над суетою муравлиної боротьби і трудів. Сходимо в низини — приголомшує нас весело-смутий клекіт, але найсмутніша, найщиріша і найкраща буде та мелодія, якої не суджено нам вчути, коли забуття покрне нас вічною темрявою.

В гіпотечнім відділі старий мужик Тягнибіда заломив руки і голосно сварився на свого сина, писаря в «Народній силі»:

— Чим же я тебе дома буду дохторувати, чим тебе вигодую?! Таже тут ні дощ на тебе не паде, ні спека не пражить, ні дров тобі не кажуть рубати, ні цілом молотити! Диви, які тут покої, а ти сидиш собі при столику, як пан, та й лиш п'юром махаєш! Ех, коби я не сліпий — вмів писати, я би тобі показав! Днями і ночами сидів би тут, та й слухав панів, та й дякував їм!

IV

В шинку «Храмовий чорт» сиділи біля одного стола Немирич, Скоропад, Ярвич і розмовляли про відносини в «Народній силі».

Найкращий досвід і великий запас заміток у цій справі мав Наум Ярвич. Він мало ходив на забави, мало говорив, зате бачив багато і тепер в колі друзів ділюся думками з цього приводу. Говорив про становище товаришів по праці:

— Один з наших товаришів, той, «ліпшої марки», має звичай набирати наборг всього, що тільки дається: почавши від килимів, скінчивши на цигарках, але не платить, бо не має чим. Старшу дитину не має змоги віддавати до школи, зате цілими днями влітку і зимою гонить її за борошном, півмилі за тютюном, все наборг. Навіть у циркульника голиться і стрижеється наборг. Якось продав одному з наших писарів ровер за 100 крон. Взяв гроші, а ровер мав відіслати. Того самого дня взяв він ровер і продав іншому за 50 крон. Писар мусив мовчати, бо той, що продав йому ровер, — його начальник.

Ще інші способи рятунку в біді для багатьох з нас — це лихварі. Кожний з них вже чекає в дні виплати під брамою. «Негоціант» дає щомісяця для святого спокою лева чи два на цигарки, на вино. Так дає протягом багатьох років, борг стоїть цілий, а 50 проц. стягнуто при виплаті. Про цих лихварів ходять всякі анекдоти. «Як пан Піпілевич потребував грошей, то він знав, де Гандель сидить. Пішов аж на десяту вулицю, потрудився аж на третій поверх, про здоров'я жінку запитав, з найменшою дитиною побалакав, а як лише взяв гроші, то

все забув. Ну-у, як той кіт має тепер прийти до цього мішка?»

Є деякі, що пробують іншого способу. Ідуть до інших товариств в комітети, в дирекцію або й на вечірні години. Допомагали собі при грошових справах доти, доки не викрилося. Про одного такого директора появилася в газеті стаття «Дефравдація 10 000 крон!». Бідак облітав до ночі всі кіоски в місті і викупив цілий тираж. Потім пустився він на такий спосіб: дав до часописів оголошення, що здоровий, пристойний мужчина в силі віку бажає познайомитися з панною або бездітною жінкою. На це дістав шістдесят листів. Розуміється, «до вимоги». Ті жіночі листи... Але про них колись іншим разом.

— Що ж зробили б ви в тім разі,— спитав я нашого товариша,— коли така дівчина чи жінка довідалася б, що ви женаті, і зажадала повернення своїх грошей?

На се відповів він:

— Коротка справа. Я загрозив би, що зроблю скандал і виявлю, що вона мала зносини зі мною.

Ярвич сьорбнув ковток вина і говорив далі:

— Так більш-менш зараджують лихові старші, а тепер перейдімо до молодших. Ця наша братія так само, як і старша, ділиться на дві категорії: на багатих і бідних. Всі працюють в «патріотичних» установах, з тією тільки різницею, що одні, почавши від писаря, маніпулянта і дійшовши до найстарших урядовців, грабують постійно цілими літами своїх батьків і живуть на ласці своєї чи жінчиної родини, інші, що не мають заможних батьків, ні рідні, промишляють, як уміють.

— Прошу вас,— перебив Немирич,— чи дирекція нічого про це не знає? Як вона дивиться на такі речі?

— Дирекція дбає передовсім про себе, потім звертає тільки увагу на те, щоб ми якнайбільше працювали. Це зовсім природно. Всякі сентиментальні мрії, що котра-небудь дирекція думає над долею службовця, це така правда, як плач Марії-Терези при розподілі Польщі.

Головний директор «Народної сили» якось сказав, щоб дали йому відомість на заробіток працівників банку. Взявся за голову, лютя охопила його, коли побачив, що багато службовців після вирахувань дістає на руки ледве по кільканадцять крон, а деякі повинні навіть доплачувати до каси. Закликав їх до себе, вилаяв і... звільнив з роботи. Інші, кого обминуло лихо, взяли собі ту науку до голови, і кожний шукав способу. Одні

беруть книги на стокількадесят левів з виплатою по частинах і продають їх зараз же за 20—30 левів в антикварнях, інші не платять за харчі і втікають від одної господині до другої — вночі крізь вікно. Деякі з господинь приходять зі скаргою до дирекції, тоді зачинаються протоколи, стягання боргів з платні. Інші взяли з цього науку і йдуть на столування до возних. Зразу за готівку, потім наборг. Возні не можуть скаржитись, бо дирекція заборонила їм кредитувати. Інші набирають сніданки на нову монету, а в книжці записують на стару, тобто наполовину менше, продають поштові марки, книжки, а ще інші обманюють старших товаришів на поручительських підписах. Жертви не оглядають божого світу, літерати замлівають далі на борщі і мамалізі, а добродушні товариші сплачують кондикти. Найбільше кондиктів сплачують наші за тих товаришів, що покинули банк і пішли на державну службу або на самостійні становища. «Ми з людей робимо панів, а вони з нас жебраків», — кажуть поручителі. Так бідаки натягають бідаків, а установа розвивається. Зверху український «патріотизм», «народна сила», а всередині свій свого грабує і закидає йому петлю на шию. Деякий зараджує собі ще тим способом: має товариша поза «Народною силою», той ніби хворіє, наш дає йому книжечку «Каси хворих», потім підробляє підпис секретаря на лікарській довідці, й обидва діляться підмогою. Минулого місяця один учень покидав «Народну силу» і мав повернутись на село та приготуватися до матури. Обчислив платню: не вистачає на покриття довгів, ні на дорогу. Пише заяву до дирекції, просить «звільнити» його від праці й уділити «ласкаво» якусь плату за надурочні години роботи «на купівлю книжок до науки». Кличе його секретар і питає, скільки будуть коштувати ті книжки.

— Тридцять крон, — відповів учень.

— Принесіть ті книжки разом з рахунком, то виплатимо вам.

Повертається учень до секретаря з книгарським посильним і двигає півкопи книжок на шнури. Секретар підписує ордер до каси, посильний бере 30 крон, виходить, віддає в сінях учневі 26 крон, собі за труд бере 4 крони і повертається з книжками до книгарні.

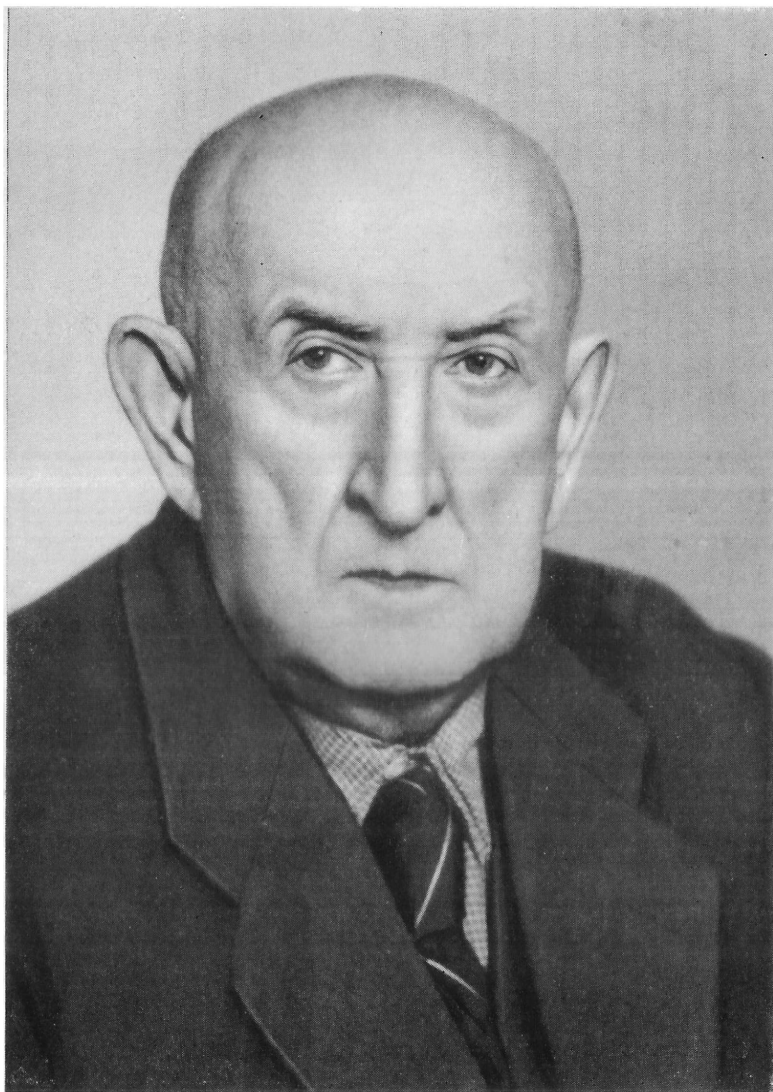
Недавно пішла чутка, що один товариш заходив на вечерю до ресторану в парку все тоді, коли було багато відвідувачів. Повечерявши як слід, все забував заплати-

ти і виходив, аж якось прицупнули його кельнери, потурбували, віддали в поліцію, і справа опинилася в суді. «Не знаєте, чому пиво в парку?» — питають його тепер товариші. Він червоніє, мовчить або буркне щось у відповідь, а ті допікають його цілими днями, ніби їх хто найняв.

Не кожний може взятися до котрого-небудь з цих способів. Багато є таких, що воліють крайню нужду, ніж пробувати нечесної дороги. Знаєте, що для одного старшого товариша зробили ми недавно складку, крім того, для двох молодших підписали позику. Інші порадилися між собою і випросили у старших, щоб ті робили дві відомості: одну дійсну, з відчисленнями для каси, другу без них — для дирекції. Згодом головний директор зажадав знов відомість, переглянув її і всміхнувся: «О, наука не пішла в ліс! Прогнали ми кількох, для яких плата була замала і не могли вижити з неї, а тепер аж любо дивитися! Чому ці не нарікають, чому для них вистачає!»

Один нещасний мав у нас сорок крон платні і, розуміється, не міг вижити з неї. Два роки тому ще вистачало йому, але в міру того як зростала дорожнеча, він влазив у борги. Одного вечора купив за дві шістки квиток на концерт в музичному товаристві. На вікні за занавіскою стояла склянка. Пригадав собі, що дома нема чим напиться води, і вкрав склянку. З того часу настала в ньому зміна. Крадіжка отруїла його, він звик до неї. В хаті найшлися згодом рушник і лампа. Час від часу він приносив вечорами поліна під полою. В кафе стягнув парасольку, відтяв ручку і наклав іншу, щоб змінити вигляд. Іншого разу заміняв свій старий капелюх на новий і вкрав калощі. Тими дрібницями не врятував себе. Працював у ліквідатурі в касі. Висіло там кілька бляшаних коробок на добродійні цілі. Часто приходив сам працювати на вечірні години — начальник і директор ставили його всім іншим за приклад, а він «інкасував» з патріотичних коробок. Від каси відділяли його лише поручні заввишки в пояс, а столик касира з підручною касою стояв напроти його стола. Та каса містилася в дерев'яній скриньці і в години праці була відкрита. Були там всякі монети і банкноти. Спокуса близька, біда ще ближче. Він не спав ночами, качався з боку на бік, в закутинах мозку точилася думка, як черв'як.

Нарешті знайшов спосіб: намастити клеєм кінець лі-

М. Яцків. Фото останніх років.

Пам'ятник на могилі М. Яцкова у Львові.

нійки і, як касир вийде, витягнути на ній банкнот. Каса замикається вечором, касир міг помилково виплатити стороні забагато, всяке підозріння виключене, одна-дві десятки можуть порятувати чоловіка. Після обіду зустрів знайомого чиновника з провінції. Той дав йому сто крон і просив, щоб заплатив за нього векселеву рату в «Народній силі». Наш брат виставив на другий день асигнацію на 100 крон, провів у книгах, викреслив рату, а гроші сховав у кишеню. Контрольна комісія тричі сліпала, шукала і не могла знайти. Класичний вислів касира: «Побрана готівка не вплинула до каси»,— перейшов потім в анекдот. Справа виявилася щойно недавно, через дев'ять місяців, але на прохання рідні винного та його жінки дирекція справу закрила і вистаралася для нього посаду в іншій фінансовій інституції.

В гіпотечному відділі був студент-юрист, «світило», як називали його, хороший працівник; начальник і директор ставили його всім іншим за приклад, а він вечорами записував у штемпельну книгу зі сплачених скриптів колишніх боржників, фальшував підпис ревідента і на другий день одержував з каси штемплі¹. Потім продавав ті штемплі, частину грошей брав на свої потреби, а решту складав на ощадну книжку. Так робив з півтора року і робив би й далі, аж один з директорів почав переглядати річний звіт і кинулося йому в вічі, що в попередні роки сума виплачених позичок була більше-менше схожа з останнім роком. Штемплеві видатки дуже відрізнялись. Поволі викрилася останніми днями планова, постійна крадіжка на суму близько 10 000 крон. «Світила і взірця персоналу» покликали до дирекції, і він признався. Передав ощадну книжечку на дві тисячі, на решту підписав зобов'язання і буде сплачувати ратами. Від'їхав недавно на провінцію, дирекція переписується з ним і держить справу в тайні, «щоб молодому чоловікові не псувати кар'єри і майбутнього».

Недавно стався ще третій цікавий факт. В одній фінансовій установі один з протегованих службовців украв кількадесят тисяч. Польські газети написали про цей факт, а наш орган став на захист злодія.

— Прошу вас,— спитав Немирич,— чи то все, що ви нам тут розповіли?

¹ Тут у значенні марки.

— Ні, це лише невеличкі спостереження над життям наших службовців.

— А чи є який-небудь спосіб поліпшити це життя?

— Ні, на це нема тепер ніякого способу, ніякої ради, ніякої дороги, і всякий крок нині не довів би до успіху.

Немирич запитав:

— Як ви ставитесь до тих всіх проявів життя, які спостерігаєте у своїй мандрівці?

— Все з любов'ю.

— Дивна ви людина,— додав Скоропад.

Ярвич розпрощався і пішов.

Обидва товариші стояли і дивилися на нього.

Ішов похилений, задуманий. Дивне враження справляла ця постать. Скоропад торкнув Немирича за плече.

— Дивись, куди повернув, адже ж він там не мешкає.

Товариші пішли за ним. Наступав вечір. В парку біля притулку сліпих заглянув останній промінь, продирався крізь верхів'яття старого клена, падав на бік альтанки, покритої диким виноградом. Табунці комарів грали ще в тому промінні. Їх крильця мінілися золотою порошиною.

Ярвич стояв у парку коло альтанки і дивився на тапок комарів у промінні заходу.

V

Лев Юдейський, Хома Палій, Іван Ришкунда і кілька інших старших службовців зійшлися в кімнаті кореспондента Петра Байди.

Юдейський гладив неспокійно бороду і говорив тремтячим голосом:

— Бійтеся бога, панове, радьмо що! Така біда і нужда між нами від найстаршого службовця до наймолодшого писаря, що годі витримати довше! Просто ніж у кожного отак на горлі! Хіба будем по одному вішатися й стрілятися або підемо красти! Наближається десятиліття «Народної сили», установа росте, як з води, обертає мільйонами, а ми крайні жебраки! Таж наші жінки і діти голі і босі і їсти не мають що! Може б, ми з нагоди цього десятиліття нашої кривавої праці яку-небудь просьбу до Надзірної ради... Радьмо, може, хто з панів має який-небудь інший план.

Байда слухав, скубав вус, врешті спитав:

— Ти вже скінчив своє?

Юдейський знизав плечима:

— Та... та я не маю тут що більше говорити, бо ми всі це добре знаємо...

— Ні,— перебив Байда,— я лише питаюся, чи ти вже виклав усе, що мав на серці? Скажи: «так» чи «ні».

— Ну, та так, нехай буде так.

— Отже, тепер я вам ще раз повторю те саме, про що вже давно казав, що всякі слова, всякі ради і поради — псові на чоботи, доки не буде власної організації. Ви всі були не раз свідками, що я пропонував всякі проекти, плани, статuti, а що не хотіли мене слухати і підтримати мене, то терпільте тепер. Я поза тим, що сказав, не маю ніякої ради. Визнаю, що нам зле і буде ще гірше, але я тому не винен!

Юдейський сказав:

— Бо ти береш зараз все нервово, а тут нема чого довго диспутовати, тільки вradьмо, чи маємо скласти листа до ради, чи ні.

Байда відповів:

— Та коли йдеться лиш про саме письмо, то візьми і напиши, а користь з того буде така сама, як досі.

Ришкунда обізвався:

— Саме письмо ні до чого. Ми вже маємо добрий досвід, що всі наші петиції йшли до коша. Я радив би таке, не знаю лише, чи всі згодяться на це, щоб скласти прохання в якнайладнішому тоні, викласти ясно всі наші жадання, потім відбити його на літографії і перед засіданням втикнути кожному членові ради один при-мірник в лапу.

— Я не вірю, що це щось дасть, але хай буде по-вашому,— сказав Байда,— тільки додав би ще від себе одно: щоб те прохання вручила кожному з членів ради особисто вибрана з-поміж нас делегація старших і поважних службовців і представила усно наш незавидний стан, розказала коротко зміст прохання і прохала божого члена ради, щоб він нашої справи не проспав, а бодай в останню хвилину, коли вже буде їхати на засідання, зволив ласкаво оком кинути на наше подання і пригадати собі його зміст. Інакше наш труд і всілякі надії лишаться без найменшого успіху.

Всі службовці згодилися і вибрали делегацію — Ришкунду, Байду та Юдейського.

На другий день було готове і стверджене власноручними підписами всіх службовців таке прохання:

«ВИСОКА РАДО!

Наш банк «Народна сила» кінчає цього року десять літ свого існування. А кінчить його світло на славу народу, величаво кріпкий у підвалинах, багатий довір'ям і звісний зі своєї небувалої точності. Наш народ може гордитися своїм небувалим ділом, може гордитися тими будівничими, патріотами-засновниками, а ті можуть величатися вибором управи товариства, як також вишколеними нею робітниками.

Ті-то робітники звертаються нині з нагоди 10-літнього існування банку до Високої ради з уклінними просьбами, котрих прихильне полагодження привело б до поліпшення нашої долі і долі наших родин, або хоч хвиливеї підмоги на пам'ятку праці і ювілею банку, чи принаймні до признання нам певних прав, котрими ми по нашій немиродайній гадці повинні б бути наділені».

Це прохання на три повні аркуші в дев'яти обширних розділах малювало незавидний стан працівників «Народної сили» і жадало врегулювання заробітку, унормування рангів при 3- і 5-літніх додатках, підвищення квартирної доплати, виділення допомоги дітям під час свят і Нового року, відпусток для поліпшення здоров'я, недільного відпочинку, надзвичайного ювілейного подарунка для всіх працівників і кінчалось так:

«Представивши ті наші петиції, подаємо гаряче прохання до Високої ради про ласкаве і прихильне полагодження.

Вся наша надія прив'язана до цього засідання Високої ради під ту торжественну хвилину 10-літнього існування «Народної сили», а ми далі будемо працювати для добра і слави нашого банку і його управи, кріпкі вірою, що наша доля в руках своїх, а не чужих людей».

Три делегати одяглися в чорний одяг і сказали Тарадаєві, щоб повідомив їх, коли вони зможуть піти до дирекції.

Головний директор Шуліковський був винятковою, незвичайною людиною. Перше враження, яке він робив

на людей, було таке суперечливе і дивне, що потім довго тяжко було створити собі чіткий його образ. Зблизька виглядав він середнього росту, подалік, на вулиці,— значно вищий. Худа постать, перекилена на правий бік, широке, брите, смагляво-хворобливе обличчя, густа, коротка чуприна, приплесканий м'ясистий ніс, товста нерівна нижня губа, вуса спущені кінчиками вниз, широке чоло, синяві, холодні очі і металічно-різкий, і тоді дряхлий старечий голос. Він приголомшував своїм впливом не лише підлеглих своїх, але навіть незалежних людей. Словом, вмів він грати і кермувати людьми в одну мить, як йому лише впало до вподоби. Походило це з його незвичайної спритності, рішучої поведінки, швидкого мислення і просто шаленої пам'яті. Не мав здоров'я, але був настільки витривалий у праці, до останнього віддиху, ніби лише з того черпав своє здоров'я і силу, і звідси походила його непохитна упевненість і нічим не скорима свідомість самого себе.

В канцелярію ввійшов священник і представився. Шуліковський сказав жваво:

— Всечеснійший, певно, в тій справі, що два роки тому була?

— Ні, нема ще й року,— перебив священник.

— Мишло вже два роки, отче добродію. Останнє письмо вислали ми, не пригадую собі вже докладно, п'ятнадцятого чи двадцять п'ятого березня і не дістали ніякої відповіді, отже, відклали її ad acta.

— Ні,— опирався священник.— Я, наскільки собі пригадую, вислав таки зараз потім відповідь, і, крім того, здається мені, ні, таки певно запитував панів ще недавно, тому кілька місяців.

— І не дістали ніякої відповіді від нас?

— Жодної, пане директоре. Саме це здивувало мене, і для того я тут нині сам особисто при нагоді прийшов довідатися.

Директор схопився нервово:

— Цього не може бути, отче добродію! Прошу сідати, я зараз розслідую цю справу. Прошу...

Шуліковський подав священникові цигарку і задзвонив. Вбіг Тарадай з вибалушеними синявими очима і розставленими довгими руками, як у шимпанзе.

— Піди до реєстрації і зажадай від пана Білецького акти отця Сивенського, номер, наскільки я пригадую, 1 006 972.

Священик почув це й ушам своїм не вірив. Зчудувався і дивився здивовано на директора.

Через хвилину прибіг захеканий Тарадай і приніс акти. Шуліковський взяв їх і сів коло священика.

— О, прошу, номер той самий — 1 006 972. О, прошу: останнє письмо від вас наспіло до нас п'ятнадцятого березня, тому два роки, і того самого дня дали ми відповідь, о, осьде копія, а двадцять п'ятого запитували ми ще додатково карткою і на це є друга копія, але від вас не дістали вже жодної відповіді.

Священик дивився на директора і потакував півголосом:

— Так, так, дійсно так було. Тепер пригадую собі докладно все. Це сплутав я зовсім іншу справу, в якій писав я до консисторії.

Священик пішов, після з'явився червоновидий молодий панок в калошах, пальті і з товстою палицею в руках.

— Пан Лопух з Передриміхів? — спитав директор, простягаючи до панка два холодні пальці.

— Так, прошу, — відповів з провінціальним широким усміхом Лопух. — А пан директор звідки мене знають?

— Тому п'ять літ були ви на зборах «Народної сили».

— Го-го-го! Я вже сам забув, а пан директор пам'ятають! Та й стільки народу було тоді. Але я не проголошував жодної бесіди, отже, дивно мені, як пан директор могли так затямити собі мене.

— Ви мали повноваження від двох громад і заразтаки представилися мені.

— Ага, так, так, так!

— А з чим ви нині приходите?

— Іду в Америку і прошу всякі листи до мене посилати тим часом на руки мого батька.

— Надовго їдете?

— Наразі ще не знаю, але найдовше побуду там рік.

— Добре робите. Там культурний народ, можна багато навчитися... Там до покоїв, салонів і канцелярії не входитья в калошах і в пальті. Цього у нас не дотримуються, але американці уважають на всякі форми. То добре, будемо наразі висилати всякі листи на руки батька, а ви нам потім відти подасте свою адресу.

— Так, прошу. Мое поважання.

— Поважання, щасливої подорожі і добрих успіхів у новім світі,— сказав директор і простягнув знов свої два холодні пальці.

Делегати опинилися в передпокої, оглянули себе. З дирекційної канцелярії долітав крик, схожий то на дренькіт розбитого горшка, то на дзижчання шершня в пляшці, то на голос дикої баби в горосі.

— Я ту банду розжену! Це самі лінюхи і нероби! Я ліпше найму собі старих панів!

Згодом вийшов Скоропад, блідий, з тремтячими руками.

Байда смикав себе за вус і почав вагатися:

— Може б, тепер не йти, а зачекати, поки він охоло-не? — Два інші делегати стояли в нерішучості. Нарешті Байда махнув рукою і шепнув:

— Та що нас обходить його настрої?

Він постукав і відчинив двері, а за ним пішли обидва товариші. Стали коло порога. Директор читав акти і не звертав на них найменшої уваги, лише згодом глянув уважно спідлоба, подумав хвилинку, врешті спитав:

— Що собі, панове, бажаєте?

Байда коротко розповів про мету приходу і подав листа з проханням, щоб світла дирекція задовольнила бажання працівників.

Директор оглянув усіх трьох з ніг до голови і всміх-нувся сердито.

— Що ви, панове, якісь тут комедії витіваєте і заби-раєте в мене і себе дорогий час!

Делегати вклонилися і вийшли. Байда йшов спереду. В другім відділі за порогом став, викинув руку вгору, розчепірів пальці і зашипів з глибини горла до обох товаришів:

— Диявол! Ломброзівський тип!!

VI

Другий директор «Народної сили» Моторний ішов з якимсь панком через ліквідаторську, затримався і сказав півголосом:

— Заждіть тут хвилю, я спершу загляну, в якому пан Шуліковський гуморі, а потім будемо знати, чи го-ворити з ним, чи відкласти ту справу на пізніше.

Панок зачекав, Моторний пішов у канцелярію. Через кілька хвилин він вийшов без пальта і сказав:

— Нині не дасться нічого зробити, але я буду старатися у відповідну хвилину натякнути про справу, а опісля повідомимо вас листом.

За Моторним прийшов третій директор Любаска. Обидва сиділи в головній канцелярії. Шуліковський стояв у бічній біля пульта і перечитував писане прохання. Моторний сидів на столику Шуліковського. Середнього росту і віку, кремезний, міцний, як горіх, зі стриженням темним волоссям і майже молодецьким рум'яним лицем, дивився бистрими невеликими синіми очима і чистив нігті. Любив пристрасно спів і дівчат, впадав легко в гнів і тоді міг перекричати млина, але за короткий час втихомирювався, а завзятість і помста були чужі для нього. Шибав собою від ранку до пізньої ночі, не спізнювався ніколи, жодного засідання, зборів не пропустив. Після цілоденної праці співав не раз ввечері в хорі, а вночі перетанцював з усім жіноцтвом, яке лиш було у залі.

Писар Тягнибіда вніс жмут кореспонденцій разом з актами і поклав перед ним на столі.

— Мільйон п'ятсот тисяч разів казав я вам вже, пане Тягнибідо, щоб давали мені листи якнайшвидше, а ви все забуваєте про те. Сиджу тут вже десять годин і не знаю, що почати з нудьги.

Шуліковський вийшов з бічної кімнати з проханням працівників, закурив цигарку і сказав:

— Маємо свіжий клопіт, мої панове.

— Що знов за клопіт? — спитав Моторний чистим голосом з тремливим баритоновим відтінком.

Директор Любаска, високий сивий чоловік, що сидів за довжелезним зеленим столом попід стіною, підняв вгору обличчя і дивився на Шуліковського з-поза зелених окулярів, а той говорив:

— Вічно тим нашим людям недогода! Вічно просять, вічно чогось жебрають. Я ночей недосипляю, не знаю, як вийти на лад, як постягати кінці до купи, а ті нероби нічого не знають, лише дай, і дай, і дай!

— Та, може, тут нема що дуже брати собі до серця? — запитав спокійно Моторний, підписуючи лист.

На обличчі Шуліковського виступили хворобливі рум'янці.

— Дивуюся, мій коханий, як можеш так говорити! Адже знаєш, що вся наша Надзвірна рада, з дуже малими

винятками,— це панове, цілком не ознайомлені з внутрішнім діловодством, ані з нашими планами, ані взагалі зі справами «Народної сили» і готові подумати, що тим людям діється тут кривда, що я одного з другим силоміць тримаю і ми пасемося їх працюю.

Моторний відклав перо і запитав:

— А в чому справа? Подали, може, листа? Хто й якого?

— Таж ціла депутація тут була, здається мені, щось п'ять чи шість чоловік, ще бракувало, щоб були якого гофрата або міністра без портфеля взяли з собою! І подали ось це письмо щось на кільканадцять аркушевих сторін з всякими скаргами, обвинуваченнями проти нас і вимогами.

Моторний аж підскаочив.

— Не знаю, які там закиди можуть нам наші панове робити, але тут проста рада була: відчинити двері, взяти одного з другим за комір і — ногою!

Зібрався йти і вже біля дверей сказав:

— Я кваплюся, за годину прийду, а ти лиши мені те письмо на столі. Servus!

Шуліковський сів на місце Моторного і сказав з усміхом до себе, підписуючи акт:

— Цікавий спосіб трактування справи.

Любаска мовчав увесь час. Розкинувся зручно у фотелі, дивився перед собою порожніми очима, які нічого не бачили. На його обличчі панував спокій з легким відтінком обережного холодного усміху, так що з виразу не можна було пізнати, на чийому боці стоїть тепер ця людина: чи на Шуліковського, чи на Моторного, чи на боці працівників. Один лише Шуліковський, і то тільки в дану хвилину, знав думки цієї людини. Він дивився на нього з усміхом і подав йому листа.

— Прошу, пане товаришу, може, вас зацікавить...

— Дякую, я більше-менше догадуюся, який тут може бути зміст... Вихідна точка — десятиліття «Народної сили», поза тим нічого особливого, як і у всіх дотеперішніх листах того роду.

Шуліковський кивав головою, у нього знов майнула думка про проворність Любаски. Він всміхнувся і чекав, що той скаже далі, це було найважливіше. Любаска не змінив своєї пози у фотелі, тільки витягнув руку на стіл, пробував у пальцях, скільки аркушів мало прохання, і, не дивлячись на нього, відвернувся та говорив спокій-

ним, поважним тоном. В його злегка хрипкуватому голосі чулося притаєне м'явкання.

— Пан Моторний дійсно не орієнтується в справі. Він молодий, має всі матеріальні і фізичні засоби, і йому, так би мовити, не дуже й залежить на «Народній силі». Я не хочу сказати, що він не старається для «Народної сили». Боронь боже, прошу мене зле не зрозуміти! Навпаки, він має більше енергії, ніж який молодий, але, як кажу, він без «Народної сили» міг би зовсім обійтися. Інакше мається справа з людиною, яка тут своє здоров'я залишила, свій найкращий, молодий вік збавила, тряслася над тою інституцією, як над власною дитиною, правда ж? Замало — свої власні діти, свої родинні обов'язки посвятив для «Народної сили». Для такої людини такий собі на перший погляд малозначний лист, і то ще при кожній важливій нагоді, неприємний.

— Так, так, пане товаришу, тим більше, що ми вже говорили на цю тему...

— Дозвольте, пане директоре, щоб я свого не забув, що маю сказати, ехгем, та-ак. Саме в тім річ, що цей інцидент перебиває нам наші плани... Я з свого боку не зміню тактики і маю повну надію, що властєся мені довести її як слід до кінця, але все ж таки перешкода є перешкодою.

Шуліковський пішов на обід, Любаска сидів на своєму місці і читав газету, коли Моторний повернувся, червоний, витер піт, прочитав прохання службовців і сказав:

— Я переглянув уважно ціле письмо, але признаюся відверто: не знайшов тут нічогосінько страшного.

— То, пане меценасе, пан директор Шуліковський також так не думав.

— Я не знаю, що він думав, але пригадую собі його слова, що в цьому письмі має бути щось проти нас, проти дирекції. Тим часом я тут нічого такого не знаходжу, навпаки, на мою думку, письмо дуже чемне, навіть коліноприклонно складене. Інша річ, чи ті всі вимоги виправдані і чи вони вчасні. Над цим можна дискутувати. Але щодо самого тону, то я не міг би тут нічого закинути. Визнаю, що пан Шуліковський перевтомлений і хворий, але я все тієї гадки, що не треба ніколи жодної справи брати нервово, з точки якогось упередження.

Любаска відклав газету, засміявся зловісно, хитнув головою і барабанив пальцями по зеленім столі.

Моторний не зрозумів того сміху і заглибився в акти.

VII

Другого дня була неділя. Делегати поїхали до членів Надзірної ради, що жили не в місті, в понеділок відвідали міських, а у вівторок склали перед товаришами такий звіт: всі члени Надзірної ради дуже прихильно прийняли делегацію, зацікавилися долею службовців «Народної сили», а коли переглянули їх прохання, то визнали, що вони мають слухність, і пообіцяли, деякі навіть словом честі, що підтримають усі домагання на засіданні.

В середу перед третьою годиною почали сходитися члени Надзірної ради в «Народній силі». Насамперед «заходив кожний до каси, підписувався на листі і брав подарункову марку», міські на 10, а приїжджі на 20 крон. Зібралися у великому дирекційному залі, вітаючись з директорами і самі між собою. Товстий, загорілий адвокат д-р Баришівник поцілувався з Шуліковським і Моторним і розмовляв з ними на «ти». Радник консисторії отець Невеслярський, лисий на всю голову, з зім'ятим, блідим лицем, всміхався, а чоло і брови були нахмурені. Дивився в землю і розмовляв з Шуліковським.

— Так, так, вони приїжджали до мене, але я сказав їм, що це залежить від дирекції, а не від мене.

— Шкода часу, нема над чим дебатовати. Справа персоналу належить безпосередньо до дирекції, а не до ради! — підтримав його д-р Баришівник.

— Згода! Нехай би було! — чувся з сусіднього гурту голос директора Любаски.— Я не маю нічого проти того; таж вільно кожному подавати прохання, але треба знати міру, а не при кожній нагоді зашаховувати дирекцію і вибігати наперед неї зі своїми вимогами. Адже ми, точніше — пан директор доктор Шуліковський передовсім сам найбільше тут працюювався, і також має обов'язки, і також може мати свої вимоги.

— Але ж, панове, я вже раз сказав, що шкода тратити час на речі, які до нас не належать! — повторив д-р Баришівник.— Пора почати засідання.

— Прошу, прошу зайняти місця,— говорив д-р Моторний.

Двадцять старих поважних чоловіків засіли кругом довжелезного зеленого столу, а Моторний взяв товсту книгу і почав відчитувати перше питання порядку денного: протокол з останнього засідання Надзірної ради. Старенький шамбелян, о. Горлиця, потирав пальцями чоло, скуб кошлату брову, мружив око і приглядався до великого портрета митрополита на стіні. Урядовий комісар Капелюш закрив долонею очі і дрімав. З-під долоні виглядало обвітрене лице, поморщене, ніби вкрите безліччю параграфів. Серед усього зібрання вибивалися на перший план дві постаті: багачисько, колишній посол Невдаха — росла людина з кучерявим, довгим волоссям, в чорному вишиваному сіряку, і адвокат та посол д-р Розумовський — високий, з круглим бритим обличчям і в цвікері. Спокій і повага відчувалися в ньому. З усієї постаті пробивалися класична інтелігенція, свідомість характеру і достоїнсть, перелита віками історії від славних предків і вчених. Ростом і духом виступав цей муж понад усім оточенням.

Консистерський радник о. Невеслярський, як і кожного засідання, сидів з самого краю, недалеко дверей. Як і завжди, хтось в половині першого питання постукав легенько у двері, і о. Невеслярський висунувся тихцем із зали. Як кожного засідання, так і тепер ждала вже на нього донька-гімназистка. Він зібрався швиденько і вийшов з нею.

Тепер д-р Моторний витирав піт, а д-р Баришівник не вимагав, як звичайно, щоб звіт діяльності «Народної сили» за останній квартал прийняли без читки. Врешті, коли всі питання порядку денного вичерпалися і члени ради були змучені, хтось спитав несміливо, чи не наспіло ще щось за останні дні. Хтось інший бомкнув про персональні справи. Д-р Баришівник встав і попросив слова:

— Тут є ще дві справи: перша справа дирекційна, друга, як бачу, це лист персоналу «Народної сили», але з огляду на пізній час і з огляду на те, що ми вже змучені і для панів приїжджих зближається пора в дорогу, а цей лист дуже довгий і забрав би щонайменше дві години часу, тому вношу пропозицію, щоб це питання лишити для вирішення самій дирекції, тим більше, що дирекція найбільш компетентна в цих справах і ми

вже віддавна уповноважили її на це; отже, прошу, хто з високоповажаних панів є за мою пропозицію, зволить підняти руку!

Десять рук піднялися відразу вгору, насамперед гофрата Капелюша, а деякі лише до половини. Колишній посол Невдаха оглядався на панів і попів, не знав, що зробити зі своєю рукою, і стягнув її з голови на вус.

— Перепрошую! — озвався хтось. — В наглій справі!

Всі звернули увагу на д-ра Розумовського.

Він встав і почав говорити:

— Високоповажані панове! На мою думку, справи персоналу «Народної сили» не повинні ми забувати, але зовсім природним порядком належало взяти її на перший план нашої наради. Не потребує вивчення, що всі дуже гарні, але мертві цифри, які ми тут нині вислухали, це результат муравлиної праці тої саме живої, робочої громади, того персоналу нашої інституції. Десять літ минає від заснування «Народної сили», але не забуваймо, панове, що, під керівництвом дирекції і за допомогою загалу та людей доброї волі, двигав цю нашу інституцію той персонал, що творить серед нашого громадянства не менше цінний капітал. Перепрошую високоповажаних панів директорів, що дозволив собі переставити питання нинішнього порядку денного, а тепер щойно перед голосуванням на внесок пана меценаса Барішівника прошу розвести дискусію в цій справі.

Директор Шуліковський змінився на лиці. Дивився на Розумовського з болісним виразом, як би засоромлений, врешті попросив слова і промовив:

— Мимоволі зачепили мене слова високоповажаного пана Розумовського. Не думаю, щоб він відмовляв мені у довірі супроти персоналу, але звертаю увагу панів, що аж на кількадесятім засіданні стрічають мене неприємні дотики через моїх панів функціонерів, і не було засідання, на яким не товклася б справа нашого персоналу, як Марко по пеклі. Прошу панів пригадати собі, скільки разів я сам лише приходив з всякими пропозиціями в справі підвищення іменвань, святочних даток і всяких інших неналежних і незаслужених навіть добродійств для тих моїх людей! Діялося це часто зі шкодою для інституції, коли при завзятій конкуренції годі було стягнути кінці з кінцями і коли підривалися фонди та обмежувався розподіл чистого зиску на кращі добродійні цілі, наприклад, на церкви, протипожежну охорону

і т. ін. По-друге, таким ризикованим викиданням народного, кривавого гроша псували ми тих наших паничів, яким ніколи не можна догодити і для яких хоч би навіть весь основний фонд розкинув, то ще не були б задоволені! Я, високоповажані панове, ночей недосипав, працював тут, як чорний віл, і коли часто зі шкодою для інституції видавав нігде в світі, в жодному іншому банку не практиковані суми, то робив те все в тій добрій вірі, що ану ж мої люди задовольняться вже раз і приложаться до видатнішої праці! Тим часом мої панове, на жаль, переконуються з кожним днем, що мій персонал, з незначним винятком кількох справді пильних працівників, які заслуговують на повагу, крайні нероби, ліньоху, набрід з низькими інстинктами!

Д-р Шуліківський говорив спересердя тремтячим голосом; запалювався, витягнув з актів на бічному столі конверт і показував по черзі членам ради.

— О, прошу! Тут у мене на всю «Народну силу» нема жодного, щоб заадресував порядно конверт! Три рази поправляв я, дер і давав переписувати, врешті сів і заадресував сам. І так все цілими днями і літами кожний найменший листок мушу провірити і поправити, інакше настав би такий нелад, що не було б рятунку. Шановний попередній промовець, згадуючи про персонал, мав, певно, на душі освічених, вишколених фахово людей, які зустрічаються по чужих інституціях, тим часом у нас справа мається зовсім інакше. Крім тих кількадесяти, які лише тимчасово тут працюють і яких не можна уважати за сталий персонал, решта набираються з учнів народних шкіл, колишніх дячків, вислужених капралів та недокінчених семінаристів і гімназистів! За кого ж тут ламати списи? Таких людей не повинні ми навіть брати поважно! На засідання Надзірної ради повинні впливати далеко важливіші справи, економічні проекти загального значення для нашого народу, а зі справами персоналу вже ми на наших дирекційних засіданнях стільки маємо клопоту, що не можемо дати ради. А втім, як і кожного засідання, так і нині, пригадую панам, що я стою тут на сторожі народного, кривавого майна і не можу допустити, щоб гайнувати його для легкодухів і неробів, а коли моє становище тут не дає запоруки доброго господарювання і панове відмовляють мені у своєму довір'ї в поведінці з персоналом, то я готовий кожної хвилини скінчити свою владу.

— Але ж, пане директоре, ми всі, ціла суспільність, весь народ, цінимо ваші заслуги і знаємо, що без вас не існувала б інституція! — перебив директор Любаска, а за ним інші потакнули головами.

Головний директор не перестав говорити, а д-р Розумовський встав і демонстративно вийшов з залу.

Д-р Шуліковський замовк, між присутніми запанувала ніякова мовчанка. Добродушний отець шамбелян Горлиця зітхнув і понюхав табіаки, гофрат Капелюш прокинувся і зсунув руку з обличчя. Покрутив головою, кашельнув і, сидючи, промовив старечим голосом:

— Мої поважані панове, я вислужив на державній службі повних сорок літ. Мої панове, як покінчив я правничі студії, позадавав з найкращим успіхом мої іспити, це було в 1855 році, то мав зарплати двадцять гульденів на місяць, платив за хороше харчування і квартиру вісім гульденів, справив кілька пар елегантних панталонів зі штруплями, кілька сурдутів, складав гроші і не можу зрозуміти, як нині такі неуки, такі дячки, що ледве читати-писати вміють, можуть мати тридцять дев'ять, сорок, а навіть п'ятдесят гульденів і можуть жадати більше, ніж на державній службі?

Радник Ревуха глянув на гофрата, потакнув головою і зажмурился знову очі.

Нарада скінчилася пізно ввечері. Під будинком «Народної сили» чекав Байда, а подалік, на розі вулиці, ще два делегати персоналу.

Байда був знайомий зі всіма членами ради, отже, тепер підійшов до радника Ревухи, який привітався з ним щиро, і вони почали розмову. Згодом, ніби між іншим, спитав Байда, про що говорилось на нараді і які прийняли рішення.

Радник став і задумався:

— Ага, так, так, щось радили там, але що це було, справді не пригадую собі. Тяплю лише, що радили, але того було так багато і так довго тягнулося, що чоловік ніяк не годен був запам'ятати собі.

Засмутився персонал, коли довідався, що Надзирна рада відкинула його просьбу. Дирекція оголосила в часописі звіт і відзначила постійний розвиток інституції. В іншому часописі з'явилася статейка про просьбу службовців «Народної сили», які перебувають у важкому

стані, далі повідомлялося, що член Надзірної ради д-р Розумовський жадав дискусії по кожному пункті просьби, але директор Шуліковський не допустив до того. Д-р Розумовський обурився цією дивною поведінкою директора і демонстративно вийшов з залу.

Дирекція оповістила про святкування ювілею, а бідаки склалися на поминальне богослуження за своїх кільканадцятьох покійних товаришів, що померли від сухот за десятилітнє існування «Народної сили». На мурах міста були розліплені траурні повідомлення. За день перед ювілейним святом вранці-рано сотня службовців стала, як один, в призначеній годині в церкві. Не спізнився ніхто. Жонаті прийшли з дружинами і дітьми.

До панахиди став сивоголовий шамбелян о. Горлиця з участю трьох священників. Почалася служба божа; заспівав власний хор, а коли залунала «Вічная», голови службовців похилилися на груди.

Того дня фотографувалися всі разом, опісля пішли на спільний обід. Під час обіду Байда виголосив промову. Говорив про покійних товаришів, працівників «Народної сили».

Того дня директор Шуліковський перший прийшов до канцелярії «Народної сили», побачив плакат на перегородці ліквідаторської і крикнув на Тарадая:

— Зараз зірви мені це і не сміти!

VIII

В сутінній кімнаті обідало кільканадцять службовців «Народної сили». Тут стояв пудний дерев'яний гамір без зв'язку, без суцільної думки, як взагалі між голодними і змученими людьми.

Скоропад сидів у кутку за столом. Після обіду схилився на спинку софи і дрімав. Як товариші розійшлися і гамір затих, він встав і взяв капелюх.

На розі вулиці стояла дівка, як обгризена кістка. На ній чорний кафтаник і спідниця зі срібним галуном. Той одяг був з похоронного фелона, вкраденого колишнім коханим. Тепер стояв цей розсадник хвороби на розі вулиці і не знав, куди йти, що робити з собою.

Другим хідником ішов червоний, дужий драб в старому, поламаному циліндрі, співав на все горло лише один склад якоїсь пісні і вимахував рукою. За ним сунула,

глумилася і свистала юрба дівтори, як горобці за яструбом.

Пияк щохвилини поправляв капелюх на голові. То насував занадто на чоло, то на потилицю. Все йому той капелюх заважав, не міг дати собі з ним ради. Боровся з темною силою, а вона опанувала його і не давала йти просто і спокійно, лише повертала назад і пхала вбік.

В куті ринку скупчився людський натовп. Якогось літнього панка напала стояча дригавка. Крутив головою, то ногою, то рукою і щохвилини ніби хотів тікати. Товста, ще не стара перекупка взялася під боки і примовляла з утіхою:

— О, так! А тепер та-ак! То за мою працю! Дурив мене сім літ, удавав бідного, ховав гроші і мешкав та годувався у мене задурно, а по коханках лазив! Тепер моя праця боками вилазить.

Підперла щоку, милувалася мукою старого і приказувала в такт:

— Дриг-дриг! Круть-верть, га-га-га! О, ладиться до кадрилі! Ідіть, Мацейова, до пари: він до вас також лазив, гі-гі-гі!

Поліцай тягнув п'яну повію до в'язниці. Візники реготалися на високих козлах.

— А виберіть там для неї м'яку дошку на нічліг. Тоту коло печі!

Стара жінка стояла на сходах сіней, молода — на хіднику і співала до старої:

— Це мама!? Така мама! Три роки до мене ані словом не обізветься! Чи тебе зацікавило? Чи заклало вуха, скажи, що я тобі зробила!? Скажи хоч одним словом! Може, язик тобі не зігнув, може, дохторі ще не вирізували?!

Мати дивилась понад голову доньки і мовчала, як скеля.

Площею ішов похорон.

Дитина бігла за домовиною, ламала ручки і заводила безперестанно:

— Мамунцю моя, вернися додому!

Скоропад зайшов у кав'ярню і сів збоку в тихому кутку. Змучений, роздратований, він перегортав машинально газети.

В одній газеті він побачив довжелезну статтю молодого критика, який вивчився на чужині і тепер з хистом

скаженого інквізитора края рідних поетів за те, що вони не творять так само, як Геббель. Не знав він ні мови, ні життя свого народу, розщибав собою з розпукою в мертвих, доктринерських сітях, як риба в саку, і через кожних кілька речень покликувався на засади критики і строгої науки, але робив-це так, ніби ставив страхопуда на церкві, і грозив молодому поетові судом, тюрмою, жандармом та поліцією.

В одній новинці розповідалось, що цариця Анна звеліла зробити гармати і дві мортири з криги, артилеристи вистрілили з них 6 разів—і канони не розтопилися.

В рекламах і оголошеннях він прочитав:

«Моя вода для лисих чудесна, навіть дерево проростає від неї волоссям!»

«Продам песика породи мопс. Вміє служити на двох лапках і держати в мордочці закурене цигаро».

«Хоче вийти заміж п'ятнадцятилітня панночка. Має шість класів і вміє грати на фортеп'яні. Бабуня».

Скоропад з досадою відкинув газети.

Він глянув на двох панків, що грали в більярд. За ними на вішалці два пальта з пакицепими капелюхами виглядали як вішалники. Панки домучили партію, поспиралися на буфет і навперейми ловили касирку в сильця хитрих мудрувань.

Раптом він почув голос Немирича:

— Невиліковний мрійник! Махаю на нього, аби перейшов у цей бік, а сват кліпає очима, як курка перед заходом сонця, дивиться і не бачить мене! О, і рука завжди розпалена, гаряча.

Закинув на вішалку капелюх з обвислими крисами, як вбитого чорного птаха, сів біля столика.

Скоропад подав Немиричеві тютюн.

— Я радий, що бачуся нині з тобою,— сказав він задумано.— Ми рідко сходимося, і я не знаю, чому це так...

— Я вже не раз хотів побути з тобою за стільки літ, і все через ту нашу тяжку працю годі зловити відповідну хвилину.

— Ні, Олегу, ми тому так мало сходимося, що я все в компанії, а ти блукаєш одинцем так, що мало тебе і видно.

Немирич помітив якийсь неспокій у товариша. Досі знав його як тихого, врівноваженого, дотепного,

— Знаєш, Олегу, я останнім часом якийсь сам не свій і не знаю, що діється зі мною. Відчуваю, що я дуже змінився...

Немирич відповів:

— Ні, я не сказав би цього. Ось ти більше працюєш, ніж я, а мені страшенно набридли ті відносини в «Народній силі».

— Кинь і не журися тим! Ти вибився вже на урядника, перебув більше, перебудеш менше.

— Знаєш, Олегу, я зовсім не втішився тим, що мене зробили урядником. Ти, як мій одинокий товариш зі шкільної парти, повинен повірити: я ще ніколи в житті не почував себе таким нещасливим, як з того часу, коли став урядником. Коли б я був дочекався цього вчасно, то ще сяк-так, але тепер, через десять років! Від того часу відкрилися мені очі і все стоїть на думці, чого дослужився я у своїй інституції за стільки літ!

В Скоропада на очах заблищали сльози, він вихопив швидко хустину і замовк. Немирич прихилив до нього голову і задумався. Скоропад витирав очі і говорив тремтячим голосом:

— Перед тим я не задумувався над своєю долею, а тепер бачу, що Шуліковський дуже скривдив мене. Якби я був уже такий цілком нездалий, без ніякої підготовки, то ще можна б з цим погодитись, але подумай лише, що я прийшов до «Народної сили» з «доброю банковою практикою, мав свідоцтво з бухгалтерії, інші люди оцінювали мою працю, дивувалися, коли я подякував їм за місце, і відраджували мені. Тим часом вбилося мені в голову, що Шуліковський мій давній знайомий і далекий свояк (ми разом були на квартирі у моєї тітки), він вчив мене навіть якийсь час, а в університеті був у такій біді, що тітка даром тримала його... І за що він наді мною стільки літ мстився? Я йому ніколи нічого злого не зробив. Буває не раз, що учень докучить старшому, образить, а тут, даю тобі слово,— я дуже щиро ставився до нього, йшов на кожний заклик, виконував йому все до найменших послуг. І за що він наді мною так помстився? Знаєш, я навіть не просив його за місце, аби він не думав, що хочу за рахунок тітки якоїсь вдячності або послуги, лише під час його відпустки на оголошений конкурс прийняв мене директор Моторний. Я навмисне не хотів лізти йому в очі, хоч він сам раз вітався зі мною в канцелярії і питав, чи я той самий,

якого він знав за студентських часів, розпитував про тітку і казав, що відвідає її.

— Може, він соромиться, що був бідаком. і якби не тітка, то не закінчив би навчання?

— Не знаю, не знаю. Я нікому не розповідав про це, тобі першому нині, і будь ласкавий заховати це в таємниці. Не тому, що я боюся, а просто з тієї причини, що інший не зрозумів би цього і готовий був би думати, що я маю якісь окремі вимоги до Шуліковського. Зрештою, це стара історія. Я лише одно пізнав тепер, що клямка за мною запала, я стратив десять літ даром і тепер не можу надіятися нічого. Досі я ще себе дурив, от, гадаю, він, може, подумав про те, що я не прийшов з голими руками, як дехто інший, може, пригадав собі, що я на протязі багатьох років гарував від рання до вечора по всіх відділах на двадцять ринських і потім, як фонди банку збільшаться, винагородить мене. Він мені це сам обіцяв не раз! Якби не обіцяв, то я був би забрався деінде, а тепер, коли згадаю, що змарнував стільки літ, здоров'я і силу тут стратив і вже нічого не можу надіятися, то така розпука огортає мене, що ради собі дати не можу.

Немирич нахилився до своїх колін і дивився спідлоба десь в далечінь. Його очі стали грізні, в голові шалів ураган. Немирич побілів, очі засвітилися фосфорично, він зітхнув і заговорив гострим шепотом:

— Сухотники, це, звичайно, характерні, кращі люди. Скільки їх у нас упало? Ти ведеш список небіжчиків від початку «Народної сили».

— Досі двадцять.

Немирич похитав задумливо головою.

— Двадцять молодих людей, з них ні один не окрасив свого життя чином. А зате кишені інших набиті блискучим металом.

Обидва товариші встали і вийшли з кав'ярні.

Скоропад держав руку Немирича.

— Порадь, що мені робити? Не вірю в ніщо, не маю ніякої релігії.

— А працювати годен?

— Годен.

— Жадай, щоб тобі за працю платили так, як заслуговуєш.

— Просьба не допоможе.

— Лиш жебраки просять. Робітник нехай жадає, коли ж не допоможе, нехай чинить опір, а коли і це не допоможе, то нехай бере зброю.

Скоропад похилив голову на груди.

— І в революцію не вірю, не маю сили... безсилий я...— А через хвилину відвернувся і додав сухо:— Радиш взяти зброю? Спробую...

Немирич при останніх словах Скоропада подав руку, обидва поцілувалися тричі, і кожний пішов своєю дорогою.

Скоропад прямував хідником. Кинув оком на свою тінь на паркані. Вона супроводжувала його в світлі, покидала в темряві, то падала на землю, і він ступав по ній.

Здалека чувся дзенькіт кайданів.

Скоропад став. Дзенькіт наближався до нього. Вулицею побіг пес і тягнув за собою довгий ланцюг. Вирвався з ланцюгом з неволі і вертався з нічної прогулянки в неволю.

Скоропад проходив коло огороженого саду і почув шелест. Став коло штахет. Вийшла сарна і висунула до нього голову. Шукав по кишнях, але не мав для неї нічого. Присів під штахетами й обняв її за шию. Далекі спогади з рідних лісів обсіли його роєм. По стількох літах на чужині це перше створіння прийшло само і пригорнулося до нього. Двоє приятелів зійшлися на чужині в неволі.

Скоропад заплакав гірко, сарна тихо тулила голівку до його розпаленого обличчя.

ІХ

Немирич ішов темною вулицею. Останні слова Скоропада зворушили його до глибини.

Потер холодні руки і став. У тіні нової будівлі мріла брила каменю в подобі красуні.

Сон відлетів. Розмова із Скоропадом не сходила з думки. Справді нещасливий чоловік. В серці Немирича забриніла товариська струна і неспокій, щоб той не зробив якої-небудь дурниці. Завернув у бічну вулицю, перетяв другу, третю, аж опинився на розі і зайшов у досить брудну кав'ярню. Під безпосереднім враженням розмови зі Скоропадом хотів зібрати думки, і це

повело його туди, де Скоропад любив пересиджувати часами. Сів у кутку і попросив подати каву. Офіціант приставив драбину до стіни і витирав ганчіркою велике дзеркало. Відбита постать в дзеркалі мавпувала кожний рух чоловіка, різниця була лише в тому, що все робила вона протилежною рукою. Його задуму перебив різкий сміх за стіною, потім здалося йому, що почув голос Скоропада. Підійшов до бічних дверей і став на порозі. В глибині кімнати сидів Скоропад, коло нього — дівчина легкої поведінки. Був посоловілий і похилений, вона — весела. Немирич кивнув до нього і взяв свій капелюх. Скоропад прийшов і сказав:

— Ти мене і тут знайшов?

Його голос був роздратований, в ньому пробивався жаль і закид.

Немирич піймав його за руку.

— Рушай звідси!

На вулиці не промовили ні слова. Немирич підвів товариша аж під двері його кімнати і сказав:

— Лягай зараз: мені здається, що ти дуже п'яний.

Скоропад вибухнув істеричним сміхом і замкнув за собою двері.

Трохи косі очі, горіхове кучеряве волосся, вус догори і підстрижена борідка — так виглядав Скоропад. Характерними для нього були дотепність і спокій. Під тим спокоєм ховалась гризота розчарованої жертви. Він задумувався останнім часом, мовчав на роботі, але любив шукати розради, аби відвести душу. Мав багато знайомих в інтелігентних колах, в поведінці завжди брала верх його вроджена чемність і товариське серце, тому називали його «щирий Мирон». Умів добре заграти в карти з таким спокоєм, що хоч і все програє, його рука не здригнеться ніколи. Любив причепуритися на танці і забавитись з товаришами при склянці. Походив з гербової шляхти, у його предків була деяка гіпохондрична манія, але він тримав себе в культурних межах і був свідомий честі і людської гідності. Ніхто не бачив його лютим, він нікого не образив, і ніхто його не міг образити. Мав громадянську свідомість, належав до народних товариств і присвячував їм вільні хвилини.

Поза тими рисами ніхто з його гурту нічого більше не добачав. Тим часом для психолога була це помітна одиниця. Нікого не зачепила цікавість, чому він все тяг-

нув до гурту і захоплювався в розмовах про ближчих і дальших людей звичайним тоном і звичайним сміхом над їх примхами та пригодами, але тільки в межах, відомих щонайменше одному товаришеві. В тих розмовах вмів він підглянути в людині такі риси, яких ніхто не помітив, і передавав їх з глибокою вірністю, але уникав осуду, оправдував його і боронив. А тим самим давав ключ до своєї душі. Товариші могли відчутти лиш його людяність, поза тим не догадувалися ні про що.

Тепер ходив вздовж своєї кімнати, врешті став перед стіною, завішаною фотографіями і картками, і губився в дрібницях. Тут і там дівоча голівка, тут і там дівочий лист.

Переглядав ряд свояків на стіні і шепнув:

— Рідня також не дала мені нічого, лиш гризоту.

Виникла думка, що цей світ — це лиш павутина, яка в'яже його, але зовсім не дає нічого, крім важкої праці.

Пішов до столу, витягнув звиток паперу для малювання і розгорнув на столі. Це була карта його роду від прадідів. Сам зладив її. Від головного пня розходилися вниз галузки, виведені старанно, кожна кінчалася іменем, прізвищем і датами. Родовід кінчився лінійкою з його підписом і роком народження. Переглядав по черзі предків чоловічої лінії. Прапрадід загинув у двобої, прадід кинувся в море, дід отруївся, батько пустив собі кулю.

Скоропад відхилився на кріслі і курих нервою. Чорні лінійки на папері творили перед ним тяжкі, тернові шляхи, якими пішли його предки. Це були, на його думку, лицарські, характерні постаті, визначалися силою духу і великим почуттям честі. Кожний думав, що міг здобути лиш гарне в житті, і кожний упав від людської кривди. Власною кров'ю окупили честь.

Читав крізь сльози історію батьків. Рід Скоропадів великий, але не було в ньому підлої людини. Як же він закінчить цю карту? Принижували його гідність перед тим, тепер Шуліковський вже десять літ принижує його гідність працею і стоптав найсвятішу людську струну.

Скоропад встав і знов почав ходити по кімнаті.

Змарнів. Очі стали похмурі і потупилися в тьмі безодні, мужня постава перемінилася в образ болю і розпуки.

«Ідеш лісом, нападе на тебе розбійник, уб'є — кінець.

Тут у білий день, під покровом прав, статутів, загальних зборів, підсувається злодійська рука, грабує тебе, топче твою людську гідність і робить з тебе на очах всіх — нікчемного черв'яка!»

Ходив по кімнаті і гарячково думав...

Наші батьки орють і сіють. В плузі і зерні їх життя. Цей рік поганий, на другий може бути урожай. У нас не буде ліпше, лиш так, як є, або й гірше. Ви можете жити надією, — в нас навіть надії нема. Боїтесь, аби вам вола пани за борги не забрали, аби корова не впала, аби дитина не вмерла, що вечорами розвеселяє душу, і на тім кінець. Корова є матір'ю дітям, робочий віл мовчазно тягне ярмо й оре переліг, — перед нами нема нічого.

Сидів на софі і дивився перед себе. Довкола тишина. Почув, що кості стерпли, і глянув на годинник. Була восьма година ранку.

«То я пересидів п'ять годин, і за той час не прийшла ніяка ідея? Чи я живу, чи сплю? Може, я мертвець, дух?»

Обстукував щиколоткою голову від скроні до чола. Напав на нього страх. В голові порожнеча. Заколело в грудях. Що за годину висмоктало кров з серця? Задушило в горлі.

«От маеш, і дихати нема чим!»

Бігав по хаті, ламав руки. Тіпало ним.

Сів коло стола, взяв родову карту і написав чорнилом побіч свого прізвища хрестик і останню дату.

Пішов до шафи. Взяв одяг, склав незвичайно старанно на кріслі, поклав зверху вишивану сорочку, а на ній карту.

«В цьому мене поховайте. М и р о н»

Картку приклав палицею, щоб продув не скинув. Взяв аркуш паперу і писав нервовим почерком:

«Високоповажані і дорогі товариші!

Прощайте! Дякую Вам за приязнь, яку мав у Вас, але на яку не заслужив. Даруйте мені те, що я зробив, але це не я, це Шуліковський».

Сльоза впала на лист. Скоропад кінчав:

*«Прошу Вас і молю, згадайте незлим, тихим словом.
Ваш щиролюблячий М и р о н»*

Заадресував лист до товаришів на адресу начальника Ришкунди. Після написав картку до Немирича:

*«Ти гадав, що я п'яний, а я взяв зброю!
Цілую тебе сердечно. Твій М и р о н»*

Вийняв з шухляди револьвер і сів на софу. Як сумлінний урядник, що перевіряє суму чисел, пересував двома пальцями лівої руки сталевий барабан і лічив порожні дірки зісподу:

— Раз, два, три, чотири...

В п'ятій був мідний патрон. Глянув по софі. Сидів насередині. Висунувся до лівого поруччя і кинув оком довкола себе, майже довкола ніг. На вулиці заторохтіли тяжкі вози і заглушили гамір. Відхилив швидко курок, притулив дуло до скроні.

Заіржав над ним дикий вереск, вдарила повінь дзвінків-свічок, залляла пекельним шумом, гарячою кров'ю.

Х

Сходами виходив прецляр. Сива борода, великий кіш на ремені через плече, тяжкі чоботи на ногах — оце по-стать «дзядзя», який десять літ щоденно приходив до «Народної сили». Поволі відчинилися двері, опісля показувалася голова, потім тягуче «Сла-а-а-ва Йсусу», і старий боком пропихався в канцелярію разом з кошом. Ішов по відділах, оглядався, чи нема директора, і на бажання добував з халяви плескату, зеленкувату плящину, витягав з удаваною напругою корок, врешті за шпарким цмоком язика корок вилітав, і старий наливав чарку, наслідуючи губами булькотання рідини. Вмів також дуже вірно наслідувати кувікання поросяти, кукурікання півня.

В гіпотечному відділі селянин підходив до референта і хотів поцілувати його руку. Старий відсувався з острахом, як рак, і говорив:

— Не-не-не кусай!

Взяв акти і пішов у ліквідаторську. Тут панував спокій, всі були заглиблені в роботу. Старий перегортав сторінки якоїсь книги і бурмотів:

— Сте-ня-ва — який це повіт!

— Стрий, — відповів касир, рахуючи гроші.

— Перемишль, — втрутився практикант Паляниця.

— Старе Місто, — бомкнув недбало ліквідатор Максим Сафат, не підводячи очей від паперів.

Референт глянув попад окуляри і показував по черзі на всіх трьох.

— Стрий, Перемишль, а там Старе Місто... Ге, це було ще за тих добрих, босняцьких часів. Тоді ще не вчили географії.

Касир і Сафат не зауважили злобної причіпки референта. Паляниця підвів голову, очі обох стрілися, старий зігнувся, щоб приховати усміх, і вхопив себе за ногу.

— Ов, щось мене коліно заболіло.

Паляниця пирскнув сміхом.

— Добридень! — залунав несподівано за плечима референта голос товстого панка.

Старий оглянувся прожогом, вхопив акти і втік мерщій з ліквідаторської.

Паляниця присів за перегородкою і душився від сміху.

Коло каси стояв селянин і представляв політику двох суміжних народів таким чином:

— Два воли в одному ярмі. Не дивляться на того, що їх батогом поганяє, лише сваряться між собою: «Ти білий!» — «А ти чорний!»

Писар Тягнибіда прийшов з актом до старого письменника Степана Ручая. Дивився, як той їв фрукти, і нарешті спитав:

— Чому не чистите яблук з лушпиння, а черешні їсте з кістками?

— Бо вони родяться враз з лушпинням і кістками.

— Чому ж горіхів не їсте з лушпинням?

— Е, бо то тверде!

— То потовчіть сокирою!

Хворий мудрагель не знав, що сказати на це, і, ні пришив ні прилатав, дав таку відповідь:

— На все є рада, лише на смерть нема.

В той час рознеслася вістка про самовбивство Скоропада і прибила всіх товаришів. Одні не вірили їй, інші поставали гуртками і розбирали причини.

Начальник Ришкунда пішов до мешкання Скоропада і застав його з простріленим черепом на софі. Коло нього були уже комісар поліції, лікар, Немирич, Ярвич, знайомий кравець і кілька цікавих. Комісар передав Ришкунді лист, він прочитав його і відповів спокійно, що зміст чисто особистий.

Прийшли слуги з міської трупарні і забрали небіжчика. З-під тяжких кованих чобіт гомонів глухий стук по сходах і давив груди присутніх.

Ришкунда показав лист лише кільком найстаршим товаришам і просив, щоб зміст зберегли в таємниці.

Директор Шуліковський викликав начальника до себе і натискав, щоб той показав йому лист, але він відповів, що не може цього зробити.

В неділю перед полуднем вулицею лікарень і похоронів ішли товариші і знайомі Скоропада. Збиралися на розі коло шпитальної каплиці недалеко цвинтаря. Відома всім дорога і місце. Стільки товаришів відпровадити звідси тих, що здалека від рідної сім'ї заблукали до цього передгробового готелю. В каплиці обступили Скоропада у відкритій домовині, шпитальний священник покропив тіло, слуги в чорному одязі накрили віко і вивнесли домовину на похоронний віз.

На цвинтарі за брамою зняли домовину. Два священники стали до прощального молебню.

В поганих книжках читаємо не раз, як під час похорону знатної людини розгулялася буря або пустився зливний дощ. Це штучна й невдала прикраса.

Але тепер стався тільки сліпий випадок і справив на присутніх глибоке враження.

Скорботна громада стояла тихо, товариші поглядали один на одного, в грудях снувався гострий біль, давила тупа тягота від терпких думок, по ліннях блукали хворобливі фарби, плечі, опущені вниз, доповнювали образ безрадної журби невільника.

Немирич водив диким поглядом по товаришах і ні в одному обличчі не знаходив здоров'я.

— Всі ми хворі, нещасні, приречені,— шептав він, а дзвони на цвинтарній брамі голосили: «Ро-біт-ни-ки! Не-віль-ни-ки!»

«Так! Так! Так!» — вибивало серце найбільшого дзвона...

Нараз над цвинтарем, над головами людей шарпнув несподівано двома могутніми вдарами грім, як постріл гармати, і покотився лиховісним гомоном по високому небозводі.

Раптом налягла могильна тиша. Потім заметушилися дерева. І через кілька хвилин знову настав спокій.

Після похорону, хоч це була неділя, всі службовці «Народної сили» поверталися до праці.

Директор покликав начальника і почав з ним розмову:

— Прошу вас, пане Ришкунда, поясніть вже мені те-

пер, що спонукало того чоловіка до самовбивства? Я здогадуся і підозріваю лише одно, що тут були якісь нечисті грошові справи. Небіжчик був скарбником театрального товариства і, як молода, недосвідчена і при тому легководушна людина, певно, зробив розтрату на кільканадцять тисяч, а коли опинився в безвихідному становищі — пальнув собі в лоб. Я розумію, коли ви з товариської солідарності не хочете допустити, щоб на покійника падала пляма, але, прошу вас, не забувайте, що, як начальник маніпуляційних відділів, ви стоїте на сторожі не лише праці підлеглих людей, а також їх моральної поведінки. Коли б це була яка-небудь любовна історія чи таємна хвороба, то ви не приховували б це від мене. Отже, видно, як на долоні, що тут сталося лише якесь брудне надужиття в грошових справах, і я, як директор фінансової інституції, не можу допустити тут ніяких таємниць. Я маю право і мушу жадати від вас пояснення.

Ришкунда відповів спокійно:

— Пане директоре, даю слово, що тут не була жодна нечиста грошова справа. Коли б там і знайшовся якийсь промах, то на таку суму, що небіжчик через свої широкі зносини з людьми, а зрештою навіть між товаришами міг би знайти допомогу і порятунок.

— Що ж, до чорта, пхнуло йому револьвер в руку!? Коли вже не хочете мені того листа показати, то передайте хоч його зміст!

— І це буде трудно, пане директоре... Зрештою, пан директор самі знають, що той чоловік щойно недавно був призначений урядником.

— Пане Ришкунда, це був найгірший працівник в «Народній силі», і я, роблячи його урядником, поступив проти свого переконання.

— В такому випадку треба було давно його звільнити, а не тримати десять літ в ранзі практиканта.

— Пане, я цього не міг зробити з простого милосердя, бо він ніде не дав би собі ради і був би загинув з голоду!

Ришкунда знизав плечима, директор Шуліковський зятагнувся цигаркою і перейшов через канцелярію, потім став напроти нього і глянув гостро олов'яними очима.

— Пане Ришкунда, як ваш начальник, наказую вам, щоб ви мені зараз той лист показали.

Ришкунда стояв непорушно, примружив очі і дивився на директора, хвилинку вагався, нарешті добув листа з бічної кишені і подав мовчки директорові.

Той став читати, а коли дійшов до слів: «Це не я, це Шуліковський»,— руки затремтіли, посинів, спазми схватили кліщами за горло, він зловив рукою поруччя крісла і простогнав:

— Це не... неправда!

Ришкунда взяв лист, вклонився і вийшов.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Практикант Паляниця, зиркнувши очима по кімнаті, висунув шухляду і почав крадькома читати лист:

Любий Микольцю!

Довідаюся про твоє здоров'я і прибутки. Я, богу дякувати, здорова, лише зуби болять. Будеш лихий, що мимо твого прохання пишу по-польськи, але вір: українське письмо так вишло мені з уживання, що коли б я написала лист, ти б розсміявся і кинув би його в куток. Але я вчуся тепер і, коли буду вміти добре, напишу по-українськи. Недобрий Микольцю міг мене навчити за цілий місяць, а не хотів, правда?

Мій золотий, лаеш, що я стала байдужа до тебе. За яку ж маєш мене? Чи взагалі належу до тих людей, що їм сорокато в голові, що раз кажуть це, завтра що іншого, і як погода у березні: раз сонце, а за хвилину падає сніг? Нехай мій Микольцю поправиться та веселіші листи пише, я не хочу, щоб він був сумтний. Дорога дитино, чому не хочеш поділитися зі мною, чому не виявиш, що допікає тобі, нехай разом з тобою терплю всяке горе.

Дорогий Микольцю, напиши мені хоч кілька слів. Коли читаю твої слова, здається, що я коло тебе. Ох, коби се скоро настало!

Не гнівайся, що я ще сорочки не вишила, але вір мені, що не могла. Невдовзі буде готова.

Напиши, чи вже цілком видужав, чи не кашляєш? Що поробляєш після обіду і вечорами?

Бажаю в одну мить бути біля тебе, дороге моє серце. Тужно мені тут, хоч весна сміється довкола. Гостей же нема, і так тут тихо і мирно, як я це люблю, тільки що ж мені з цього, коли мого найлюбішого Микольця нема? Приснився мені, коханий, як ти загравав з якоюсь панною на злість мені і тишився, що завдаєш мені болю, але це тільки сон, правда, серденько моє? Ти не вчинив би цього? Що було, те було, але тепер маю віру в твою благородність. Але де то Микольцю був цілу ніч після повернення від мене? Ой урвителю ти мій маленький!

Найлюбіший Микольцю, просиш, щоб прислала тобі пару левів, коли це не зробить мені ніяких прикрощів. Але ж з найбільшою охотою, коли тільки цим допомогти можу,— хто ж мені дорожчий на світі, як не ти? Посилаю тобі поки що десять левів, тому що стільки маю.

Ти жадав, щоб поступати з тобою цілком відверто і що третя людина нічого про це не буде знати, тому я вчиню по твоїй волі.

Ти не знаєш, що я вже сім років замужня... Так, так, дорогий Микольцю, тепер зрозумієш, чому я відмовляла не одному, що залицявся до мене. Дотепер таїла я це перед тобою, а що робила і писала, було під впливом чару любові. Нині, коли жадаєш відвертої поведінки, виявляю тобі все, як на святій сповіді, тим більше, що я якраз після сповіді прийшла, хоч ти це осуджуєш, я все ж у травні йду до сповіді, тому що травень — це свято для мене. Але до справи. Як виходила я заміж, не любила його зовсім, тільки вволила волю родичів і надіялася, що полюблю, а коли до цього не дійшло, зненавиділа його і покинула.

Так усе життя моє зламане. Родичі стали дорікати мені, і я пішла з дому. І ти також погубиш мене і будеш зневажати мене, як прочитаєш цей лист. Якби ти знав, що діється в моєму серці, то поспівчував би мені. Страшенно мучусь, що не можу знайти ні одної людини, яка б зуміла вгамувати мій біль. Тому не звіряюся ніколи перед ніким. Ти, мабуть, теж готовий подумати, що я збожеволіла, що так відверто розповідаю. Але знаю, що ти чесний і не насмієшся наді мною, не будеш глузувати, як це зробили б інші.

Грапляється мені добра нагода: маю виїхати з баронесою Бруницькою в її маєток. Жертвує мені 25 левів на місяць, отже, треба скористатися з цього.

А чи ти схочеш подати мені ще руку й залишитись далі доброзичливим приятелем?

Як дістану твоє письмо, буде воно мені нагадувати, що є одно серце, яке вміє достойно терпіти і вшанувати біль іншого, не насміятись, як ті люди-шайтани.

Микольцю любий, оце нашкрябала я стільки, що, певно, вдруге читати не станеш, але вибачай, не гнівайся,— стільки й мого на цім світі, коли хто пам'ятає про мене.

Прохаю тебе дуже, пали мої листи, бо там люди цікаві, а я не хочу, щоб ішли з рук до рук, як щоденник.

*Цілюю тебе багато разів, твої чорні оценьята, чоло та-
кож.*

Щиро тобі віддана М а н і к а»

На столик Паляниці сперся студент Листок і рахував свій заробіток. Був це утлий, блідий хлопець.

Паляниця дивився на його поморщене чоло, замислений вираз очей і сказав:

— Опиши мені свій душевний стан в ту хвилину, коли береш платню за місяць. Чи не охоплює тебе тоді лють на наших гнобителів?

Листок потер пальцями чоло і глянув на товариша смутними синіми очима.

— Гм, то ще питання, чи вони в чому винні? Тепер виходить з середніх шкіл хмара людей, готових лише до урядничого стану і до сталої плати... До самостійного становища, яке давало б молодій людині не лише незалежність, але й змогу створити якесь підприємство, аби і іншим дати заняття,— дуже мало. Коли десь знайдеться яка посада зі сталою платнею, туди збіжаться зараз сотні кандидатів, і вони, щоб здобути те «певне» місце, будуть шукати запоруки у всяких матадорів, будуть оббрихувати товаришів, щоб лиш дістатися до того нещасного, певного жолоба. А ті, від котрих залежить посада, не можуть обігнатися від влізливих претендентів і ділять те одно «певне» місце на кілька, розуміється, вже з меншою платнею. Тепер на ті посади вже з меншим доходом будуть старатися ті самі кандидати ще з більшим тиском як раніш. Чортівська лють і розпука огортає мене, коли я так мало заробляю, але своєї ненависті ні на кого не можу обернути, хіба лиш на себе, що я такий нездара вдався, що мушу залежати від ласки тих людей, які, як ти кажеш, визискують нас..

— Не жаль би мені,— продовжував Листок,— якби я був круглим бідаком, а то мій старий сидить на ґрунті, не темний, між іншим, хлоп, до того ж має покладну готівку, я одинак, а він ані руш не хоче зрозуміти, що то за «Народна сила». «Мое ж ти невтримання,— пише він до мене.— Доки ж я тобі буду гроші посилати!? І відки наберу їх врешті? Посилав, як був ти в школах чотирнадцять літ, тишився, що як підеш на свій хліб, то й мені допоможеш, а то вже три роки, відколи ти в тій «Народній силі», та все лиш кожного місяця по 15, а не раз і 20 ринських посилай і посилай, і кінця тому нема! Обіцяєш,

що там ті пани директори дадуть тобі більшу плату, але ні з тої плати, ні з тебе пожитку нема! Шкода, що посилав тебе до шкіл та й стільки витратив, що мав би нині з 20 волів та й не журився б нічим. Пишеш, що там у тій «Народній силі» не лише всі студенти, але навіть урядники бідують, так що батьки і тесті мусять їм постійно допомагати. Мені це не може поміститися в голові, щоб своє товариство, наша рідна українська інституція так кривдила дітей свого народу, що вони аж не мають що їсти, ні в що одягнутися. Скажи тим своїм панам директорам, нехай не чваняться великими прибутками, коли працівникам так мало платять. Не штука чванитися розвитком інституції, працівники якої не мають що їсти і обдирають своїх батьків. Нехай пани директори напишуть у звіті, скільки батьки докладають до вашої платні, то вийде цілком інший рахунок. Я сам прийняв би таких косарів чи молотильників, якби за мене хто інший половину, а хоч би й третину доплачував. Але це, відай, в тім річ, що ти не пильнуєш роботи. Як це може бути, аби такі люди, як ви, сиділи по кілька літ на 20 чи 30 ринських? Пишеш, що твоїй дирекції не залежить на студентах, бо вони вольні люди і перед ними відкритий світ, а я знов своїм розумом міркую, що народна інституція повинна думати про молодих людей, щоб вони кінчили науки і здобули між своїми хліб.

В таких умовах хіба скачи на голову з поверха! Таким директором і я міг би бути».

Листок пішов до свого відділу.

Наближалася третя година. Паляниця помітив, що старший урядник Хома Палій перейшов кілька разів через ліквідаторську, був сам не свій, і ніби хотів сказати щось йому. Палій «вифасував» останки своєї платні і журився. Вирахували йому всякі відрахування, внески і на фонд, і тепер нема навіть чим заплатити за квартиру, а дома жінка, троє дітей. Він з'явився знову біля віконця і моргнув на Паляницю. Той підійшов до нього.

— Може б, ви нині так на невеличку партійку?

Паляниця подумав і сказав:

— Нехай буде, але у кого?

— Я вже говорив з Жуковським, і він згодився прийняти нас у себе. Прийдете?

— Прийду.

Того дня не платив ніхто з них жодних видатків, а Палій сказав дружині, що не було ще виплати, і вийшов з дому.

Ввечері о 8-й годині всі троє сидять вже при столі. Умова: візо по 50 сотиків, подвійне биття і подвійне відбиття.

Гра йде весело, кожний щось говорить, показує, яку має карту, на що ішов, що могло прийти, і дивується, чому не було сподіваної карти.

Форанд кличе:

— 50 сотиків візо!

Роздав карти, обидва партнери ходять. Жуковський помітив, що Палій заглядає крадькома в його карти, і попереджує хрипким голосом:

— Пане Палій, не запускайте журавля!

— Одна крона «бесери»! — каже форанд.

Партнери дають 50 сотиків «блінд» і показують дві останні карти, потім самі дивляться на свої інші дві карти. Не дивляться відразу, але закривають двома першими і поволі витягують одну за другою — «чустують». Обидва додають «блінд». Перший після форанда виграє 1 крону, обидва додають.

— Два аси! — проголошує форанд.

— Маю! — кричать партнери.

Тепер питають обидва, що хто має? Перший кричить:

— Триста очок!

— Добре, — каже другий.

— Маю тільки триста!

— Також добре.

— Лише двадцять дев'ять!

— Бери гроші, — каже інший.

Настала невеличка пауза.

Форанд кричить:

— Іду з руки до два аси! — І не дописало.

Другий грач:

— А я на очко «кер»! — І приходиться дурна сімка.

Третій грач:

— А мені до двадцяти «пик» дописала дев'ятка.

— Viso Schnitt від півкрони!

— І крона «бессер»!

— Pass сліпо!

— Vorpass gesehen!

— Крону виграв.

— Стоїть!

— Скільки має форанд?

— Шляг графить таку карту! — закрив Палій.

Він все з першої руки дістає добрі перші дві карти і мусить доплачувати, але дві інші не «дописують», і він програє. Гроші переходять з рук до рук, раз цей, то той, то третій виграв.

За якийсь час Палій програв 20 крон, але перед 10-ю годиною мусить вийти і полагодити важливі справи, бо завтра має виїхати з ріднею у відпустку.

— Як мені лише добра зичите, то дозвольте, я за півгодини вернуся, і будемо дальше грати. Я програв і хочу відбитися.

Вибіг на вулицю, зустрів знайомого склепаря, але той не мав грошей при собі. Палій побіг до возного «Народної сили», але не застав його, тільки дружину.

— Пані Тарадаєва, змилуйтеся, дитина в мене захворіла, біжу до лікаря, забув дома гроші, сорок крон, завтра віддам.

Тарадаєва пішла до чемодана, понишпорила в білизні, добула два банкноти і дала Палієві. Той побіг засапаний з хати.

Гра йде далі. Зразу спокійно, потім першовіше. Виграна сума знов переходить з рук до рук, вкінці о 3-й ночі Палій програв 30 крон. Щоб відбитися, підвищує на форанді ставку на одну і дві крони, або дає «майзель» — дві або три крони, або, роздаючи карти, б'є, продає кожну карту.

В ході гри буває і таке, що всі забудуть, хто роздавав карти, а хто форанд.

Тепер форанд Жуковський, другий Паляниця, а Палій роздає карти. Він б'є першу карту Жуковського за 1 крону, а ті два додають, і другу за одну крону, перший додає, а другий кидає карту.

Форанд має досить високу карту і відбиває 2 крони, Палій, що роздавав карти, додає, форанд виграв 2 крони, і Палій додає. Паляниця проголосив «двадцять дев'ять», а Палій кричить:

— І я двадцять дев'ять, але я форанд! — і тягне гроші.

— Перепрошую, я форанд! — опирається Паляниця.

— Ні, я форанд! — перечить Палій. — Чи не так, пане Жуковський?

Жуковський погоджується і сліпо каже, що Палій. Але Паляниця не хоче відступити, бо інакше перестане грати, і вимагає, щоб від початку пригадати собі, як ішла гра, хто продавав і хто відбивав.

Остаточо погоджуються, що Паляниця, і той бере «цуг».

Згодом партнери змучилися так, що ледве розпізнають карти, звертають увагу, що вже пізній ранок і треба перед роботою хоч годинку поспати, але Палій просить продовжити гру на короткий час, може, він відіб'ється грохи. Через годину знову просить обох, аби не переставали грати, бо він тепер не має що робити. Руки його трясуться, очі перестрашені, чуприна наїжилася. Всі грають аж до білого дня.

Жуковський і Паляниця хочуть конче встати, щоб промити очі, піти на снідання і не спізнитися на роботу. Обидва виграли: Жуковський біля 30 крон, Паляниця коло 50, а Палій програв до 80 крон.

Палій втратив рівновагу, впав у розпач і почав виявляти свої приховані наміри.

— В мене лишилося з моїх дев'яноста крон всього дев'ять! З тим не можу нічого почати! Маю їхати з жінкою і дітьми у відпустку і потребую щонайменше сто двадцять крон!

Мав усіх 90 — розраховував ще на певну виграну суму, — ішов, як на дика.

— Порятуйте, позичте решту, хоч би під вексель.

Обидва доводять йому, що умова була для всіх однакова, і коли сліпе щастя хотіло, що цим разом вони виграли, то він не має права від них нічого вимагати ані вони обов'язку давати йому що-небудь. Могли обидва йому все програти і не робили б із-за того ніякої суперечки, а так їм оплатилася безсонна ніч.

Палій не хотів і чути цього, лиш ходив по хаті і заводив:

— Що я зробив! Що я зробив!? Ви забрали у мене всі гроші, заберіть і решту! — і кидав свої гроші на стіл.

Обидва заспокоюють його, щоб не викрикував і не робив скандалу в чужій хаті, але він на це глухий.

— Я потребую обов'язково сто двадцять крон! Ви забрали мої гроші, беріть і решту, або докладіть, нехай куплю собі револьвер... Троє дітей, четверте в дорозі. Голову відрубав би на порозі, як курчаті, коли-бо жаль і гріх!

Дуже велика різниця була між його мужнім голосом і справою, над якою вболівав. Міряв у повітрі поступово долонею вниз і говорив:

— Я роблюся перед жінкою от такий, а вона ще менша, я нижче, а вона ще нижче! Але не раз, як мені бахурі допечуть, то розперіую ремінь і б'ю, куди попаде! Жінка вмішається боронити, а я всіх загалом — винен чи не винен! Звертаю вашу увагу на становище. Остаточо не знаю, що сказала б на це дирекція...

Жуковський і Паляниця бачать, що по-доброму не переконають його, і починають ганьбити, що вони не діти, щоб дали себе настрашити грозьбами. Довше їм баритися з ним не можна, нехай іде додому, або залишать його в чужій хаті.

По дорозі Паляниця звертає увагу Жуковського, що таки треба ту справу полагодити якось мирно. Зрештою Жуковський лишив його в своїй хаті, і той може наробити скандалу. Сірома дійсно програв і опинився в прикрому становищі. Може б, дати йому щось в формі позички без векселя.

— Я дам тридцять крон, а ви — двадцять і нехай іде додому.

Обидва товариші **вертаються** і не бачать арашжера, бо той **встромив голову** з довгими патлами в умивальницю і м'явкає під носом.

Кажуть йому, що мусять якось покінчити нинішню забаву, а що він потребує тепер обов'язково грошей, можуть позичити йому 50 крон, так що буде мати зі своєю рештою коло 60 на видатки.

Палій хотів, щоб вони позичили йому ще з власної готівки до 120 крон, але ті здвигнули лиш плечима на таку дику пропозицію.

Палій обтрусився трохи, обтер лице рушником, перерахував гроші і обіцяв віддати в найкоротший час.

З тим обидва лишили його в хаті.

Перед полуднем подав возний касирові лист. Той пізнав, що лист був від котрогось з службовців «Народної сили». Прочитав, змінився на виду, але стояв спокійно, задумався на хвилинку, опісля зітхнув, глянув на годинник і вийшов до дальших відділів. По дорозі кількома словами півголосом запрошував кожного службовця на нараду до найдальшої кімнати. Через кілька хвилин зібралося до тридцяти службовців, і чекали всі вони з нетерпінням на повишу. Касир Володимир Березов-

ський тримав у руці лист і промовив зміненним від хвилювання і зворушеним голосом:

— Я, товариші, дістав щойно оцей лист, а що справа нагла, тому запросив вас сюди на нараду. Прошу слухати, я читаю:

«Високоповажаний пане касире, добродію!

Прошу дарувати мені, що осмілюся непокоїти Вас своїми справами, але змусила мене до того крайня біда і нужда.

Я опинився між молотом і ковадлом, між смертю і життям, перебуваю в отакому скрутному фінансовому становищі, що тільки доброзичливість високоповажаного пана касира і ласка вп. панів товаришів можуть врятувати мене, мою жінку і дітей від соромної вагибелі.

Знаючи серце і характер високоповажаного пана касира, як найстаршого нашого товариша, що своєю батьківською повагою і впливом врятував не одного чоловіка з біди, надіюсь, що цим разом і для мене високоповажаний пан касир не відмовлять своєї допомоги.

Буду за цю послугу вдячний до смерті.

Я не можу поїхати у відпустку, жінка хвора, за квартиру і борги не заплачено, а за душею нема крейцера.

Коли до 12-ї години не роздобуду 150 крон, пускаю собі кулю в лоб.

Точно о 12-й годині чекаю на розі ринку на вислід справи, від якої залежить моє життя або моя смерть.

Залишаюсь до гробу з високим поважанням,

*Х о м а П а л і й,
урядник «Народної сили»*

Паляниця моргнув на Жуковського, той сіпнув його потай за полу. Між присутніми настала прикра мовчанка, а після довгої паузи референт гіпотечного відділу сказав:

— Тут нема що радити: маємо свою урядничу касу, підпишемо всі, як тут ми є, декларацію на сто п'ятдесят крон, що кожний з нас погоджується, щоб йому відповідну частину стягли щомісяця з платні.

Всі товариші прийняли цю пропозицію.

Мокрий холодний день висів над землею.

У відділах «Народної сили» панував спокій. Службовці нишпорили сошно в актах і в своїх душах та снували мовчки, як тіні.

Паляниця після безсонної ночі похнюпився за купами актів й обгризав нігті. Водив спідлоба очима на Сафата і пильнував, аби той не вткнув йому якої-небудь роботи.

— Я вже досить натягнувся тут за дванадцять літ. Нехай хоч трохи спочину.

Втягнувся в себе і дрімав. Не прижмурював очей, вухо було настожене, перед носом розложений акт, під рукою перо й олівці. Рипнуть лиш двері з дирекції — він почне нипати завзято по листах і копіях.

— Що то є, що чоловік вночі не хоче спати, сидів би до рання, а тепер дав би дві крони, щоб тільки всунути-ся де в куток на сон.

Сидів у відділах днями і вечорами, мав забиту голову всякими правничими табулярними «шімлями», застошовував їх у своїх кореспонденціях, уважав їх за святий закон, в якому ані слова не можна змінити, знав напам'ять майже всіх боржників банку, і навіть числа, під якими були їх акти, вів зразково всякі рахунки в книгах, здав іспит з канцелярського діловодства і був найстаршим практикантом в «Народній силі». Багато молодших товаришів давно одержували вищу зарплату, тепер він був на черзі до урядника, чекав уже довго, його терпеливість переходила межу:

— Цікаво, що вони задумують зі мною? Доки гадають мучити мене на сорок ринських? Бодай вас...

Останнім часом вбився йому в голову юридичний термін до одного листа, Паляниця повторив його кілька разів, щоб не забути, опісля, коли вернувся з оберемком актів від дирекції, записав собі зараз з свіжої пам'яті на краю підкладки.

Тепер віддер картку і черкав:

«Евікція — евікція...»

— Що означає те слово?

Взяв перо і мазав свій підпис з додатком «Др.».

— Гм, як би то пасували до мого прізвища такі дві малі букви...

Закручував химерно «Д», причіплював до нього вгорі

мале «р» і повторював через коротенькі паузи: «Др. Паляниця...», «Др. Паляниця...».

— Пане Паляниця! — почув голос Шуліковського з порога дирекційної канцелярії.— Прошу вас!

Паляниця здригнувся, встав швидко і пішов до дирекції. Шуліковський стояв біля стола, тримаючи руку в кишені, і міряв спокійно Паляницю з ніг до голови. Потім спитав:

— Що ви там нині молотите?

— Закінчую заказ заборгованості.

Директор прошив його гострим поглядом, потім відвернувся і говорив сухо:

— Я тут, пане, маю клопіт з вами... Не можу сказати, щоб ви мені занедбувалися в роботі, письмо маєте досить добре, хоч заповільне, але висите мені на персональному виказі як найстарший практикант щодо літ служби, і я не знаю, що маю робити з вами. Підвищити вам посаду, призначити вас урядником, ще не можу, бо ви замолоді і не знали б, що з тими грішми зробити. Ви прийшли до «Народної сили» щось в чотирнадцять чи п'ятнадцять років, просто з шкільної лави, з четвертого класу гімназії, а я тут, пане, маю старших від вас, з більшою освітою, студентів, і не можу їх через вас підвищити, щоб панове не робили мені закиду, що поступаю несправедливо з вами.

Директор замовк на хвилинку і задумався, опісля говорив далі:

— Але щоб з тієї справи виплисти якось на чисту воду, то зробимо так: ви присядьте, складіть іспит з державної бухгалтерії, опісля я на тій підставі міг би вас призначити урядником.

В Паляницю після цих слів ніби грім вдарив. Кров застигла в ньому, в очах потемніло, він зблід і, не відповівши нічого, вийшов з дирекційної канцелярії. Поволікся, як підвіяний, на своє місце. Гіркота пекла в горлі, сльози стали в очах, руки тремтіли, він гриз нетерпеливо нігті.

Приготовлення до такого іспиту триває півроку і за нього треба заплатити, наука суха, заплутана, зрештою, він 12 літ тому ледве перемучив IV клас гімназії і за той час цілком відвик від книжки. В тому б півбіди було, але те жало злоби, крайньої несправедливості і темної помсти, яку, на його думку, Шуліковський так спокійно й обмірковано націлив у саме серце, аж підкидало ним.

По-перше, той іспит, на його думку, був для діловодства в «Народній силі» непотрібний, по-друге, Шуліковський призначив уже молодших товаришів урядниками, які ледве кілька літ тут працюють і не мають того іспиту, по-третє, навчання в торговельній академії уже закінчується. Паляниця вже не може записатися, ані приготуватися до приватного іспиту, лише мусить чекати аж до осені, до нового набору, а тим самим, замість призначення тепер, може бути призначеним аж через рік, і то лиш з умовою, коли здасть той іспит.

— І чому ж мені раніше не сказав, що йому того проклятого іспиту треба буде?

Розпука Паляниці не мала краю. Він проти своєї вдачі почав лаятись, врешті сказав Сафатові, що захворів, і вийшов з відділу.

Порився в кишені — мав кілька позичених крон.

Обминав ресторани, не вступав до них ніколи, бо йому, селянському синові, здавалося, що там лише великі пани бувають, все дороге, і він не знатиме, де сісти.

Опинившись на передмісті, помітив шинок «Під співучою рибою» і повернув до нього. Оглянувся, чи треба скинути капелюх, і став біля буфета. Його обдав міцний запах квасу і горілки.

Присадкуватий шинкар в шапці, що нагадувала ярмулку, нахилився до нього.

— Прошу міцної горілки,— відповів сухим голосом.

Шинкар глянув ще раз на нього і налив чарку.

— Може, щось закусите?

Підбадьорений цим, Паляниця пішов до другої кімнати. Тут була сутінь, два шевці грали в більярд, в однім кутку сидів жовнір з дівкою біля склянки пива, в другому хрипів грамофон, коло нього м'явкала кішка, в трубі спало кошеня.

Шинкар совався, згорбившись, поли звисали до колін, сурдут на хребті підсунувся вгору, штани обвисли, як порожній міх. З'явилася жінка шинкаря, як перев'язаний сальцесон, коло неї стояв товстий згінник. Люди часто бувають схожі до звірів, птахів і навіть до предметів. Шинкар нагадував старий самовар, згінник був схожий до скарбонки. Донька шинкаря в червоній блузці і чорному фартушку виглядала як здохла фока. Плечі і груди ширші від клубів, на ногах криві забруднені черевики, як гніздо кані.

Фонограф хрипів марш, донька шинкаря підтрясала

рукою в кишені фартушка і дзенькотіла до такту грішми.

Паляниця сидів посоловілий. Шинкарка поклала нову пластинку. Він вслухався до пискливого голосу невідомої співачки, намагався розібрати слова, але не міг. Шинкарка стояла бездушна коло фонографа, довбалась пальцем в зубах і крутила корбу. Паляниця розсівався в неясних думках, безносі голоси з грамофона виводили хорівід мерців довкола нього. Поволі почав привикати до шинку, грамофона з кошеним, до шинкарки з канячим гніздом на голові. Пригадалася приповідка: «В біді чорт мухи жере». В голові почало морочитися, шинкар приніс свіжу чарку.

Надвечір Паляниця відчув, що з ним погано. Він не звик до алкоголю, мав слабу голову, і коли пустився до дверей, то пішов затоки на полицю з пляшками, повернувшись її шкереберть через буфет на землю.

Зчинився ляскіт, дзенькіт, крик, рейвах, метушня. До гамору приєдналася вулиця і два поліцаї. Паляниця прочунав в інспекції. Комісар був того погляду, що тут також вина шинкаря, який не повинен був давати стільки напоїв гостеві, коли бачив, що той вже п'яний. Але щоб справу полагодити на обидва боки мирно і щоб не дійшла чутка до відома дирекції «Народної сили», оцінено шкоду в 200 крон, і ту суму мав Паляниця виплатити за тиждень. Він взяв позичку в касі персоналу і заглушив лихо. Але на його голову впав новий клопіт з боргами.

IV

З того часу Паляниця змінився. Став задуманий, почав напиватися і занедбувати службу. Майже щодня спізнювався або й зовсім не приходив до відділу. Його гарний, здоровий вигляд потемнів, лице набирало цегляної фарби, недавно ще чистий одяг і білизна ставали чимраз більше занедбані. Була це колись врівноважена, спокійна вдача, тепер мовчав він цілими днями, впадав у смуток і журбу, робив помилки і в'яв на очах.

У вільну хвилинку зіпреться на стіл, вдає, що записує щось в актах, а тим часом його думки далеко, він пробує складати вірші:

Ой візьму я рушницю, на серце положу,
Життя мое сумне навіки скорочу.

Нехай мене сховають в чорну домовину
Та й заплачуть за мною, що так марно гину.

Годі мені жити, в біді потерпати,
Нема щастя, нема долі, треба умирати.
На калині понад гробом хай ворон закриче,
Та ще мати-сиротина хай гірко заплаче.

Ой гаю зелений,
в три ряди саджений,
пішов би тобою —
боюся розбою.

Гонять мене мої думи і вночі і в днину,
Тяжко мені, тяжко жити, від журби я згину.

Після 12 років служби директор Шулікковський відправив Паляницю з нічим, і він, як спокійно прийшов, так непомітно відійшов. На товаришів не зробило це майже ніякого враження. Вони були прибиті своїми клопотами, зіпсовані умовами, бездушні, деякі довідалися про долю товариша аж через місяць, інші, з дальших відділів, не знали навіть нічого.

Молода людина, викинута на великоміський брук, тулилася у сторожа, який прийняв Паляницю з милосердя. Він зоробляв переписуванням рукописів, але та робота приносила малий прибуток. У сторожа в хаті мало було місця та спокою і багато дітей. Паляниця з журби і недоїдання підупадав здоров'ям. Шукав нового місця, але його нелегко було знайти. Тим часом одяг, білизна і взуття подерлися, і на тютюн не стало гроща. В таких невідрадних умовах снував він по вулицях міста.

— Сорочки не маю, така полатана, що ледь тримається купи. Далі все облетить з мене, і буду світити голим тілом,— говорив сам собі.

Ішов мимо будинку, в якому мешкав один з його гімназичних товаришів. Був то син багатих батьків, сидів у місті, пильнував навчання і діставав від батька все утримання.

Паляниця зайшов мимохідь до товариша. Цей привітав його звичайно, але перепросив, що лишає його на кілька хвилин самого і незабаром вернеться.

Паляниця проходжувався по кімнаті, переглядав картини на стіні. Йому кинулась у вічі велика різниця між культурною обстановкою товариша і його власною конурою, і це ще більше посилило його відчуття бід та сірої боротьби без надії на краще майбутнє. Глянув на чисту постіль, і серце забилося в грудях. З-під подушки виднівся край рукава нічної сорочки. Паляниця підсту-

пив до ліжка, і тут таємна пружина пхнула його всією силою.

Вихопив сорочку з-під подушки і сховав швидко під жилет. Руки тряслися, на чолі виступила холодна роса, в снігах почувся стук і голоси. Паляниця охляв. Двері відчинилися, і, заки він міг оглянутися, чи не виглядає з-під жилета рукав сорочки і чи гудзики застебнуті, до кімнати зайшов товариш зі своєю сестрою.

— А, гарно, пане Паляниця! Зайти до Влодка й ні словечком не спитати за мене! Як ся маєте!? Що чувати!? Чому не відвідаєте нас коли на селі? Такий добрий і веселий з вас чоловік був, і так закопали себе тут, що й чутки про вас нема!

— Що з тобою!? — спитав товариш.— Я хотів зробити несподіванку для тебе, а ти, чи мені лиш здається, чи дійсно поблід і дрижиш?

— Я... я... хворий, так, мені щось не... недобре — мушу йти,— мое поважання.

Опинився на вулиці й втікав.

«Злодій»,— шепнув у ньому голос.

Ноги вгиналися, сором пік його огнем, чув страшну втому й обминав швидко людей, щоб не впасти серед дороги.

Забіг до свого будинку, звідси краєм подвір'я в комірку, затягнув засув і сів на землю. Згодом охолов, оглянув жилет і всього себе. Жилет віддутий зверху, і на середині не встиг застебнути гудзика, але рукав не звисає... може, не помітили... А може, по дорозі позапинався і поправив жилет на собі? Не міг пригадати. Старався переконати себе, що ніхто не спостеріг вкраденої сорочки. Але його поведінка може навести їх на слід. Він не може голосу добути з себе. Бомкнув ні се ні те, як з-під землі, і втік. На ніч товариш схоче передягтися, загляне під подушку і натрапить на слід. Чи поправив хоч подушку на місце? Не пригадує.

Витягнув сорочку з-під жилета. Була майже нова, з гарного полотна, позначена двома буквами.

Жбурнув нею в куток, вивернувся на землю, головою під стіну, і бив себе в обличчя.

V

В пів 8-ї ранку директор д-р Шуліковський проходив через усі відділи «Народної сили». Службовці, практиканти і писарі вставали, як в школі на прихід професора,

директор приглядався, кого при столику нема, слідкував, що хто робить, чим займається, запитував про стан робіт, давав вказівки, доручення, і коли в якому-небудь відділі праця не була закінчена, переводив допоміжні сили туди, де було ще багато роботи. Таким чином, мав завжди ясну уяву про всю злагоджену машину і знав, що той чи той о годині і хвилині тій і тій скінчить свою роботу і, щоб не дармував, має йти на допомогу в інший відділ. Не вірив нікому і сам на власні очі мусив прослідкувати всяку справу.

На ту пору перед 9-ю годиною уважав кожний з працівників, щоб не спізнитися і сидіти біля свого столика, бо всяка, хоч би найменша неточність дратувала директора. Він озлоблявся і пам'ятав найменший поступок довгі літа. Крім того, була в експедиторській т. зв. «чорна книга», в яку вписувалися всі по приході на роботу, а опісля ту книгу забирав касир і передавав її директорові.

Тягнибіда корчився біля столика і перед 9-ю не міг вийти за потребою. Черепок боявся випити ковток криничної води «проти сухот», щоб директор не помітив під час переходу і не подумав, що він зранку закроплюється оковитою. Деркач не міг закурити цигар і поговорити дещо з Черепком. Всі полегшено зітхали, коли д-р Шуліковський відходив з відділів.

В передпокої Тарадай, зламавшись в поясі, сказав: «Цілую руки». Директор муркнув під ніс і пішов у свою канцелярію. Роздягнувся, протер руки і кинув оком на купи справ і листів з вчорашньої пошти. Глянув на термометр біля вікна і натиснув на кнопку дзвінка. Тарадай вибалушив порцелянові очі, як кепський чорт. Директор визвірився на нього.

— Чого летиш, ніби тобі хто жару насипав?! Не кажу тобі дряпатися по дахах, але запалити в печі — це хіба велика штука? Тим часом тут одного дня гаряче, як у лазні, а на другий — холодно, як у псарні!

За дверима почувся глибокий задушливий кашель старого письменника Степана Ручая. Він вів кореспонденцію з філіями банку. Директор наказав йому приходити по роботі. Старий чекав у передпокої на продувах, кашляв, корчився. Директор тим часом кликав і перепускав молодших службовців. Ручая морозило, його безустанний кашель долітав до найдальших відділів. На-

решті старий постукав і ввійшов у канцелярію. Блідий, змарнілий, похилений, він набирав повітря в роздуті, змучені легені, хитав головою і просив гробовим голосом:

— Пане директоре, я вже майже годину чекаю тут даром щоденно, нині навіть більше.

Шуліковський гримнув кулаком об стіл.

— Пане Ручай, прошу мені не перебивати! Видите, що я тут не дармую! Всіх чей же панів не перепущу за п'ять хвилин і сам не розірвуся на сто частин. Я знаю, що ви тут чекаєте, чую ваш кашель, але видите, що я не сиджу з складеними руками, тільки даю пояснення панові Макамові!

Ручай вклонився, вийшов скулений з канцелярії і грав далі всією напругою горла і грудей.

Макам вийшов з актами. Шуліковський подзвонив Тарадаєві, який ввійшов тепер поважно, поволі.

— Тягнешся, як смола! — крикнув директор. — Поклич мені сюди пана Байрака.

Надійшов Байрак, прозваний всіма Машиною.

— Мій пане, коли трачу з вами дві години на вияснення, то не на те, щоб ви мені потім списали живцем кожне слово, як фонограф, лише даю вам акти з письмами від сторін, аби ви мали все під руками і кожну справу перевірили докладно. Треба самостійно думати, пане Байрак... Прошу вас, візьміть ті листи і перепишіть ще раз так, як я поправив. Стійте, чого боїтеся і вже втікаєте від мене?.. Маєте тут ще кілька коротеньких листів зі звичайним повідомленням до членів. Це мусить нині піти, бо завтра неділя, і я не можу тут маринувати у себе невиконаних робіт за весь тиждень. По дорозі покличте мені сюди пана Ручая, а возному скажіть, нехай закличе пана Ярвича.

Ввійшов Ручай. Директор переглядав його останні кореспонденції. За хвилину вбіг Тарадай і сказав, що Ярвич вийшов.

— Вже зв'язвся? — муркнув Шуліковський під ніс.

— Що ви тут понаписували, пане Ручай!? Таж говорив я вам ясно, як на лопаті, а ви побаламутили всі справи так, що сам дідько зламає ноги.

Старий письменник набирав повітря в перемучені легені і кліпав очима поза ясними окулярами.

— Прошу пана директора, я думав...

Шуліковський перебив з роздратованим усміхом:

— Але ж, мій пане, ви не маєте про що думати! Я тут є для того, щоб думати за вас всіх, а ви маєте робити те, що вам кажуть! Перепишіть, добродію, ще раз цей лист. Розпука з тими моїми людьми!

Ручай вклонився і вийшов.

Постукавши в двері, ввійшов судовий возний з довгими палітурками під пахвою. Шморгнув ногою і став покірно біля порога. Директор глипнув спідлоба на нього і перекидав далі листи й акти. Згодом підняв голову і спитав:

— Що там?

Возний подав повістку Шуліковському як свідкові.

Директор пробіг очима повістку і вибухнув криком:

— Що там ті ваші пани — не мають роботи і бавляться якимись повістками!? Я тут не маю часу на дурниці! На моїй голові спочиває мільйонна крайова інституція! Я не розпоряджаюсь собою ані своїм часом, щоб смердіти з закладеними руками за зеленим столиком, підписувати повістки, волочитися по сніданках і брати плату задурно! Нехай мені тут не перешкоджають панове радники в службі і нехай не стражають штрафами і гривнами, бо я тут більший пан, ніж там перший-ліпший радник у тебе! Забери собі те письмо і скажи там своїм панам, що коли не вміють писати до мене як директора інституції, то нехай прийдуть до мене, тут їх мій перший-ліпший писар навчить, як належить писати!

Директор кинув повістку на землю, возний підняв швидко і втік, наляканий, з канцелярії.

Вбіг Тарадай. Директор махнув люто рукою і тим махом, як вихором, викинув його за двері.

В 11-й годині перекусив трохи шинки з булкою, потягнув ковток вина з плящини, закурив гостру цигарку і сів до дальшого урядування. Перед ним лежали купи листів з поодиноких відділів до різних сторін. Ті листи переглянули вже начальники відділів і старші урядники, що мали нагляд над молодшими, але він не довіряв їм і перечитував уважно кожний лист зокрема і кожну картку до подробиць. В одному листі стояло:

«Ми придержуємося загальних розцінок майна, тим часом вартість поодиноких предметів дуже зависока, і ми сумніваємося, чи така дорога обстановка може бути у звичайного господаря».

Шуліковський додав після останнього слова: «на селі».

Поправляв, перекреслював нервово, бісився і воркотів під носом:

— Пся кров! До сто чортів! Дурень! Туман! Товариша незаганяна!..

З бічного кабінету виставив лисину директор Любаска.

— Не міг би я вам, пане директоре, в чому-небудь допомогти?

Кожне слово вимовив він ядерно, чисто, ніби вичитав з книжки.

— Прошу дуже, пане товаришу! — відповів швидко Шуліковський і подав йому жмут кореспонденцій.

— Я вже переглянув трохи, але маю тут більш важливі справи.

Любаска сів коло великого стола, наклав окуляри і збирався до роботи — поволі, уважно, статечно, як це годилося старшій, вченій і заслуженій людині. Дочитував фатальне речення:

«Ми сумніваємося, чи така дорога обстановка може бути у звичайного господаря», — тут Шуліковський дописав уже карлючками: «на селі», а Любаска взяв перо і додав ще: «в хаті».

Провіряв олівцем розклад частин виплати. Зверху виписана позичкова сума 800 крон, нижче розділена вона на піврічні частини. Любаска вичислив на окремії картці 6 процентів від 800 крон, заглянув у розклад, аж там той процент менший, а при дальших частинах ще менший! Помилка? Любаска притулив руку до уст і повів оком на Шуліковського. Той саме перевіряв рахунок за плювальниці для відділів, який переглянув уже секретар і начальник маніпуляційних відділів. Сердився, перекреслював сотики і заокруглював суму на крони. Любасці ніяк було йому перебивати, він взяв розклад і виїшов до ліквідаторської. Став коло віконця і сказав:

— Пане Сафат, я рахую, рахую і ніяк не можу тут порахувати, звідки у вас той процент береться і чому він все менший?

Сафат встав і пояснював:

— Тому, прошу пана директора, менший процент, бо від чимраз меншого капіталу. Боржник з кожним внес-

ком платить не лише проценти, але сплачує також частину боргу.

Директор Любаска задумався, врешті сказав:

— Добре, але чому ж моє обчислення зразу ж при першому внеску відрізняється від вашого?

— Бо перший процент відчислили ми вже зразу при виплаті.

— Ага, так, тепер вже розумію!

Плани сплат робилися в двох примірниках: один копіювальним чорнилом, і він ішов до боржника, другий — звичайним, і той зберігався в актах, і опісля при оплатах викреслювались на ньому відповідні внески.

Надійшов студент Листок, вклонився і став на середині канцелярії.

— Що там скажете, пане Листок?

— Прошу пана директора, я прийшов просити поради, що маю робити з собою.

Директор встав і слухав мовчки молодого чоловіка, а той говорив далі:

— Я в «Народній силі» вже третій рік працюю на одній і тій самій платні, не можу більше нічого дослужитися і не знаю, що маю далі робити,— чи залишитися, чи шукати іншого хліба?

Директор усміхнувся.

— Як же я можу вам тут порадити, коли ви самі не знаєте, що маєте робити?

— Прошу пана директора, я не годен вижити зі своєї платні.

— Не вмієте ощадно жити, пане,— втрутився директор Любаска.— Як я був студентом, заробляв з лекцій п'ятнадцять левів на місяць.

Шуліковський спитав:

— Чому ж інші студенти, ваші товариші, можуть вижити?

Листок хотів сказати, що вони дістають більшу допомогу від батьків, але директор говорив далі:

— Ви хибно розумієте ціль «Народної сили», пане Листок. Вона не має наміру давати вигідні посади з міністерською платнею для панів студентів, тільки передовсім мусить дбати про своїх членів та розвиток менших економічних інституцій на провінції. Для нашої роботи не потрібно мені тут жодної філософії ні патентованих людей, лише простих волів, що вміють читати,

писати і трохи рахувати. А що приймаємо сюди також панів студентів, то це лиш з простої гуманної причини, щоб молодим людям, синам незможних батьків, дати допомогу на час їх навчання, щоб не марнували літ по провінціальних установах чи канцеляріях, лише могли користатися з викладів і здавати іспити. Тому дивно мені, пане Листок, що, замість бути вдячним нашій інституції за її добродійство, висловлюєте претензії до неї.

Листок пішов похнюпившись. Після нього увійшов писар Деркач, почервонів, почав скаржитися тремтячим голосом, слова застрягали в горлі:

— Прошу пана директора, я тут вже вісім літ гарую, і не годен ради собі дати з тієї малої платні, і не знаю, що маю робити.

Директор глянув на нього гостро і відповів твердо:

— Ви, пане, хіба найменше претензій можете мати. Працівник з вас повільний, тому два роки над складанням не цілої сотки чеків прогайнували ви півмісяця і то помилково по азбуці склали, майже не навчається, а бажаєте багато.

— Прошу пана директора, я за весь час моєї служби ще ні одного дня не пропустив і ані на один день відпустки не мав.

Директор розлютився:

— Пане Деркач, як ви можете мені тут говорити такі речі! Таж скільки лише свят в році! Різдвяні, великодні, зелені! Всі панове беруть відпустки на два, три, чотири і більше днів, лише ви не брали!?

— Ні, прошу пана директора, я не брав.

— Але ж, мій пане! Що ви мені тут говорите, коли я сам пам'ятаю, що раз звільнялися ви щось на кілька, здається, днів!

— Так, лише один раз на два дні, на похорон батька.

— Отже, такі мали ви відпустку,— втрутився директор Любаска,— а тут хвилину тому ви казали, що ні одного дня не мали!

Деркач хотів ще щось сказати, але Любаска розкинувся у фотелі, гомонів сміхом, махав рукою у повітрі, а коли висміявся гаразд, споважнів і говорив спокійно:

— Ні, пане Деркач, не майте до мене фальшивого жалю; я звернув лише увагу на те, що ви самі тут казали.

Шуліковський говорив далі своє:

— Вас тут, пане Деркач, ніхто за полу силоміць не тримає, я вам можу кожної хвилини дати відпустку раз і назавжди.

Сльози стиснули горло молодого чоловіка, він вклонився і вийшов.

За ним з'явився старший урядник Лев Юдейський.

— Прошу пана директора, я дістав телеграму, що моя мати смертельно хвора і бажає, щоб я зараз поїхав до неї.

Директор усміхнувся і зробив здивований вигляд.

— Що ж ви, пане, допоможете матері? Там пере-довсім треба лікаря, а коли лікар не дасть ради, то ви там ні до чого. Зрештою, щоб не думали, що я не хочу вас пустити, то прошу, їдьте, але повертайтеся скоро, бо я не маю ким вас замінити.

Потім прийшов рахунковий урядник Зіновій Стешин і просив дати відпустку, щоб підлікуватись.

— Не можу вас, мій пане, пустити. Тепер більше праці, і я сам збираюсь іти у відпустку, отже, двоє нас не можуть одночасно лишати «Народну силу», бо намножаться багато різних справ, і потім ми не дали б ради.

Стешин перший раз довідався, що з нього така знатна особа, що стоїть парівні з самим директором, цим паном життя і смерті. Не вірив в ці слова, але схопили вони його за душу так, що вже хотів іти, коли директор тицьнув йому в руку кілька додаткових робіт і сказав:

— Досить добре виглядаєте останнім часом, пане Стешин. Взятися до праці, і це виходить вам на здоров'я. Я також, коли лише почуваю себе нездоровим, беруся ревніше до праці і так себе лікую... Візьміться, пане, нині до цих паперів так, щоб я завтра рано міг їх ще переглянути і вислати. Можете йти тепер на обід, а потім вечором, але ні, може, не змолотите всього, то посидьте трохи вночі. Тут ось на цій софі зможете переночувати. Тарадай дасть вам подушку, ковдру і постелить.

Настала друга черга відпусток, отже, після Стешина прийшов Жуковський.

— Прошу пана директора, я прийшов довідатися, як світла дирекція зволила полагодити моє прохання про відпустку на лікування.

— Ви подали якесь прохання? — спитав Шуліковський.

— Так, прошу, вже тому місяць.

— Я нічого собі не пригадую. Багатий сьогодні день на ті відпустки: найліпше розпустити всіх панів на чотири вітри і завісити буду на кілок! Пане, це не гімназія!

— Прошу пана директора, я від самого початку ще не мав відпустки, я до свого подання додав лікарське посвідчення.

— Пане Жуковський, для мене лікарське посвідчення не має ніякої вартості! Я можу принести вам посвідчення від самого протомедика, що у мене хибує одна нога! Зрештою, я ще розгляну, як ви там стоїте зі своєю роботою, і потім дам вам знати. Попросіть до мене по дорозі пана Макама.

Через кілька хвилин прийшов Макама. Вклонився, підняв брови вгору, витріщив очі і дивився на директора.

— Ви без потреби, пане Макама, додали лікарське посвідчення, я сам бачу, що ви нездорові. На тій підставі дирекція задовольняє ваше прохання і дає вам відпустку на чотири тижні. Передайте там роботу панові Зозулі і можете нині їхати.— Директор подав руку: — Вертайте здорові!

Стало тихо в дирекційній канцелярії. Чути було тільки поважне тикання годинника в скляній шафці.

Любаска відкашлянув і спитав:

— Чи багато їх цього року дістало відпустку?

Шуліковський відповів:

— У порівнянні з попередніми роками значно більше.

— Чи є, може, такі, що зовсім не просили?

— Є кількох. Це, головним чином, ті негідники, що провинилися чим-небудь. Між ними є один, який, видно, поставив собі засаду: не просити нас ні про що. Була б це добра прикмета, і коли б таких більше, то було б менше клопоту, але в тому випадку, на жаль, не криються благородні мотиви якогось такту, тільки непримиренна ненависть до дирекції.

— Хто це такий може бути? — спитав з зацікавленням Любаска.

Шуліковський ніби не чув цього питання і говорив далі:

— Він мені з обличчя не подобається, просто разить мене і непокоїть так, що не можу його стерпіти.

Директор ходив вздовж канцелярії сюди і туди, за-тягнувся нервово цигаркою і продовжував:

— Тим часом склалось так, що я з тією людиною щоденно мушу зустрічатися в цій установі.

Любаска був дуже здивований:

— Хто ж би це міг бути?! І чи не вдалось би його викоренити яким-небудь чином або принаймні перевести до іншого відділу, щоб своєю появою чи, скажімо, поведінкою не дражнив вас, пане директоре?

— Я вже пробував всяких способів. Не давав довгий час підвищення, обминав його при відзначеннях, пробував сварити за помилки, думав, що він не витримає, піде собі, але все дарма.

— Так це хіба людина без всякої амбіції і честі.

— Він витримав мовчки все і тим часом набрався такої сили і вправності у своїй галузі праці, яка, слід тут зазначити, винятково належить до найтяжчих за всі відділи в «Народній силі», що його тепер ніхто мені замінити не може і на те місце треба кількох. Я давав йому на допомогу цього і того, але всі виявились слабкі. У поведінці нічого не можна йому закинути, але я чую нервами, як та людина страшенно мене ненавидить, з її очей аж сиплються іскри пекельної ненависті до мене чи до нас всіх. Я чую це і бачу, хоч він приховує це від мене.

Любаска вдарив себе в чоло:

— Ага, вже знаю! Це жонатий, той змарнілий, блідий, що я його ще за театральних часів врятував з болота! Кедрина! Так це він мені віддячує!

Шуліковський затаїв усміх в душі.

Розмову перебив писар Деркач. Ввійшов сумний з червоними від плачу очима, тремтів, заїкався:

— Я, я, прошу п-пана д-директора, мені шкода моїх літ, отже, хочу знати, чи маю тут на що-небудь надіятися, чи ні?..

Шуліковський відповів спокійно:

— Я вам, пане, нічого не обіцяю, а ви не втрачайте надії.

В той час з'явився Немирич, поклав жмут довгих аркушів на столик і вийшов.

Шуліковський здригнувся і глянув на Любаску. Той дивився вслід за Немиричем і подумав:

«Чи то цей мав би бути?..»

Наум Ярвич вже давно задумався над однією обставиною. Він намагався з'ясувати собі, чому деякі працівники «Народної сили» за короткий час служби перескочили старших і далеко здібніших службовців. Чи це не був сліпий випадок, щастя? Ярвич занадто добре знав Шуліковського і обставини у «Народній силі», занадто тверезо і критично дивився на світ, щоб міг вірити в ті речі. «Як це може бути,— питав він себе,— щоб такий Х., без ніякої освіти, без іспитів, такий, що от недавно тут з'явився і суму, складену з шістьох цифр, ділить, як слово, коли не може помістити її в одній стрічці,— як він міг перескочити на два і три ранги такого, наприклад, Немирича, покійника Скоропада або хоч би й Паляницю?» Важко знайти людину без упереджень, але все ж таки Ярвич не міг підозрівати Шуліковського у сліпій односторонності та протекційних нахилах. Ця людина, як добрий купець, мала нюх і знала, чого вартий його кожний працівник. Як же тоді все це пояснити?

Ярвич довго мозолився над розв'язкою цієї загадки, врешті залишив теоретичні комбінації і взявся досліджувати факти. Зійшовся ближче з товаришами, які «вродилися в сорочці», і, коли приглянувся до їх роботи, не знайшов нічого нового, лиш переконався, що працюють вони далеко гірше, ніж нехтовані товариші.

Одного разу звернув він увагу на те, що вартість людини для директора залежить від кількості роботи, виконаної за годину. Та міра була подекуди дивовижним способом досягнута, і тут був ключ для Ярвича. Хтось змушений був довести працю до тієї міри, комусь треба було пописатися перед директором, зменшити ціну праці і вилізти на хребтах товаришів. Хто ж би це міг бути? Ті низькі, лакейські душі, хоч і найслабші працівники, яких ще немало всюди.

Ярвич почав приглядатися до тих тихеньких, благих, богобоязливих службовців. От вони нічого собі. Працюють, як кожний, скаржаться, що цей і той вже стільки зробили, а вони ще мають забагато праці, далеко їм, бідним, до кінця, а тим часом один потайки перед другим вже кілька днів тому віддали свою роботу Шуліковському.

«Як це може бути, що Х., У. віддали вже свою роботу, а цей, той і інші цілий тиждень мозоляться над

нею?» — питав себе Шуліковський і на тій підставі за-
працював собі й установлював норму, що від дня до дня
працівник повинен зробити стільки і стільки, і тим са-
мим призначав панів Х., У. до збільшення платні, а тих
негідників і лінюхів залишав у немилості.

Тут Ярвич побачив, що такі панове, як Х., У., ночува-
ли потайки у відділах, забирали акти і книги додому,
хоч це було суворо заборонено, і спіпали дома ночами
над роботою, щоб тільки на хребтах і навіть трупах то-
варишів видряпатися наверх, бо на чесну дорогу не було
в них ані таланту, ані сили. Опісля, коли такий езуїт
видряпався наверх, його злодійський хист переходив
у практичну фазу. В поїздках на ліквідацію такий панок
починав від покутних «гешефтів» з мужиками і лихва-
рями, пізніше загарбував більшу суму і кивав п'ятами
з «Народної сили».

Бували молоді люди, що посвятили себе виключно
банківській справі, закінчили торговельні академії, пра-
цювали по кілька літ в закордонних банках і фірмах,
володіли кількома європейськими мовами, але й ті
не могли нічого дослужитися в «Народній силі» і через
два-три роки, розчаровані, шукали іншого місця. Дирек-
тор Шуліковський знизував тоді плечима і говорив все
одну і ту ж формулу:

— Я мав щодо вас далекойдучі плани...

Між персоналом була думка, що Шуліковський бо-
явся вишколених людей, щоб не перевищили його і не
мали прагнень до управління інституцією, і вони по кра-
йових і державних інституціях ставали скоро касирами,
начальниками, секретарями і директорами.

В таких умовах життя людей в «Народній силі» було
невідрадним. Вони пересипалися десятками і сотнями,
як через заїжджий дім, переходили, як тіні. Одні марну-
вали тут молоді літа і час навчання та відпадали мерт-
вими або живими нездатними зробками, інші ниділи
і зводилися до своєї черги, а коли могли вже мати які-
небудь жадання, то начальство відкидало їх з нічим і на
місце одного брало свіжих двох-трьох за ту саму плату.
Інші, що хитрували і кривили душею, лізли по хребтах
решти вгору. Звичайно, вони наглядали за роботою ін-
ших, крім того, давали для дирекції усні і письмові ха-
рактеристики підлеглих. Такі типи, забезпечені «урядо-
вою таємницею» і безпосередніми стосунками з дирек-
цією, проводили дволичну політику. Між підлеглими

гнобили вони бідаків, підлещувалися до сильніших, не розділяли добросовісно праці, а при оцінці праці підлеглих накручували все справу так, що здобуток виходив на їх користь та на забезпечення власної нездарності, а на найкращого робітника говорили, що він хоч і розуміє свою справу, але виконує повільно, спізнюється до відділу і т. п. Багато з шефів осуджувало дирекцію і нарікало на неї перед своїми підлеглими, а перед Шуліковським гнули хребет і всіляко наговорювали на них. Цей єзуїтський дух дуже турбував Ярвича, але він не мав виробленої агітаційної жилки, не знав, як організувати людей, не знав, як з цим боротися.

Одного дня Ярвич зійшовся з Байдою, Ришкундою, Юдейським та Палієм, і всі разом вирішили скликати в кімнатах кухні збори персоналу. На ті збори прийшли всі товариші й ухвалили заснувати при кухні казино з всякими комітетами, щоб таким чином персонал зблизився і зжився і щоб опісля міг він організовано виступити проти дирекції і захищати свої права. Політична влада затвердила це казино, його відкриття відбулося шумно, з виборами всяких комітетів, посипалися палкі промови, як з рогу достатку. Робоча громада поверталася додому підбадьорена. Незабаром почалися звіти, виклади, дискусії, наради — люди почали відживати і набирати сили і віри в краще майбутнє.

Ярвич тішився з цього, але дивився спокійно і тверезо на новий рух. В той час помітив він одну постать. Був це один з тих вибраних, найщасливіших серед усіх працівників «Народної сили», який мав значення в дирекції, а серед товаришів ні один не міг сказати про нього нічого певного. Молодші боязко кланялися йому. Він для кожного був масенький, упереджено чемний. Старші любили брати його на посміх. Але ніхто не вірив йому, хоч за всі роки ніхто не піймав його на гарячому. Був усе чистенький, із салонними манерами, очі постійно бігали і стежили за всім, що діється навколо.

Гончаров описує в «Обломові» постать, яку люди тоді лише бачать і пригадують, коли вона з'явиться між ними. Те саме було і з нашим героєм. Всі прозивали його В'юн, але звідки це прізвище пішло, ніхто не знав. Коли часом серед товаришів задумувалися, кого вибрати в делегацію в якійсь важливій справі, дотепний жар-

тівник бомкнув лиш: «В'юн»,— і всі заливалися пустим реготом. Чому? Ніхто не міг би на це відповісти. Якось у вбиральні з'явилося на шибі, покритій інеєм, питання: «Хто найбільша к...а в «Народній силі»? Знову додав хтось: «В'юн»,— а нижче інший: «Так! Так! Свята правда!»

Немирич не займався дослідями, вірив легко людям і відносився до них просто, як дитина: з любов'ю або ненавистю. Він побачив це і сказав:

— В тому може бути велика кривда для людини, яку ніхто не піймав за руку.

Ярвич не відповів нічого, лише задумався над цим цікавим випадком і пригадував свої попередні спостереження. Щоранку постать В'юна легенько, як тінь, котячою ходою пересувалася по всіх відділах «Народної сили». Його мало хто помічає, натомість він бачить всіх і все. Завжди, коли в «Народній силі» станеться якась подія, навіть в далекому відділі і на іншому поверсі, аж тут пан В'юн вириває з кутка, як з-під землі, і дивиться.

Він все зайнятий, все урядує, висиджує вечорами, його стіл на третьому поверсі стоїть так, що директор кожну хвилину може бачити світло у нього, але тільки згасне лампа у директора, В'юн — капелюх на голову і тихо, як кіт, висувається з приміщення. Він знався зі всіма, але все прагнув до панського кола. Вмів грати в карти, любив більярд, всякі іменини і сімейні торжества. Голову мав слабу, і коли митці чарки трималися ще на ногах і масні дотепи і придибашки кружляли навперейми, то він стріляв пальцями, стріпував руками поза себе і мимрив щось польською мовою. Підлещувався до всіх, кожного ставив вище ніж той сам себе, але говорив це тільки в очі, а поза очі виправдувався так:

— Думаєте, що я не наговорив йому правди? Я просто в вічі наговорив йому цілу купу дурниць. Розуміється, не так просто з моста, лише чемно, як випадає добре вихованій людині.

Дами з розмальованими обличчями, старанно накрученими локонами, в рукавичках та вуалевих масках, відаючи в кухні гострі накази служницям, захоплювалися В'юном. «Ах, який він інтелігентний, який упереджено чемний, милий, золотий! Чули, пані? Він у графа Браніцького керував танцями, в нього одна нога граціозно згинається в коліні».

Він справді добре танцював. Обидві ноги в такі хвилини збивалися колінами до купи, і коли брав крісло, щоб запросити танцюючу особу, то творив з тією дерев'яною парою літеру «Х». Але для Ярвича було цікаве те, як ця людина усе бачить і знає, що діється в «Народній силі». Ярвич, втупивши погляд в землю, спитав Немирича:

— Ви були хворі того тижня?

— Так.

— Ви оповідали мені, що в четвер ввечері перед приходом на роботу пішли на вечерю до шинку «Під Кривим чортом».

— Так, і тоді секретар Сірко зайшов туди тільки на хвилинку, випив пива і швидко вийшов. Він ніколи там не бував раніше.

— Котра це тоді була година?

— Пригадую, половина дев'ятої. На наступний день вранці, як я вам вже оповідав, Шуліковський страшенно накинувся на мене, розкричався так, що на всі відділи було чути: «Лінюхи, нероби, прикидаються хворими, а по шинках лаять і п'ють!»

— Менше з тим,— перебив Ярвич,— а чи не помітили ви перед тим кого-небудь іншого в шинку?

Немирич задумався, врешті пригадав собі:

— Ага, перед тим був у першій кімнаті біля буфета В'юн, також лише хвилинку, я бачив його, але він, здається, не звернув на мене уваги.

Ярвич глянув до своєї записної книжки і пояснив:

— Того тижня в четвер точно о восьмій годині вечора Сірко повечеряв у своєму звичайному ресторані, випив склянку пива і пішов додому. По дорозі зустрівся з В'юном, той проводив його кілька хвилин і говорив йому на вухо, опісля Сірко вернувся до вас.

Обидва товариші стали збентежені.

Була вже третя година дня, службовці «Народної сили» розходилися додому, а Ярвич мав ще роботу і пішов зі своїми актами в кімнату з другого боку перед директорською канцелярією. Сів біля столика під стіною коло дверей і писав. Вряди-годи вслухувався в тишину і задумувався над змістом листа. Двері до директорської канцелярії не були причинені, і Ярвич бачив крізь вузьку щілину білу кахлеву піч в кутку, чув відкашлювання Шуліковського і шелест паперів. Згодом постукав хтось

несміливо в одвірок директорської канцелярії з протилежного боку, від ліквідаторської. Директор сказав:

— Прошу вас, пане Приемницький.

Почулася легка хода, стук підборів, опісля друга постань відступилася так, що рухи її тіні відбивалися виразно на білій печі.

— Чим можу служити, пане Приемницький? — спитав Шуліковський.

— Прошу пана директора, тут у нас діються такі дивні речі, що просто не знаю, як це назвати. Організувалася у нас між персоналом кухня, яка існує вже кілька літ і для якої світла дирекція також внесла певну суму. А тепер нашим панам замало ще того всього, і вони взяли та й організували якесь казино. Уклали статут, подали до поліції, поліція вже навіть затвердила той статут. Але я бачу, що те все робиться без дозволу і відома світлій дирекції. Я не мав би нічого проти казино як такого, я сам, не будучи докладно поінформованим у справі, ходив на ті збори і далі ходжу, щоб бачити, що там робиться. Але, прошу пана директора, те все дуже не подобається мені. Туди мають також доступ всякі молодики, практиканти, студенти беруть участь в дискусії, і мені доводиться не раз чути такі вислови а навіть критику стосунків у «Народній силі», що мене просто це ображає, бо як можна так поступати за плечима світлій дирекції, без її відома? Я ходжу туди лише з тієї причини, щоб мені не закинули, що не виявляю товариської солідарності, але, з другого боку, не можу виступити супроти пана директора і тому прийшов порадитися, що маю далі робити?

Директор весь час дивився з цікавістю на Приемницького, опісля перейшов вздовж канцелярії, затягнувся міцною цигаркою і відповів з нервовим усміхом:

— Я не можу вам, пане, заборонити, щоб ви не ходили на ті наради наших панів. Навпаки, я радий, що ви, як старший і розумніший службовець, берете участь у цих зборах чи засіданнях, бо надіюся і маю повну віру, що ваша присутність там і ваше розважне слово не могли б допустити до якихось неприємних виступів проти дирекції. Зрештою, як би там не було, то ви самі знаєте, що я маю чисту совість, і не лише критичних закидів з боку безвусих юнців, але навіть цілого зібрання, повного парламенту проти мене не злякався б... Прикро мені довідатися, що мої панове знов знайшли собі

нагоду до всяких нарікань на дирекцію, але, з другого боку, я вдячний вам за те, що попередили мене про цей сумний факт. Зазначую при цьому, що, як досі, так і на майбутнє, я все щиро буду ставитися до вашої праці й особи.

Ярвич з напруженням вислухав усю розмову. Потім, після несміливого стуку в одвірок, коли двері до дирекційної канцелярії були відчинені нароствір, він пізнав В'юна.

— Хто в тому казино засідає в керівництві? — спитав Шуліковський.

— Там вибрали Ришкунду, Байду, Палія, Ярвича і ще кількох інших.

— Як же ж ті панове поведуться супроти молодечих вибриків на дирекцію?

В'юн почав звиватися:

— Я був лише на зборах, але мене до ніякого керівництва не вибрали, тому не знаю, як вони там поступають на своїх засіданнях.

В'юн вийшов, директор покликав секретаря Сірка.

Старий службовець вклонився і став на середині канцелярії. Стояв суворий, рішучий, як жовнір перед своїм командиром, дивився в очі директора, готовий до вислухання наказу. Шуліковський підписував кореспонденції і спитав зі штучною недбалістю:

— Що там чувати, пане Федір?

Секретар не кліпнув оком, тільки відповів:

— В клозеті, прошу пана директора, знов попсував хтось водопровід.

— Більше нічого не сталося? Я хотів би знати, що там діється між нашими людьми. Ви, як секретар, повинні передусім уважати на поведінку і настрої між нашими людьми, бо я тут, мій пане, забагато інших справ маю в голові.

В той час надійшов директор Любаска, роздягнувся і сів на своєму місці за довгим столом. В Шуліковського тремтіли руки, він говорив далі стриманим, хворобливим голосом:

— Отже, ви не знаєте, що там між персоналом збирається буря проти дирекції, на нас тут усіх... Я сам мушу доходити всього по нитці до клубка. На цілу інституцію нема тут ні однієї людини, яка б звертала увагу на настрої серед службовців і виручила мене в цій справі.

Любаска підійняв вгору обличчя і дивився уважно з-поза окулярів на Шуліковського, той усміхнувся злобно і говорив далі:

— Ви нічого не знаєте, що наші люди використали нагоду і в тій кухні, яку я дозволив для їх добра і викинув для неї народний кривавий гріш, вони там тепер розгосподарювалися так, що під оболонкою казина організували бойовий штаб і проводять таємні засідання і наради проти дирекції.

Сірко відповів рішучим голосом:

— Я про це перший раз чую. Прошу пана директора негайно заборонити і розігнати це збіговисько.

Директор всміхнувся згідно і відкинув у куток погаслу цигарку.

— Мій пане, як ви можете говорити такі дурниці!? Таж тут маємо справу з організованою силою! Вони завели це на підставі статутів, і ті статuti затвердила вже влада! Тепер мені ваша рада до хрину! Треба, пане, мати розум, нюх, око й запобігати лихові, коли воно клюється, а не чекати, аж поки нас викинуть з наших крісел! Я розумію солідарність в праці тут, але всяка солідарність поза мурами «Народної сили» може лише загрожувати повазі до нас і підкопати інституцію.

Настала мовчанка, директор Любаска сидів непорушно, секретар стояв, ніби завмер, директор Шуліковський перекидав папери, врешті спинився і сказав:

— Дякую вам, пане секретарю, можете вже йти.

Секретар стояв далі непорушно, цмокнув, як щупак, і промовив:

— Тут, прошу пана директора, треба щось рішуче постановити.

Директор Любаска вибухнув фарисейським сміхом.

— Ви, пане Сірко, не розумієте становища пана директора Шуліковського. Нині про всякі рішучі постанови й мови вже не може бути! Тепер треба спритно взятися до діла. Моя рада була б така. Ви, як секретар і найстарший та найповажніший службовець між персоналом, старайтеся туди якимсь чином увійти, спробуйте вписатися у члени казина. Не знаю тільки, чи вас приймуть, ця обставина була б для вас несприятлива. Але думаю, що вас повинні прийняти, а тоді могли б ви на місці дещо вивідати, перевірити і подати нам відповідний матеріал.

Секретар затремтів від тих слів, оскаженив і поду-

мав собі: «Шляг би тебе трафив! Він усе пхає мене в найтяжчу біду!» Він хотів уже відгризнутися, щоб відпекатись від тієї місії, але Шуліковський перебив його:

— Тут нема двох думок у цій справі, пане Федоре, нема іншої ради; ви мусите зробити цю справу. Тільки звертаю вашу увагу, обдумайте тактику і робіть все обережно, інакше вони будуть ховатися перед вами, і тоді вийде для мене гірчиця після обіду!

Секретар не відповів ні слова, вклонився і вийшов.

Настала знову мовчанка, нарешті Шуліковський закрив долонею хитрий усміх і сказав:

— Дякую вам, пане товаришу, що виручили мене в цій прикрій ситуації, інакше та людина була б усю свою злість перелляла на мене, а я вже й так забагато маю.

Директор Любаска тарабанив пальцями по зеленому столі і говорив холоднокровно:

— Я сумніваюся, чи він справиться з тим завданням як слід. Він з персоналом в добрій згоді, нібито строгий і рішучий, але лиш там, де почувается безпечно, а поза тим — це боягуз. Я знаю його ще зі студентських часів... Зрештою, серед персоналу, бачу, є хитрі люди. Коли вони вже наважилися на такий крок, то тут Сірко нічого не вдіє. Я певний, що вони приймуть його, — чому ж не прийняти? Він засяде там з ними до шахів чи до партії преферансу — і тільки всього. Але що поза тим буде діятися, які засідання і що на тих засіданнях буде, які рішення, на це хіба вони дурні будуть, щоб сповідатися зразу перед Сірком. Тут треба б такого, що до шинків заглядає і там при чарці міг би все зробити. Але розглянемо річ так, як вона стала перед нами. Отже, солідарність... Яка це може бути солідарність персоналу поза мурами «Народної сили», як пан директор слушно зауважили, це мали ми вже нагоду не раз пізнати. Розуміється, досі було це в меншій формі, а тепер слід сподіватися в більших розмірах. Отже, йдеться про те, щоб ту солідарність зламати, розбити в зародку.

Директор Шуліковський став напроти Любаски, сперся на стіл, слухав уважно і подумав: «Дійсно, це велика, проворна людина! Ану, чи він відгадає і скаже те, що я вже постановив?» Любаска совав по столі довгим ножем для розтинання газет, потупив очі в тій роботі і говорив спокійно:

— Мати кількох довірених людей, які доносили б нам про те, що там діється. Це не зашкодить, і таких нам легко залучити для себе. То були б для нас, так би мовити, орієнтаційні чинники, але головну увагу треба звернути на тактику з нашого боку. Завтра маємо виплачувати гроші за вечірні роботи, отже, моя рада була б така: прошу подивитись, хто там у тому товаристві чи комітетах керує, тим наочно зменшити суми, а натомість збільшити тим, котрі бодай частково ставляться прихильно до дирекції. Оперуючи розумно і зручно при кожній нагоді виплати грошей, святкових нагород, при всяких підвищеннях і авансах, можна викликати роздвоєння в лоні їх солідарності, а при тому можна володіти, керувати людьми і конструювати нові гурти до своєї вподоби. Кинути між них заздрість, незгоду — і оце вся філософія мирного устрою між пануючими і підлеглими.

Шулікковський обійняв Любаску з захопленням.

— Великий з вас митець і психолог, дорогий пане товаришу!

Любаска скромно опустив очі.

— Пане директоре, на ту просту хлопську філософію опираються всі дипломати, політики, всі держави з всякими народами і партіями.

На другий день розповзлась прикра новина. Деякі з тих, що завжди багато працювали, дістали значно меншу плату навіть від тих молодших, що ніколи не надіялися ніякої ласки від дирекції. Всі були надзвичайно здивовані і після роздумування скликали нараду в своєму казині. Ввечері зійшлися всі службовці «Народної сили», і серед сміху і всяких дотепів почалися промови. Деякі були за те, щоб зарплатою поділитися між собою по-товариському і по заслугах, інші виступали проти і виходили з того погляду, що багато товаришів витратили вже свої гроші на всякі потреби, зрештою, ні один не прийняв би такої жертви. Згодом прийшли всі до переконання, що в цьому маневрі дирекції ховається та мета, щоб розбити їхнє товариство. Пізно вночі закінчив Байда свою промову таким закликом:

— Не забувайте, товариші, про нашу організацію. Як бачите, ми щойно тут згуртувалися, щоб зрозуміти один одного, не зібрали ще своїх сил, не мали часу обдумати заходів на оборону нашої долі, а ворог підсуває вже свою нечисту лапу, щоб нас роз'єднати і розбити. Нехай це буде наукою для кожного, як він має цінити

нашу організацію і служити гарній, ідейній справі. Нехай кожний, навіть молодший товариш, ще з більшим серцем і довір'ям горнеться тут до нашого гурту, нехай приходить сюди відверто зі своїми болями і жаданнями, а коли ми всі щиро будемо прямувати до однієї мети, то маймо віру, що правда переможе!

Про весь настрій, хід нарад і всі промови до подробиць знав Шуліковський тієї самої ночі.

VII

План Шуліковського цього разу виявився хибним. Казино розвивалося і стало серцем персоналу. Одні товариші заходилися біля організації хору, інші працювали в оркестрі та в інших гуртках. Молоді люди пробуджувалися з занепаду і сірої буденщини. Між ними почали виринати обдаровані люди, і вони посвячували вільний час для добра загалу. В тісніших товариських зносинах виникла громадянська ідея і рятувала меншого брата, що досі ходив блудом і пропадав марно. В здоровому дусі єдності життя стало відрадніше, праця ніби полегшала.

Минуло півроку.

Одного дня Шуліковський переглядав список персоналу, відчисляв десятку частину квартального прибутку, яка становила 1 500 крон, і ділив її на 60 службовців таким чином, що старші мали дістати від 50 до 150 крон, а молодші чимраз менше. Взяв аркуш паперу і написав олівцем вгорі: «На підставі ухвали Надзірної ради на засіданні з дня... з рахунку платні і винагород за позаурочні години праці I.I — I.IV».

Вписував нижче прізвища службовців і зазначав збоку суми. Стешинові написав 50 крон, але пригадав собі, що той був два тижні хворий, перекреслив на 30. Юдейському написав 60 крон, але пригадав собі, що на зарплату того негра прийшов судовий кондикт, отже, перекреслив цю суму. Прийшла черга до Черепка. Той хлопець поправився справді, висиджує і тягне до 5-ї, а не раз і до 6-ї години вечора, однак три роки тому зробив помилку в рахунках. Можна б йому дати 40 крон, але з огляду на ту помилку дістане лише 30.

За півгодини список був готовий. Шуліковський подзвонив Тарадаєві, передав відомості до бухгалтерії.

Ніби птиці, розлетілася вістка:

— Зарплата за додаткові години праці!
— Хто дістав?
— Всі дістали.
— Ні, не всі,— заперечив касир з бухгалтерії.
— Як не всі, то я напевно не дістав! — сказав Юдейський.— Я вже вісім років не мав відпустки ані винагорода.

Палій думав собі, що пині якраз в хаті нема зламаного шеляга, жінка не може більше взяти в борг, обіду не буде, діти будуть плакати, а позичити також нема де.

Совав олівцем по аркушеві паперу і думав: «Припустимо, що дали б мені 80 крон. Пині 7-е... на харчування до кінця місяця, може, вистачило б 80 крон, але за квартиру ще не заплачено, а 15-го треба заплатити по векселі 30 крон».

На сотню людей налетіла хвороба мрій у вигляді крон, тим часом винагорода була визначена лише для шістдесяти. Одні сплачували борги, другі справляли чоботи, треті — штани, інші позичали вже на ту винагороду. А дома кількадесят бідолашних жінок мріяли про нову спідницю і ліпшу їжу для чоловіка. Голодні службовці крутилися по відділах, хто забігав до бухгалтерії, аби побачити відомість, хто до ліквідаторської довідатися, чи список вже в касі.

До дирекції ввійшов маляр, який помалював кілька кімнат в «Народній силі», і купець, що продав доріжки. Обидва вклонилися низенько і подали свої рахунки. Шуліковський вліз в ті рахунки тілом і душею, перевіряв кожну суму, перекреслював цифри, які здалися йому високі, торгувався, потім відвернув голову, подумав і підійшов до касира:

— Є вже тут відомість на винагороду?
— Ще ні,— відповів касир.
— Як лиш принесуть, то дайте її мені.
— Що ж чувати з нашою винагородою? — питали службовці один одного.
— Була вже в касі, але директор наказав повернути йому.

Юдейський всміхнувся злобно:

— Він мусить ще з десять разів переглянути її, покреслити, щоб хто, борони боже, не дістав одну крону більше і потім не знав би, що робити з нею.

Минуло три години, службовці стали нетерпеливі.

Палій відважився, обтріпав одяг, випростався, загля-

нув до кишенькового дзеркальця, шурнув пальцями по чуприні, підкрутив вус і пішов до канцелярії. Шуліковський переглядав акти. Палій відкашлявся в долоню, вклонився, з ласкавим усміхом зачав:

— Прошу пана директора, ми, егм, чули, що пан директор зволили уділити нам винагороду за вечірні години. Коли можна, то я просив би виплатити мені, бо я маю нині необхідні видатки.

— Хто вам говорив про якусь винагороду?!

— То вже, прошу пана директора, список має бути готовий. Я сам не бачив, але кажуть товариші.

— Але ж, мій пане, пильнуйте себе і своєї роботи, а не марнуйте час на контролювання моєї особи і моїх заходів! Я собі те випрошую! Остаточо, може б, навіть і дав дещо, але що ви, панове, натискаєте на мене і перешкоджаєте, то ніхто не дістане нічого. Попросіть мені сюди зараз начальника Ришкунду.

Палій вийшов і по дорозі повідомив у відділах, що винагорода, здається, пропала, а Ришкунді пригадав, що люди три роки гарували вечорами і мають конечні видатки, отже, нехай він про це розповість директорові.

Шуліковський привітав Ришкунду такими словами:

— Що там діється?! Люди не мають роботи, чи що!? Та ще вчора говорили ви мені, що треба допомоги, бо зібралось багато роботи, а нині тут гурмами нападають на мене з вашого відділу і не дають спокою за якоюсь винагородою. Поясніть це людям, що я тут грошей не кую і з коліна не вилуплю, і нехай вони пильнують роботи, а не контролюють мене!

— Пане директоре, ви обіцяли їм заплатити за вечірні години і казали з тією метою завести облік. Кожного пильнувалося, записувалося, коли котрий спізвився на хвилинку, не один випив за це порядно, я їх всіх повідомив про це розпорядження, а решта не належить до мене.

— Але ж, пане Ришкундо, що ви мені такі речі говорите! Ви-и, найстарший службовець! Я міг лиш обіцяти, але я хіба через духа святого можу наперед знати, які будуть прибутки, а які виплати, видатки і витрати. Ану ж мені завтра ввалиться сто виплат, і що я почну діяти? А зрештою, пригадайте людям зі службових правил, що вони на наказ дирекції зобов'язані навіть без окремої винагороди приходити після обіду на роботу! Я думав над тим, чи не вдалося б тепер дещо їм уділити, бо

прийде літо, то один з другим скаже: «Що я, дурень робити задарма в позаурочний час і висиджувати вечорами!»— але ось прийшов нині маляр і виставив солений рахунок за відновлення тих кілька стін в кімнатах, прийшов муляр, прийшов власник фабрики лінолеуму,— годі ж їм сказати: «Заждіть!», бо це не свої люди, як ви! Поясніть це людям... Дикі!

Ришкунда вийшов. Шуліковський глянув за ним, погладив рукою по татарському носі і всміхнувся крадькома.

— Пішла наша винагорода на стіни і хідники «Народної сили»,— зробили висновок службовці, коли начальник повідомив їм слова директора.

Почалися знову паради, директор вивідував про них докладно, врешті порадився з Любаскою і завів дворазовий вихід на роботу. Досі службовці працювали від 8-ї до 3-ї з півгодинною перервою на обід, а тепер від 8-ї до 1-ї і від 4-ї до 6-ї, себто на півгодини довше. Після-обідня праця при нафтових лампах мучила людей, вони ледве здужали навідуватися до свого казина, не були в силі працювати поза установою і не мали часу заробляти десь в іншому місці, казино ставало пусткою, на-решті засниділо зовсім.

Цей план Любаски вдався повністю.

VIII

Микола Паляниця лежав у гарячці. Коли спробував підняти руку перед собою, вона тряслася, як у старця. Ліг горілиць. Погано було йому. Боявся, щоб не вчинити якого-небудь злочину. Спокій, терпеливість, через яку зазнав чимало кривд, середня дорога, до якої схиляв себе — все зламалося.

Паляниця протирав очі, у хворому мозку плелися смішні способи помсти. Він набере мила і після 10-ї години ночі намить на кілька кроків хідник перед брамою Шуліковського. Або підсяде до нього з бучком. Ні, з каменем — з метавкою. А може, краще з флорбертом. Ніби в долоні плеснув. Одно зерно шроту в плечі... Засісти в кущах... Шуліковський повертається об 11-й вечора. Але в кущах може ховатися поліцай — побачить блиск, може почути крик.

Паляниця сів на ліжку.

Поліцай... Але й так було б розслідування, підозрін-

ня впало б на невдоволених, кожний змушений був би пояснити, де перебував у той час, і могло усе виявитися. А може, підкласти вибуховий патрон? Під електричний дзвінок. Тут може тьох інший наткнутися, а такий, як Шуліковський, виходить, звичайно, цілий. А може б, підкласти динаміт в дірку від ключа? В його кімнаті за тією роботою міг би легко підглянути Паляницю возний... Отруїти бестію! Всипати прусського квасу в графин... Ге, ге, а потім в суді впадуть на голову Паляниці такі слова: «Ця особа мала занедбане виховання, була обтяжена пороками батьків...»

— Ге, падлюки!

Встав і зібрався. Було біля 8-ї години вечора. Вийшов у місто. В бічній, темній вуличці побачив одного старшого товариша з «Народної сили», як той вийшов з шинку з двома панками. Стали в темному вході старої брами і ніби торгувалися за щось, врешті товариш через кілька хвилин вагання крикнув роздратовано:

— Чорт бери, я буду йти чесною дорогою і здихати з голоду, а вони обкрадають мене, жінку і четверо дітей, обкрадають нас всіх уже десять років!

Один з панків зареготався, а другий нахилився до товариша Паляниці і сказав:

— І ви всі вважаєте їх ще за патріотів, а вони деруть з вас шкуру і регочуться в кулак!

Помовчавши трохи, потім обидва панки наділили товариша банкнотами, взяли під руку і пішли п'яною ходою через ринок.

Перед магістратом стояла юрба в два ряди, в ратуші відбувалися вибори послів до державної ради.

Паляниця ішов оддалік за товаришем. Повернули на сходи, звідси на поверх у великий набитий зал. Паляниця став у кутку й сховався за людьми. Панки пробилися крізь товпу і перекинулися кількома словами з помічником комісара. Паляниця приглядався крадькома збоку. Товариш був блідий, здригався, кліпав очима, уста були стиснені, як у покривдженого, що збирається здійснити помсту. Він ледве тримався, зосереджувався і повторював щось тремтячими устами. Нарешті президія проголосила його прізвище.

Паляниця завмер.

Глухим, беззвучним тоном проголосив нещасний товариш імена п'яти кандидатів разом з їх титулами, п'ять лютих ворогів свого народу, проголосив так, як би

продавав рідну матір, проголосив напам'ять чужою мовою, ніби забивав цвяхи в домовину.

Паляниця помертвів і захитався, але зібрав останки сил і вибіг з залу. Сором і розпука палила його гірше, ніж тоді, коли витягнув з-під подушки сорочку товариша. Як п'яний, не на своїх ногах, але з рішучим спокоєм пішов до будинку «Народної сили». Тихо, непомітно вийшов сходами в коридор, вийшов до однієї кімнати і став. В сутінках чути було людський піт, в кутках застигли тіні зітхань і прокльонів, як у тюрмі. З вулиці падало слабе світло, долітав гомін трамвая. Паляниця перейшов до другого відділу, звідти до третього. В коридорі тихо. Глянув по столиках. Вони стояли біля вікон, на них лежали купами акти. Паляниця пішов по черзі від вікна до вікна, відчиняв кожне нарозтвір, в найголовнішому відділі взяв жмут важливих документів, скільки лиш міг обхопити рукою, і вийшов у темну вулицю під Замковою горою. Роздивився, чи нема нікого, щоб міг відкинути тягар, але несподівано наткнувся на писаря Тягнибиду. Вклонився йому і повертався через ринок на площу П'яної Мавпи, а звідси на темну вулицю Розбийніс. Тут зітхнув полегшено. Ідучи повільною ходою, взяв пальцями цілий жмут паперів і спустив його в отвір підвала. Відступив на крок — документи розліталися з шелестом, як птахи, по челюстях погребача.

Вертався опівночі через місто. Став на розі вулички і дивився на будинок «Народної сили».

Крізь відчинені вікна вітер вимітав акти мурашиної праці, грався ними, як білими птахами, і встеляв вулиці.

ІХ

Ще кілька років тому з'явилися в пресі голоси про господарювання дирекції і відносини персоналу в «Народній силі».

В одній газеті писалося, що коли службовці домагалися вихідного дня і підвищення платні, то дирекція завела тільки четверту неділю, вільну для кожного, і відповіла, що коли вони одягаються цілком порядно, то платні, видно, вистачає їм на життя.

Ця газета зробила з цього такий глумливий висновок, що службовці повинні ходити в домотканому одязі і ярмаркових чоботях, святкового одягу їм не треба, бо вони в неділю і так мусять працювати.

Дирекція спробувала у великому спростуванні відкинути ті заходи, але редакція газети вказала, як на засіданні Надзірної ради висловився один член, що коли вистачає службовцеві на порядний одяг, то повинно вистачити і на прожиття.

Одна демократична газета відгукнулася насмішливо про куликівські чоботи, навела приклади малої платні і закликала поіменно найстарших членів Надзірної ради, щоб хоч частково полегшити долю білих рабів у «Народній силі».

На те відгукнувся президент «Народної сили» Мишолов спростуванням, що він особисто проводив засідання Надзірної ради і рішуче заперечує, нібито на тому засіданні один з членів ради сказав, що «коли вже службовцям стає на порядний одяг, то повинно вистачити і на життя».

В газетах була опублікована така відповідь:

«Для закінчення цієї для нас маловажної справи признаємо радо, що пан президент міг помилитися, але не хочемо зупинятися на такій дрібниці, не будемо навіть розслідувати, на чий боці правда, а також не будемо згадувати про те, що якраз не хто інший, тільки п. Мишолов сказав ті слова. З усією готовністю містимо це пояснення. Заявляємо рішуче, що в цій справі не можемо містити далі ніяких заяв, натомість охоче помістимо повідомлення, що в «Народній силі» завела дирекція правильний недільний відпочинок».

«Громадський голос» написав від себе так:

«Деякі члени дирекції банку «Народна сила» розпускають поголоску, що наша стаття про недільний відпочинок і підвищення платні білим рабам вплинула успішно на дирекцію. і вона наміряється найближчим часом скликати велику нараду і поладнати ті справи згідно з бажаннями службовців. Не сумніваємося, що ця чутка дійде до пуття; слухність, отже, на боці службовців, зрештою, члени дирекції, що розпускають такі чутки, не робили б халяви з губи!»

Віriamo тим більше в щирі змагання дирекції, бо щорічні прибутки банку ростуть значно, а тим не

менше дирекція сама визнає, що її службовці переобтяжені працею, а їх платня не стоїть у відповіднім відношенні до праці.

З огляду на те думаємо, що дирекція «Нар. сили» зробить ті зміни і не дасть нам більше приводу до піднесення тих справ у газеті».

Після п'яти статей в обох газетах обізвався короткою заміткою християнсько-суспільний орган «Парохіянин». Повторив за ними про святкування неділі і додав від себе:

«Про службу божу не міг ніхто з службовців і думати. Ті прикрі обставини, що не згідні з головними основами християнської етики, підносили час від часу газети, але якихось змін не передбачалось. Останнім часом довідуємося, що в цю справу вмішався митрополичий ординаріат, і є надія, що дирекція заведе в найближчий час спрактикований в усьому світі недільний відпочинок».

Та замітка схвилювала Шуліковського, і він вислав до «Парохіянина» в сім разів довшого листа, крім того, порадив директор Любаска, щоб вислати 100 крон до адміністрації на анонс «Народної сили».

— Це нам нічого не коштує,— добавив спокійно Любаска.

«Парохіянин» помістив лист Шуліковського без ніяких заміток від себе і замовк на довгі роки. 100 крон допомогли.

В тому листі, між іншим, писалося:

«Справа годин праці в «Народній силі» — це справа внутрішньої адміністрації, до неї покликані управляючі органи інституції, і вона не повинна бути предметом дискусії по газетах.

Сумно, що серед молодих людей «Народної сили», як це часто серед молоді буває, знайшлися такі, які і в будні дні хотіли б пізніше на роботу приходити і раніш іти, і для будь-якої дрібної приватної причини залишити в робочий час установу, та ще кожної неділі і свята мати цілковитий відпочинок,— і почали шукати протекторів серед чужої преси. Недавно заговорив про це «Католик», який відтак уважав за невідповідне і згідне з обов'язками газетної правди не помістити спростування і вияснень дирекції, опісля

«Громадський голос» примішав ще справу платні персоналу зі справою недільного відпочинку і непристойним способом заатакував дирекцію».

На те відповів «Громадський голос»:

«Сумно, що нещаслива дирекція прилюдно п'ятнає своїх службовців. Пише вона, що «Громадський голос» заатакував її «непристойним способом». Дивує нас дуже, як це дирекція розуміє, нам здається, що поведінка зі своїми службовцями через «ти», а навіть через «с...» і «г...» більше непристойна, ніж, наприклад, написати: «Шановний директоре, не гнівайтесь» або «Не робіть халяви з губи». В своєму спростуванні до «Парохіянина» покликується дирекція на суди апеляційної округи, де в неділі і свята також працюють. Мала дирекція на що покликатися! Свідчився циган циганом! Тож, може, хоч один з директорів «Народної сили» пригадає собі, що недавно була в цій справі інтерпеляція в парламенті і міністр юстиції відповів, що постарається завести недільний відпочинок. То уряд задумує зробити полегшу для своїх службовців,— а ви ні? Справді, це дуже сумно! Але, на жаль, довідуємося в останню хвилину, що дирекція поставила на своєму і завела працю в неділю від 8-ї до 10-ї год. і від 12-ї до 1-ї».

Далі переглянув «Громадський голос» звіт і рахунки «Народної сили» і показав на цифрах, що прибутки, як на молоду інституцію, були величезні, а винагорода ж службовців проти тих прибутків — нужденна, а на добродійні цілі викидала дирекція великі суми. Редакція поставила питання: «Чи молодих людей заохочують поступати до тієї інституції на те, щоб через кілька років біди і розчарування знеохочені оглядалися за посадами в державній та автономічній службі, чи на те, щоб тратити здоров'я і силу внаслідок собачого харчування, надмірної праці навіть в неділі і свята в тісних банкових клітках, в яких тиснеться по 10—12 людей, і кінчили своє життя на шпитальній постелі?»

Ця стаття не принесла жодної користі, умови в «Народній силі» значно погіршилися, і тому-то «Громадський голос» взявся писати далі:

«Маємо до занотування дуже сумну обставину, яка дає найбільший доказ дивної адвокатської пове-

дінки дирекції. Загальновідомо, що службовці мусять належати до каси хворих, якщо у себе не мають такої каси. Дирекція «Народної сили» від самого заснування донині не зголошувала своїх службовців до каси хворих і щойно тепер після 6 років, коли дістала нагадування, щоб заплатила премію за минулий час, розпочала процес, прорізала його і має заплатити 20 000 крон, хоч службовці за той час не користалися з ніякого добродійства. Так, отже, стратить інституція і стратили службовці. Через крутість дирекції викине інституція, крім коштів на судові витрати, також значну суму без ніякої користі для себе і для службовців. Протягом багатьох років мусили вони лікуватися за власні кошти і за скромну винагороду мусили гарувати на зарплату, винагороду і щорічну допомогу до 3 000 крон для директорів. Отже, від імені робітників, кривджених протягом стількох років, звертаємося до вас, панове директори, і до вас, панове «менери», що по зборах і сходинах стільки про свою працю над своїм народом гомоните, щоб ви вже прокинулися і поправили нужденну долю людям. Коли повлазили ви в різні фінансові інституції, як «фаміліянти», то пам'ятайте і про тих менших братів в ім'я засади.

Але в «Народній силі» все залишилося без змін.

Через два роки мовчанки в пресі обізвалася двічі інша газета про відомий вже з першої частини виступ члена Надзірної ради д-ра Розумовського, опісля настала знов дволітня мовчанка, аж врешті з приводу вивієних актів обізвалися три газети, а потім ще одна про мстиву руку невідомого лиходія і про перші плоди анархії, яку викликав у тій інституції необмежений деспотизм дирекції.

Перша з них писала:

«Веселе урядування чи, може, злочин?» — отаке питання кружляє серед мешканців міста з приводу випадку, який стався у банку «Народна сила» біля 11-ї години ночі. Вул. Банкова і суміжні вулички були застелені, як снігом, актами того банку. Розповідають, що ті службові акти вітер вивієв (?) через вікно, але люди не вірять в це, і чутка ходить, що ті акти в такій величезній кількості розкинув навмисне невідомий винуватець. Дирекція пояс-

нювала в спростуваннях, що сталося це внаслідок сильного вихору і що шкода незначна. Визнає, отже, сама дирекція ті непорядки, які панують в її банку. Вихор є там паном ситуації, і недовго треба чекати, коли ще дирекційними головами буде метати по завулках Зарваниці».

Орган соціалістів «Праця» вмістила таку замітку:

«В банку «Народна сила» панують страшні умови. Службовці знаходяться просто в страшному становищі. Їх платня дуже мала, дирекція поводить ся з ними як з невільниками. Необмеженим паном там є Шуліковський.

Просто незрозуміло, як можна в такому стані держати сотню людей. Про відносини в «Народній силі» напишемо ряд статей, бо члени дирекції зовсім не мають бажання поправити ті сумні обставини, які там створились.

Шкода, що ця установа є під протекторатом таких католиків, як митрополит, а ті люди навіть в неділю не мають відпочинку. В свята і неділі мусять там службовці найтяжче працювати».

На цей голос подав д-р Шуліковський обширне спростування, пославши один примірник до «Парохіянина», другий до народовецького «Громадянина», а третій до тяжкого і твердого органу «Забіяки».

«Праця» відповіла на це окремим, в два рази більшим додатком з такими підзаголовками: «Народна сила», «Рай службовців», «Ласка дирекції», «Праця в Народній силі», «Дирекція — добродійка службовців», «Контроль і комісар урядовий», «Невільники».

Ще одна газетка почала закликати Надзірну раду «Народної сили», щоб приглянулась до справи:

«Провітріть, отже, панове члени «Народної сили», самі свою дирекцію, а тоді, певно, не будуть сипатися обурення так ясно, як це діється тепер, і зникне той гидкий визиск, жертвою якого є молоді службовці і народ, що має з тією інституцією до діла».

Редактор «Забіяків», колишній купець, прийшов до Шуліковського із спростуванням і заявив, що рамки його органу завузькі для цієї широкої справи, вона для його читачів не конче цікава, видавництво в грошових

клопотах, але він помістить її, коли дирекція заплатить йому.

Шуліковський розкричався, що на кілька канцелярій навколо було чути:

— Я свищу на вашу пресу! До хрину мені ваша поміч! У мене найкраща преса — тисяча агентів, вишколених мною!

Такий огляд преси та її ставлення до персоналу й керівників «Народної сили» за вісім років.

Міра доказів і способу розумування в тих газетах залежала від культури і зрілості їх редакторів, а навіть партії. Були тут безсторонні голоси, але не обійшлося також без особистої заздрості й іскор злої волі.

Найбільше роз'ятрилася рана персоналу «Народної сили» під час «вивіяних актів». В одній соціалістичній газеті було висловлено загальний погляд на сучасний, капіталістичний лад:

«Всі кредитні асекураційні товариства і банки мають одну і ту саму мету: нагромадження капіталів. Раніше займалися такою спекуляцією самі капіталісти, створюючи акційні товариства, а легковірні філантропи в спілці з гешефтьярами, що не мали в руках капіталів, видумували різні інституції і «патріотичними» закликами під оболонкою добродійства ввели їх в життя. Легковірні робили це зі щирості, нібито для добробуту народних мас, але більшість — для власного інтересу. Нині, коли інституції, створені нібито для спинення капіталістичного грабунку, мають уже численну клієнтуру, перемінено в них спритно статuti майже на взірець акційних товариств і первісна мета надання кредиту, парцеляцій, закупівля господарських ґрунтів, забезпечення від пожеж і т. п. стала третьорядною, відступивши першість гонитві за капіталом. Коли дивитися здорово на таке господарювання у всіх інституціях, на підвищення такс, премій, процентів і експлуатацію працюючих з метою подвоєння капіталів, то ми не можемо відноситися прихильно і до банку «Народна сила», однак заявляємо рішуче, що коли приступаємо до викриття неможливих обставин, в яких живуть службовці «Народної сили», не маємо наміру шкодити самій інституції, лише робимо це зі змилювання над покривдженим персоналом. Коли б ми були певні, що дирекція

схаменеться і буде більш-менш справедливою з персоналом, то радо б припинили друкування наших статей».

Про умови праці писала ще одна газета таке:

«Великою виною гіркого становища є зарозумілість д-ра Шуліковського, який здобув міністерську платню, вважає себе за не обмеженого владою і видає найдивовижніші розпорядження. Праця в тій інституції триває без перерви вдень і вночі, є і такі, що сидять у відділах цілими вечорами, а були випадки, що і ночували. Там ніхто не дивиться на видатність праці і здібності службовців, але ціниться гнучкість хребта, гладкість язика і кількість спаленого часу».

Це підтверджувало спостереження Ярвича.

Х

Немирич чекав на Ярвича у готелі. Вони давно не були разом і тому призначили зустріч в цьому місці.

За тих часів найкращі люди віку мали зболілі, зламані душі. Неволя народу давила тягарем найкращі пориви. Серед інтелігенції прокидалися люди, що давали вірний образ важкої доби. Молоді люди — виснажені гарячкою часу, життєвим трудом, боротьбою, перепалені безнадійною і безрадісною любов'ю до народу. Орли зі зв'язаними крилами, велети серед пущі, судна серед бурі. До тих типів належали Ярвич і Немирич, хоч кожен з них був зовсім іншої вдачі. Перший, як виявиться пізніше, — людина думки, другий — людина дії.

Від якогось часу помітив Немирич у свого товариша велику зміну. Тихий болючий усміх малювався на його обличчі. Кілька днів тому відбулася така сцена: коло перегородки в ліквідаторську став малий гімназист і оглядався ніяково довкола. Ярвич спитав його:

— Гарно тут? Сподобалося тобі?

— Так, — відповів учень.

— Учися, то і ти колись станеш великим паном і будеш тут сидіти.

Службовці вибухнули гірким сміхом.

Прийшов знайомий священик, привітався з Ярвичем і спитав:

— Як же вам живеться тут, у «Народній силі»?

— Дякую, — відповів той. — Доброму всюди добре!

Ярвич прийшов, привітався до Немирича, сів коло нього, обидва дивились один на одного мовчки кілька хвилин.

— Ви з деякого часу незадоволені мною? — запитав Ярвич.

Немирич ударив себе по коліну.

— Добрий з вас психолог! Як відгадаєте з чого, то будемо нині мати гарну хвилину!

— Нічого легшого. Вам дивним здалося тоді, як ми були разом, що я міг так гостро осудити наше жіноцтво. Ви не могли підозрівати мене ні в молодечій недосвідченості, ні в запалі, і це вас боліло. Знаю: з мого боку, як письменника, такий вияв — це печуваний вчинок. Так, але ви пригадаєте собі, що між нами був тоді наш покійний Скоропад, нас було троє, значить, товариство, а нині нас двоє, — те саме, що один, і я можу сповідатися щиро. Наше жіноцтво — це наш біль. Мало хто займався ним, а багато осуджувало його, і я поступив за звичаєм загалу, що судить по наслідках, а не входить у причини. Це найлегша, притому часто фальшива дорога. Мені також доводиться часом переходити її впоперек... Я знав одного лікаря, добру людину. Він один раз на тиждень приймав бідаків. Наділяв їх грішми, рецептами, ліками, стягав з вішалки одяг, виходив до бічної кімнати, скидав з себе білизну і роздавав, бурмочучи під носом: «Н-на, н-на, н-на!» Робив це кількадесят літ і знав, що своїм трудом не заспокоїть нужди, але чи можна судити його, що не любив бідолашного людства?

Немирич був захоплений цим порівнянням. Товариш курив завзято, дивлячись вбік, і спокійно говорив:

— Я був би щасливим, коли б міг тільки давати, роздавати на всі боки, а ніколи не жадати нічого. Тим часом не можу видертися з «Народної сили»... У нас пишуть і гомонять про стипендії і фонди для артистів. Молоді, недосвідчені люди і слабші артисти мають великі жадання до суспільності. Сильний артист вимагає передусім найбільше від себе самого. Нашому читачеві ми замість сонячних левад майбутнього даємо твори справжньої інквізиції. Але це не наша вина. Поет не старець: він має давати, а не жадати. Заслужені діячі і митці у нас — це жертви грабіжництва. Духовна гниль, як рак, розжила у нас і точить найкращі сили. Навіть найвидатнішим нашим представникам далось це відчутно взнаки.

Я почав про стипендії і фонди. Недавно оголосила найвища просвітно-наукова інституція одноразову стипендію для письменників. Один з молодих товаришів спакував весь свій доробок на рідній і чужих мовах і вислав разом з письмом, рецензіями і дослідженнями. Міністерство освіти у Відні не могло розібратися у всьому тому і через півроку вислало до Крайової шкільної ради, яка так само не могла дати собі ради і вислала усе для оцінки—поліції. Ця остання, «най-досвідченіша» інституція перекинула все від кінця до початку і зробила Соломонів суд: «В автора пробивається антимилітарна тенденція». Всі були заспокоєні, а автор дістав назад пачку своїх перебабраних книжок.

XI

Непомітним іде до дирекції «Народної сили» сірома писар. Серед півтора сотні людей мало хто знає його. Згорблений чоловічок двадцяти років, середнього росту, з слізливими очима і впалими грудьми, десь там у реєстратурі лазив цілими днями по драбині, сліпав в порохах над картками та цифрами і витягав та закладав копами акти. Тихий, мовчазний, ніби його й не було на світі. Заробляв на місяць 50 крон, жив з тих грошей і купував книжки Герцена, Бакуніна. Так пересуваються між людьми часто небуденні особи, але люди бачать лиш їх тіні.

Стоїть він під дверима дирекції, дивиться на свої латані черевики, потягає неспокійною рукою по сурдугі, водить пальцями коло верхньої губи, і чекає на свою чергу, як на аудієнцію у міністра. І нервова рука спиняється коло уст, і думки спиняються в холодному пригнобленні. Нарешті входить він до дирекції і кланяється мовчки.

Д-р Шуліковський помітив його одним мигом і не звертає більше на нього уваги. Щойно через кілька хвилин відкладає жмут актів і питає:

— Що ви собі, пане, віншуєте?

Білецький схилив ще раз голову і говорив сухим, тихим голосом:

— Прошу пана директора про відпустку на один день. Маю їхати у важливій родинній справі і маю бути там у суді.

Директор переглядає тим часом листи, перевіряє суми і питає спокійно, не підводячи очей:

— Маєте виклик?

— Так, прошу.

— Це, може, у маєтковій справі?

— Так, прошу.

Директор підводить очі і швидко свердлить ними писаря. Думає: «Якийсь хворобливий, блідий... Де ж йому до такої праці, я тут потребую волів. То все у мою відсутність, коли я у відпустці, приймають таких здохляків. Треба позбутися його».

— Не можу вас звільнити, бо реєстратура у мене — найважливіший відділ, мені треба, щоб все там хтось був, а ті двоє, що залишаться, не дадуть собі ради.

— Прошу пана директора, я конче мушу їхати, від цього залежить мое майбутнє.

— Робіть, як уважаєте, але я не дозволяю вам.

Білецький вклонився і вийшов.

На другий день рано покликав директор начальника Ришкунду, і перше його запитання було: чи Білецький є в відділі, а коли довідався, що той поїхав, сказав:

— Як повернеться, то повідомте, що дирекція звільнила його. Він і так тут вже рік третєся і готовий мати претензії до авансу. Нехай зголоситься до каси і забере собі платню за... нині маємо 5-е,— отже, за чотири дні.

На другий день повернувся Білецький до праці. Товариші повідомили, що директор звільнив його. Ця звістка приголомшила його, але він не хотів повірити в неї і сів працювати. За хвилину прийшов возний і сказав, що директор кличе його до себе.

Білецький пішов.

— Чи вам не сказав пан Ришкунда, що з сьогоднішнього, тобто з учорашнього дня ви не маєте тут місця? Ви не виконали мого розпорядження, отже, не маєте тут що робити. Прошу, ідіть до каси, нехай виплатять вам за чотири дні.

Це вивело Білецького з рівноваги. Беззвучним, гострим голосом заговорив він, ковтаючи слова:

— Звідки ви, пане директоре, маєте право викидати мене без попередження? На підставі службових правил, ваш обов'язок попередити мене щонайменше за п'ять днів наперед або заплатити за цілий місяць! Адже втрата тих нужденних 25 ринських, що були моїм єдиним утриманням, значить для мене тепер, серед зими, те, що

коли б викинути мене на вулицю, на нужду — на голодну смерть!

Директор вдарив кулаком об стіл.

— Пане Білецький, не вчіть мене службових правил! Я знаю, що роблю, я відповідаю тут за все, і те, що нині з вами, завтра може статися так само з кожним службовцем! А що ви будете тепер робити, це мене зовсім не обходить, над цим ви самі повинні були подумати, я не маю тут часу на такі дрібниці!

Білецьким затрусилася пропасниця.

— Пане директоре, я не приймаю вашого розпорядження! Маю переконання, що мою справу розсудять вищі власті, ви тут не є самовласним і необмеженим володарем, ще є якась Надзвірна рада, і з її справедливою, коли не помиляюся, думкою ви мусите рахуватися! Коли і та прикладе руку до кривди бідного робітника, то застерігаю вас, що може настати така хвилина, як на фабриці, коли на свист машини всі кидають працю і стають нерушимим муром на захист своїх прав!

Шуліковський спалахнув лютістю:

— Пане Білецький, ви мені не грозіть, бо я не визнаю тут ніякої власті над собою, і не лише вас, але усього персоналу разом не боюся! Забирайтеся мені зараз з «Народної сили», інакше накажу возним викинути вас!

— До цього не дійде! — крикнув Білецький. — Ні мене, ні жодного іншого робітника не маєте права викидати без провини і без попередження!

Тут Шуліковський хотів виявити всю свою енергію, але настала інша обставина.

Білецький схопився за свої хворі груди, на його обличчі виступили плями цеглистого кольору, він оперся рукою на стіл Шуліковського, набрав повітря і свистав хрипким голосом:

— Ви привикли до плазунів і боягузів! По їх головах вийшли вгору — по засадах вашої політичної партії, — ви не вміли задуматися над тим, чому наша земля видає найбільше породи з двох станів: слабодухів, лакеїв та гайдуків, капралів... Ви не змогли заглянути в трагедію поневоленого народу... Без вола і коня не доробиться ніякий газда. Ми працюємо, як чорні воли, але ми — люди, хоч ви нас маєте...

Білецький пустив столик директора, худою рукою показував, як стрілою, в груди Шуліковського і додав:

— За хамудяків, як назвала нас ваша пані!

Директор затремтів і поблід. Обкинув бистрим здивованим поглядом Білецького, його сині губи затремтіли, обличчя почало скакати, але його сила впала, і він лише зі штучним криком накинувся на Білецького.

— Це підла брехня! Я прошу, щоб ви тут не чіпали мою дружину!

Білецький повернувся і вийшов.

Шуліковський сів. Тремтів. Не сподівався, що так все обернеться. Звільняв, виганяв всяких людей, штрафував, а тут раптом з тим непоказним хлопцем така небувала завірюха! Такий непослух, опір, нарешті той останній вислів!

Директор подзвонив. Прийшов возний.

— Иди до реєстратури і добийся, щоб мені Білецький зараз забрався. Роблю тебе відповідальним за це. Візьми на допомогу Федора або Миколу!

Тарадай з молодшим возним став перед Білецьким.

— Пан директор наказали, аби ви зараз покинули відділ.

Миттю вискочив Білецький на високу складну драбину, виліз під стелю, сів і почав промову:

— Уважайте, товариші, що робите! Директор Шуліковський зробив мені кривду! Він сказав, що те, що сталося нині зі мною, може статися завтра з кожним службовцем. Задумайтесь над цим! Ви ж маєте жінок і дітей, ми всі тут товариші, робітники, мусимо держатися солідарно. Не про мене йде мова, я й так не мав наміру сидіти в «Народній силі» довше як до весни, але ви, товариші, засуджені тут на необмежений час на ласку і неласку, на життя і смерть... Я не обстоюю себе, лише правду, виступаю за людські права всіх робітників, тому задумайтесь над нинішньою хвилиною, щоб не жаліли колись запізно!

Тарадай звернувся до Шуліковського:

— Прошу пана директора, Білецький виліз на драбину, і ніяк його з неї не дістати, бо може впасти і вбитися.

— То знайдіть якийсь спосіб— стягніть за ноги.

— Тут, прошу пана директора, нема ніякого способу, бо Білецький виліз аж під саму стелю і там сидить.

Подія з Білецьким рознеслася по всіх відділах. Службовці прийняли її мовчки, як свіжу новину, але ніхто не знав, як вона закінчиться. Нарешті розійшлася

чутка, що Шуліковський подзвонив у поліцію і викликав агента. Ця вістка вразила всіх, як електричний струм. Білецький вийшов з реєстратури до сусіднього великого відділу. Тут агент хотів забрати його, але службовці встали з-за столиків і заступили його. Зі всіх відділів напливали інші товариші і ставали довкола. Обличчя були бліді, у деякого пробивався силуваний спокій і усміх, без попередньої домовленості і порозуміння полонила всіх одна гадка: не дати Білецького і не допустити до скандалу. Всі чекали серед напруженої тишини.

Прийшов секретар. Глянув на присутніх і запитав іронічно:

— Що, тут працюєте?

Зчинився гамір.

— Так, ми нині тут! І не розійдемося! Геть з поліцією! Ганьба!

— Марш!! — верескнув нелюдським голосом блідий Кедрина і глянув, ніби не вірив, що це з його грудей вийшов цей крик.

Через кілька хвилин з'явився Шуліковський. Його пустили всередину, він став проти поліцейя і Білецького і запитав:

— Що сталося, панове?

З гурту виступив до нього агент по опіці пожежної шкоди Єфрем Рубай і сказав рішучим голосом:

— Пане директоре, ми не сподівалися, що ви аж до цього способу вдастесь проти молодого, бідного робітника! Це ганьба, яка падає на нас всіх, на інституцію, на суспільність, і не допустимо до неї.

Обличчя Шуліковського змінилося, руки опали, він промовив тремтячим голосом:

— То ви хочете мати зі мною нову справу...

— Нехай буде! Нам все одно! Ми тепер на все готові! Але до ганьби не допустимо! — сипалися голоси з боків.

— Заспокойтеся! Як бачу, ви неправильно поінформовані і втручаєтеся в справу, за яку лиш я виключно відповідаю, як директор інституції. Панове, дозвольте сказати, що я передусім тут поставлений на те, щоб не допускати ніяких скандалів і дбати про добру славу інституції.

— Ми хотіли вірити в це, але нині, на жаль, відкрилися нам очі,— втрутився хтось збоку.

Шуліковський ніби не почув цих слів і говорив далі:

— Як вам відомо, може, не всім, інакше цього опору, з яким нині я тут перший раз зустрічаюся... як вам відомо... зрештою, треба послухати також моїх пояснень і не брати справи насліпо, односторонньо... Пан Білецький жадав від мене відпустки в якійсь родинній чи маєткової справі, але не підтвердив цього ніяким документом.

— Перепрошую, я маю при собі телеграму,— перебив Білецький.

Шуліковський говорив далі:

— З огляду на те, що в цьому сезоні менше справ напливає до нашого банку, а в реєстратурі стоять стоси і гори невпорядкованих актів і потім завівся б там такий розгардіяш, що ми всі, ехгм, панове товариші, не дали б ради, наказав я навести лад і з тією метою два інші товариші Білецького, навіть без мого окремого розпорядження, приходили вечорами. Ті два товариші, мабуть, є тут також, отже, можуть підтвердити панам, що я не керувався якимись примхами, тільки дійсною потребою. Коли ж пан Білецький приходить до мене і невпорядковано жадає відпустки без належної підстави, то зрозумійте, що я такої відпустки не міг дати. Прошу взяти лише до уваги, якщо я дозволю нині на що-небудь Білецькому чи кому іншому, то завтра до мене може зайти, не скажу сотня людей, але хоч би лиш кільканадцять з тими самими вимогами, і тоді хіба змушений буду розпустити решту панів, як у школах — на вакації. Мої панове, я маю тут старших, поважніших службовців, які ніколи не брали жодних відпусток, хоч мали слухні й виправдані жадання, то чому ж мушу для молодших робити якісь винятки? Вони є свідками, що я сам не дозволю собі на ніякі забаганки, ні приемності, головню, знають це ваші старші товариші, які працюють тут від самого заснування «Народної сили», отже, прошу спитати їх. Адже ж визнаєте, що я всякому непослуху і злегковаженню моїх розпоряджень мушу дати відсіч і покарати, саме лише в щирій боротьбі за добру славу тієї інституції, яка нам всім дає хліб, і остільки я як управитель, поставлений тут за згодою народу вибором найвищих керівників нашої суспільності — тож маю право.

— То все можна було зробити в інший спосіб, а не через марних двадцять п'ять ринських приводити до

відділів поліція і наражати інституцію і всіх нас на скандал! — відповів Рубай.

— Це особиста безпідставна помста, і вона зовсім не приносить честі директорові інституції! — докинув Білецький.

Шуліковський не втратив рівноваги і говорив далі спокійно:

— Коли я закликаю Білецького і тричі марно переказую це через возних, а він мимо того опирається, то я був змушений поступити радикально.

— Ви сказали, що те саме може зустріти завтра кожного іншого, — перебив його Рубай.

— Гарні вигляди на майбутнє, — гірко усміхнувся студент Листок.

Шуліковський продовжував спокійно:

— Доходили до мене чутки з-за «Народної сили», що нібито я мав би бути мстивим. Але ж багато тут є між вами, ви самі це знаєте, які не раз зле використували моє довір'я, легкодушно наражаючи інституцію на шкоду, і я міг поступити з ними згідно з обов'язковими правилами, але утримувався від цього з огляду на їх нерозсудність, молодечу одчайдушність і не робив з їх провин ніяких висновків. Бували і такі, що з палками підсідали до мене, а нічого не вдіяли! Я все йшов прямою, відкритою дорогою, і ніхто не в силі зробити мені що-небудь злого. Я завжди далекий був від всякої помсти, хоч поводитися справедливо мав право, а навіть, як виявилось зараз, це єдина необхідність якраз для добра і слави тієї інституції, яку ви, не маючи на те повноваження, обстоюєте. Ви пригадуєте собі недавно подію, що стоїть ще перед нашими очима, як то один з ваших товаришів розтринькав чужі гроші і забрів аж так далеко, що не бачив для себе іншого виходу, лише пустити кулю в лоб!

Це був, як пригадуєте, Скоропад, найгірший працівник, і я міг його не раз, але сто разів прогнати, але не зробив так, бо змилосердився над ним і терпів його легковажність і помилки в роботі аж десять років. Зрештою, ніде в світі не існує інституція, яка терпіла б у себе непослухів і легковажних. Адже ж це у мене не новина, і по справедливості не може бути інакше! Ви маєте дивні, дитячі, невироблені погляди! Прошу спитати старших, що сидять тут багато років, яким би вони оком дивилися на те, коли б я допустив до того, що одні

працювали б днями і ночами, а інші дармували б безкарно весь час? Адже при найідеальніших умовах через тисячу років годі подумати про таку аномалію. Ви стоїте на неправильному шляху і вимагаєте від мене немислимих речей! І саме те, що такий порядок починає вкорінюватися в деяких відділах, на які я досі дивився крізь пальці, спонукує мене взяти справу міцніше в руки. І сьогоднішню подію не я викликав, лише ви самі допустили до неї!

Бредливе пояснення трагедії Скоропада перед непрошеним свідком, поліцаєм, вразила всіх. Ніхто не виправдував Шуліковського.

Рубай заявив рішуче:

— Пане директоре, говорю від імені усього персоналу, відішліть зараз поліцаю, виплатить Білецькому за увесь місяць і дайте слово тут при нас всіх, що така подія, як ця, не відбудеться більше в мурах «Народної сили».

— Ви вимагаєте від мене неможливих речей; я не можу змінювати своїх постанов, а Білецький може звернутися в тій справі до Надзірної ради.

Всіх охопила лють, на одно слово наказу, на один рух готові були кинутися до Шуліковського.

Рубай наполягав на своєму:

— Ми не будемо чекати на засідання Надзірної ради аж за якихось півроку! Справа нагла, інакше я не ручуюся за спокій, ані за всі наслідки, які можуть виникнути!

— В такому разі я можу зробити це винятково на вашу вимогу і ще нині ввечері скличу комісію Надзірної ради.

Один з писарів-студентів, що весь час мовчки слухав, похитав головою і сказав:

— Так, так, пане директоре, полагодьте ту справу по-людському, а поліцаїв не приводьте більше до нас. Ми не злодії, не розбишаки, і хоч за нашу працю ви не даєте нам справедливої платні, якої вистачило б на життя, то не відплачуйте нам ганьбою, прилюдним ляпасом!

Поліцейський агент зміркував, що не має тут що робити, і рушив до дверей, а за ним директор Шуліковський.

Як вони обидва вийшли, в кімнаті на одну хвилину запанував спокій. Всі зітхнули. Ніхто не передбачав, що

справа так обернеться. За кільканадцять років Шуліковський, той всевладний володар життя і смерті, що не визнавав ніякої влади над собою, відступив нині перед персоналом, перед тією сірою юрбою, якої не терпів і робив з нею, що лиш подобалося йому. І то так з сомом відступив він з поля.

Байда потер руки і промовив до Палія:

— Нині великий день, найбільший у моему житті. Хвилину тому був свідком чуда, в яке не повірив би, якби не бачив його на власні очі.

Палій усміхнувся нервово і сказав:

— Дійсно, важлива, переломна ця хвилинка. Я відчуваю, що Шуліковський не переживе її. Відтепер він на похилій площині. Що з ним сталося? Таж його нічого не могло зігнути, зламати, а тут раптом він такий смирененький, так виправдувався, що аж жаль було дивитися на нього.

Задумавшись, Палій додав:

— А може, це лише нова хитрість, новий спосіб, щоб переконатися наочно, який між нами дух, хто тут веде перед, і взяти нас міцніше за чуба? Може, він так лиш прикинувся? Якось мені аж не віриться, щоб то все, що сталося тут, було правда...

Всі гуртом стискали руки Рубаєві і Білецькому. Ярвич обняв його і поцілував. Підбадьорені і задоволені, розходилися до своїх кімнат. По дорозі один одному передавали повідомлення від старшини персоналу:

— Ниці о шостій годині вечора — збори!

Ярвич переходив через кімнату секретаря Сірка. Його не було, лише на підкладці на столі записка, написана його рукою:

«Панове, дайте спокій — буде нещастя!»

ХІІ

Увечері зібралися службовці. Не прийшло лише кілька, з них один старий, глухий зробок, якого вже нічого не цікавило, а другий — секретар Сірко, — до нього ніхто не мав довір'я і не запросив. Не з'явився референт кредитного відділу і ліквідатор Сафат, який на той час був хворий.

Головою зборів обрали начальника відділу Ришкунду, секретарем — Петра Байду, а доповідачем мав бути оцінювальник майна Єфрем Рубай.

Серед напруженої тиші встав Ришкунда і промовив:
— Товариші! Нині сталася в мурах «Народної сили» подія, яка кидає яскраве світло на наші обставини і права. З огляду на справу, яку маємо тут розглянути, президія нинішніх зборів вважає за свій обов'язок звернутися передусім до вас з формальним питанням — чи всі товариші мають добру і непримушену волю брати участь у нинішніх зборах? Може, хто з вас є зв'язаний якими-небудь особистими обставинами або має інші погляди і в такому разі не бажає бути тут на наших зборах та не міг би брати на себе відповідальність за рішення, які тут приймемо. Іменем президії закликаю і прошу: щоб ті товариші, які не можуть брати участі в цих зборах і ручитись за свою солідарність, залишили зал, а ті, що вважають за свій обов'язок залишитися, мусять підписати тут заяву і поданням руки президії скласти присягу словом честі, що ніколи нікому поза мурами цього будинку, навіть перед найближчими членами родини, не виявлять нічого з наших зборів. Звертаю ще раз увагу всіх товаришів, що збори будуть відбуватися строго таємно, тому даю півгодини на роздумування. Зал загомонів.

— Нашо півгодини? Вистачить десять хвилин! П'ять хвилин буде досить! Найкраще проголосуємо!

Гамір зростав чимраз більше.

Члени президії порадились, і Ришкунда дзвінком втихомирив збори.

— В такому разі ті, що бажають брати участь в зборах, хай піднімуть руку!

Мовчки всі, що були в залі, підняли руки.

— Хто не підняв?

— Нема такого, — відповіли хором.

Тепер всі по черзі підходили до президії, кожний подавав руку, давав слово честі, що все з сьогоднішніх зборів триматиме в суворій таємниці, і підписував заяву.

Після цієї формальності взяв слово Єфрем Рубай.

Він змалював короткими яскравими словами долю працівників «Народної сили» і сьогоднішню подію і закінчив такими словами:

— Як бачите, товариші, наше становище незавидне, і в цей час, коли ми тут радимось, як поліпшити нашу долю, наш ворог не спить і разом з своїми нашіптувачами снує нові сіті на нас. У своїх планах він просто геніальний і проворний, як чорт, тому ми всі мусимо обе-

режно, але солідарно і скоро розбити його в тих планах і зломити, інакше він за свою нинішню поразку відомстити нам так, як, може, і не сниться нікому.

Потім взяв слово Байда:

— Товариші! Наша перемога сьогодні просто несподівана. Коли б мені сьогодні вранці сказав хтось, що так станеться, то я перший назвав би його божевільним! Всі ми були нині свідками, як той всемогучий, непоборний Шуліковський, володар життя і смерті кожного з нас, корчився і мівився, як розтоптаний вуж, і майже плакав і благав ласки у того бідного Білецького, у тієї сірої юрби, якою ще вчора погорджував і штовхав її ногою, як пса! Тут, товариші, маєте яскравий, наочний доказ і приклад того, що громада — велика людина. І те, до чого ми стриміли кільканадцять років безрезультатно, те, на що стратили стільки паперу на прохання і стільки часу на всякі зібрання, наради, депутації, досягнули ми нині несподівано, майже чудом, завдяки лише випадковій солідарності. Здобуток наш нині великий, але, товариші, не забувайте, що до виграної перемоги ще дуже далеко. Згадайте, скільки людей пересипалося через «Народну силу», скільки є нас, а ворог стільки років держав нас за чуб. Наш здобуток великий, але наш ворог хитрий і вдесятеро більший. Пам'ятайте, що в того ворога нині лише посковзнулася нога, але завтра він може схопитися і за своє падіння відплатити так, що ми не встанемо вже ніколи. А має він за собою всю силу, має в своїх руках загальні збори Надзірної ради, всіх членів дирекції, цілу суспільність, пресу, нарешті поліцію. Отже, нині, поки є час, помірковано добре над тим, чи вести нам далі боротьбу, чи маємо піти завтра всі, як тут стоїмо, до Шуліковського і просити у нього помилювання.

Ця хвилина, товариші, для нас дуже важлива, але разом з тим і важка. Один неправильний крок може вибити ґрунт з-під наших ніг раз і назавжди. Щодо боротьби, то я висловлюю тут свій погляд. Може, він виїде занадто в чорних фарбах і здається багатьом товаришам песимістичним, але це мій власний погляд, що виник з довголітнього досвіду внутрішніх і зовнішніх відносин «Народної сили». Скажу відверто: я в боротьбу з Шуліковським і в її успіхи не вірю. Не ображайтеся, товариші, коли я нині висловлюю вам гіркі, може, навіть болючі слова правди, але ліпше буде, коли нам

нині відкриваються очі, ніж щоб пізніше мали ми взаємно, головне молодші до старших, претензії, що їх, мовляв, не освідомлено як слід і завчасно не остеріг ніхто перед нещастям, з якого не один з нас не вилізе до сивого волосся і буде нарікати на нас всіх.

Нинішня подія лише одним оком всміхнулася до нас, друге має закрите... Та подія вистрілила штучно, без нашого сподівання, без нашої участі, без найменшої підготовки з нашого боку. Тому, дорогі товариші, ми, як люди важкої праці і діти мачухи долі, що на своїм хребті витерпіли стільки років ярма неволі, не будемо тепер такі легкодушні, щоб лотерейний, щасливий випадок брати за мірило нашого майбутнього. Хіба ж ми підлітки, щоб здобуток, який впав нам в руки без нашої боротьби, лише силою обставин, міг засліпити нас аж так, щоб ми не могли бачити перед собою дороги, яка стелеться перед нами.

Ви скажете, що тепер ми всі засукаємо рукави і візьмемося до діла, а я відповім вам на те, що не вірю у ваші сили! А скільки ж то разів закликали вас старші товариші до єдності, до організації, скільки разів я сам виступав перед вами з всякими планами! І що ж маємо нині з тих наших всіх заходів? Яку волю, яку витриманість показали ви нам, товариші, за кільканадцять років? Де ті каси взаємної допомоги, казина, читальні? Все розбилося через особисті амбіції, ворожнечу і крайню байдужість. Запоруку перемоги дає той, хто сміливо стає на бій, а не той, що пробуджується лише тоді, коли почує батіг на хребті. Кожний з нас дотепер плазував, всі ми, як тут стоїмо, здаємося при склянці пива, чарці горілки. Кільканадцять років нашого найкращого, молодого віку пропало без найменшого здобутку, ми не заслужили собі за той час навіть найменшого людського визнання у нашої безпосередньої влади, не досягнули ніякого значення поза мурами «Народної сили». І ми нині — сіра, безбарвна, безсила чернь — хочемо змірятися з ворогом, який має у розпорядженні тисячі способів, щоб нас зім'яти, затлумити, розчавити. Ні, мої любі! Назвіть мене божевільним, песимістом, чи як собі хочете, але я в вашу боротьбу і в її успіхи не вірю!

Останні слова Байди потонули в страшному галасі, що вибухнув у залі.

Довго довелося чекати тиші другому промовцеві — Макамові, якого прозвали Вертикишка. Вим'яв і про-

ковтнув слова, як гарячу картоплю. Він говорив, ніби їхав немазаним возом:

— Я лише, пани, тото... На дві точки хотів відповісти... Іменно, що справа не представляється так чорно, як нам, пани, тут Байда представив. Я, власне, тої гадки, що, власне, тепер, коли нам така гарна нагода лучилася, щоб ми її не пускали з рук. Я скажу коротко. Пощо будемо тут довго розводитись?.. Я, пани, кажу цілком відверто, зрештою, ви мене знаєте, що я... не люблю, як то кажуть, завивати в бавовну... Я, пани, тої гадки, що ми тепер безумовно мусимо зробити страйк.

В залі знову зчинився гамір, крик і оплески.

— Славно! Славно! Славно!!

Голова ледве втихомирив збори. Макам сперся руками на крісло свого попередника, оглядався навколо з штучним усміхом і говорив далі:

— Я вам дуже вдячний за оплески, хоч вони мені де-факто не належать, бо я тут нічого надзвичайного не сказав, лише виявив те, що кожний мав на думці. Я вже кілька років не раз думав над тим, чи не вдалося б у нас організувати страйк. Так, прошу вас, далі не може бути. Ми мусимо оголосити війну на смерть і життя і не спочити доти, аж поки не переможемо ворога.

Посипалися оплески, зал заgrimів:

— Сла-а-вно!!

Далі промовляв Хома Палій. Його слова падали, як каміння.

Він попередив, що був настороженої думки до цих зборів, але як почув палкі розмови своїх попередників, між якими останній сказав, що не спочинемо, аж поки не переможемо свого противника, тоді вирішив узяти слово, щоб сказати, що і він приєднується до дії. Вже в минулому належав до організації з такою самою метою, зблизився тоді він з деякими товаришами і вступив з ними в зв'язки. Мета того малого, майже таємного гуртка була в тому, що мав він подавати в газетах до відома громадськості поведінку дирекції і Шуліковського, що кривдили увесь персонал. Це мало тривати доти, доки громадськості не відкриються очі і вона не виступить на захист сотні гноблених працівників. Палій заявив, що приєднується цілком до наміченої дії, але дає слово честі, що буде бити в морду того, хто наважився б зрадити таємницю цих зборів.

Студентів, що заробляли в «Народній силі» писаниною, було понад 30 чоловік. Між ними три представники — добрі промовці, які брали участь в хліборобських страйках, у виборчих агітаціях та вічах. Сень Бодак, студент юрист, Лев Палидвір, студент політехніки, та Іван Чернодоля, студент філософії. Першим з них виступив Лев Палидвір, рослий, з загорілим обличчям і огненними, похмурими очима.

— Товариші! Ми, студенти, що заробляємо у «Народній силі» лише на протязі короткого часу навчання, поставили спершу триматися окремо від вас, зв'язаних тісно на довгі роки з інституцією. Це з двох причин: поперше, ми, як тимчасові працівники, не знали докладно ваших обставин, по-друге, ми, як перелітні птиці, рахувалися з тим, щоб своїм молодечим запалом не повести вас задалеко і тим самим не наразити на велику небезпеку. На тій основі ми, хоч і тимчасові працівники, що все-таки тягнемо одне і те саме ярмо, постановили стримуватися від промов з широкими закликами і навіть утриматися від голосування, а бажали тільки допомогти вам у боротьбі нашим дорадчим голосом. Коли ж нині стали ми свідками незвичайно сумної події в мурах «Народної сили» і коли вислухали тут уважно промовців, то довідалися відразу, і на своє диво, що ваша справа для нас зовсім не нова, а стара, як світ! Зазнали ми в нашій пібито народній інституції лихо і гниль, яку мали нагоду зустрічати на інших полях. Те, що було здавлено в мурах «Народної сили» і довгі роки приховувалося перед людським оком, а нині, завдяки іскрі Білецького, вибухнуло на денне світло, це, поважні товариші, та сама болячка, що точить наш народ від історичних епох і з якою він нині так криво бореться. Товариші! Зразу ми, студенти, думали, як окремий гурт, подати Шуліковському протест за нашу обиду і потоптання громадських прав, коли ж зрозуміли тепер, що тут не випадкова проява, але та сама глибоко вкорінена болячка, яку ми виполуємо на політичних царинах, то з громадського обов'язку честі ми приєднуємося до вашої боротьби!

Після нього виступив Іван Чернодоля. Блідий, з високим чолом і холодним обличчям, говорив він спокійно, простим, звичайним тоном, без риторичних окрас:

— Наше становище невідрадне. Ми за нашу працю, замість мати спокій і задоволення, замість надвишку

сил посвятити на кращі справи, поневолені тепер пускати її на боротьбу за наше фізичне існування, за найпростіші людські права. Ставлення дирекції до нас не тільки не лояльне, але просто вороже. Вина в тому дуже велика дирекції, яка, як начальна репрезентація, відповідає не лише за успіх інституції, але також за здоровий устрій в лоні тієї інституції. З уваги на це, що виступом Шуліковського зайняла дирекція «Народної сили» крайньо вороже становище до наших жадань, повинні ми вяснити собі також наше ставлення з двох боків: щодо змісту і щодо форми. Щодо змісту ставлення наше повинно бути рішуче і готове на всякий, хоч би й найширший крок,— це з уваги на нашу зневагу, обиду і безвихідне, грізне, майже смертельне становище,— що ж до формального боку, то повинні ми триматися тактики очікування, держати ворога в напрузі і непевності, вдаватися до крайностей, не вистрілювати всіх набоїв зразу і не вичерпувати надмірно своєї енергії, а це для того, що ворог орудує матеріальними засобами, яких ми не маємо, і безліччю езуїтських методів, загальна ж думка суспільності, на жаль, є на його стороні, не на нашій. Тому всякий гострий виступ з нашого боку занастив би начисто діло.

Пора уже пізня, прошу не марнувати часу і слів. Тому я вношу пропозицію, щоб завтра вранці зразу після восьмої години подати Шуліковському меморіал від нас всіх. Для складання того меморіалу пропоную обрати найстарших з-поміж нас, а ті нехай виберуть з-поміж себе чотирьох делегатів, що мають завтра вручити меморіал Шуліковському. Щоб не гальмувати справи, раджу зібрати підписи тепер на окремому аркуші, а завтра доповнити лише тих, що не прийшли сьогодні на збори, вкінці скажу ще кілька слів.

Всі разом і кожний зокрема збираймо матеріал до дальших нарад. На боці ворога сила, на нашому — лише правда. Не на бал і не на свято зійшлися ми тут нині — звела нас спільна доля: горе і довголітня кривда, але не падаймо духом, лише здоровою думкою і невтомним, з'єднаним трудом дамо доказ нашої віри в те, що правда переможе.

Пропозицію Чорнодолі прийняли одноголосно разом з доповненнями, а до написання меморіалу обрали дванадцять найстарших товаришів, потім всі по черзі поставили свої підписи на окремому аркуші. Ні один з них не

мав урочистішої хвилини в житті, як теперішня. Кожен досягнув нині в колективі громадської гідності і своїм іменем ставав відверто на оборону прав трудівників. Всі, що дотепер мовчки в божому страху гнули хребти під ногою всевладного пана, натискали в цю хвилину на перо, наче підписували засуд за свою довголітню кривду і неволю.

XIII

Тієї ночі не спав директор Шуліковський. Не спали і вибрані мужі довір'я, які складали меморіал. Не спала і решта службовців. Останні полягали швидше, але не дали їм заснути враження від подій цього дня і думки про те, що буде далі. Вранці встали всі більш змучені, як звичайно, але тепер блимала перед ними надія, відкривалася мета і будила в серцях завзяття. Два уповноважені поїхали до хворого Сафата і взяли від нього підпис, потім після 8-ї години зайшли до референта гіпотечного відділу. Старий наклав цвікер на ніс і читав уважно меморіал, а уповноважені стояли над ним і чекали, як чорти над грішною душею. Коли прочитав, сказав, що підпише, але з застереженням: лише проти введення поліцая до «Народної сили», з іншими точками він не погоджується. Ті відповіли, що товариші не уповноважили їх збирати підписи з застереженнями.

До секретаря Сірка не йшли, бо знали, що він не підпише.

Чотири делегати подали директорові Шуліковському такий меморіал:

«Дня 7 ц. м. трапився в нашій інституції небувальний, може, в цілому світі, а в кожному разі, нечуваний в історії персональних відносин всіх економічних інституцій факт, що директор для проведення своїх розпоряджень викликав поліцію.

Не вдаємося зовсім до розгляду справедливості звільнення Білецького, ми не покликані до цього, оскільки звільнення функціонера передбачено службовими правилами,— однак мусимо дати відповідну оцінку наведеного факту.

З цією метою зібралися ми на нараду і вирішили: Запротестувати рішуче проти такого нечуваного вчинку, як закликання поліції. Справу 25 ринських

можна було полагодити в інший спосіб і як дійсно вдалося це залагодити. Протестуємо проти цього тим більше, що цю історію супроводжували такі знов нечувані моменти, що директор Шуліковський при агентів поліції вияснив усю історію звільнення Білецького, говорив при ньому про нібито якесь надужиття мертвого товариша і увесь спосіб вияснення справи з боку д-ра Шуліковського був такий, що поліцаї навіть брав участь у тій справі.

Коли стався такий сумний факт, то ми вважаємо за свій обов'язок не тільки протестувати, а разом домагаємося сатисфакції за цю зневагу нашої гідності, а цю сатисфакцію розуміємо так, що директор Шуліковський визнає, що він, тільки розлютований опором Білецького, відважився на цей сумний крок, не передбачаючи, що персонал визнає це за провокацію, обиду і зневагу його гідності і дасть нам обіцянку, що в майбутньому такий випадок ніколи не повториться.

З огляду, однак, на те, що останній сумний факт перебуває в тісному зв'язку з попередньою поведінкою д-ра Шуліковського, який щодо персоналу поступав все не по-людськи, мусимо одночасно домагатися, щоб надалі поведінка д-ра Шуліковського докорінно змінилася.

Нарешті, щоб на майбутнє між персоналом і директором Шуліковським не повторилися подібні події, які можуть дати привід не тільки до сумних, але й найфатальніших наслідків для інституції,— просимо, щоб д-р Шуліковський зволив дати письмову відповідь на питання, чи пробачиться він перед нами за закликання поліції до «Народної сили» і дасть слово, що більше це не повториться, а поведінка з персоналом буде щонайменше така, як це водиться по інших інституціях. Ми вимагаємо від директора Шуліковського дати нам відповідь на протязі 24 годин з часу подачі меморіалу.

Затримка відповіді на цей наш лист дасть нам привід до введення нових заходів з метою збереження наших прав».

Делегація вийшла, директор перечитав меморіал і переглянув підписи. Раптом відсунув аркуш і дивився, здивований, в одно місце.

«Як це? Сафат також!? Таж його вже тиждень нема на роботі, тяжко хворий на запалення суглобів! А писати здужає!? Може, хто справді підробив його підпис? Ні, це його власні карлючки. Я тій людині так вірив, стільки добра для нього робив, а він хоч і небезпечно, смертельно хворий, шкандибає на раду нечестивих і разом з хуліганями підписує на мене погрози! Кінець світу! Прогляньмо уважно усю зоологію, може, ще й Сірка там знайду. Все можливо. Нема нині кому вірити... Хто як хто, а той найбільше випив від мене. Коли ще досі не збунтувався, то це дійсно велике чудо... Не бачу тут його... Не хотів брататися з наволоччю, але в душі, може, навіть торжествує, що спіткало мене це з іншої руки. Стара котюга! Сидить тихо, шарпетки на дверцятах сушить, старі краватки латає і своє гадає...»

Курих нервово, ходив по канцелярії, врешті подзвонив. Прийшов возний з мишачими очима.

— Попроси до мене пана секретаря.

Ходив далі неспокійно. Обличчя було бліде і суворе. За кілька хвилин з'явився секретар, схилив голову, сказав півголосом «добрий день» і став недалеко порога.

— Добрий день, як ся маєте? — відповів Шуліковський і подав Сіркові три холодні пальці. Глянув на нього швидко і подав знак рукою, щоб зачинив двері...

— Там ніхто не стоїть під дверима?

— Ні, — відповів Сірко.

— Де ви пропали вчора вечором? Я розіслав усіх возних за вами, зробив облаву по всьому місту.

— Прошу пана директора, я був учора сильно хворий. Мав гарячку і ліг швидко до ліжка. Не їв нічого на вечерю, лише випив склянку чаю з цитриною.

Шуліковський ходив далі по канцелярії, не слухав Сірка, лише думав про щось далеке. Врешті став напроти нього, прошив його холодним поглядом і показав на свій стіл.

— Ви читали це?

Сірко глянув на нього, він став нетерпеливий.

— Ідіть і подивіться, не бійтеся.

Сірко пішов до столу і взяв меморіал.

— Я нічого про це не знаю! — сказав рішучим голосом.

— Не був у вас нині ніхто з тим?

— Ні, пане директоре, нікого не було.

— Може, був, але вас не застав?

— Хіба, може, вчора вечором, як мене не було, але нині я цілий час сиджу у своїй кімнаті.

— Спершу сказали ви, що зразу ж пішли додому, отже, були дома, а тепер розповідаєте, що не були.

— Дома я був, але тут не був і тим самим не міг бути,— прошу мене зрозуміти, пане директоре. Зрештою, якби був хто-небудь заявився до мене з цим письмом, то я випросив би його за двері.

— То ви відважніші за мене. А я цього не міг зробити. Більше того, коли б на мене підсіла зграя з тих, що тут написали погрози, і вбила, то ви не мали б про це найменшого поняття.

Шуліковський з диким, холодним усміхом свердлов Сірка, той почервонів, сіпнувся, але не відповів ані слова, лише опустив очі на письмо і читав. Як закінчив, поклав його на місце.

— Ну що ж? — спитав Шуліковський.

Сірко оглянувся, підвів голову вгору, почервонів і сказав суворо:

— Я на місці пана директора, маючи такі заслуги за собою, впливи і значення, розігнав би цю банду за п'ять хвилин!!

Шуліковський спитав спокійно:

— Сафата прогнали б також?

Сірко витріщив очі.

— Що пан директор кажуть!? Сафат також тут!? Я не доглянув!

Взяв удруге меморіал і переглянув підписи. Директор притулив гаряче чоло до шиби, дивився вниз на ринок і шепнув:

— Боже, дай мені терпіння. Ця людина ніколи нічого доглянути не годна... Чи я можу тепер покладатися на нього? Його рада для мене не придатна, як обопільний ніж. Коли його слова щирі, то це ще один доказ його нездатності, коли ж фальш і підступ їх диктує, то хіба лиш з тією метою, щоб я загнався задалеко і викликав до себе ще більшу ненависть а навіть вбивчу руку. Свідомо чи несвідомо вилізуть вони по моему хребті вгору.

Директор прикурих одну цигарку від другої і сказав:

— Я тут сам не дам ради, у мене важливіші справи в голові, персональні справи належать до вас, отже, прошу взятися тепер до цієї найновішої події, і коли вже самі не зможете зробити з нею ладу, то бодай допо-

можіть мені. Ідіть і придумайте який-небудь план... може, з директором Любаскою викомбінуете який спосіб,— він сюди прийде через дві години. Тим часом розпоряджусь, щоб обидва панове вислухали нині вечором Рубая.

Сірко посоловів на ці слова.

— Чи пан директор самі повідомлять його?

Директор відповів роздратовано:

— Добре, нехай і так буде. Всі спихаєте на мене всяку найтяжчу роботу. До ради, до гострої поведінки кожний з вас має слово, але провести що-небудь в дію, то все лиш я мушу.

Сірко вийшов, а директор покликав двох найстарших делегатів і повідомив, що на лист персоналу не буде відповіді, а передасть його для розгляду президентові радників Дорошеві, і що як персонал, так і члени делегації повинні звертатися, як це досі було, до свого найстаршого товариша — секретаря банку Федора Сірка, бо сам директор не має часу на такі справи. Крім того, Рубай мусить пробачитись за свій виступ.

Те все розповіли обидва делегати товаришам, і того ж дня ввечері зібрався персонал знову на нараду.

Писар Тягнибіда дуже просив слова, а коли голова дав дозвіл, Тягнибіда вийшов наперед і сказав:

— Я вношу пропозицію, щоб всі панове товариші дали тут слово честі що вони дотримають слова честі...

Зал вибухнув сміхом. Глухуватий Байрак, прозваний Машиною, підійшов ближче до Тягнибіди і кривив обличчя, щоб почути кожне слово, а потім узяв його за поли ззаду і стягнув з помосту. Той опирався, махав руками, серед гамору чути було окремі слова:

— Не дадуть мені говорити. Нема свободи слова!

Голова дзвінком втихомирив зал, і нарада почалась. Цього разу ухвалили подати директорові такий меморіал:

«Вчора вручили наші представники Вам, пане директоре, лист, підписаний нами, в якому просили ми дати письмову відповідь протягом 24 годин.

Тим часом довідалися ми від двох товаришів, що Ви, пане директоре, зрозуміли інакше наші вимоги і внаслідок того відмовили нам у відповіді протягом 24 годин.

Це спонукало нас скликати нові збори, які одногослосно вирішили:

1) Не брати до відома такий спосіб задоволення наших вимог, бо це не відповідає ані змістові нашого листа, бо ми не вносили жодної скарги на Вас до президента — тільки бажали поладити справу між Вами і персоналом,— з подання скарги на Вас до президента може бути лише зовсім окремо трактована, ані заява пана директора не була оповіщена вибраній делегації, яка вручила згаданий лист.

2) Протестуємо проти вимоги, щоб Рубай мав пробачитись за свій виступ, і заявляємо, що Рубай не має чого і не буде пробачитись, бо він промовляв іменем всіх і за уповноваженням та за дорученням усіх, отже, його тон бесіди і взагалі увесь виступ були лише відбиттям тону і виступу усього персоналу. При тому додаємо, що саме тільки завдяки цьому випадкові, що від імені персоналу говорила людина тактовна і поважна,— ситуація не загострилася, а, власне, гіршої ситуації можна було сподіватися, коли б не цей товариш, а інший репрезентував у дану хвилину персонал.

3) Подаємо до відома, що Федір Сірко не може репрезентувати персоналу, бо ця людина односторонньою ухвалою позбавлена всяких товариських прав і не є більше нашим товаришем.

4) Наполягаємо і вимагаємо від Вас, п. директоре, дати письмову відповідь до 12-ї години, бо тоді минає 24-годинний термін.

Відповідальність за виконання нашої вимоги покладаємо на пана директора.

Підписи ті самі».

На другий день рано про випадок з Білецьким було вже надруковано в газетах. Делегація передала меморіал, а точно о 12-й годині дня з'явилася знов до канцелярії директора. Шуліковський сидів блідий біля столу і щось писав. Коли побачив делегатів, здригнувся і сказав:

— Перепрошую вас, панове, що запізнився: сьогодні було багато відвідувачів. Зачекайте ще кілька хвилин, я зараз закінчу.

Делегати стояли мовчки, понуро і чекали. Нарешті директор закінчив писати, дав скопіювати, а оригінал передав делегації.

Після третьої години всі зайшли до залу організації, і тут Ришкунда прочитав їм уголос таку відповідь директора:

«До панів службовців і практикантів банку «Народна сила» на руки впов. пп. Ришкунди, Патики, Байди і Рубая.

Перед поданням вашого листа мав я нагоду заявити всім вам, пояснюючи детальну справу з Білецьким, що через незвичайний опір Білецького, коли не послухав мого наказу, щоб з канцелярії вийшов або принаймні роботу залишив і затримався в іншій канцелярії, де мав би я спокій, що він не зробить інституції навмисно шкоди,— по вичерпанню всіх інших засобів, коли всі старання і мої, і секретаря, і начальника залишилися без успіху, а моя надія, що інші, старші товариші Білецького, вплинуть на нього, щоб спокійно сам з канцелярії пішов,— не справдилась, натомість Білецький в одно повторяв, що не уступить і буде далі приходити до праці до кінця місяця, був я приневолений зажадати інтервенції влади для безпеки інституції. Я зробив це з найбільшою прикрістю для мене, з необхідністю оборони банку перед можливою шкодою,— але одночасно застеріг, щоб не присилали сюди жодного поліцейського жовніра, ані робили жодних прикростей Білецькому, тільки щоб вручили йому негайний виклик в інспекцію і там попередили, щоб насильно не пробував нічого діяти в банку, ані в його канцеляріях, тільки став на правильний шлях. Констатую, що весь час перед обідом, аж до приходу поліцейського агента з викликом до Білецького, ані пп. секретар і начальник, ані ніхто з інших товаришів не зробив мені пропозиції, щоб Білецькому виплатити за увесь місяць, а він тоді сам піде і взагалі питання про виплату грошей не стояло,— бо навіть караючи Білецького за тяжку службову провину, порадив я йому, щоб він звернувся листовно до дирекції з приводу дальшої неналежної платні за час до кінця місяця — і вам всім добре відомо, що дирекція ставилась завжди прихильно до всіх осіб, які працюють у банку, видавала платню для тих, що відходили або під час довшої хвороби, або військових вправ, понад обов'язок, приписаний в службових правилах,— і виплачувала окремим осо-

бам у випадках потреби значно більші суми і т. д. Йшлося тільки про те, щоб усунути людину, наймолодшого діетара, котрий без виправдання злегковажив моїм розпорядженням, а опісля знехтував рішенням дирекції і погрожував, що залишить канцелярію хіба за допомогою поліції. Мені, як і вам усім, прикро дуже, що через нечуваний опір Білецького мусив я вжити надзвичайного заходу, якого протягом 13 років мого перебування на цій посаді не вживав ніколи і, дасть бог, не буду потребувати ніколи вживати. І в тому випадку сказав я агентові поліції залишити канцелярію без виконання його обов'язку — з умовою, якщо ви своїм впливом доможетесь, щоб Білецький добровільно залишив устанovu.

Те все заявив я вам усно два дні тому, — і для того не мали ви причини подавати мені ваш лист з вимогою чи проханням, щоб я зробив вам письмову заяву, бо я вже перед тим особисто дав вам пояснення справи і заяву з мого боку, яка повинна була вас зовсім заспокоїти.

Коли, мимо того, подали ви лист, в якому в незвичайний спосіб зайняли позицію проти мене, отже, проти поста, який я займаю, — без всякого розуміння надзвичайних обставин, серед яких я, з власною особисто прикрістю, мусив дати надзвичайне розпорядження, що мало на меті тільки безпеку інституції, за добро якої я відповідаю, — вирішив я передати цей ваш лист п. президентові ради, бо не хотів бути сам відповідальним за все.

Ця моя безпристрасна поведінка повинна була вже звільнити мене від дальших прикросців, якими є поданий мені нині другий ваш лист, на який я даю вам цю мою безпосередню відповідь виключно з тою метою, щоб ви зрозуміли мою поведінку й не робили мені й собі дальших прикросців, не маючи від мене відповіді, не вдавалися нерозважно до необдуманих кроків, які пішли б на шкоду інституції і вашу власну.

Користуючись з цієї нагоди, мушу зазначити, що ніколи не ображався і не ображав нікого з вас, ані в моїх розпорядженнях не мав я на меті нікого особисто діткнути, — нема між вами ані одного, до якого уважив би я в розмові «ти», не висловлювався я про вас ніколи словами «банда» і т. п., — а коли в розмові

з вами сказав часом «мої панове» або «мій ліквідатор», то вжив лише в спосіб і деінде практикований для скорочення, але не для приниження вашої гідності. Не почуваю, щоб коли-небудь був несправедливий до когось з вас, а коли був змушений проти котрогось виступити з зауваженням або доганою, то робив все в такий спосіб, щоб ощаджувати вашу особу,— і все щиро, як я переконаний, обстоював справи усього персоналу і поодиноких осіб перед дирекцією і радою, як це у відповідних матеріальних обставинах інституції можна було поступити.

Прошу вас ще раз залишити все, що могло б потягнути за собою шкоду для інституції або перешкодити в правильному керівництві,— прочитайте собі уважно службові правила і статут, які нас і вас зобов'язують,— не шукайте невідповідного розголосу і місця по газетах, чужих і ворожих народів,— тримайтеся меж, вказаних тактом, розвагою і почуттям службового обов'язку, який ви взяли на себе, стаючи під прапор інституції, а передусім звертайтеся з довір'ям до своїх властей в інституції, тобто дирекції, п. президента і Надзірної ради, які дотепер тільки добро інституції мали на меті.

*Д-р Лев Шуліковський,
директор «Народної сили»*

XIV

З роздратуванням вислухали службовці відповідь директора. В деяких місцях перебивали її глумливими викриками. Коли Ришкунда скінчив, один з службовців попросив слова. Побілів і трясся з люті:

— Прошу вас, це не жодна відповідь. Ми вже всю історію знаємо напам'ять, і пан Шуліковський без потреби розводиться ще раз над нею, аби замилити нам очі.

В залі закипів рух, кількадесят молодих голосів приєдналися до промовця. Він сіпнув вус, опустив очі вниз і бомкнув серед гамору:

— Подерти й кинути йому в лице!

Обурені люди почули силу в своїх руках, була в ній перевага помсти за довголітній гніт і кривду. В цю хвилину кожний смирний бідак був готовий до найбільшої

жертви, тільки не знав способу і чекав на дорогу, якою поведуть його старші товариші.

Слово взяв Рубай. Нервування спиняло подих, він білів на обличчі, стримував себе насильно, з його чистого, далекого голосу стріляли надірвані слова, як гострі мечі:

— Товариші! Це єдина найважливіша хвилинка для нас! Друга така не прийде,— завтра вже буде запізно: як не використаємо її нині, то все пропало! Ми йшли дотепер якнайбільше коліноприклонною дорогою, тим часом директор Шуліковський грається з нами в сліпу бабку! Пускає нам туману і хоче виграти час, аби придумати новий чортівський план, випробувати нас, а потім підійти і загнати в такий кут, що ніхто з нас не зможе вийти звідти! Тому, щоб не тратити часу і нашому ворогові не дати нагоди подумати, вношу пропозицію, щоб ми таки зараз всією силою вдарили на нього!

Люди спалахнули, як суха тирса в степу.

— Сла-а-а-вно! Страйк! Страйк! Страйк!

Потім виступив Байда. Спокійно, з повагою:

— Товариші, я все стою на тому, що не треба брати дуже гаряче. На мою думку, відповідь директора, вже хоч би з самого формального боку, дає нам повне моральне пробачення. Як два дні тому ми були свідками, коли Шуліковський втік з поліцаєм, і це був перший наш тріумф, так нині ми, делегати, були знов свідками, як той всемогучий пан прів, дрижав, корчився, його голос завмирав у горлі, коли писав цю відповідь, а ми зі спокоем і грізною повагою дорученої нам справи придивлялися до його мук, і це був наш другий тріумф. Звертаюся з закликком, головню до вас, молодші товариші, не дайтеся взяти в полон нерозважній хвилині запалу, а покажімо всі, як один, що ми в змозі розсудити справу холодно. Не жадайте іншого пробачення від Шуліковського, бо він нам його не дасть, і, як директор, Шуліковський не здобудеться на більше, а всякий дальший опір з нашого боку може нам лише пошкодити. З огляду на те, що вже пізня пора, а ми всі тут без обіду, раджу розійтися спокійно додому. Далі, з уваги на те, що зал буде сьогодні ввечері зайнятий для нарад товаришів з інших фінансових інституцій і ми не будемо мати де зустрітися, вношу пропозицію, щоб справу передати теперішній вибраній делегації.

Більшість погодилась з цим, всі розійшлись додому. По два, по три йшли разом і розмовляли:

— Го, тепер Шуліковський десь потерпає!

— Цікавий я, чи ми виграємо, чи проріжемо?

— Я готовий на страйк. Чекаю лише заклику. Пощо зволікати? Найкраще хоч би й завтра. Відпочив би чоловік трохи дома і чекав лише, що буде далі.

Ввечері сидів Шуліковський, як звичайно, біля столу, перечитував та підписував кореспонденції. В канцелярії було тихо, маятник рухався повагом на обидва боки, годинник з далекої вежі вибив сім разів.

Директор почув легкий, несміливий стук у двері, але не підводив очей від роботи. Врешті було йому довго чекати, він підвів голову і глянув перед себе. Двері відхилювалися поволі, і з-поміж них виглянула кругла лиса голова з чорним підкрученим вусом.

— Прошу вас, пане Медведюх,— сказав Шуліковський.

В канцелярію ввійшов присадкуватий чоловік з довгими м'ясистими плечима і короткими кривими ногами. Вклонився незручно, прослідкував миттю малими чорними очима все довкола, підгладив вус, став, схилений і поламаний, як орангутанг, і промовив дерев'яним голосом:

— Може, пан директор зайняті, то я прийду пізніше.

— Я все, пане, зайнятий,— відповів Шуліковський.— Але кажіть, що там маєте?

— Прошу пана директора, я не маю де сидіти.

— То сідайте мені на голову. А ви де сиділи до тепер?

— Та по всій «Народній силі».

— То сидіть і далі по всій «Народній силі». Чи я маю носити столики за вами?

Медведюх підгорнув вус і відповів:

— Пан директор не повинні нехтувати мною, тим більше під таку пору, як тепер, де я кожної хвилини можу придатися на що-небудь.

Директор встав і закурив цигарку.

— Не розумію вас, пане Медведюх, адже ж ви не можете ждати від мене, щоб я носив за вами крісло! Для того є возні, коли вам самим не хочеться брати крісла з собою.

Медведюх підступив до директора, перекинув до нього голову і говорив з завзяттям:

— Пан директор не хочуть зрозуміти мене. Я не хочу і не можу бажати собі, щоб пан директор носили за мною крісло. Таке жадання з мого боку було б смішне, а я настільки не є без виховання. Я... я зараз прошу пана директора вислухати мене, нехай я все скажу, прошу посвятити для мене хвилинку часу, я прийшов сюди у важливій справі, але при тій нагоді згадую також і за тамту. Йдеться про те, що я тут, у «Народній силі», не маю крісла.

— Але ж, мій пане, змилуйтесь,— на чому ж ви сиділи дотепер, чи весь час ви нічого не робили через те, що не було для вас крісла?

— Перепрошую, перепрошую,— я в кожному відділі мусив мати крісло, мені мусили його дати, інакше я пішов би скаржитись до пана директора. Зрештою, як же б я міг що-небудь робити, коли б не мав на чому сидіти, але мені ходить про те, щоб я мав своє стале крісло, щоб мною не витирали всі кути і все лише для допомоги там, де найбільше роботи. Я вмію працювати, тягну щонайменше за трьох, належу до найменших провідників у «Народній силі». Отже, на тій підставі можу жадати, щоб пан директор і інші панове шефи поводитися зі мною зовсім поважно.

— Дозвольте, пане Медведюх, перед цим здавалося мені, що ви задумали про якийсь окреме, шефівське крісло. Але тепер, здається, зрозумів я вас: ви хочете мати своє власне крісло, і працювати постійно в одному відділі, і щоб вас ніхто відти не рухав.

— Так, прошу пана директора.

— Чому ж ви, добродію, не звертаєтеся з тим до пана секретаря!? Адже знаєте, що я крісел не купую і маю інші справи в голові.

— Я говорив про це два рази пану секретареві, але пан секретар злегковажив мене.

— Добре, заспокойтеся, пане Медведюх, завтра вранці скажу возному, щоб постарався для вас крісло... Клопіт з тими моїми панями! Пригадую собі, щось три роки тому двоє панів у котромусь відділі поміняли крісла і потім зняли таку бучу, як коні в стайні, мало не побилися, аж один вдався до мене скаржитись, і я мусив полагоджувати справу на місці.

Директор хотів позбутися набридливого прохача. Сів коло столу і спитав:

— Ви мали ще щось сказати?

— Так, прошу, але тут йде про важливішу річ.

Директор глянув нетерпеливо на годинник.

— Бійтеся бога! Забираєте мені годину часу дрібницею, а важливішу справу лишаєте на кінець! Прошу, говоріть вже, про що ви хотіли.

— Перепрошую, я зараз з самого початку зазначив свою мету, але пан директор не дали мені приступити до слова. Я саме під цю важливу напружену хвилину між дирекцією і персоналом приходжу жертвувати свої услуги.

Директор Шуліковський відклав ручку, встав, перейшовся впоперек канцелярії, потім вклав руку до кишені, став і дивився бистрим оком на поламану постать Медведюха.

— Пан директор знають, що ситуація тепер грізна, всі зворохоблені, а й це відомо пану директору, що мое становище в «Народній силі» просто ніяке. Я не маю тут жодного значення і хоч би як рад служити дирекції, то не можу, бо не маю ніяких впливів. На додаток, мене як такого, що належить, на жаль, лише до провізоричного персоналу, старші панове не допускають до своїх нарад.

Весь час слідкував директор за Медведюхом, слухав уважно кожне слово, нарешті обізвався:

— Ви хочете за свої послуги відповідної нагороди?

— Не окремої нагороди, тільки матеріальної і моральної допомоги з боку дирекції, щоб, з одного боку, мати безпеку, а з другого — вплив і змогу ввійти в довір'я персоналу і таким чином стати у пригоді дирекції.

Директор погасив цигарку, закурив другу і подумав: «Нащо ж ти здався мені? Якби у тебе такий розум, як м'язи... Коли ти нині хочеш продати своїх, то яку я маю поруку, що завтра не продаси мене? Це наочний доказ того, що нема там над вами тої залізної руки, коли ви вже нині преголошуєте ліцитацію на себе... Але найгірші ті платні сторожі і помічники. Маю їх вже досить. Горлом мені лізуть. Кожну справу ще гірше заплутають, а я мушу розтинати вузли. Покутним послужникам і вовкові не напхаєш горла».

Медведюх говорив далі, але директор вже не слухав його. Заклав руки поза себе, відвернувся до вікна і дивився на ринок. Мертве електричне світло падало на

Його лице, він усміхнувся потайно. Горе, жах і небувала досі думка, а швидше відблиск чогось далекого, понуро-го шибнув у тому усміху. За хвилину лице Шуліковського набрало знову свою звичайну холодну маску, він тер пальцями по чолу і говорив з розвагою:

— Ви повинні знати, пане, що у мене нема тут окремого рахунку за ті послуги, які ви хочете зробити. Проста і найкраща послуга з боку вас всіх — це праця, здібність, пильність, послух, розумна, щира і вірна служба для добра інституції і відвертість щодо дирекції. Більше я від нікого нічого не вимагаю і не вдаюся в ніякі приватні рахунки. Коли ви, пане, бачите, що щось там може загрожувати дирекції, а тим самим інституції, то вашим обов'язком є зараз же мене про це повідомити, інакше ви як функціонер «Народної сили» не виконуете добросовісно своїх обов'язків, не виконуете службових правил, лише шкодите дирекції та інституції. Отже, мушу звернути вашу увагу на те, що не лише ваші всі товариші, але й ви з ними стоїте на фальшивому шляху, і дирекція мусить подумати про те і поступити відповідно. Дозвольте, не перебивайте, я вислухав вас, тепер ви вислухайте мене... Ехгм, коли ж ви по відношенню до дирекції й інституції маєте щирі наміри, — тут Шуліковський повернувся до вікна, — в що я не маю причини не вірити вам, і наскільки зрозумів вас, тут йдеться мова про матеріальну допомогу, щоб в даному випадку дістатися в коло людей, які зважилися б на якийсь рішучий, небезпечний крок, то я знаю, що такі справи провадяться при кухлі пива чи пляшці горілки, і кожної хвилини радо можу вам служити допомогою з власної кишені. Розуміється, що не більшими сумами як 5—10 крон, бо сам не розпоряджаюся великими сумами і не щодень, бо й це також робило б поважні витрати, але раз, скажімо, два рази на тиждень можу дозволити собі на такий видаток.

Останні слова Медведюх зустрів з завзятим запереченням. Він підступив до директора, ніби хотів битися, крутив головою і словами.

— Перепрошую, я зовсім так не розумію справи, пан директор мене не зрозуміли, адже я маю якусь честь, я не донощик, щоб за п'ять чи десять крон продавати своїх товаришів! Мене ще стане настільки, я зароблю збоку, я не жебрак, а по шинках не волочуся, крім води і молока, жодних трунків не вживаю, навіть не курю.

— В такому разі, ви відступаєте від своєї пропозиції?

— Так, я не прийшов тут продавати своєї честі. Я прошу лише про те, на що заслужив своєю працею більше, ніж хто-небудь інший.

Директор подумав: «Я дав йому низьку ціну. Коли б так дав більше, то він продав би себе».

Поклав руку на плече Медведюха і сказав:

— Пильнуйте, пане, праці і виконуйте свої обов'язки і напевно не будете мати жалю до мене.

Медведюх почав говорити, що директор кожної хвилини може сам переконатися, що і як він робить, але той не слухав його, лише спитав:

— Яку там ухвалу прийняли на сьогоднішніх ваших зборах?

— Поки що вирішили не приймати відповіді пана директора, справа до завтра до вечора залишена в руках делегації, бо нині зал зайнятий і нема де провести збори.

Директор подав Медведюхові кінці холодних пальців, ніби вмочив їх у свячену воду, загорнувся в шубу і сказав:

— Дякую вам!

Медведюх шарпнув ногою і вийшов.

Вернувся ще з-поза дверей, затримав Шуліковського перед порогом і сказав:

— Але прошу пана директора захвати мою нинішню просьбу в таємниці.

Шуліковський обрушився на нього:

— Мій пане, за кого ж ви мене маєте! Ви мене тим ображуєте! Я тут не уладжую ніяких таємних сходин, ні заговорів! Ви все мусите мати останнє слово!

XV

На другий день делегати подали директорові лист з повідомленням, що через недостачу часу і місця для наради дадуть відповідь йому через два дні. До того часу на підставі одноголосної ухвали буде заступати всіх тільки вибрана делегація.

Сафат видужав і зайшов до дирекції. Коли зайшла мова про підписання меморіалу, він заявив, що був

хворий і не знав сам, що підписує. Він хотів прочитати той меморіал, але обидва товариші, що приїхали до нього вранці, квапилися, сказали тільки, що справа чиста, і показали підписи усього персоналу, отже, він підписав також для солідарності, але коли тепер повернувся на роботу і довідався докладно, як обстоїть справа, то бачить, що зробив погано, і тому ліквідує свій підпис.

Шуліковський сплеснув у долоні:

— Я здивувався, коли побачив ваш підпис, і не знав, що сталося з вами!

— Прошу пана директора, я розумію єдність з людьми, але з простацтвом...

Директор зрадів:

— Тішить мене, що хоч ви не втратили голови і розумно дивитеся на справу. Добре, що прийшли, отже, не тратьмо часу. Тут, я виджу, заноситься на бурю чи страйк, тому підіть зараз до «Кредитної спілки» і поговоріть від мого імені з дирекцією і начальниками відділів, чи не прийшли б нам на допомогу на випадок страйку.

Сафат пішов до «Кредитної спілки» і розповів про все, але директор лише здвигнув плечима, а один з найстарших за віком службовців відповів:

— Скажіть від нас директорові Шуліковському, що ми не підемо чистити того багна, яке він створив.

Опівдні прийшов президент «Народної сили» Микола Дорош, старший радник апеляційного суду. Високий, худий 60-річний мужчина з продовгуватим обличчям, сивою борідкою, підстриженою клином, і з короткою, майже білою чуприною. Синяві стомлені очі дивилися крізь золоті окуляри спокійно і поважно перед собою.

І все ж було помітно, що незгода між персоналом і дирекцією «Народної сили» застала його несподівано. Дорош весь свій вік був далеко від міжусобиць, справи інституції вважав найліпшими — де ж краще життя могло бути, як не тут! Він уявляв собі, що дирекція і персонал «Народної сили» — це одна велика сім'я. Але несподіваний випадок розвіяв його уяву, і через це розчарування став він злий на обидві сторони: на дирекцію і на персонал. Однак директора Шуліковського знав він краще, бо і стикався з ним все, а персоналу не знав зовсім, отже, перевага гніву переходила на бік персоналу.

В дирекції чекав вже на Дороша, крім Шуліковського, директор Любаска. Він привітався з ними і після короткої розмови закликав до себе найстарших літами і рангом службовців, між ними також делегатів персоналу. Шуліковський виписав їх на карточці, дав возному і сказав, що пан президент просить тих людей до дирекції. Таким чином, вісім службовців, між ними і члени делегації, ввійшли в директорську канцелярію. Президент кивнув на привітання головою і подав руку. Шуліковський вийшов до ліквідаторської і став на місці касира. Президент промовив до них:

— Від самого заснування банку «Народна сила» цікавився я розвитком сеї нашої найкращої інституції. Кожний рік був для мене новою радістю, я бачив, як добро росте, і все думав, що діється це при взаємній згоді між дирекцією і вами. Тим часом, на превеликий мій жаль, довідаюсь, що справа зовсім інакше виглядає. Я до цього часу не мав найменшого поняття, що тут між дирекцією і вами такі прикрі, погані стосунки! Так, мої панове, не може бути! Ви старші люди і повинні знати, що карність і послух підлеглих щодо керівництва повинні бути навіть і тоді, коли б те керівництво помилялося в дечому. Панове, знайте, в Китаї є закон, який карає смертю непослушних дітей!

Президент грозьбою і просьбою вимагав від службовців, щоб кожний з них висловив свій погляд на Шуліковського. Ніхто особисто проти нього нічого не має, тільки він є дуже нервовий, його поведінка з персоналом неможлива.

Дорош просив, щоб викликані заспокоїли персонал, щоб газети не використовували непорозумінь в інституції у своїх цілях, а коли службовці запитали, яким способом можна б це полагодити, Любаска пояснив, що коли вони заберуть подані меморіали, то справа буде вважатися закінченою, бо в тому випадку не буде жодної підстави до дальшого її розгляду.

У зв'язку з цим персонал вирішив внесени меморіали забрати і таким чином вважати справу полагодженою, одночасно в справі поведінки Шуліковського, як причини до непорозумінь, внести скаргу, посылаючись на заяву президента, що всі слушні вимоги персоналу Надзирна рада задовольнить.

Чотири делегати подали це рішення Дорошеві, але

той заявив, що не може повернути меморіалів, а заява Любаски була зроблена без погодження з ним і тому ні до чого не зобов'язує його.

На зборах про це доповів Рубай і сказав:

— Знаєте, старий бюрократ... Такий як загорне в свої руки яку-небудь справу, то вже не видобудеш з них!

— Фасцикул!— крикнув Немирич.

Персонал чекав тиждень на наслідок своїх переговорів з президентом і дочекався дисциплінарного стягнення.

Персонал зійшовся знов на нараду. Збори були бурхливі. Один з студентів закинув Байді, що він поводить себе занадто обережно і мирно щодо дирекції, ніби перебував з нею в ближчих стосунках. Розгніваний цим, Байда вийшов з складу делегації. Він старався представити наслідки, які чекають делегацію за її дальший опір проти дирекції, але збори закричали на нього, що жодному з делегатів волос не впаде з голови, бо весь персонал стане на оборону і не допустить, щоб делегація потерпіла. Далі збори ухвалили, щоб кожний під час дисциплінарного розслідування заявив, що зв'язаний словом честі і не може нічого говорити.

Через кілька днів почали вести слідство один заступник дирекції, судовий радник і директор Любаска. Визначали службовців партіями на кожний вечір, а вислуховували по одному. Всі заявляли про слово честі і підписували протоколи.

Нервовий, хворий Тягнибіда метався на всі боки, заїкався і розводив руками:

— Я, я, я, про-прошу панів, я, я нічого не знаю.

Заступник директора дивився з милосердям на нього і говорив:

— І вам бунтуватися, підписувати меморіали...

Любаска намагався всяким способом добитися зізнання від деяких службовців. Підходив до них з різних боків.

— Ви підписали листа лише для солідарності? Ви його, певно, навіть не читали?

Коли хтось з них сказав, що внаслідок його заяви вважає справу полагодженою, він закричав:

— Делегація вам збрехала!

Через те, що слідство було ведено в неправильному напрямку, персонал вибрав нову делегацію і подав дисциплінарній комісії таку заяву:

«В членів персоналу створилося враження, що комісія приписує виготовлення, підписання і внесення відомих листів вибраній нами делегації.

Заявляємо, що делегація не лише ні до чого нас не схиляла ані нам наказувала, а, навпаки, виконувала тільки те, що ухвалив персонал. Кожну заяву делегації не може комісія вважати за крок тієї делегації, а тільки за справу і волю усього персоналу, делегація якого була тільки виконавцем».

Після закінчення слідства було винесено такий вирок: делегацію засуджено на відібрання п'ятилітніх грошових додатків за вислугу літ на протязі двох років. Ця кара становила 2 200 крон, решта персоналу дістала письмову догану. Вирок і догани дав Шуліковський підписати Моторному і Любасці. Догани були надруковані на машинці, в них писалось таке:

«Після проведеного слідства довідалась дирекція, що ви допустилися невідповідного, а навіть майже межуючого з тероризмом виступу проти директора вп. п. д-ра Шуліковського і секретаря вп. п. Федора Сірка, а це тим, що підписали, отже, уповноважили делегатів до підписання листів, які містять в собі такі провини:

колективного виступу проти свого директора й осудження його розпоряджень, а до того ви не покликані;

присвоєння собі в меморіалах права репрезентування інституції, а цього не передбачає статут «Народної сили»;

закиду нелюдської поведінки з персоналом взагалі;

вимога негайного вибачення — до 24 годин; протесту проти дирекційного розпорядження оправдання з боку п. Рубая;

бойкоту проти п. Сірка, прокуриста «Народної сили»;

невідповідного тону обох листів, який ображає гідність директора.

За ті провини і за те, що відмовились ви від всякого виправдання, виносить вам дирекція письмову догану».

Любаска за проведення слідства одержав 500 крон. За його намовою скликав Шуліковський Надзірну раду і подав до «Діла» обширний звіт про надзвичайний розвиток «Народної сили». Той звіт закінчувався словами:

«Опісля займалася рада також справами персоналу і вирішила одноголосно висловити директорові д-ру Льву Шуліковському своє найповніше довір'я і подяку за його діяльність для добра «Народної сили».

Крім того, на цьому засіданні — але про це не було згадки в «Ділі» — ще ухвалила Надзирна рада таке доповнення до службових правил:

«Звільнення службовця, крім існуючих вже параграфів, які залишаються без зміни, може ще наступити:

коли в опірний спосіб не виконує доручення дирекції або інших до того намовляє;

коли сам або в порозумінні з іншими бойкотом, страйком або намовою діє проти дирекції;

коли словом або ділом заохочує до бойкоту проти других функціонерів «Народної сили» або бойкотує;

коли два рази буде в дисциплінарному порядку визначений винним у невідповідній поведінці щодо настоятеля (-лів).

Д-р Л. Шуліковський»

Персонал сходився майже через день на збори, до пізньої ночі обговорював своє становище. Дирекція зі свого боку не дрімала і не скупилась на нові слідства, розпорядження й інші підступи. Коли нарешті треба було вибирати: страйк чи піддатися,— один із старших службовців, кореспондент Ярослав Кедрин, вказав на малу кількість фондів і засобів та відсутність підтримки з боку інших організацій і заперечив думку про страйк як незрілу і безпідставну. Свій виступ він закінчив словами:

— Задумайтеся добре над тим, що маємо робити, бо впадуть трупи!

Інший промовець наполягав на тому, щоб у цій справі вдатися до Надзірної ради.

В залі піднявся галас і обурення, нарешті слово взяв Немирич:

— Товариші! Майже кожна дирекція фінансової інституції приховує свої особисті справи і маскується авторитетами і впливами тих, що не мають ні часу, ні змоги, ні відповідного знання справи, а тільки дають обманути себе друкованою фірмою і патріотичними лозунгами для покривання чужого самолюбства злочину.

Немирич прочитав список складу Надзірної ради з усіма численними титулами її членів — різних радників консисторії, архідияконів, прелатів, послів, начальних директорів, нотарів, кустосів собору, таємних шамбелянів його свят, папи, адвокатів, професорів, ц. к. вислужених надкомісарів, радників двору... Майже при кожному був ще додаток: «власник майна».

— Оце прочитав я вам увесь склад Надзірної ради.

— Дійсно, склад небіжчиків, фігурки на шахівниці Шуліковського, хоровід калік! — сказав технік Палидвір.

Голова дзвінком перебив гамір. Немирич спитав:

— Товариші! Знаєте їх всіх? До кого ж маємо йти з нашою кривдою? Може, до урядового комісара пана Капелюша? Підемо до диявола скаржитись на чортів!..

В залі запанувала тиша.

Згодом хтось зауважив:

— Товариш Немирич, як добрий газда, зв'язав все гарно в один сніп.

Немирич відповів:

— А ви, як гідні молотильники, змолотили одним махом.

— Звернімося до громадськості! — крикнув один з студентів.

Кілька голосів погодилось з ним.

Кедрина вибухнув різким, істеричним сміхом:

— До нашої громадськості!? Ха-ха-ха!

Присідав, бив себе долонями по колінах, кашляв останками легенів і витирив кров з уст.

Дзвінок голови знову наполегливо задзвонив.

— Питаю, котрий з тих наших панів, яких я тут згадав, їв дерев'яною ложкою з одної миски?.. Бачите, а ви дивуетесь чужій владі, що знає наш народ лише тоді, коли потребує жертви майна і крові. Отже, про ту

громадськість, з якої старший товариш Кедрина так широко насміявся, я так само широко скажу два слова. Ми і наша громадськість — це один і той самий невільник, тільки ми маємо над собою «рідних» сатрапів, а вона — чужих. Я погоджуюся на те, щоб звернутися до нашої громадськості, і вношу таку пропозицію: скликати в найближчу неділю нараду, запросити на неї представників громадськості, які співчують нам, з політичних, культурних, газетних кіл, вибрати нашого референта, одночасно виготовити протест до Надзірної ради і вислати одного делегата на конференцію довірених осіб до центральної організації приватних службовців у Відні.

Цю пропозицію прийняли збори одноголосно і вибрали референтом Немирича, а делегатом Байду.

Всі розходилися підбадьорені тим, що про їх кривду почує ширший світ, і тим, що будуть мати нагоду почути, як посторонні люди дивляться на їх справу.

XVI

Настала неділя, перший день квітня.

До канцелярії прийшли лише ті, що мали чергувати, інші розбрелися по місту і парках. Всі очікували нетерпеливо післяобідніх зборів, одні побоювалися представників, інші думали над тим, чи їх старші товариші справляться добре зі своїм завданням. Всім стало ясно, що їх кривда виходить тепер на ширші лотоки, а позиція дирекції ще більш неясна і грізна.

Як це звичайно у всіх громадах буває, знайшлися невідомі і слабодухі. Вони забули про свою кривду, а думали тепер з страхом про наслідки, які можуть вийти з цієї справи. Туманіли над своїм теперішнім становищем, нужда попередніх років затиралася, а на її місце ставав страх з приводу рішучого виступу проти дирекції. Молодим бідакам, які через недостатки не могли закінчити школи і нарешті знайшли сякий-такий захист в інституції, а ширшого погляду на світ не мали, для яких дирекція була богом і батьком, ставало навіть жаль тепер її, і вони забули про себе, а почали думати над тим, чи часом дирекції не робиться кривди?

— Нам треба було таки прийняти листа директора і припинити дальшу боротьбу. Дирекція мала б науку, що так далі поступати не можна, і настав би спокій,

а тепер. хтозна до чого воно ще дійде,— сказав Черепок пошепки до своїх товаришів, ідучи до канцелярії.

— Га, поживем, то побачим,— відповів Деркач,— я готовий на все, мені все одно. Зрештою, коли ми зайшли вже так далеко, то годі нам повертатися назад.

Перед полуднем ходив возний з книжкою по канцелярії, і хто лише був, мав прочитати і підписати таке:

«Попередження персоналові «Народної сили».

З огляду на те, що персонал «Народної сили» збирався для нарад, які довели до небажаних подій і потягнули за собою наслідки, неприємні для дирекції і для персоналу,— і, власне, нині мають намір зібратися з метою колективного виступу або демонстрації проти ухвал дирекції, вважаю за потрібне застерегти персонал, що всякий колективний виступ або організація проти дирекції або проти поодиноких членів персоналу суперечить службовим правилам і може наразити персонал на неприємні наслідки.

Особливо застерігаю персонал перед застосуванням всяких бойкотів і тероризму проти окремих членів персоналу,— бо дирекція не буде терпіти таких промахів на майбутнє,— і тих, що раніше брали участь у виступі, який не відповідав їх переконанням, через неправильно зрозумілу солідарність або з страху перед бойкотом, звертаю увагу, щоб по-мужньому виступили проти всього, що не відповідає їх переконанням, і не лякалися ніяких неприємностей.

Начальників і старших службовців прошу, щоб впливали на молодших для додержання порядку серед персоналу,— відповідно до їх службового обов'язку.

Прощу присутніх, аби повідомили про зміст попередження неприсутніх своїх товаришів.

Попереджаю також, що дирекція не дозволить жодного комітету ані створення депутації чи комісії, обраної з персоналу для колективного заступництва,— кожному заінтересованому вільно зокрема представляти свої бажання, петиції або скарги.

Д-р Шуліковський»

Знову бідакам впало серце в п'яти. Підписували попередження і дивились один на одного.

— Що ж ти на це?

Товариш не мав ніякої відповіді, лиш всміхнувся сидувано.

За годину звикли всі до тієї новини. Потішалися тим, що сьогодні лише мала частина персоналу є на роботі, багато не підписали, отже, шепотом подавав один одному, щоб про це попередження не згадували неприсутнім товаришам.

— Звідки дирекція довідалася про нинішні збори? Хто їй доніс?

О 4-й годині дня сходилися до кімнат організації.

На столі голови лежала заява, яка зобов'язувала підписом дати обіцянку, що навіть перед неприсутніми товаришами не виявить ніхто рішень сьогоднішньої наради. Всі йшли до столу і підписували ту заяву.

Гостей було кільканадцять, між ними професор університету д-р Мороз, два послы, публіцисти і редактори газет, ревідент намісництва Буда та співробітники деяких прогресивних організацій.

Збори відкрив Рубай. Він представив гостей і привітав їх від імені персоналу. Опісля виступив Немирич і розповів про долю службовців «Народної сили» від початку аж до останніх подій. Його виступ зробив сильне враження на слухачів.

Першим з гостей узяв слово професор Мороз. Він визнав, що делегація покривджена, але закликав персонал до солідарності, радив, щоб протести вносили поодинокі, надалі зберігали рівновагу і спокій, нарешті обіцяв, що виступить на захист персоналу і напише в «Парохіянині» про вчинок дирекції.

Ревідент Буда зазначив в своїй промові, що він мав раніше стосунки з Шуліковським та персоналом, знає, що діється в «Народній силі», і має переконання, що Шуліковський є психопат, якому місце в клініці для божевільних, а тим не менше такій людині доручено долю півтораєста людей!

Редактор «Праці» вбачав у поведінці дирекції відому гнобительську систему. Вона накладає кари, отже, війну треба вести далі. Дирекція не має права видавати розпорядження, в яких забороняє страйки. Промовець зазначив, що персонал робить усе легально, дивується його спокоеві, але радить не наражувати далі своїх найкращих представників на кару. Справу треба порушити в газетах. До страйку радив вдатися тоді, коли вже не

буде іншого виходу, бо зараз страйк міг би вийти на шкоду персоналові.

На домагання запрошених гостей склав персонал заяву до Надзірної ради, в якій, між іншим, було:

«Збори персоналу констатують:

А. 1) що, доручивши членам дирекції ведення слідства, а не іншим особам, Надзрна рада не створила умов для безпристрасного розв'язання конфлікту;

2) що хоч формально існує право персоналу звертатися з скаргою на дирекцію до Високої ради, та це право є лиш ілюзійним, бо на засіданні Високої ради будуть доповідати члени дирекції, які не можуть бути безпристрасними, крім того, Висока рада висловила своє ставлення до персоналу заявою в «Ділі», виявивши директорові Шулікковському цілковите довір'я також в справах персональних, і тим самим негативно оцінила поведінку персоналу;

Б. що дисциплінарне покарання, а особливо його мотиви, не передбачене службовими правилами, тому що:

1) колективний виступ не є там передбачений як каригідна дія;

2) персонал не привласнював собі права репрезентації інституції в розумінні приписів статуту, а лише настільки, наскільки кожний службовець репрезентує інституцію;

3) висловлення зауважень проти нелюдності в поведінці не є заборонене службовими правилами, навпаки, кожний службовець за цими правилами зобов'язаний доносити про всяку неправильність, а тим самим про нелюдяну поведінку щодо персоналу;

4) вимога пробачення не є заборонена правилами, а названня її негайно є суб'єктивним осудом, при тому треба зауважити, що негайність була конечна для заспокоєння персоналу;

5) протест проти дирекційного розпорядження, щоб тов. Рубай виправдався, мав на меті тільки підтвердити, що тов. Рубай не діяв від власного імені, лише від імені всіх;

6) товариський бойкот може бути накладений на кожного службовця і жодні правила не можуть змі-

нити цього; однак персонал свідомий того, що в службових справах не може нікого бойкотувати;

7) тон обох заяв персоналу до директора Шуліквського був наслідком обставин, а обставин тих не створював персонал;

В. що дисциплінарне покарання, оскільки воно торкається делегатів, є знехтуванням заяви усього персоналу, в якій ствердив він підписами, що делегати виконували тільки його волю, а мимо того дирекція приписує делегатам складання обох заяв і введення персоналу в оману.

Збори персоналу «Народної сили» постановляють:

1) прийняти до відома визначені кари без оскарження до Високої ради, а зробіть цю заяву персонал в інтересах правди;

2) висловлюючи товаришам делегатам за наражування себе на кару щирю подяку і цілковите довір'я, складаємо для покриття кари за весь персонал в сумі 2 200 крон;

3) щодо тону обох заяв пояснюємо Високій раді, що він був наслідком довголітньої поганой поведінки з персоналом. Нагадаємо з останніх часів, що двох службовців покарано у нас на самий святий вечір без поважної причини».

Закінчувалася заява такими словами:

«Ми вступили до «Народної сили», як до рідної інституції, і надіялися знайти там працю під теплим проводом своїх людей, надіялися, що, як одинока частина нашої незалежної інтелігенції, знайдемо відповідне поважання, поведінку і винагороду. Тим часом управа інституції, вважаючи себе за виключних її творців, завжди вважала нас тільки за платних наймитів і так обходилася з нами. Ми не раз мали нагоду почути від управи гіркі слова, що нас наженуть, а візьмуть собі євреїв. Так трактовано людей, що хотіли посвятити свої сили для праці в народній інституції. Коли хто навіть хотів вважати тон наших заяв невідповідним, то нехай не кидає на нас камнем безоглядно».

Під час зборів наспіла телеграма з Відня:

«Конференція мужів довір'я з організованих приватних урядників висловлює своє найглибше обурення про-

ти жорстокого покарання всіх товаришів через управу «Народної сили», запевняє Вас у своїй найсердечнішій симпатії і закликає витривати аж до здійснення Ваших прав».

Збори прийняли збуджено цей привіт, вислали на руки Байди телеграму з подякою і повідомили про ухвалений гуртовий протест.

XVII

Ліквідатор Сафат увійшов до директорської канцелярії, заявив, що йде на сповідь, і попросив, за старим звичаєм, щоб Шуліковський простив йому гріхи. Такий випадок вперше трапився директорові і зворушив його. Він прийняв Сафата ввічливо, а коли розпрощався з ним, в нього народилася нова ідея.

На другий день бігав возний по кімнатах з повідомленням такого змісту:

«Прошу всіх панів службовців і практикантів з'явитися після першої години в директорську канцелярію».

Коли всі зібралися, директор сказав:

— Говорю з вами приватно, як Шуліковський, не іменем дирекції, щоб ви під час свят розважили все, а говорю нині, у велику п'ятницю, бо в християнському світі прийнято, що в цей день люди взаємно прощають один одному. Заяву вашу передам раді, хоч вона без основи і мети, а поки рада вирішить, висловлюю свої зауваження. Нелюдяність треба мені довести фактами, а на це ви досі не здобулися і не можете здобутися, бо в моєму громадському і приватному житті ніхто не може знайти пляму. За слова не судіть мене, а лише за діла. Делегатів покарано не як ваших уповноважених, а як старших службовців, які, замість дати приклад, порушили субординацію, а це підкопує їх власну повагу. За скасування кари міг кожний просити,— наскільки за-слуговує на це,— з успіхом. В ту аферу я не втручався, відійшов цілком від неї; сама рада вирішила у вашій справі, а що висловила мені найповніше довір'я в газетах, то це не повинно вражати вас. Знайте, що до газет десятої частини не подано з того — не люблю похвал! — що мені належить. Автори чи автор ваших заяв мали виключно агітаційну мету, але нічого не зробіть, бо сила на нашому боці! Обдумайте собі все і після свят беріться сумлінно до праці. Я вас простив...

Але боротьба між службовцями і дирекцією розвивалася далі. Кожного дня одна й друга сторони стояли, як над вулканом. Між службовцями стався розкол, кільканадцять боягузів перестали відвідувати збори. Вождем того розколу став ліквідатор Сафат, далі — урядник Макам. Він перший оголосив страйк і боротьбу аж до повної перемоги ворога, але на другий день прийшов до висновку, що відповідь Шуліковського треба було прийняти без застережень. Сюди належав також старий референт гіпотечного відділу. Розкольники провадили також свої наради і слідували за всім, що діється між товаришами, доносили секретареві Сіркові, а той гордував одною і другою партією і не брав участі у зборах розкольників, а стояв на боці дирекції і завзято її захищав.

На зборах бойової більшості були висунуті заклики до рішучих дій і суворого бойкотування «хрунів». По газетах широкими потоками розлилися всякі нападки на окремих членів дирекції і персоналу з табору «хрунів». Головно взявся до цієї роботи популярний тижневик «Дзвін» під редакцією Гудза, далі сатиричний «Комар», «Радикал» і соціалістична «Праця». «Дзвін» не перебирав у способах, а гатив нещадно не лише Надзірну раду і дирекцію, а навіть дружин і дітей Шуліковського та Любаски. На великдень випустила «Праця» окремих обширний додаток під назвою «З «Народної сили» і змалювала детально останні події разом з проповіддю Шуліковського у велику п'ятницю.

Докладні вісті в газетах про все, що діялося в «Народній силі», дали Шуліковському привід думати, що тут мусить бути коли не окрема реакційна організація між персоналом, то щонайменше одна людина, яка стикається з пресою. Хто ж це міг бути? Старий дихавичний письменник Степан Ручай займався історією, він за великий бідолаха і зтяжний для таких справ. На півтори сотні службовців писати тільки Ярвич. Директор Любаска не мав багато роботи, отже, за дорученням Шуліковського закупив усі видання Ярвича, розклав їх на столі в директорській канцелярії, а біля них усі газети, і сів уважно їх вивчати. Вибрав характерні вислови в творах Ярвича, тикав пальцем другої руки у статтю газети і бурмотів:

— О, те саме слово! Прошу, пане директоре!

Статті по газетах сипалися, як з рогу достатку. Любаска вивчав їх тижнями. Нарешті Шуліковський одного вечора викликав Ярвича.

В директорську канцелярію увійшла непоказна, бліда людина, одягнена в чорний одяг, на шиї — чорний галстук, зав'язаний з недбалою фантазією. Любаска сидів за довгим столом і писав. Шуліковський розкинувся у фотелі за своїм столиком і дивився пильно на Ярвича. Подав йому руку і знов дивився, нарешті напав на нього істеричний сміх, але він зрозумів, що це виглядає непристойно, і ледве стримав себе. Блукав очима довкола, щоб дивацька для нього постать Ярвича знов не викликала сміху. Спитав невиразно про деякі другорядні справи, але вперта думка довбала йому одно: «Оцей непоказний чорт має бути пострахом для мене і головною пружиною у пресі?» Шуліковський споважнів під впливом холодної присутності Ярвича і перейшов у свою роль.

— Перепрошую вас, пане Ярвич, що так не задумуючись і без причин розсміявся, але тут, мабуть, інші причини склалися на те... Мене цікавлять наклепи по газетах на «Народну силу», а власне, на дирекцію і найповажніших панів з-поміж персоналу. Ви, певно, читаете газети, як письменник, цікавитесь порушеннями там справами? Може, навіть вмочаєте там також свої пальці, хоч я сам не думаю так погано про вас. Я визнаю важливість критики. Не гадайте, що я відстала людина, яка не терпить ніякого чужого погляду. Але хай той погляд буде розумний, то я охоче послухаю і виконаю його. На жаль, наша суспільність не доросла ще до того і, як виявляється, за сто років не здобудеться на розумних суддів, яким добро народу лежало б на серці. Досі виступають лише пігмеї, і обкидають болотом людей праці, і нападають на невинних осіб.

Шуліковський встав, затагнувся тютюновим димом, схилив голову і швидко пройшов мимо Ярвича. Якби зачепив його ліктем і наступив на пальці — той стояв непорушно, як скеля. Шуліковський зустрівся з ним лице в лице, блиснув грізно оком і подався вбік. Став збентежений з рукою в кишені, зітхнув і сказав змієним голосом:

— Я не ворог розумної організації. Коли говорити конкретно, то чим є наша інституція, як не організацією,

яка збирає і нагромаджує фонди на те, щоб кривава праця кожного члена не пішла в чужі руки або — ще гірше — не обернулась на агітацію і на зброю проти нас, а щоб дала найтривалішу економічну підвалину нашому народові. Створіть між своїми товаришами організацію праці, самоосвіти, чи як там хочете, то я сам поступлю до неї в члени і навіть візьмуся вести окрему галузь, до якої визнаєте мене здатним. Ще більше, я не лише взявся б безкорисливо тратити час і труд у такій організації, але зобов'язуюсь тут, при свідку, панові директору Любасці, коштом з власної кишені підтримувати її. Але створити організацію на підкопування під дирекцію, на знищення здобутків людини, яка вклала свої сили, щоб пустити машину в рух,— це щонайменше негідно і підло з боку мого персоналу. Подумайте самі, ви ж освічена, інтелігентна людина, чого ви доб'єтесь за допомогою своєї організації? Знайдеться горстка злобних, темних духів, яка потре руки і скаже: «От-то той Шуліковський! От-то якого директора мають ті бідні робітники!» Але злоба неплідна, і вона вам нічого не дасть і мені не зашкодить! Натомість знайдуться цілі групи мислячих людей — тепер уже й селянин свідомо займається суспільними справами, знає про розвиток «Народної сили» зі зборів і звітів, які щороку тисячами розсилаємо,— ті лише руки заломлять і скажуть: «Що це за люди, що так поганяють свого директора!? Що це за персонал!?» Скажіть мені відверто, по-товариському, забудьте на хвилину, що ви службовець «Народної сили» і стоїте перед своїм директором, тим «ненависним, мстивим» Шуліковським, як ви всі мене охрестили, і висловіть свій погляд на всю справу, на ті всі напади по газетах на мою особу і ваших старших товаришів! Прошу вас, можете висловити все, що найгірше, я вам тут, при свідку, пану Любасці, даю слово, що нічого вам за це не буде. Розкажу вам про одну хвилину, про яку навіть перед своїми найближчими не згадував,— тут Шуліковський звернувся також до Любаски.— На самий великий день сідаю я зі своєю ріднею до свяченого, яке жінка приготувала,— стільки мого відпочинку і приємності, коли раз на рік можу побути кілька хвилин в колі дітей,— аж тут приходить пошта, серед якої великий конверт. Жінка, ніби відчувала лихо, сама забрала посылку і хотіла сховати, але я вперся—могла ж бути невідкладна службова справа,— відкриваю конверт,

а там додаток до «Праці» і зверху написано: «Бодай ти лопнув, бодай тріснув, бодай тебе розсадило!»

Ярвич відповів холоднокрівно:

— Не погоджуюся з тією тактикою, яка, можливо, застосується поза плечима пана директора, але й засуджую також ті напади, які дозволяє собі дехто з персоналу на власну руку без нашого відома. Я можу відповідати лише за культурне змагання моїх товаришів, а не за непристойні вибрики невідомих осіб. Прошу не вважати нас за темних, непримиренних ворогів. Один з наших найвидатніших товаришів, якого дирекція, певно, вважає за чорного противника, висловився з приводу розриву між персоналом, що ні один з того розколу не варт розв'язати ремінців від ваших черевиків.

Тут Любаска, який весь час мовчав і писав, відклав ручку, глянув вгору, підсунув окуляри на чоло і промовив спокійно, урочисто-тремтячим голосом:

— Перепрошую панів,— головно вас, пане директоре,—ехгм, що вмішаюся трохи в розмову...

Шуліковський стояв, заклавши руки, і дивився на Любаску.

— Прошу вас, прошу, пане товаришу.

Любаска вів далі:

— Ви тут, пане Ярвич, висловили цілком гарний погляд... Зазначаю, ехгм, цілком здоровий погляд. Не входжу в те, чи він дійсно щирий та відвертий, як просив вас про те пан директор Шуліковський. Можливо, що я вас не зрозумів, але, наскільки мені здається, ви висловили своє ставлення до персоналу, а не так до свого персоналу, як до ваших товаришів, з якими мусите жити,— не скажу, ближче, в приватному розумінні, але в кімнаті, на роботі, де одні одним взаємно допомагаєте. Ви осуджуєте, і це,— додаю від себе,— зовсім справедливо, каригідний вчинок тих кількох товаришів, які з заздощів чи з особистої помсти накидаються в поганій, дикий спосіб на особу пана Шуліковського і критикують його по газетах.

Ярвича здивувало таке перекручення основної теми розмови, але він дивився холодно на Любаску і слухав далі.

— Прошу вас, отже, пояснити в зв'язку з вашими словами вашу поведінку! Чому ви відповідно до того не підтримуєте свого становища? Не буду вже говорити за себе, я тут звичайна людина, не маю претензій до

будь-яких заслуг, моя праця тут скромна, роблю лиш те, що в моїй змозі, але як ви, пане Ярвич, можете погодитися з тим і допустити, щоб такий драб відважувався нападати безкарно на особу високоповажного пана директора Шуліковського, який стратив тут свої молоді літа, сили, здоров'я, жертвував домашнім спокоєм, родинним щастям для добра народу, того Шуліковського, дружба якого приносить мені честь, який, не звертаючи уваги на мої скромні заслуги в цій інституції, є для мене єдиним приятелем і товаришем, а ви спокійно дивитеся, як ворог серед білого дня нападає на нього,— пан директор пробачає мені це слово, яке висловлюю з глибини серця,— тут Любаска встав і вклонився Шуліковському,— на його святу особу, і в брудний, розбишацький спосіб накинувся на його дружину, ба навіть на зовсім не винних дітей!

Шуліковський дивився зі схрещеними руками на Любаску, з очей покотилися сльози.

«І йому віриш?» — подумав Ярвич з досадою. Коли Ярвич вийшов з директорської канцелярії, Шуліковський спитав:

— Що ж ви, пане товаришу, думаєте щодо сцени, яка розігралася тут хвилину тому?

Любаска розкинувся у фотелі, скло окулярів блищало до світла так, що очей зовсім не було видно.

— Щодо мене, то я цій людині навіть стільки, що за нігтем, не вірю.

— А я іншого переконання. Те, що він тут сказав, співпадає з моїм поглядом.

Надійшов секретар Сірко. Шуліковський спитав:

— Що там чувати, пане Федоре?

Секретар стояв, як жовнір перед офіцером, і відповів:

— Прошу пана директора, в убиральні знову попсував хтось водопровід.

Любаска захлеснувся злобним сміхом. Шуліковський потирив рукою по носі і думав: «Організація... Дурень один з другим; з ким там є вести яке-небудь діло. Я знаю всіх наскрізь, як власну кишеню».

Пересувалися перед ним постаті голодних бідаків.

«Кілька самотніх людей, яким ліпше живеться, стоять на чолі, решта — гнилі колоди, йдуть сліпо за провідниками, але як нажену їм страху, то одному з другим в п'ятах похолоне... Я тут, в дирекції і Надзірній раді,

маю самих ветеранів, суспільних світочів, а сам мушу пильнувати всіх планів і керувати на власну руку всіма справами, всі мусять слухати мене, бо якби здався на такого Сірка чи першого-ліпшого члена Надзірної ради, то інституція стала б догори ногами. Наша громадськість не доросла ще до розумної організації. У нас що голова, то мудріша від другої. У нас право буття має лише той, хто вміє держати інших за чуб, наказувати їм і не довіряти навіть настільки, що головка шпильки». Тут Шуліковський звернув увагу на слова Любаски: «У нас можлива лише кротяча робота, тому треба рахуватися з цим вибриком персоналу».

Шуліковському блиснула думка: «Цікаво, як би він порадив собі в цьому випадку?»

— Розумне зауваження, пане товаришу, просто скажу, що ви ніби його вийняли в мене з уст, але прошу ввійти в моє становище і сказати, як ви поступили б на моєму місці? Саме пізнання сумної, на жаль, правди, до якої ми тут дійшли, не веде до мети.

Любаска підніс голову і говорив:

— Становище дуже критичне, але знов не таке, щоб не було з нього виходу ані ради. На мою думку, треба діяти дуже обережно. Поки що радив би я зібрати ваших довірених людей, обдумати відповідну тактику, доручити кожному окрему місію і збирати матеріал, а опісля діяти на основі того матеріалу. В кожному випадку треба мати на увазі можливі дальші наслідки, а не робити нічого без плану, поспішно, під враженням.

«Це докір мені, що я дуже радикально поступив з Білецьким»,— подумав Шуліковський.

Любаска говорив далі:

— Весь персонал складається з двох частин: з кільканадцятьох свідоміших, незадоволених осіб і сірої маси. Отже, тут не треба спускати з ока організаторів, відокремити їх до дальших відділів, не допускати до порозуміння між собою ані з масою, а масу залякати, паралізувавши всякі дії. Викликати всіх возних і зобов'язати їх свого роду присягою, що мають на кожному кроці слідкувати за усім і доносити про всяку підозрілу справу. Я, з свого боку, дав би двох-трьох таких людей — одного між возних, двох — між персоналом. Треба переставити фігури на шахівниці. Між делегатами і незадоволеними є начальники відділів, отже, перевести зараз кожного до іншого відділу, тільки не як начальника, а як

підлеглого, найліпше під команду молодшого віком. Далі раджу приймати щомісяця відповідну кількість нових людей, але не шляхом оголошень в газеті, бо це звернуло б увагу ворожих сил, тільки через наших довірених осіб з провінції і з-поміж персоналу. Тих нових працівників приймати, давши прочитати їм і підписати відповідне зобов'язання,— я тут вже написав його,— що не можна жодному входити в стосунки з старшими службовцями ані в порозуміння, які суперечили б службовим обов'язкам і правилам, далі: не можна брати участі в ніяких зборах, ні в нарадах персоналу і т. д. До того, ехгм, треба знайти якусь людину з відповідним ступенем, прийняти її поки що як заступника директора, пояснити стан справи, познайомити з характеристикою головних ворохобників, щоб знав, як поводитися тут, а потім передати йому персональні справи.

— Де ж ви таку людину знайдете, пане товаришу?

— Правда, це нелегка річ, але за гроші все можна зробити. Заплатити добре — це ж не з нашої кишені... Я вже думав над цим і маю такого чоловіка.

— Певно, якийсь з провінціального міста, що буде мати тут шкільних товаришів або свояків і зразу ж створить нові партії за і проти себе.

— Ні, зовсім не так. Це свій чоловік, але вчився у Відні і перебував там довгий час, отже, тут нема такого, щоб знав його.

— Чи вільно спитати, як він називається?

— Доктор Ціп.

— Доктор Ціп? Я сам не чув такого імені. Ціп може бути дурний, але, може, це і такий, що якраз вимолотить мені тут кукіль! Перепрошую за недоречний вислів.

Шулікковський зайшовся хворобливим сміхом, опісля споважнів, став між Любаскою і Сірком і почав з ними розмову про члена крайової управи радника Дем'яна Савчука, який був одним з перших засновників «Народної сили», а тепер працює як заступник директора. Всі три погодилися, що Савчук не стикається з персоналом, але на дирекційних засіданнях критикує дії дирекції і стає часто відверто на захист персоналу. Шулікковський був стурбований. Савчук — заслужена людина, причому непохитна до того ступеня, що переконати його годі в чому-небудь. Але ще гірше, що він своїми виступами послаблює пошану до дирекції.

Любаска подумав хвилину, встав, сперся обома руками на стіл і сказав:

— Завтра, пане Сірко, прийдіть на роботу в англезі.

На другий день Любаска з Сірком пішов на прийом до маршалка графа Бадені, який заявив, що Савчук, як засновник «Народної сили» і постійний член Надзірної ради, потрібний тепер обов'язково як член дирекції і на ту посаду обраний на загальних зборах ще два роки тому. Маршалок здивувався, сказав, що нічогісінько про це не знає, і заявив рішуче, що, згідно з обов'язковими правилами, член крайової управи не може займати посаду директора жодної фінансової інституції.

Маршалок зробив з цього висновок, а Савчук прийшов з докорами до Шуліковського. Той відхрещувався, що нічого не знає, а Любаска заявив, що він не знав статуту крайової управи і думав, що поступить найкраще, якщо без відома Савчука піде від імені дирекції просити за нього до маршалка.

XVIII

Остання зустріч з Шуліковським змусила Ярвича задуматись глибше. Він не міг виявити перед ним своїх поглядів. Одно щире слово директора могло повернути до нього службовців. Але Ярвич був глибоко переконаний, що Шуліковський такого слова не в силі сказати. Це був викінчений шахрай і лицемір.

Одна з газет написала про махінацію з Савчуком. На прохання і вимогу Шуліковського вмістив Савчук спростування в «Ділі», що його ніякі «чорні духи» не викинули з «Народної сили», а тільки внаслідок наказу міністерства юстиції він змушений був сам залишити пост директора «Народної сили», і на його місце вибрала Надзирна рада директора Любаску, який досі був заступником.

Делегати службовців майже щовечора сходилися на засідання. Очі всіх загострилися, стіни мали вуха. З хворобливою увагою слідив кожний за усім підозрілим і доносив своїй старшині. Єфрем Рубай став проводирем покривджених. Всі однодумці дивувалися з його витривалості і характеру.

Тут і там по коридорах перешіптувалися двоє-трое з табору Рубая або з іншого табору так званих

«хрунів». Делегати помітили, що темні духи підглядають їх. Секретар Сірко вистоював в коридорах і також стежив за ними і підслуховував.

Макам напав з криком на возного, який хотів купити собі сніданок.

— Як ви позичали у мене гроші, тоді я мав право, а тепер, коли настав час платити, то мені вже не можна взяти сніданку,— відповів возний.

Збори ухвалили, щоб «хруням» припинити продаж сніданків та взагалі усунути їх з кухні. Господар кухні повідомив їх про це, вони подали скаргу дирекції. Шуліковський наказав дати письмове пояснення, затримав виплату грошей.

Макам, Сафат і весь «хрунівський» табір почали пильно слідкувати, хто з службовців не кланяється їм, настали зачіпки, скарги і доноси до дирекції про бойкот.

Серед бойового табору були окремі люди, які потайки тримали руку з «хрунями». Один з них вклав з Любаскою умову, що буде нібито нападати на дирекцію, але поза тим буде тягнути руку за нею. З цим посередником Любаска проводив постійну нараду перед кожним засіданням Надзірної ради, опісля посередник ішов до службовців і «таємно» повідомляв, що один з визначних громадських діячів має поладнати справу між дирекцією і ними, і в зв'язку з цим дирекція мусить прийти на засідання ради з наказом про підвищення або про виплату грошей, чи ще що-небудь. Звідки та чутка йшла, ніхто не знав. Таємниця ставала загальновідомою, і тим самим всяке прохання і вимоги службовців вбивалися в зародку. Тягнулось це досить довго, аж сам Шуліковський здивувався і спитав Любаску про це. Той всміхнувся облесливо: «Кожний проворний володар повинен мати свого Распутіна».

На засіданнях ради Любаска проводив далі махінації з грошовими винагородами Шуліковського, а той відпекувався від них, як звичайно, і з прихованою посмішкою ховав у кишеню. Чим більше газети ганьбили Шуліковського, тим ревніше Любаска в своєму колі підносив його.

За рахунок «Народної сили» замовив Любаска портрет Шуліковського на повний зріст в золотих рамах і повісив його в директорській канцелярії. Потім він домігся, щоб провідні політичні і економічні організації видали Шуліковському грамоту почесного члена.

Шуліковський з вдячністю за те віддав Любасці управління будівництвом нових приміщень для банку.

Наближалися перевибори адміністрації «Народної сили». Шуліковський і Любаска розгорнули сильну агітацію в місті і на провінції. Службовці також не спали, особливо делегація,— вели завзято відповідну підготовку.

Згідно з обов'язковими правилами, дирекція змушена була оголосити день зборів, але у висиланні викликів уповноваженим делегатам від громад поводитись дуже обережно, посилала виклик тільки довіреним людям.

Не до смаку прийшлося нагадування делегатів, які не одержали викликів. Щоб вибрати на сухе, Шуліковський змушений був дати таку відповідь рекомендованим листом:

«Свого часу ми послали до всечеснішого лист з викликом, в якому просили ласкаво прибути на загальні збори.

З огляду на те, що ми тих листів не рекомендували, то можливо, що надісланий на вашу адресу лист десь пропав.

За це ми перепрошуємо всечеснішого, дякуємо за ласкаве нагадування і просимо прибути на збори, а виклик вручимо безпосередньо, коли прибудете, бо для пересилання поштою не вистачає вже часу».

Представники службовців порозумілися з своїми прихильниками, зокрема з Онищуком та крайовим адвокатом, колишнім послом і журналістом д-ром Степаном Малицьким. Останній кілька років тому працював у дирекції «Народної сили». Але коли побачив, як поводитися з працівниками і як Шуліковський щоранку заглядає на годинник, чи не спізнився часом Малицький, він подякував за місце і відкрив свою контору в повітовому місті.

Загальні збори були цього року незвичайні. Крім Макама, Сафата і В'юна, дирекція нікого більше з службовців не запросила. Коли в залі з'явилися Немирич і Ришкунда, Любаска зміряв їх з ніг до голови і послав до них возного запитати, що вони тут роблять.

В'юн здавна виконував свої обов'язки при так званій «хапатні». Після зборів відбувався спільний обід, В'юн приймав гостей, розносив та наливав у кухлі пиво

і пильнував, щоб котрийсь з агентів-селян не випив забагато.

Під час виборів нових членів Надзірної ради в залі наступила напружена хвилина. Любаска і Шуліковський не залишали своїх прихильників, але їх занепокоїли нові, невідомі люди, особливо молодий показний делегат, кандидат адвокатури, промовець Меліт. Результат був скандальний. Незважаючи на шалену агітацію за Любаску, він ледве одержав тридцять голосів з двохсот п'ятдесяти голосуючих. На місце довголітньої колоди — о. Невеслярського — було обрано Онищука, а замість Любаски — Малицького.

Ця вістка блискавкою долетіла до службовців. Радість запанувала між працівниками. Рубай і Байда гордо поглядали на товаришів. Товариство зраділо. Один Шуліковський не втрачав рівноваги. Він спокійно розібрався в ситуації, побачив, що д-ра Малицького нема між присутніми, і на засіданні не допустив обрання нової Надзірної ради і дирекції. Проти цього рішуче виступив о. Онищук, справа набрала розголосу в пресі, але й це не стурбувало Шуліковського. Він сказав Онищуківі, що розголос про цю справу шкодить інституції, і порадив йому виступити з спростуванням у газеті.

Онищук погодився з ним і виступив з заявою, що Надзирна рада і дирекція не могли бути узаконені, бо на засідання не з'явилися всі новообрані члени ради, які й не знали, що будуть обрані. Доки рада не буде узаконена, а підпис новообраного директора — не зареєстрований, доти мусить керувати стара управа «Народної сили». Взагалі о. Онищук вважав полеміку в газеті з членами дирекції дитячою забавою, яка не тільки не веде до мети, а й не робить честі дописувачам і серйозну справу змальовує в фальшивому світлі.

На те газета відповіла: «Мусимо висловити своє здивування, що о. Онищук говорить про якусь «серйозну справу». Значить, все ж в «Народній силі» існує «серйозна справа», а коли ми про неї заговорили, то він називає це дитячою забавою.

Ми були б дуже вдячні о. Онищуківі, якби він нам сказав, яка, власне, дорога веде всю справу до мети в «Народній силі», де покривджений персонал пробував уже всяких можливих способів і доріг і, мимо того, ніякою з них не міг дійти до мети. Коли о. Онищук як священик має на думці лише одну мету — царство

небесне, то для працівників у «Народній силі» справді залишається нічого не робити, тільки ждати спокійно «кострубатої свахи», яка весь персонал, за винятком дирекції та кількох писарів, заведе в найближчому майбутньому туди, «ідіже ність болізни ні печалі, ні шуліковських, ні любасок, ні воздыхання, но жизнь безконечная».

Що о. Онищук виступив з спростуванням, не дивно, якщо взяти до уваги підступність і впливовість Шуліковського. Проти нього не міг встояти навіть д-р Розумовський. На основі конференції і скарг Шуліковського подав він до газети «Діло» велику статтю під заголовком «В многоважній справі — вчасне слівце». Підкресливши, що він, як член керівної ради «Народної сили», з самого початку слідкував пильно за її справами і розвитком, констатує з усією свідомістю, що інституція постала лише завдяки Шуліковському. Шуліковський і «Народна сила» — це одно нерозривне поняття, і хто виступає проти Шуліковського, той є ворогом «Народної сили».

В другій частині статті йшла мова про службовців. Це також народні діячі, такими їх повинен вважати кожний, і так, а не інакше розуміла їх досі і дирекція, і керівна рада, стараючись з власної ініціативи робити для службовців усе, що було в межах можливого. З усієї статті виходило, що службовці інституції в сучасну добу національного розвитку і свідомості є поняття неозначене, питання відірване, нескристалізоване, яке годі ще досліджувати; це щось таке неясне, зайве, мертво, як чоботи або приватна оренда Шуліковського.

Ця стаття в «Ділі», звернена до громадської думки, нагадала недавню подію. Коли Розумовський мав намір переїхати з провінції до столиці, «патріотичний штаб» побоювався його блиску і значення і в дипломатичній передовій в тому ж самому «Ділі» «відрадив» йому переїжджати. Один з сатиричних журналів намалював д-ра Розумовського, як він з розмахом пхає «Діло» в рот громадської думки, і підписав унизу, що та громадська думка так само погоджується з статтею д-ра Розумовського, як недавно погоджувалася з передовою проти нього самого.

В двох місцях та стаття зачепила соціалістичну газету, і та написала: «Дирекція «Народної сили», побоюючись страйку, доручила директорові Шуліковському написати і упросила меценаса доктора Розумовського

підписати статтю в «Ділі» з погрозами на адресу персоналу.

Меценас погодився і підписав статтю, в якій говорилося, що уже кілька місяців зустрічаємо в газетах безсоромні неправдиві дописи, спрямовані проти управи інституції, щоб викликати незгоди між управою і персоналом, підтримувати ті незгоди і створювати в «Народній силі» дух, що спиняв би її правильний хід і розвиток.

В ім'я правди на підставі найдостовірніших джерел пояснюємо, що незгоди, які існують в інституції, викликали не газети, і таке зауваження кривдить весь персонал «Народної сили», бо показує його як безідейну масу, яку до лихого діла може схилити будь-яка газета, і як шкідників, які без жодного приводу забувають, що працюють для рідної інституції. Ті незгоди існували давно, а причини цього антагонізму, хто цікавиться, може знайти в попередніх номерах нашої газети.

Дуже добре, що шановний меценас зарахував персонал до рангу людей, «діячів народних», але де ж був він як член Надзірної ради, коли та рада ухвалила винести тим «діячам народним» покарання, догани і додаток до службових норм, який ганьбить нашу інституцію в очах всіх і про який ми писали, що ніякий би навіть староста, ніякий поліцай не зважився б на щось подібне, та що на це може зважитися тільки рутенець, коли відчує в своїх руках владу і силу.

Д-р Розумовський виключає можливість, що між персоналом знайшлася б хоч одна людина, яка б звернулася за захистом до газети, і що всякі подібні способи мусять бути з усією рішучістю в самому зародку задущені і усунені, хоч би це й коштувало великих жертв,— і автор показує персоналові кий, власне, цілий оберемок кийв.

Не знаємо, хто дав шановному меценасові право промовляти в такий спосіб від імені членів «Народної сили» і всієї громадськості, але мусимо пояснити йому, що персоналові в «Народній силі» не дає хліба «патріотична» громадськість, а тільки його власна праця, і то праця тяжка, якої нема ніде в іншій інституції. А коли люди бороняться проти кривди, то у вас вистачає совісті і честі закликати членів і суспільність до кийв?

Закликайте ту громадськість, щоб вона цікавилася не тільки цифрами прибутків «Народної сили», а нехай

вона дослідить також, звідки беруться ці цифри і звідки пішли міжусобиці, і переконається, що їх не викликають газети. Пізнавши причину зла, нехай громадськість допоможе знищити його. Чи ця громадськість візьме для поліпшення справи тиск і звільнення з роботи і чи «жертви» — ще годі і вам наперед судити, але громадськість сама є придавлена, звільнювана і жертвована, то мусила б бути дуже зла, якби пішла за вашим голосом».

Д-р Розумовський в сеймовій промові під час бюджетних дебатів сказав: «Область нашої крайової адміністрації — це така запущена нива, яку важко виполоти й очистити. Над цією областю, як і над усім життям суспільним, розтягається невидима сила панівної системи, яка нівечить характери і створює в краю хворобливу душну атмосферу, що давить живу думку. Сила цієї системи знаходить відповідний і податливий ґрунт для своєї дії, бо користується безкарністю, терпимістю і покриванням, які породжують втрату почуття справедливості».

ХІХ

Хвороба, пошесть, нещастя не падають нагло на людей, а підкрадаються потайки, як злодії. Хтось помітив якогось чоловічка, що висиджував у директорській канцелярії над актами. Був це панок у мисливському кожущку і капелюсі з щетинистим хвостиком. Кожного ранку о восьмій годині приходив до дирекції і сідав до праці. Ця людина мала підстаркуватий вигляд, вовчу найжачену чуприну з бічним пробором, голеними щоками, щетинистими вусами, закрученими вгору, каламутними очима — постать звичайного будівельного майстра або наставника з повітового міста над шарварковими роботами. З адреси листів пронюхали возні, що це д-р Ціп. На тих адресах з провінції був ще додаток: «заступник дирекції» або просто «директор «Народної сили»».

На зборах службовців хтось зачепив цю справу. Студент Чернодоля сказав, що пригадує собі Ціпа з гімназії; він не ходив з ним разом, але коли це той самий, то радить товаришам триматись від нього осторонь. Чернодоля не пригадує вже, як там була справа, але знає тільки те, що шкільні товариші не мали до Ціпа довір'я і він не користувався між ними доброю славою. Опісля

Ціп надовго зник і виринув щойно тепер, в дирекції «Народної сили».

Через якийсь час, ні перед ким не відрекомендувавшись, почав снувати по відділах, мовчки вистоював за плечима службовців, приглядався до роботи, ніби хотів вивчити внутрішнє діловодство, опісля зробив собі довгу книжку, вештався з нею вранці о восьмій годині, як професор з каталогом, і щось записував. Заступник начальника відділу Хома Палій запитав його відверто, що він за один і чого заважає працювати. Ціп побіг до дирекції, а через годину ходив возний по кімнатах з книгою наказів і давав читати й підписуватись: «До всіх пп. урядників, практикантів і діетарів банку «Народна сила».

П. д-р Микола Ціп установлений інспектором банку і має право до інспекції і ревізії всіх робіт щодо їх стану, проходження і способу виконання у всіх канцеляріях і відділах, а пп. урядники, практиканти та діетарі зобов'язані кожної хвилини показати п. д-рові Ціпові акти, щоденники, книжки і свою роботу і давати необхідні пояснення.

Також належить повідомляти п. д-ра Ціпа про хворобу або інші перешкоди в праці і до нього звертатися у всіх особистих справах.

Про це повідомляю всіх панів і прошу, щоб панове ввічливо й тактовно полегшували п. д-рові Ціпові виконання його обов'язків. Д-р Шуліковський».

— І дай рутенцям автономію,— зауважив Байда.

Цього самостійного досі кореспондента перевела дирекція до бухгалтерії підлеглим Дмитра Патики. Те саме сталося й з Ярвичем.

Любаска покликав Сірка й спитав про настрої персоналу.

— Ходять по відділах, шепочуться, радяться по коридорах, вибігають з кімнат.

— Негайно ж, пане, зі всього висновок! Не спускайте найменшої дрібниці з ока. Пильнуйте Байду! Непойкайте їх! Паралізуйте всяку акцію!

Сірко пішов до бухгалтерії і застав Байду, як той скинув сурдут і працював у камізельці. Сірко став проти нього.

— Пане Байдо, чому ви сидите в камізельці?

— А в чому ж я маю сидіти? Мені душно. Сидить же пан Любаска в дирекції часто в камізельці, то чому не

можна мені, тим більше, що сюди не приходять ніякі відвідувачі?

— Пане Байдо, я вас закликаю, одягніть зараз сурдуг.

— Не одягну. Якщо вам не подобається, можете зроби з цього висновок.

Сірко вибіг.

Того ж дня одержав Байда таку записку:

«Три дні тому прийшли ви на роботу о дев'ятій годині, того ж дня вийшли з приміщення о десятій і з'явилися на роботу о другій годині. На наказ начальника дати письмове пояснення дирекції ви не відповіли. В зв'язку з цим, за дорученням дирекції, закликаю вас дати письмове пояснення на засідання дирекції, яке відбудеться завтра увечері.

Сірко»

Любаска вдесьте переглядав оціночні акти, які склав Рубай, але нічого не міг знайти, викликав його і крикнув:

— Звідки ви взяли ті цифри? Ви не знаєте таблиці множення!

Рубай відповів:

— Прошу мене не ображати. Що я не знаю таблиці множення, то цього ні ви, ні хто мені не доведе, але що ви не знаєте її, я зараз доведу.

— Пане Рубай, якщо вам не подобається тут, то можете написати до газети.

— Я до газети не писав і не пишу. Пишіть ви за мене!

Сірко викликав Рубая і почав докоряти за нетактовну поведінку по відношенню до Любаски. Потім зауважив, що він, виїжджаючи на провінцію оцінювати майно, нараховує собі забагато грошей на подорож. Роздратований цією новою причіпкою, Рубай наговорив секретареві дурниць. Секретар поскаржився, дирекція викликала Рубая і зажадала письмового пояснення. Дирекція визнала його винним і винесла догану. Після такого рішення Рубай мав право звернутися з оскарженням до Надзірної ради на протязі 14 днів. Він подав оскарження, але рада відкинула його з зауваженням, що «стиль і тон оскарження дуже невідповідні і нетактовні, а до того ж надмірний і зовсім не потрібний його обсяг».

Писар Черепок подав прохання дозволити одружитися. Шуліковський відіслав його до лікаря за свідоцтвом. Експедитор Клим Даниш скористувався з відсутності Шуліковського і одержав дозвіл на одруження. Коли Шуліковський повернувся, викликав його до себе і крикнув:

— Ви вже одружилися? Якби я тут був, то виклинув би вас з «Народної сили» разом з вашою жінкою.

Про цю заяву надрукувала газета «Дзвін». Шуліковський викликав Даниша і продиктував йому спростування до «Діла» і «Дзвона». Те спростування наказав дати для виправлення д-рові Ціпові.

Возні несли цілими днями службу в «Народній силі», крім того, були постійно на домашніх послугах у Шуліковського. Їх дружини мили підлоги і прибирали, вони самі чистили вранці одяг і черевики директора і водили його дітей до школи.

Один з тих возних помилково надіслав лист з «Народної сили». Шуліковський погрозив йому п'ястуком: — Чекай же, будеш десять років здихати з дружиною і дитиною на двадцять ринських платні!

Д-р Ціп одержував 300 крон на місяць і почував себе задоволено. Часом заміняв касира, але не міг відрізнити приходу від розходу, і грошові надходження з ранкової пошти записував у розхід. Не розумівся зовсім на внутрішньому діловодстві, але те не дуже було йому потрібне; він, з меланхолією гончого пса, звивався по відділах з постійним довгим записником під пахвою, підглядав, підслухував і записував. Зачіпав то одного, то другого працівника, випитував на вухо, який його погляд на дирекцію, який настрій між персоналом, якої він думки про окремих старших службовців і т. д. Оплачуючи д-ра Ціпа дуже високо, Шуліковський вважав свою повинність за виконану і легковажив ним. Макам запитав його, чи може піти до Шуліковського в приватній справі.

— Не радив би я вам тепер іти до нього, бо кинеться на вас, як скажений пес, так як на мене!

Оце підступає він до Немирича і каже на вухо, що директор має до нього підозріння і нарікає на його працю. Немирич встає від столика і йде до дирекції. «Інспектор» біжить за ним, раптом зупиняється перед дверима, повертається назад, стає, як вкопаний, скубає вус, думає хвилинку і входить до директорської канцелярії.

— Перепрошую, я не мав цього на думці, пан директор нічого не говорив на пана Немирича, я мав на увазі щось інше.

Під час відпустки Шуліковського Сірко писав: *«В установі тихо, але обструкція відчувається майже всюди. Лиш ґрунтовна чистка може знищити гнилизну».*

В той час заступав Шуліковського Любаска, і Сірко мав багато роботи. Вранці після восьмої години напав Сафат на Деркача за те, що нібито він мало працює, а коли той почав оправдуватися, Сафат побіг до секретаря. Прийшов секретар і, ні сіло ні впало, крикнув:

— Пане Деркач, не пирскайте, бо вилетите!

На донесення Сірка викликав Любаска Деркача, вилаяв його і погрозив. Опісля покликали трьох студентів, які щойно поступили до «Народної сили», і Любаска відчитав їх, запропонувавши підписати зобов'язання, що вони не будуть входити в ближчі стосунки з службовцями, не ходитимуть на жодні збори і т. д. Юдейський просив триденну відпустку у зв'язку з хворобою дружини і при цій нагоді дістав усне попередження. Того ж дня напав «інспектор» д-р Ціп на Байду, коли той прийшов до начальника Ришкунди.

— А ви чого тут?

— В службовій справі.

— Я не бачу у вас ніякого паперу в руках, отже, звертаю вашу увагу, що тут невільно ходити.

Того дня дирекція звільнила найстаршого практиканта Сеня Бодака, який працював в організації студентів.

Секретар і Любаска викликали наймолодших діетарів на допити, чи котрий із службовців, членів делегації, не позичав у них грошей.

— Ми хочемо з доброзичливості до вас, для вашого власного добра довідатися і навести лад.

Молоді сіроми здивовано подивилися на обох і рішуче заперечили їх здогади. Сірко затримав їм виплату грошей за вечірні години праці і сказав їм прийти через декілька днів.

Серед такої шарпанини почала недомагати діяльність «Народної сили». Важливі справи і негайні виплати припинялися або в них вкрадалася помилка на шкоду членів та інституції, бо секретар мав чим іншим забиту голову. Важливі листи пропадали, і Сірко писав по

них вдруге в той спосіб, що «ваш звіт в справі проведеної оцінки майна, очевидно, потрапив до якоїсь іншої справи і відшуканим бути не може, отже, просимо зворотною поштою повідомити про текст того звіту» і т. д.

Коли Байді подали копію того листа, він захопився за живіт і реготався, як козарлюга з картини Репіна.

Найстарший практикант Микола Паляниця опинився в лікарні з хворобою шлунка. Сидів на ліжку, обіймав коліна, корчився з болю і плакав за молодим змарнованим життям. Любив спокій, працю і чистий одяг. Після смерті, замість штанів, накинули на нього шматок чорного сукна і обвинували навколо ніг. Шуліковський перед брамою цвинтаря повернувся назад.

В бухгалтерії працював один з найстарших службовців, старий холостяк, глухий дивак. Мав він спокійну вдачу, не звертав уваги на оточення, в поважній ході і рухах його пробивався старий жовнір-канонір. Вірив у магнетичну злобу і, щоб забезпечити себе перед нею, носив залізні обручі на ногах біля кісток. Весь час своєї служби в «Народній силі», кільканадцять літ, простояв він при пульті. Був незрівнянним майстром в підсумуванні довгих стовпів цифр, ловив одночасно одиниці з десятками, а при коротших стовпцях навіть сотні і тисячі. Мав найбільше від усіх службовців вміння вишукувати «рахункових чортиків» у балансах, і коли інші даром мучилися ночами, він швидко сам, без допомоги, виявляв помилки. Перебігав за день очима десятки книг, безконечно снувалося за його олівцем павутиння лінійок і сипалися цифри. Життя тієї людини перебігло через мільярди людського майна. В якому відношенні була дорога того олівця до життя його старого глухого власника?

Чорнив сивину, тримався прямо, був рослий і виглядав кремезно. За весь час служби не просив ніколи дати відпустку, аж одного року Шуліковський змусив його виїхати на місяць на село. Старий через два тижні повернувся до роботи, сказав, що не мав куди виїхати, був у сестри на селі, але там нудно йому без роботи і без товариства. Одного дня в обід пішов він до бічної кімнати начальника відділу і сів на дерев'яній лавці для відвідувачів. Спер голову на руку і просидів так з півгодини. На другий день не прийшов на роботу, а на третій заснув вічним сном.

— Втратив я найкращого працівника,— сказав Шуліковський.

Багато молодій братії померло в тих умовах від сухот, з нужди і перевтоми. Одні були більш помітні, інші тихі, залякані, сходили, як тіні, з цього світу. Часом у розмові питав хтось, де подівся той або інший, що сям чи так виглядав, і довідувався, що той уже давно небіжчик. Щороку гинуло постійно кілька товаришів, так що живі стали байдужі до смерті.

Покійники до останньої хвилини марили «Народною силою», особливо ті, що працювали в порохах, в темній реєстратурі, в місцях, де, крім розумового напруження, була також тяжка фізична праця — переносити акти і книги.

Писар Панько Черепок, крім тяжкої праці, мусив ще ходити на бухгалтерські курси і вчитися ночами. Ніхто не думав, що, маючи таке слабе здоров'я, він дасть цьому всьому раду. Деякі відверто сміялися з нього. Він склав іспит, сподівався на декрет, заплату, прикладав руку до рота, викидав смішно ногу перед собою і говорив гробовим голосом:

— Я вже зробив крок вперед.

Через якийсь час захворів, помер. За ним пішов Тягнибіда. Цей бідак натерпівся багато. Раз покликав його Шуліковський і сказав:

— Пане Тягнибідо, ви задовго хворієте! Бійтеся бога, робіть що-небудь з собою!

Одно було характерним серед тих білих рабів «Народної сили». Кожний з них ховався з своїм життям, піби крав і лиш половиною належав до цього світу, а виринав повністю щойно на катафалку, в шпитальній каплиці, недалеко від кладовища.

Лікарі каси хворих хапалися за голови і запитували: «Що там діється у тій «Народній силі», що майже кожен службовець хворіє на сухоти?»

Директор Шуліковський знизував плечима, ходив на похорони і мацав олівець у лівій кишені на грудях.

Кореспондент Ярослав Кедрина, той, що на недавніх зборах персоналу так застерігав службовців, хворів уже кілька років. Весь той час закликав його Шуліковський щораз перед третьою годиною і давав ще купу нових негайних справ для полагодження. Крім того, забирав у нього по півгодини і більше на різні вияснення. Кедрина виходив з директорської канцелярії, зморений гарячкою,

роздратований до краю, гатив актами об касову плиту і шипів з крайнього пересердя:

— Лиш в морду гатити, як останнього драбугу!

Після того вибуху заходився сухим кашлем, забирав акти і йшов до свого відділу.

Останнім часом стан його здоров'я так погіршився, що одного дня він не зміг уже вийти на свій поверх, а тільки повернувся зі сходів і повідомив про це дирекцію через товариша, який допоміг йому зійти вниз.

Кедрина був змушений виїхати на село. В той час з'явилася в «Ділі» в рубриці «Надіслане» така кореспонденція:

«Приїхав я до міста С., відбувши чотири милі дороги. Тому на вокзалі не було молока, а я настільки хворий, що власними силами ходити не можу, сказав візникові заїхати до священика і попросив склянку молока. Сам священик мені виніс, я випив і від'їхав на вокзал, але поїзд фуркнув мені перед носом. Повертаюся в місто і заходжу знов до священика. Ситуація змінюється. Входить до мене до покою з священиком якийсь панок з чорною бородою. Священик залишає кімнату, панок з руками в кишені підступає до мене і заявляє: «Пане, тут численна родина. Ми нікого на ніч не приймаємо. Прошу вас залишити помешкання». Я попросив служницю, щоб мене одягнула, а парубка — щоб мене випровадив, тоді панок збентежився і запитав: «Перепрошую вас, я так не думав. Я хотів лише довідатися, що ви думаєте зробити з собою». На те я відповів: «Іду на село. А чому не доготелю, бо маю при собі гроші лише на лікування». — «А де ж коні?» — «Таж від'їхали. Цей візник зробив чотири милі дороги, і коні не можуть їхати далі». — «Перепрошую, я так не думав». Я сказав винести крісло надвір і не входив більше до хати. Це діялося в домі о. Филимоновича, пароха і совітника в С., року... в місяці липні. Така брутальна поведінка з хворим, якого навіть слуги жаліли, мусить бути осуджена прилюдно. Суму одну крону за склянку молока і кусник хліба, щоб не понесла збитків «численна родина», посилаю на руки о. пароха. З поважанням Ярослав Кедрина, службовець «Народної сили».

Через кілька днів в «Надісланому» була така відповідь:

«На брехню, вміщену в «Ділі» паном Я. Кедріною, повну злобних випадів з перекрученням фактів і зовсім безпідставно, вважаю нижче моєї честі ближче відповідати, тим більше, що напасник на мою і мого дому честь Я. К. не тільки фізично дуже хворий, але внаслідок того нервово страшенно, аж до несамовитості розстроений. О. Филимонович, парох в С.».

З появою цієї відповіді послала дирекція до о. Филимоновича листа з пробаченням, а ввечері прийшов у тій справі окремо президент Дорош і влаштував карне розслідування проти Кедрини і в другому листі повідомив про це розлютованого пароха.

Кедрина не повертався вже для відбуття кари, лише через кілька днів перенісся на вічний спокій.

Шуліковський спізнився на похорон і коли виходив на поверх, слуги похоронного бюро зносили домовину Кедрини. Шуліковський заговорився з кимсь і не бачив нічого, тим часом домовина на спускові трохи не розвалила йому голови.

XX

Після загальних зборів делегати службовців надіслали привітальну телеграму д-ру Малицькому. З провінціальних товариств і світової народної організації надійшло на адресу Ярвича друковане запрошення на урочисту зустріч з Малицьким. Опісля він поїхав до столиці, і, коли ввійшов до дирекції «Народної сили», Шуліковський, за своїм звичаєм, подав йому два пальці, притримуючи великий постійний заструганий олівець.

— Ви, пане товаришу, здібна людина, в силі віку і здоров'я, маєте за собою славу працьовитої людини. Така людина нам тут якраз потрібна. Тільки дозвольте сказати віч-на-віч від мене, як людини досвідченої, що у вас нема цивільної відваги.

Шуліковський заїкався від сміху, поплескав Малицького по плечу, дивився швидко в очі і говорив далі:

— Цивільна відвага мусить іти разом з енергією. Знаючи нашу ледачу суспільність, визнайте, що в нас кожна людина з добрими намірами мусить іти відважно вперед, інакше візьмуть її під ноги. Прошу вас,— нащо далеко шукати прикладів! Уявіть собі моє становище між моїм персоналом і нашою нещасною пресою, яка

має стояти на сторожі суспільної етики, — прошу! Уявіть собі, що я зігнувся б під натиском персоналу і всяких газетних нападств. На моєму місці інша людина розігнала б половину банди на чотири вітри, і був би спокій! Але я маю милосердя, бо це сліпі молодики, в яких перевернулося все в голові, а по-друге, бідаки і нероби до такого ступеня, що ніде для них не знайдеться місця, і вони згинули б під плотом, як руді миші. Як бачите, не для якоїсь помсти, а для власного задоволення бажаю, щоб ви зайнялися карним розслідуванням, тим більше, що я тепер зайнятий надмірно і понад свої сили всякими звітами, а інші панове — біжучими справами, і я не можу їх відривати, отже, на вас лягає обов'язок розглянути ту справу докладно і на засіданнях дирекції, в міру збирання матеріалу, подавати точні звіти.

Не даю вам, пане товаришу, ніяких вказівок щодо суворої поведінки, тим більше, що ви юрист, так само, як і я, отже, лишаю це виключно вашій набутій практиці, але йде мені головне про те, — і на цьому, пане, роблю особливий наголос, — щоб ви розпізнали характери моїх людей і потім самі, поклавши руку на серце, сказали, на чийому боці правда. Прийдете до переконання, що я чи дирекція тут винні, то мусите пам доповісти про це. За ваш вибір говорить ще й те, наскільки мені відомо, що ви єдина людина на всю дирекцію, до якої персонал має довір'я, симпатизував вашому виборові на члена дирекції під час загальних зборів, отже, праця не буде для вас трудною, а зібрані матеріали покажуть вам і нам, як маємо надалі поступати. Я натякнув спершу на цивільну відвагу. Ясно означена мета нашої інституції, мій пане, вимагає рішучої, свідомої дії. Всякі побічні міркування відходять тут на дальший план. Ми не маємо часу бавитися дрібницями. Я покликаний тут керувати з волі мас і вибору загальних зборів уже давно і поставив собі за мету: не уступати ніколи і нікому. І так упаду тут колісь, як жовнір на посту. Завдання це трудне, коли не відчуваєте сил, то краще зробіть, як сьогодні залишите свій пост, коли ж бажаєте своєю працею послужити для добра інституції, то раджу вам брати приклад з мене.

Шуліковський підійшов до столу, біля якого працював д-р Ціп, взяв жмут протоколів і подав д-рові Малицькому.

— Маєте, пане, тут на свій перший виступ цю справу: тут серед бойового комітету мого персоналу між

іншими такий пан, що називається Петро Байда, службовець це, безперечно, здібний, відомий як організатор і промовець, працював довший час в мене як кореспондент, але людина з нього непевна, як кажуть: не з одної печі їв хліб. Коли серед персоналу вибухнув бунт, він перший став на чолі його і з того часу почав занедбувати роботу, так що я нарешті мусив перевести його до іншого відділу. На самостійному становищі я не міг залишити його далі, бо він використав би це для зовсім іншої мети. Зрештою, я тут не є самостійним і підлягаю загальним зборам і Надзірній раді, але щоб не дати йому відчуття кари, я перевів його під начальство його товариша Дмитра Патики, з яким він не лише перебуває в приятельських стосунках, але й разом обраний в делегацію персоналу. Думаю, що краще не поступив би на моїм місці ніякий директор на всій земній кулі і для зрілої людини вже цей один вчинок з мого боку був би рішучим доказом моєї доброзичливості до людей.

Пан Байда тим часом не змінює своєї поведінки, не виправляється, тільки вперто веде далі боротьбу з дирекцією. Закликаний до порядку в праці через п. Патику, свого приятеля, члена делегації персоналу і теперішнього свого начальника, відмовляється слухати його. З цією самою скаргою на п. Байду прибігає тут до мене по десять разів на день п. секретар Сірко, далі п. інспектор д-р Ціп, отже, прошу, візьміть всі матеріали, викличте п. Байду, вислухайте його і зробіть з тим всім лад, бо я сам не годен дати ради.

Шуліковський сказав це упевненим, рішучим голо-сом, так що справа виглядала правдоподібно, але для д-ра Малицького, як на початок, було це важке й неприємне завдання. Це була досить прогресивна людина. Його покликанням була філософія, але за студентських років, коли залунали перші кличі вольної думи, ідеї демократизму і визволення робітництва, він захопився ними, і був звільнений з факультету, і мусив перейти вивчати чужі йому юридичні науки. Працював у редакціях, опісля відкрив адвокатську канцелярію, але скоро зневірився. Його мрія — викладацька робота, бібліотека, хороша аудиторія слухачів — у силу обставин змінилася урядницькою роботою в «Народній силі». З-за золотих окулярів дивилися його хворі смутні очі, на чолі лежала задума ученого. Він ішов по життю, як свіжа жертва

в сутолоці непевних обставин, де люди товклися один одному по мозолях і головах.

Взяв акти протоколів, переглянув їх і сухо сказав:

— Я бачу тут лише скарги дирекції. Чи протилежна сторона від себе не подавала ніяких скарг?

Шуліковський подумав хвилину, нарешті відповів:

— Добре, що пригадали мені. Нема там також листа Байди?

Директор пішов ще раз до довгого столу і витягнув з актів скаргу Байди на провокацію Ціпа.

— Дякую,— відповів д-р Малицький і пішов до другої кімнати. Сів біля столика і задумався. «Поганий початок. Попав я між молот і ковадло». Переглянув матеріали, взяв чистий аркуш паперу і написав до Байди:

«Цим запрошую Вас прийти нині о 12-й годині 30 хв. до приміщення «Народної сили» в справі розгляду Вашої скарги на п. д-ра Ціпа і в справі скарги д-ра Ціпа на Вас.

Розгляд триватиме до другої години.

З поважанням д-р С. М а л и ц ь к и й»

Байда зрозумів становище, але інші члени персоналу, вже перед тим надмірно роздратовані, не встигли опанувати собою і при розгляді закинули Малицькому, що він не повинен був брати на себе тієї справи. Службовці, мовляв, сподівалися, що він буде допомагати в їх боротьбі, а не виступатиме в ролі карателя з боку дирекції. Якщо він справді прийшов сюди на те, щоб лише допомагати дирекції, то вони звертають увагу, що на тій дорозі його ноги посковзнуться.

Це була неприємна хвилинка. Малицький заявив, що їхав сюди з зовсім іншими намірами, але тепер, на жаль, бачить, що помилявся в своїх поглядах.

Двері до другої кімнати були відчинені, і коли Ришкунда, Рубай і Ярвич вийшли, Шуліковський став на порозі і сказав:

— Прошу, оце найкращий доказ, пане товаришу, з яким елементом ми тут маємо до діла!

При рішеннях та винесенні письмових доган і покарань засідали Шуліковський і Любаска, а вирок давали підписувати Малицькому.

— Гадав чоловік, що в голову почухається, а тим часом вибрав собі око. Ми розбивалися за ним і сплели новий батіг на наш хребет.

Шуліковський зовсім не рахувався з новою силою. Коли Малицький прийшов і просив дати якусь роботу, він сказав:

— Ви не маєте роботи? То добчайте в носі. Прошу взяти перо і бланк з фірмою «Народної сили», напишемо кондоленцію до вдови по д-рові Савчуку, колишньому членові нашої дирекції.

Шуліковський заклав руку в кишеню, в правій держав олівець і цигарку, ходив по канцелярії і диктував. Малицький писав.

— Покійник — «П» велике напишіть, добродію...

На порозі став д-р Ціп з газетою в руках. Шуліковський запитав:

— Маєте там свіжу напасть?

Взяв новий номер «Радикала» і читав повідомлення про дальші непорядки в «Народній силі». Були там дати і навіть номери актів, в яких сталися помилки на шкоду членів.

Шуліковський спитав Ціпа, звідки ті дати і цифри могли потрапити до газети, на що той відповів, що у відділі поданих актів працюють Рубай і Ришкунда. Сам Ціп в цій справі може лише стільки сказати, що запримітив, як обидва вони досить підозріло переглядали ті акти, і він зразу ж доіс про це секретареві Сірку.

Любаска висунув із сусідньої кімнати лисину, як мідний рондель, підняв обличчя вгору, дивився крізь подвійні окуляри і уважно слухав.

Шуліковський попросив його підійти ближче, повернувся до Малицького і сказав:

— Киньте, пане, кондоленцію покійника Савчука, а напишіть протокол з д-ром Ціпом, вислухайте Сірка і раз-два зробіть порядок з Рубаем і Ришкундою.

Роботи було досить, паперу змарнувалося багато, а на другий день начальник маніпуляційного відділу Іван Ришкунда і оцінювач пожежної школи Єфрем Рубай дістали на півтора аркуша вироки, підписані д-ром Малицьким, на основі яких дирекція звільнила їх з роботи без жодного відшкодування.

Несподіваний удар, що випав на долю двох передо-

вих товаришів, прикро вразив решту, підірвав войовничий дух, посіяв зневіру. Більшість з дня на день сподівалася вирішення долі своїх товаришів, придумувала політику дії і приходила на роботу з револьверами. Між службовцями зчинялися бійки, директорським протоколам, дисциплінарним стягненням і судовим розправам не було кінця. В сірому, хворобливому напруженні минали місяці. Від часу звільнення Ришкунди і Рубая почався занепад персоналу.

Як оборонець інституції, дирекції і так званих «хрунів» проти голосів у пресі став д-р Ціп і помістив у «Ділі» таку заяву:

«Щодо вміщуваних у газетах статей з нападками на дирекцію і поодиноких службовців «Народної сили», то ми, нижчепідписані, що входимо в склад персоналу, знаючи справи нашої інституції ближче і докладніше, ніж будь-хто, заявляємо, що всі мнімі факти, наведені в газетах, які стосуються дирекції «Народної сили», внутрішнього керівництва або поодиноких членів, є злісно вигадані, навмисно перекручені і ґрунтуються на плітках, ніким і нічим не доведених, одним словом — є вони цілком не згідні з правдою і представлені у вкрай тенденційному і неправдивому освітленні. Заявляємо далі, що з таким прихованим нечесним способом підкопування під авторитет нашої інституції, її дирекції і службовців не тільки не маємо нічого спільного і не солідаризуємося, але подібні дописи найгостріше осуджуємо».

Ту заяву підписав д-р Ціп, крім того, зібрав майже сорок підписів, між якими, побіч людей нових в інституції, які не знали справи, стали не лише старші службовці, але збраталися вони з темними людцями, яких настигали Любаска і Сафат з провінції і розсадили по відділах між персоналом.

Ришкунда і Рубай добивалися повернення на роботу, обидва тратили час і гроші на сходини з всякими посередниками. Шуліковський знизував плечима і заявляв, що справа від нього не залежить і він у неї зовсім не втручається.

— Вибрали собі пана д-ра Малицького, отже, ідіть до нього. Він розслідував вашу справу, писав протоколи, підписував вирок, самі ви за ним розбивалися, а тепер приходите до мене.

Любаска переказував через Малицького таку думку: якщо Рубай і Ришкунда подадуть заяву в «Діло», в якій осудять напад газет на Шуліковського, то дирекція прийме їх знову на роботу.

Змушені важкими обставинами і безробіттям, вони склали заяву, яку доповнив ще Малицький, і вона з'явилася в «Ділі» в такому вигляді:

«Ми, нижчепідписані, заявляємо, що не солідаризуємося з статтями і дописами, які вміщувались в різних газетах і змальовували відносини в банку «Народна сила» в неправдивому світлі й ображали членів ради, дирекції та персоналу. Ми осуджуємо несправедливі закиди і напади проти цих осіб, зокрема, висловлюємо наше обурення тяжкими образами, завданими в. п. д-рові Шуліковському, директорові банку.

Іван Ришкунда, Єфрем Рубай — службовці «Народної сили»

Шуліковський обняв і поцілував Любаску, обидва реготалися, як чорти.

Коли Ришкунда на другий день з'явився в директорській канцелярії, Шуліковський набрав байдужого вигляду, знизав плечима і сказав:

— Я нічого не знаю, ідіть до д-ра Малицького, він займається вашою справою.

Малицький звернувся до обох директорів. Любаска шепнув йому на вухо, що ця заява справді гарна, але її ще не досить, треба, щоб представники персоналу, а особливо Ришкунда і Рубай, скликали збори, зняли бойкот і в спеціальному листі з підписами повідомили про це дирекцію.

Щоб допомогти потерпілим, було скликано збори, знято бойкот і написано відповідного листа до дирекції.

І цього не вистачило.

Любаска зажадав, щоб збори написали прохання до дирекції прийняти звільнених.

І це було зроблено, але й воно ще не догодило. Любаска сказав, щоб обидва потерпілі з'явилися в директорську канцелярію і в присутності представника Надзірної ради та членів дирекції попросили пробачення в бойкотованих. Любаска виписав прізвища тих службовців, практикантів і діетарів і звелів Малицькому передати список обом звільненим.

У визначений час обидва звільнені йшли до «Народної сили». Швейцар подав Рубаєві листа. Той розпечатав листа і прочитав:

«Поважаний пане! Прочитавши Вашу заяву в «Ділі», я, колишній Ваш товариш по «Народній силі», студент, який покинув ту прокляту буду і йду в світ між чужих людей шукати кращого хліба, не вірю в те, що прочитав, і вважаю його за фальсифікацію. Коли б, однак, справді ви за миску сочевиці зважилися своїм чесним іменем засвідчити своє лаполізіє сатрапа,— ви, що стояли на чолі нашого товариства, то я, який цілувався з вами, гиду ю нині вами і погорджую, а зокрема поговоримо про те десь в іншому місці. Виправдання вам нема.

С т у д е н т

Рубай витер піт з чола і роздратовано сказав Ришкунді:

— Ідіть самі, я не піду!

— Що сталося? — запитав Ришкунда.

Рубай подає лист.

Ришкунда прочитав і сказав:

— Ходімо, зробіть це для мене. Я ж маю дружину, малих дітей...

Рубай вийняв портфель.

— Скільки вам треба на утримання? Скажіть, я вам дам, але до хамів не піду. Я вже досить принижувався, а вони граються нами, як кіт з мишею.

Ришкунда почав говорити, що йому самому не випадає якось піти, бо це справить погане враження, зіпсує всю справу, зрештою, це остання спроба і жертва. Рубай погодився, зітхнувши:

— Спробую ще цього разу, але знайте, що роблю це тільки для вас і ваших дітей.

В директорській канцелярії їх чекав уже представник Надзірної ради, старенький шамбелян о. Горлиця. Діетарі з табору «хрунів» підштовхували в коридорі один одного і посміхалися.

— Ідіть!

— Ідіть ви, я не піду!

Отець Горлиця, Шуліковський, Любаска, Малицький і Сірко стояли коло директорського столу зліва, а з правого боку сходились і ставали несміливо півколом старші і молодші службовці.

Рубай і Ришкунда ввійшли в кашцелярію. Шуліковський поглянув на присутніх і сказав:

— Не бачу тут ще пана д-ра Ціпа. Прошу його також запросити.

Рубай промовив роздратовано:

— Пане директоре, прошу дотримуватись точно того листа, який ми одержали. В тому листі не говориться, що ми маємо перепрошувати також д-ра Ціпа.

Шуліковський оглянувся і звернувся до Малицького:

— Як же це може бути? Я ж виразно підкреслив, що мова йде тут також про особу д-ра Ціпа!

Малицький зам'явся, Любаска підтакнув Шуліковському, Рубай і Ришкунда подали свої листи директорові. Д-ра Ціпа справді там не згадувалось. Сірко визвірився на Малицького:

— Це неточне виконання директорського наказу, прошу уважати, так не повинно бути!

Шуліковський і Любаска вперлися, щоб обов'язково запросити д-ра Ціпа.

Рубай рішуче заявив:

— Ні, я не можу дозволити собі цього! Ту людину, яка постійно провокувала нас, а потім подала фальшивий донос і була причиною всього цього нещастя, я не можу і не буду перепрошувати. Він повинен насамперед мене, а потім нас всіх тут перепросити!

Шуліковський вклонився покірно і знизав плечима.

— В такому разі між нами не дійде до згоди. Дуже мені прикро, але, як ви бачите, я тут безпорадний.

Рубай відповів:

— Тоді прощайте! — відвернувся і вийшов.

За ним побіг Ришкунда, затримав його на сходах і почав умовляти. Вийшов і о. Горлиця і також почав дуже просити:

— Пане Рубай, для святого спокою, а я потім відправлю акафіст до пречистої діви-богородиці, і все буде гаразд! Зробіть це для мене. Послухайте стару досвідчену людину!

Довго о. Горлиця просив його, але Рубай не погодився.

Ришкунда повернувся до дирекції сам.

Д-р Ціп тріумфував того дня. З криком на весь коридор викинув селянина, який здавна складав гроші

в «Народній силі» і прийшов зі сливками, щоб «між своїми панами заробити кілька шісток».

Опісля д-р Ціп заспокоївся і вступив у розмову з молодим ще селянином в ліквідаторській:

— А «хруні» в вашому селі є?

— У нас село просвічене, «хруня» ні одного нема, але мені не може вклатися в голову те, що тут, між вами, є «хруні». Дуже сумно, коли звідти, звідки має бути приклад, іде непорядок.

Темному мужикові не можна дивуватися, але коли просвічений панок піде на злу дорогу, то говори до нього, як гороб'ячим шротом до крокодила.

Двері до другого відділу були відчинені, до Палія прийшов шкільний товариш, адвокат, розмовляв з ним і оглядав кімнату.

Він помітив д-ра Ціпа і сіпнув Палія за рукав, пошепки спитавши:

— Слухай, звідки він тут взявся у вас?

— Хто?

— Таж Ціп! А ти не знаєш нічого?

— Ні.

— Таж ця падлюка в нашому університеті була таємним платним агентом, доносила поліції про все, що діялось між нами. Справа виявилася, і одного гарного дня кілька товаришів звалили його на лаву і всипали двадцять п'ять київ. Потім переїхав він до Праги і був на послугах у тамошньої поліції.

Палій аж затремтів від гніву, заскреготав зубами і стиснув могутні кулаки. Не міг витримати, побіг до д-ра Ціпа і сказав:

— Пане Ціп, ви були у Відні і в Празі платним агентом, доносили поліції на нашу студентську молодь, а тепер прийшли верховодити сюди як інспектор персоналу!

Д-р Ціп побілів, як крейда, і став вкопаний.

— Хто вам це сказав?

— На те є свідки, які дали вам двадцять п'ять київ.

— Подайте мені їх, я передам справу до суду!

— Добре!

Новина миттю розлетілась між службовцями і через декілька днів виринула на шпальтах «Дзвона».

Д-р Ціп подав скаргу на редакцію за образу честі, справа опинилася у суддів присяжних. Свідки підтвердили, і д-р Ціп програв процес, заплатив судові витрати і другого дня шез назавжди з «Народної сили».

Шуліковський, Любаска і компанія не втрачали спокою і вели далі свою роботу. Вони пустили в хід фонд, призначений для виплати за вислугу років, але при тім пообщипували так роки вислуги багатьом, що це було лиш на руку дирекції.

Коли настав день виплати за вислугу років делегатом, персонал зібрав відповідну суму і вручив її разом з листом президентові Дорошеві, прохаючи його передати ті гроші для виплати покараним. Таким чином бажав персонал повідомити президента і дирекцію про свої погляди на справу і в листі зазначив, що всі дальші внески буде висилати дирекції. Лист закінчувався такими словами:

«Просимо пробачити, що не подаємо тут підписів, але це, як знаємо з гіркого досвіду, потягнуло б за собою нові розправи, яких ми зазнали досить.

Товариші покараних делегатів»

Президент, за згодою дирекції, не виплатив тих грошей покараним делегатам, а передав їх до загального фонду.

Цей новий явний доказ злої волі підірвав останнє довір'я до президента. Рядові службовці фінансової інституції мали вище поняття солідарності в грошових справах від своєї дирекції. На основі того поняття виходило, що не передати чужих грошей за призначенням дорівнювало злочиніві. Персонал ще раз переконався, що серед дирекції і всієї Надзірної ради нема людини, яка б прихильно ставилась до нього.

Немирич сказав Байді і Ярвичеві:

— Нам треба усвідомити, що наша дирекція — це хижаки, які прийшли сюди за поживою. Треба сильної руки, щоб розігнати цих негідників.

Немирич був блідий, понурий, мовчазний. Його в'ялила біла гарячка. Він носився з різними планами помсти, але не розказував про це нікому. Працював безупинно, і коли однієї ночі мав підкласти пекельні машини під чотирма кутами «Народної сили», щоб висадити її в повітря, почув за стіною дитячий лепет і спів. Це були діти возного і сторожа. Немирич отямився, повернувся додому і о десятій годині вечора вийшов удруге. Він відчинив двері до реєстратури. Тьмяне світло проби-

валося з чотирикутного подвір'я, оточеного довкола мурами. Він пішов у куток і, коли висунувся, з другого кутка став перед ним Шуліковський. Немирич вихопив браунінг, вистрелив двічі і вибіг з реєстратури на подвір'я. Вітер гримав дверима брами.

«Танталю, Танталю, Танталю!» — кликав досвітній дзвінок недалекого косяволю.

Немирич мився і пирскав навколо водою, як дикун. Раптом в уяві постав Шуліковський. Немирич блискавично скрутив рушник в кулю і тріснув нею в стіну.

Виглянув у вікно.

На вулиці журилася мандоліна, за далекою стіною ойкала мати і родила нове життя.

Глянув на рушник, що лежав на підлозі, і затремтів. З зім'ятого полотна виглядала маска Шуліковського.

Немирич взяв капелюх і вийшов. В коридорі «Народної сили» зустрів його возний і запитав здивовано:

— О, ви так рано на роботу? Таж нині свято, і ви не чергуєте.

— Так? Нині свято? Я зовсім забув!

Повернувся до брами, возний ішов за ним і говорив:

— Знаєте, хтось подірявив мій плащ в реєстратурі на вішалці.

Здалека на розі вулиці побачив Немирич практиканта Обарінка. Насунув капелюх на чоло, перейшов через вулицю на протилежний тротуар, щоб не зустрітися з ним, ішов швидко, і коли був уже далеко, оглянувся і пішов далі. Раптом через кілька кроків побачив Обарінка перед собою. Немирич повернувся до паркана і читав на ньому афіші, ніби вони надзвичайно цікавили його. Учений магістрат і ще більш учені лікарі переконували, що пес може сказитися лише тоді, коли його вкусить другий скажений пес. «Звідки ж той перший сказився?» — подумав Немирич і зиркнув перед собою. Причепи Обарінок і не думав рушати. Нарешті він зайшов у магазин. Немирич поспішив уперед. За хвилину почув, що хтось біжить за ним і кличе. Оглянувся — Обарінок.

— Чекайте! — подав малу товсту руку і почав віддихуватися. — Маю вам щось сказати. Ви на тім будете розумітися. Знаєте, що мені сталося?

Немирич хитнув головою.

Повернувшись на свою квартиру, Немирич сів на ліжко.

В сінях почувся стук, щось вдарило в клямку, двері відчинилися, і в кімнату ввійшов великий чорний пес. Кілька років тому мешкав у цій кімнаті артист, господар цього пса. З того часу переселявся він на різні квартири, а пес не забув цієї кімнати і кілька разів у рік навідувався до неї. Оглянув її, став посередині, подивився на Немирича, підійшов до нього і поклав лапу на коліна.

Немирич сидів спиною до стіни, розглядав залюбки свого німого гостя і хитав в задумі головою.

Задивився на стіл, там уже місяць лежав без відповіді лист матері. Поїхати до неї! Кілька станцій розділяє їх.

В пам'яті Немирича пересувалися події. Одного вечора не світили дома, і він пригадує собі чужинця, молодого чорнобрового гостя, що прийшов з якимсь ділом і сидів у кутку хати. Батько розмовляв з ним пошепки, не зрозумілими для дитини натяками, мати сиділа непорушно і дивилася на гостя. Коли потім він вийшов, батько зняв стару шаблюку, підійшов до матері і спитав понуро:

— Посмотри — гостра?

Шаблюка свиснула в повітрі, батько сказав з лиховеїсним усміхом:

— Так лише раз і — перша голова на в'язях, друга не виросте...

Зібрався, замкнув кімнату і вийшов. Нездоланна думка переслідувала його. Поспішав, його щохвилини дратували прохожі, які зараз тепер сунули тротуарами, як мішки піску. На залізниці шукав окремого купе.

На одній з станцій Немирич вибіг з поїзда і за чверть години був біля рідного дому. Мати вийшла на рундук, кивнула головою, на її обличчі пробивалися цікавість і подив. Це була висока, струнка білявка з глибокими чорними очима і далеким гомоном смутку. Нагадувала собою тліючий вулкан. Трималася просто, але не можна було пізнати, чи це від гордості, чи буйне волосся відгинало тягарем її голову. Була одягнута в короткий голубий плащ з широкими рукавами по лікті, викроений на грудях, обшитий золотою коронкою, що маяла довкола шиї і рук, як крила метелика.

Припав до її руки, потім обняв і спитав з усміхом:

— Якби ти, мамо, розпустила коси, доки б вони тебе вкрили?

Вона глянула на сина і сказала занепокоєно:

— Ти хворий, Олегу, іди зі мною.

Взяла його під руку і завела в світлицю.

Він схилив голову і пролепетав глухо:

— Так, я хворий, мамо, і не можу спочити... Три роки запрошувала ти мене, і я приїхав і відрікся батьківщини на користь своєї сестри Сільви. Моя батьківщина під небом всієї України... Ха-ха... Не в тому справа... Як ішов я сюди, Сільва вийшла мені назустріч. Був вечір, вона вела мене повз млин кладкою через глибінь. Кладка була з трьох дощок, Сільва ішла середньою, а я крайньою. На самій середині кладка затріщала, Сільва, що була попереду, оглянулася і втратила рівновагу. Одна мить, і вона була б зникла в глибині, але я зловив Сільву, наші погляди зустрілися, в її очах мигнув смертельний страх, прохання пробачити — що?.. Потім вона скулилась і ледве волокла ноги. Ми не промовили жодного слова, потім відрікся я тут своєї землі на її користь і тієї самої ночі поїхав. Чому ти, мамо, дала їй чуже ім'я? Чому покійний батько все був задуманий, нічого не тішило його?..

Немирича огорнув зловісний холод, він схопився за руки матері.

— Пробач мені, мамо, я вже давно стомлений і плету нісенітниці.

Він зітхнув, обличчя поволі роз'яснювалося.

Кривава зоря пливла з заходу і спочила на верхніх шибках вікна. Останній промінь сонця прощався з вечірньою зорею. Немирич сховався в тіні матері, перед ним маячили обриси її голови, обличчя і рук.

В ту хвилину ніби хтось відкрив темну печеру, відчинилося небо, і величезний стовп світла вдарив у груди. Немирич глухо крикнув і впав на землю.

Всю ніч пролежав без пам'яті.

Ясний досвіток плив хвилями у велике відчинене вікно. Немирич сидів, спершись на подушки, і потопав у сході сонця. Тепло і спокій огорнули його змучене тіло. Сонце сходило поволі, манячи до себе незборимою величчю свого світла. Опанований його силою, летів Немирич йому назустріч.

Але раптом серце почало шипіти, як пружина годинника, що злетіла з якоря, і він схилив голову на руки Ярвича.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Третій рік велася завзята боротьба між дирекцією і службовцями. З одного боку, мала плата без забезпечення і нелюдське ставлення дирекції викликали серед службовців обурення і вимогу своїх прав, з другого боку, стояв деспотизм дирекції, яка мала в своїх руках капітал, підкуплену агентуру, пресу, підтримку Надзірної ради і загальних зборів. Службовці ж, крім слабкої організації, не мали нічого.

Після тієї іскри, що три роки тому спалахнула, коли директор запросив поліція до «Народної сили» і коли мало не вибухнув страйк, службовці вище піднятися не змогли.

Між новими довіреними людьми, яких Любаска, як звідунів, ось уже три роки стягував на місце звільнених, був юрист, родич Любаски — Височинський. Він готувався до екзаменів і не хотів поступати на роботу до «Народної сили», але Любаска схилив його до цього різними обіцянками. Він говорив йому, що екзаменів зовсім не треба складати, бо за короткий час Височинський здобуде в «Народній силі» становище і забезпечення на все життя.

Височинський мешкав у Любаски, і той багато розраховував на його допомогу. Це була працювита і щира людина. Спочатку Шуліковський був з нього дуже задоволений і ставив його за приклад іншим. Він не брав участі у виступах персоналу і не ставав відверто на бік дирекції. Коли Ціп приходив до нього з спростуванням і заявами до газет, Височинський відмовлявся підписувати і заявляв, що не знає обставин в «Народній силі», не втручається в міжусобиці і не бере участі ні в діях дирекції, ні проти неї.

Кілька років працював сірома від ранку до вечора за мізерну платню, аж поки його покликав Шуліковський і запитав, як у нього справа з іспитами і що він думає діяти в майбутньому. Височинському вперше широко відкрилися очі. Він висловив своє здивування, на що Шуліковський сказав:

— Ви не здобули собі симпатії у дирекції, не тягнете

за неї руку. Ми не можемо призначити вас на посаду, бо ви слабовиті...

Любаска сидів біля бічного столика і підтакував.

— Я думаю, що найкраще виконаю своє завдання щодо інституції і найбільше прислужуся дирекції старанною працею.

Любаска вибухнув лукавим сміхом:

— Добре, мій коханий, але цього замало! Я ж говорив тобі вже давно, чого від тебе вимагали!

Височинський відповів спокійно:

— Дуже мені прикро, що я запізно зрозумів, що справді не підходжу для «Народної сили».

Вийшов з свого відділу, сперся на столик і витер сльози. Пропало кілька молодих найкращих років.

Своїх прихильників Макама і Сафата та інших підтримувала дирекція, як могла. Давала їм грошові нагороди, побічні заробітки.

— Не спускаймо очей з ватажків,— нагадував Любаска.— Завжди, при кожній нагоді треба підкопувати їх вплив і значення. Доти не буде спокою, доки їх не викуримо звідси зовсім.

До директорської кімнати ввійшли Палій і Юдейський, поклали акти і хотіли вийти, але Шуліковський затримав їх.

— Прошу вас, і коли вже раз назавжди зникнуть ті напади по газетах на «Народну силу»? Я здогадуюся, що все те виходить від персоналу. Я хотів би бачити цьому кінець і прошу передати моє бажання своїм товаришам, а особливо Ярвичу і Байді.

Палій і Юдейський повідомили товаришів і скликали увечері збори.

Ярвич спробував дещо виправдати дії Шуліковського, але в залі почулися глумливі вигуки:

— Поет! Фантаст! Альтруїст! Любаска! Сірко! Хруні! Ціп! Звільнення Рубая! Ришкунди! Самовбивство Скоропада! Паляниця! Черепок! Тягнибіда! Кедрина! Немирич! Трупи! Борги! Голодні жінки! Діти!

Дзвінок голови приглушив окрики, і Ярвич сказав:

— Але ж, товариші, ми нарешті мусимо знайти якусь дорогу, порятунок.

— Нема ніякої дороги! Всі способи вичерпані! Життя або смерть!

Коли буря стихла, попросив слова Деркач.

Помовчав хвилину, стримував те, що накіпіло на душі за багато років журби та безсонних ночей, і нарешті промовив тремтливим голосом:

— Товариші! Я тут наймолодший серед вас не тільки за роками служби, але й за віком. Я поступив працювати до «Народної сили» з шкільної партії, шістнадцятирічним юнаком, але ще й досі не дослужився до якоїсь кращої посади і залишаюся вічним писарем.

Голова звернув увагу промовцеві, щоб говорив коротко і конкретно.

Деркач збентежився, але через хвилину сказав:

— Товариш Ярвич говорив, що ми мусимо знати тут якусь дорогу, порятунок, отже, вношу пропозицію тягнути жеребок.

Голова витріщився на нього і запитав:

— Який жеребок? З якою метою? Висловіть свою думку ясніше.

Деркач оглянув зал, ніби перевіряв присутніх, і твердо сказав:

— Якщо всі товариші погодяться і пообіцяють, що доглянуть мою дружину, то я сам зголошуюся добровільно...

В залі запанувала тиша.

Голова відповів:

— Ні, ми такої жертви рішуче не можемо прийняти. Це виключене!

Ярвич повертався вночі додому. Останні події стояли перед його очима. З обох боків падала ненависть, точилася запекла боротьба, морочила до краю уми, але, на жаль, вона зводилася до особистої кривди і помсти:

«Бодай ти луснув! Бодай ти тріснув! Бодай тебе розсадило!» То знову: «Хамудяки! Наволоч, банда!» Нарешті, новий цвіт, який утворився в цій боротьбі,— «хруні».

Втратилася гідність людини, достойність ідеї, яка своєю силою вбиває ворога і творить нове життя, а на стала метушня юрби, і обидва табори, як два розлютовані барани, котяться в бійці у прірву.

II

Перед загальними зборами «Народної сили» одна газета в статті «Людське звірство» коротко згадала про долю двох звільнених службовців, їх дружин і дітей і

закликала «всіх справедливих людей», щоб зайнялися тією справою. Далі закликала газета Надзірну раду, щоб вона, нарешті, припинила безпам'ятну лютість дирекції і кликала селян прибути на загальні збори і заступитися за покривджених службовців.

Делегати персоналу склали список нових членів ради, своїх прихильників, і Рубай познайомив з тим списком службовців перед самими зборами.

Любаска заздалегідь довідався про це від своїх донощиків, склав свій список і поставив Макама та Сафата при вході до залу, щоб вони відібрали у членів список персоналу, а вручили дирекційний.

Селянин Хвартушок попросив слова і запитав дирекцію, як вона полагодила відносини з персоналом, чи ліквідувала покарання.

Член ради д-р Баришівник нудився і нетерпеливився. Підійшов до вікна, піймав муху, слухав, як вона виривається з його пальців і лоскоче, відірвав одно крильце, потім друге, пустив на підлогу і дивився, як вона вертиться з болю, нарешті розчавив її ногою і перебив Хвартушка:

— Відносини з персоналом — це справа дирекції і Надзірної ради, а ми тут маємо важливіші речі!

Любаска підтакнув і додав:

— Ми маємо тут радити над капіталами, над народною кривавицею!

Хвартушок продовжував:

— Прошу світлих зборів, в «Народній силі» маємо ми два капітали — гроші і людей. Дирекція мусить пильнувати не тільки мертвий капітал, а й той живий капітал, тих службовців. А коли дирекція не хоче цього зробити, то хай вона не вважає себе за інституцію, бо персонал є інституцією.

Любаска торкнув члена Надзірної ради посла до сейму Невдаху, і той сказав:

— Прошу світлих зборів: дирекція «Народної сили» — це газда, а персонал — це слуга. Коли слуга погано працює, то газда може звільнити його.

Шуліковський і Любаска потакували з масним усміхом:

— Здоровий хлопський розум.

Хвартушок почав заперечувати, говорити, що між газдою, як самостійним власником свого майна, і дирекцією, яка завідує чужим майном, є докорінна різниця.

Отже, і відношення газди до слуги і дирекції до персоналу повинно відрізнятись, але голова перебив його дзвінком і не дав слова.

Сірко прочитав звіт за останній рік, підкресливши великі прибутки і дивіденди. Агент дяк Галапас висловив подяку дирекції, і всі збори затягнули «Многая літа».

Любаска послав возного з такою запискою до газети «Діло»: «Останні вісті. Незважаючи на гарячу роботу в полі і передвиборчу кампанію, з'їхалася сьогодні на збори «Народної сили» велика кількість селян та інтелігенції.

Агент Василь Галапас зазначив великі заслуги директора Шуліковського, і збори одностайно заспівали традиційне «Многая літа».

Збори відбувалися поважно і спокійно».

До «Парохіянина» Любаска подав звіт і окрему записку:

«Оце короткий образ розвитку «Народної сили». Він говорить сам за себе, а в нас будить почуття власної сили і впевненості, що наша вітчизна здатна до економічної праці. Тиха, наполеглива і добросовісна праця дирекції «Народної сили» на чолі з головним директором Левом Шуліковським дає їй можливість стати перед нашою громадськістю із звітом, яким дай боже, щоб могли похвалитися всі інші економічні і фінансові інституції».

Після зборів у деяких газетах теж появились статті про «Народну силу». Після загальних зауважень щодо розподілу прибутків газети звернули увагу, що «Народна сила» зобов'язана якнайшвидше подбати про долю своїх службовців, тим більше, що вона вже надто милостиво подбала про свого директора Шуліковського, прибутки якого становлять 20 тисяч крон.

Недавно в газеті була опублікована глузлива замітка про те, що нібито граф Скарбек, куратор скарбівської фундації, не має з чого жити, бо одержує тільки... 18 тисяч крон, і подав прохання про підвищення йому платні. «Ми цьому не дивуємося,— писалося в замітці,— бо бачить пан граф, що наша хлопська інституція платить із селянських грошей директорові Шуліковському 20 тисяч, то чому ж йому, графові, не могли дати більше з графських грошей? Газета хотіла посміятися з поль-

ського графа, але ще більше посміялася з нашого народу. Замість співати «Многая літа», треба було запитати про деякі цифри в рахунку прибутків і витрат. Там є рубрика «Гонорари дирекції і ревізійної комісії — 11 тисяч 580 крон». Кожний Галапас зітхне побожно, коли прочитає, що дирекція так бідно оплачується, коли три директори, два заступники і три члени ревізійної комісії взяли всього-на-всього 11 тисяч крон тільки гонорару. Нехай би Галапас запитав, як це може бути і чому «Народна сила» так «кривдить» своїх директорів? Тоді б дирекція заспокоїла Галапаса, що справа вже не так і погана, як здається на перший погляд, бо директори вміють дати собі раду і так скласти звіт, щоб його ніхто не зрозумів. Як треба задурманити людей, тоді директор робить із себе службовця і в звіті ховає свою чисту річну зарплату — 12 тисяч крон — в рубрику «Зарплата службовців», а свою премію 2 тисячі крон — в рубрику «Премії персоналу». І тоді стає легко говорити директорам на зборах, що службовці багато коштують і дирекція не може вже далі підвищувати зарплату. Ця махінація дуже спритна, але чи за спритність таку належить традиційне «Многая літа»?

Співайте, пане Галапас, «многая», а не вадило б затягнути «вічну».

III

Ярвич пішов на роботу. В «Народній силі» застав те саме, що лишив учора.

Возний зірвав листок стінного календаря і промовив:

— Знову на один день ближче до смерті.

Старий письменник Ручай, що видряпався сходами на три поверхи, стояв і відкашлювався. Вдихнувши повітря, моргнув Ярвичеві і відповів сухим астматичним голосом:

— Життя поділене на частини.

Була рання година.

Бліда маніпулянтка сиділа каменем. Тримала ручку і думала про минулу любов. На подвір'ї тягнув сліпий мандрівник тенором:

Не брани мене, родная...

З бічного відділу йшов повільно писар Ямник, товстий, поламаний, ніби вчора перестав ходити на

чотирьох. Його прийняв Шуліковський кореспондентом за 80 крон, щомісяця переводив його з одного відділу до другого і зменшив плату до 60 крон.

Ямник дістав дзеркальце, виставив язик і похитав головою. Він все скаржився на шлунок і завжди після котлети з огірком або капустою пив кисле молоко.

Один з студентів показав на нерівний проділ на його голові і зауважив:

— Криво заорав скибу. На його столику, як на обійсті недбалого господаря.

— Він більше підходить на попа, бо дуже лінивий,— сказав Лев Юдейський.— Лінива людина не буває здоровою.

— Він міг би стоячи кози доїти,— додав хтось збоку.

Ямник ходив, чогось шукав і питав по відділах:

— Не знаю, хто сьогодні буде моїм шефом.

Секретар Сірко став, зажурений, коло касира, дивився вбік і говорив:

— Клопіт. Хтось знову забруднив унітаз.

Касирові це також допекло, і він прибив аркуш паперу з такими двома правилами життя:

«Коли хочеш знати, хто ти є, то подивися на свій послід! Прошу сідати, як люди, а не як свині!»

До каси прийшов літній піп. Водив очима, шукав напису під стелею і нагадував рибу з картини Бекліна, яку повертає святий Антоній.

— Що це за банк?

— «Народна сила».

— Скільки ж вас тут є?

— Біля ста п'ятдесяти.

Піп розгнівався:

— Що ви мене дурите? Я тут бачу — раз, два, три... п'ятьох, а ви мені дурниці говорите.

— Так,— відповів касир,— але весь будинок має три поверхи і кількадесят відділів.

— І те все ваше?!

— А отець добродій не читають звітів і газет?

— Ага, то ті «брошури», ті червоні! Ні, на це ви мене не піймаєте. Нема дурних! Через те сміття, соціалізм, безбожність, гріхи і все лихо на світі. Я саме повертав тут до вас і чув, як тут викрикував якийсь батяр на вулиці: «Газета щоденна! Вибрик природи! Дитина перемінилася в kota!» В моєму селі селяни кажуть: «Бреше». Я, крім «Єпархіального вісника», принципово не

читаю нічого... Скільки ж становлять ваші власні фонди?

— П'ять мільйонів крон.

— Це вже зовсім брехня! — піп схопився, взяв капелюх і вибіг.

Пазя Ціпівко з Городка кашляла в долоню, ніби шаткувала капусту, й виправдовувалася:

— Чоловік пішов до війська, баба знає, де коцюба, а не папери.

Службовець казився:

— То ви є феноменальне студіум психологічне. Я ад гоц стантем пендем жадав від вас паперів, бо інакше де фактум не можу полагодити справи.

Селянка слухала ті слова, як примовляння ворожбитів, хрестилася і забула навіть кашляти.

Коло віконця стояв приміський селянин. Не поспішав, лише кліпав очима і сопів. Ліквідатор запитав його, що йому треба. Селянин відповів:

— Я так прийшов, побалакати собі з панамі.

Сірко втрутився до розмови:

— Ми тут, батьку, не маємо часу на балакання. Чехи, німці о дев'ятій годині вже повертаються з торгу додому, а ви п'єте.

— Е, прошу пана, я навіть не стаю перед корчмою.

— Ви й не потребуєте ставати, коні самі знають, де треба стати.

Надійшов член театрального комітету і просив зробити внесок на будівництво театру. Секретар перебив його сердито:

— Паночку, марна ваша робота. Ми є старці, наша громадськість вигодувана на кислій паші.

Скрутив товсту незграбну цигарку і перевів мову на інше:

— Не пригадуєте собі, чи був тут у нас якийсь Сметана?

— Був або щоб?

— Один нотар мав куховарку і ближні зносини з нею. Вона приїхала сюди і зійшлася з тим Сметаною, а він перед тим писарював у того нотаря. Тепер ніс дві служби: нотареві мав писати щотижня, як йому куховарка тут справується, а від неї писав зміненням почерком до нього, щоб надсилав гроші. Нотар не знав, що вони живуть разом, і та забава коштувала йому забагато. Він приїхав несподівано, піймав їх разом, і тепер був

тут якийсь посіпака з поліції, щоб довідатись про нашу думку. Я сказав, що був у нас якийсь Сметана, але квасний чи солодкий,— не знаю.

Надійшов парох, схилився до касира, щось шептав йому на вухо і просив зберегти те в таємниці. Справа була така: при посиланні позички селянинові Олексі Крилу касир помилився і надіслав на сто крон більше, а потім пригадав собі і написав лист до Крила. Минув тиждень, відповіді не було, тоді касир написав до пароха, щоб той вплинув на селянина. Минув другий тиждень без успіху. Нарешті з'явився сам парох, попросив пробачення, що не відповідав. Парох розглянувся по кімнаті і повторив уголос те, що пошепки говорив касирові на вухо:

— Той Крило, прошу панів, це остання падлюка, радикал, атеїст, і все, що лише найгіршого можете собі уявити. Моєї їмості в руку не поцілує! О ні! Хрань боже! Він мені псує усю громаду! Я не маю жодного впливу на нього, не згадував йому навіть про тих сто крон, бо це все одно нічого не допомогло б! Гроші пропали. Прошу тільки нікому не говорити, що я тут був особисто.

Через якийсь час став перед касиром високий літній селянин.

— Називаюся Олекса Крило. Голова читальні. Я щойно вчора повернувся додому, застав лист від пана касира, а гроші сховала жінка в скриню між полотно. Я порахував, знайшов справді сто крон більше і повертаю їх вам.

В ліквідаторським відділі впадали в очі дві жіночі постаті: службовка і маніпулянтка.

Службовка білява, очі як у самички солов'я, біля рожевої блузки чорний бант на шиї, червона стрічка довкола голівки. Рання елегія про скалічену голубку.

Маніпулянтка сиділа на протилежному боці. Глибокі очі, закопчене личко. Коли поправляла волосся, Ярвич бачив розпорений під пахвою рукав. Вчора тремтів, заломлювався її голос на межі сміху і плачу і краяв вухо істерією. Сьогодні сиділа мовчки біля столика і думала: відбутися оргію і випити отруйного вина.

— Ви сумні, товаришко?

— Ні, лиш часом мені жити не хочеться на світі, вся душа бунтується.

Муляр в підвалі гунав джаганом в стелю і гатив по нервах, ніби добувався з гробу.

Ліквідатор захрип з перепою, пробивав вуха дерев'яним голосом, його руки тремтіли, він весь час помилявся, і раз у раз падало в нього щось з рук. Він схилився над паперами, закрив очі долонями і задрімав.

У всіх відділах лягла сіра тупа нудьга. Мертві голоси чулися ніби з-під води.

Макам записував у чорну книгу, хто на скільки хвилин запізнився, і гудів дерев'яним голосом на весь відділ:

— Як можна, пані, залишити службу і хворіти! Пан Медведюх — порядна людина, ходить до церкви, захоплюється працею, виконує на годину сто п'ятдесят операцій.

Притишені розмови змішувалися в нудну симфонію:

— Людину з провінції можна пізнати по голосу, а культурну по тому, чи витирає ноги.

— Не люблю людей, які голосно говорять і не витирають ніг. Демократизм не завжди корисний. Я подавав руку сторожіві і поведився з ним, як з рівним, а він тепер має мене ні за що. Так само треба зважати, з ким запивати побратимство. Культурна людина шануватиме тебе ще більше, а некультурна зразу візьме під ноги.

Гімназист-практикант читав в альбомі вірші семінаристкі:

Дрібні пилки родять пил,
А атоми дрібних сил
Родять таку велич брил,
Як ми, женщины.

— Чищення носа також визначає людину. Один грає в хустину, як у трубу, інший — як пастух, що скликає худобу.

Якийсь практикант читав лист від батька: «Не знаємо, чи ти живеш і чи ми, твої батьки, живемо. Приїдь хоч на один день, нехай потішимося тобою...»

На столі лежала ошадна книжка якогось провінціального товариства з таким закликом:

«Працюй, щади гроші, не марнуй!»

— Кажуть, що Чорнодоля помер.

— Та добре. І йому краще, і людям ліпше, нікому вже не заважає.

Касир рахував банкноти.

Голодний службовець Лев Юдейський, що мав багато боргів, дивився на смугасті банкноти, потім перевів погляд на раковину водопроводу біля стіни і мріяв про те, що якби її наповнити грошима, то він врятувався б від злиднів. Глянув у порожній капелюх — йому всюди вивжалися монети і банкноти. Він подумав: «Гроші одного люблять і пхаються до нього, хоч йому їх і не треба, а іншого ненавидять».

Осторонь балакали про цісарський ювілей. Юдейський сказав дряхлим голосом:

— Хотів би я мати ті гроші, що їх витратили на свічки для ілюмінації... А скільки злодіїв крало тієї ночі у Відні!

Писар показував ілюстрацію в газеті: «Сучасна торгівля невільниками». Безробітні в Нью-Йорку, які продаються в кріпацтво, позакривали обличчя від сорому.

Юдейський згадав про свою сім'ю і сказав до писаря:

— Нічого не доробився чоловік. Якби я сьогодні зімкнув очі, от жінка і діти залишилися б, як цуценята на снігу.

Писар відповів:

— Ви ще міцні і не час думати про смерть.

— Міцний, аж музика в грудях грає.

Молодий службовець читав крадькома газету, а старший, його сусід, побачивши, вигукнув:

— Бійтеся бога, не читайте газети! Я вже 15 років в «Народній силі» і ще ні разу не читав тут газети.

Через відділ проходив директор Шуліковський. Він помітив, що біля касира зібралося кілька людей, і нахмурився. Щоб шпигнути касира, який був офіцером-пенсіонером, Шуліковський крикнув:

— Пане, тут не казарма!

Ввійшовши до себе, викликав начальника відділу, тицьнув пальцем на помилку, яку зробив в адресі агента один з службовців, і крикнув:

— Жалкую, що зробив цю шельму службовцем. Негайно відішліть додому, хай він вивчить усіх агентів і їх адреси напам'ять і розповість мені про це через п'ять днів, інакше не тримаю його тут навіть п'ять хвилин.

Несподівано з якогось приводу вибухнула страшenna сварка між двома службовцями. Посипались взаємні образи і погрози. Коли службовців втихомирили, Байда сказав:

— А чи вони винні? Таке життя їхні нерви з'їло. Юдейський у вільну хвилину завжди гострив ніжик. Пробуючи вістря на пальці, він промовив:

— В дитинстві я не мав стільки сили в любові до бога і матері, ні пізніше до коханої, ні тепер до жінки та дітей, як маю сили в ненависті до тих розбишак і злодіїв. Та ненависть дорівнює любові до волі і правди, і я не можу вмерти раніше, аж поки з ними не порохуюся.

Котрийсь виглянув у вікно і сказав:

— Гляньте, яка доля чекає нас! Майбутнє службовця з «Народної сили».

На вулиці перед будинком упав кінь і забився в агонії.

Дехто зітхнув, а Степан Ручай промовив:

— Зачиніть вікно, бо такі продуви, що мене шляг графить.

— Нічого страшного — менше одним буде.

— Але я ще не висповідався.

Голодні службовці сновигали, як хорти.

— Ще нема десятої, а мій годинник женеться, як п'яний до води.

Студент розповідав:

— Як я ляжу голодний спати, то мені завжди сниться, що я на небі і замість листя на деревах котлети.

Сніданки брали службовці наборг, а на початку місяця у них вираховували з платні. Деякі набирали сніданків на стільки, щоб прожити з ними увесь день. Іноді за це в них вираховували половину платні, а часом і більше.

Кухонна служниця кашляла в долоню і подавала хліб, виделки і ніж.

Юдейський кривився і крутив головою, наче їв власне тіло. Не смакував йому сніданок. Перед очима все стояли бідолашна жінка, діти, що вже два тижні не ходять до школи, бо не мають взуття. Сльоза впала на хліб, він струснув її, в горлі здавило і запекло. Він поклав хліб і вийшов.

Байда і Ярвич проходились під час сніданку в коридорі.

Коли підійшов Юдейський, Байда запитав:

— Як же там нині фантазія?

Юдейський махнув рукою. Він був змарнілий, тремтів, цокотів зубами.

— Моя фантазія, як мертве теля хвостом... Нехай грім вдарить в «Народну силу», а мене нехай першого вб'є на місці! Так мені те життя остогидло. Того драба Шуліковського вивів би на кам'яну гору, застрілив і ви́йняв би кулю, бо жаль. Я драв би з нього живцем паси і сипав би сіль в свіжі рани! — Він затягався нервово цигаркою. Через хвилину сказав: — Порадьте мені, що маю робити з собою? Далі так не годен жити, треба шукати якогось порятунку. Я чув, хтось мені раз казав, що євреї мають великий фонд для таких християн, які переходять до них і вчаться на равинів. Даю найсвятіше слово честі, що я зараз готовий піти вчитися на єврейського попа хоч до Палестини.

Байда стримав вибух сміху. Він знав слабу струну Юдейського і промовив з усмішкою:

— Це непоганий план, але в такому випадку ти мусив би розвестися з жінкою.— Він сіпнув непомітно Ярвича за полу і говорив далі: — Ти пропадаєш за жінотою, отже, тут треба придумати заробіток, відповідний до твого таланту. Може б, ти заклав будинок розпусти.

Юдейський жваво підхопив:

— Я вже не раз над тим думав, але до того треба капіталу. Хіба б відкрив чоловічий заклад...— Раптом він пригадав щось: — Ага, що ж з тою обіцянкою вашою? Я щодня пагадую вам, а ви все забуваєте. Повідомте якнайшвидше.

Байді набридло день у день слухати нарікання і плани Юдейського, і він якось сказав, що нібито прочитав в англійській газеті оголошення про те, що якийсь природознавець має у себе самицю орангутанга і для наукових дослідів обіцяв велику суму грошей для того, хто погодиться на зносини з нею.

Байда реготав на весь коридор, аж присідав. Потім пішов з актами до дирекції. Директор Малицький сидів біля столика, обклавшись статутами, розпорядженнями та законодавством, і складав нові службові правила. Байда подумав: «Коли люди голодують, а Юдейський мріє про становище єврейського попа і заробіток на зносинах з орангутангіхою, директор Малицький сушить собі голову над підвищенням норм виробітку».

Шуліковський читав акти. Коли прийшов студент теології, який тимчасово працював в «Народній силі», Шуліковський запитав його про стан роботи і шпурнув йому вслід чорнильницею.

Телефон туркотів на столику, але Шуліковський не поспішав і лиш згодом взяв трубку. Дочка Юдейського просила, що хоче розмовляти з батьком у дуже важливій невідкладній справі. Директор відповів гостро, що телефон призначений виключно для дирекції в службових справах, а не для приватних розмов.

Ввійшов молодий адвокат і хотів в'яснити якесь службове питання, але Шуліковський крикнув йому вередливо:

— Як же ви мене нудите!

Адвокат поспішно вийшов, бурмочучи щось під ніс. Шуліковський взяв лист від фірми, що виробляла рахувальні машини, і прочитав:

«Цим припоручаємо вам рахмайстриню, довголітня практика якої дозволяє нам дати їй таке свідоцтво:

Вона рахує швидко і правильно, так, що всякий перерахунок зайвий. Вона ніколи не помиляється, є невтомною і не бажає ніколи відпустки.

Вона також ніколи не хворіє. Вона готова день і ніч працювати, коли лиш забажаєте. Вона ніколи не стомлюється, і їй робота ніколи не набридає.

Її робота є безпомилкова.

Іншими словами: вона вдесятеро більше працює, ніж звичайний рахмайстер, а що найважливіше із всього, вона не вимагає ніякого утримання.

Вам здається, що ця похвала є завелика, але досить одного вашого слова, і вона готова переконати вас у тому, якщо ви їй дасте нагоду працювати кілька днів з вами.

Ім'я її «Унітас».

З високим поважанням Л ю д в і к Ш п і ц»

Шуліковський злобно посміхнувся:

— Прошу! У людей машина стоїть вище, ніж у нас людина. Я тут на всю «Народну силу», на 150 чоловік не маю ні одного такого пильного і точного працівника.

Він записав адресу і дав рекламу начальникові, щоб той показав її службовцям.

Любаска сидів, розкинувшись, у фотелі і переглядав список службовців з усякими помітками біля їх прізвищ. Згодом він посміхнувся і промовив спокійно:

— Ну, богу дякувати, революція серед персоналу зламана. Три роки тому вигнав директор лише одного Білецького, а така буря зчинилася, що трохи не викинула

нас з наших крісел, а тепер останньої зими за три дні до Нового року звільнили ми аж десяток чоловік, і ніхто ані муркнув. Тепер могли б ми легко позбутися ще декого, і був би повний спокій. Коштувало нам це дуже багато, але ми перемогли. Шістдесят ворохобників ми викинули тихесенько, без гамору, протягом двох років, а на їх місце прийняли за ту саму ціну аж сімдесят свіжих, між ними п'ятнадцять дівчат. Пан директор не довіряли жіночій робочій силі, а тепер переконалися, що це не гірший матеріал. Маніпулянтки — старанні робітниці, не бунтують, не ставлять великих вимог, а найважливіше, що більшість з них через два-три роки виходять заміж і тим самим залишають «Народну силу», а ми не маємо з ними ніякого клопоту... Якби ще тих двох-трьох ворохобників викурити, бо, як видно з газет, бойова згряя веде систематично свою підривну роботу, і, як я чув, готує змову. Де є дим, там мусить бути вогонь, де люди плещуть, там мусить бути зерно правди.

Любаска підійшов ближче і говорив упівголоса про Ярвича. Шуліковський оглянувся підозріливо. Любаска підійшов до порога бічної кімнати, постояв там хвилину і повернувся.

— Нічого. Це Юдейський. Поклав акти і вийшов. Він нічого не чув.

— Це також непевна людина. Наш ворог,— додав Шуліковський.

Обидва директори вели нараду пошепки...

По відділах ішов селянин з фруктами і розхвалював їх, але службовці обминали його, бо мало хто мав гроші.

Коли з'явився уповноважений, що збирав гроші на народні потреби, один службовець виходив до іншого відділу, другий поспішав, інший накинувся на уповноваженого і наговорив йому дурниць. Взагалі «Народна сила» була полем всяких «патріотичних» бійок, добродійних внесків. Треба було часто рятувати якого-небудь свого товариша, складатися для нього на одяг, на процес, похорони дитини і таке інше. Громадськість вважала, що тут також так само службовці добре оплачуються, як і по інших інституціях.

Байда задумливо дивився перед собою.

Дві пані розмовляли:

— У мене служниця як встане, то має бути зачесана, помолена, але ніколи не повинна чесатися при мені.

— Бик! Бик в підрахунках! Хто збичив? Страшенно бичать! — вигукнув писар Ямник, якому вдалося знайти помилку в рахунках.

Старий референт гіпотечного відділу розгинав стомлені крижі. Під столиком стояла мишоловка. У вільну хвилину молодий писар спитав:

— Що краще, прошу пана референта, чи боротьба в житті, а перед смертю спокій, чи навпаки?

Старий глянув у вікно і говорив задумливо:

— Краще боротися усе життя, а перед смертю мати спокій. Так у природі звірина чи чоловік мокне, трудиться вдень, а ввечері шукає спочинку.

По відділах сновигав молодий начальник, якого прийняв Любаска на місце Ришкунди. Він уже був відповідно настроений і накручений обома директорами. Службовці тягнули без відпочинку усією силою грудей і нервів, а він підглядав за ними, контролював їх і сварився:

— Я вас віддам до війська.

Хтось згадав, що Байду перевела дирекція підлеглим до грубого начальника, і той робить йому різні пакості і скаржиться на нього в управу. Старий референт відповів на це порівнянням з народного побуту: наймит стає ефрейтором у війську, вдарив сина свого господаря в обличчя і сказав: «Коли ж я тобі віддячуся? Як повернуся, ти мене знову будеш бити в обличчя».

IV

Експедитор Клим Даниш тягнув повітря ніздрями і бринів під носом. Він переглядав листи до банку від різних членів.

Гринько Чобіт з села Кривого писав:

«Високий президіоне!

Прошу вибачити мені, що через великі видатки я не міг минулого місяця прислати цілої парамеї».

Далі йшов широкий опис сну, в якому з'явився Чоботів св. Петро, закликав його до праці і патріотичного виконання обов'язків, і Чобіт під впливом того сну роздобув гроші та посилає їх до «Народної сили». В іншому листі стояло:

«Славетна премійо!

Доношу приязно, що я наробив вам досить членів, то пришліть мені хоч на пачку тютюну. Я ходив до Анни Башти, але від баби годі довідатися докладно, бо її чоловік поїхав в Америку. Щодо Якова Скрипки, то так виглядає той антерес: він сам помилився в рахунку, бо того дня справляв онуці хрестини і забув, але що маю робити? Мушу ту камфузу взяти на себе.

Прошу поправити в актах на Юрко Харук, а не Хрунек, бо він мені докоряє, що виставляю його на сміх перед громадою.

Юрка Гузека нема дома — посадили у в'язницю за бійку, а жінка не має звідки заплатити.

Івана Бовтана викресліть, бо він — со духи праведними спочиває.

У Микити Цимбала незгода дома, бо син тата вдарив ціпом по голові.

Для місцевої шкільної ради прошу прислати нову квитанцію, бо та перша десь пропала, а як пропала, то я вам напишу: у мене в хаті є телятко, воно взяло в писк і з'їло».

Один боржник писав:

«Як відішлю гроші, то напишіть мені квитанцію, бо банк стоїть на моїм ґрунті, а я старий і слабий, то хочу зробити порядок».

Даниш натрапив і на такий лист:

«Іван Якобчук застрахував хату на велику суму, отже, заявляю, що та будівля не має вартості більше як сто крон. Він підмовляв уже мене, щоб я його запалив, і пояснював мені, в який спосіб це зробити. Прошу переконатися через жандармерію.

*Д м и т р о Я к о б ч у к, кушнір виробів
хлопських і панських»*

В інших листах повідомлялося:

«Іван Велика Гора і його жінка померли, діти розбрелися по наймах, будинки продані корчмареві».

«Сварка між Іваном Вовком і Василем Бараном є та, що Баран доніс на Вовка, що той має посаджений тютюн, і фінансовий відділ написав уже протокол».

«Повідомляю приязно, що продав корову і посилаю на заспокоєння боргів».

«Прошу поправити в попередньому листі, що півхати є власністю Варвари Савчук, а шона і курник — її чоловіка Антона. За те, що Варвара наважилась переписати всі будинки на своє ім'я, Антін збив її страшенно і розвалив голову, і вона з'явилася нині до мене, благаючи переписати грамоту на його ім'я. Як цього не буде, то він погрозив, що вб'є її. Прошу зробити ту зміну, нехай баба має спокій».

«Майно Миколи Палихати прошу переписати на його жінку Юлію, бо Микола засуджений трибуналом на десять літ в'язниці за те, що отруїв малолітнього брата Юлії сірниками, намоченими в молоці, і той помер за 24 години».

«Гнат Стебло і Марунька Скиба нешлюбні, лише сидять на віру, отже, не знаю, чи приймете їх. Як там самі вважаєте».

«Тато помер, сини розділилися, зійшли на злидні і не мають з чого платити».

«Луць Стоколоса продав хату і мешкає в стайні. З'їв його млин бензиновий. Дах над стайнею ще не покритий — не мав звідки взяти соломи».

«Сіно згнило, бульба вимокла, збіжжя зрослося й пропало, кукурудза ні до чого, торги заперті, гроша годі де роздобути, біда, тіснота велика... Десять крон посилаю тепер, а другу половину — на новий рік, у Василів день».

Якийсь боржник писав:

«Першу частину боргу вишлю, як буду хотів, а другу — як буду мав. Я називаюся Боніфатій, а ви пишете Боніфат. Шукав такого імені в усьому календарі і не знайшов. Шкода науки».

Писали ще й таке:

«Тимко Напоповім зі стайні зробив хату і вже мешкає в ній з худобою і всім своїм маєтком. Правда є, що він не мав свого дому і пристав до баби з малолітніми дітьми, а як вони підросли, то старого нагнали, і він тепер мусив собі побудуватися».

«На маєтку Семанчука табельований Срулейб Лібстер, Марко Фльорискул і Гершон Шор. Вони провадять ліцитацію, а Семанчук дуріє, ходить селом та б'є людей задурно».

«Захар Фільварок слабий, нема грошей, буде вмирати».

«Микита Комин продав поле, а жінка з горя підпала хату».

«Жінка Микити Слимака пішла в найми, а її чоловік — денний заробітник, покинув цілком хату, яка вже валиться. Тепер при молотьбі відірвала йому машина руку і він в шпиталі».

З простих, немудрих коротких слів било гірке життя і доля нашого мужика. Цей гіркий світ починався там далеко, в закутинах людського буття, і пропадав, як плач і зойк серед пустині...

Даниш глянув у вікно — надворі буяла весна, нагадувала про неволю, сіре життя в банку.

Два російських емігранти, що працювали на протязі одного року в «Народній силі», залишали її і прийшли попрощатися. Старий касир дивився на них і дивувався, чому спокійний і, здавалось би, ласкавий хліб в «Народній силі» не припав їм до вподоби. Один з них, що в рідному краю вбив бомбою князя-сатрапа, тепер посміхався добродушно і говорив:

— Тут, бачите, тяжко знайти себе. Колотять чоловіком, як водою, і обхлюпують його болотом.

Його товариш теж пробував посміхнутися:

— Там, у себе, ми чули, що тут нібито свобода, рівність, добро, але як тільки перейшли кордон, зразу відчули в повітрі гніт і безсилля. Тут день за днем живеш і нічого нового не піймаєш. Все одна і та сама скука.

Ярвич сердечно цілувався з обома на прощання.

Двері рипнули, але ніхто не підіймав голови, ніби чекав якоїсь несподіванки. Однак не було нічого нового, двері зачинилися.

Юдейський кивнув Ярвичеві, взяв його за лікоть, відвівши набік, і говорив таємниче:

— Будьте обережні... Шуліковський і Любаска можуть вас або отруїти, або вбити.. Я маю деякі дані.

Якийсь студент показував свіжий номер газети «Радикал» і говорив, що там знову написано про стосунки в «Народній силі». Юдейський відповів зів'ялим голосом:

— Що мені з того, як нема в хаті кусника хліба, а діти босі.

Даниш повернувся з роботи, пообідав і ліг відпочити.

Дружина накрутилася до обіду, роблячи лад в кухні і хаті, хотіла поговорити з ним, пригорталася до нього, але він все був такий змучений, що, не годен думати, швидко засинав, а через деякий час схоплювався і біг знову на роботу. Дружина знову залишалася одна і чекала його до вечора.

Увечері повертався він жвавіший, вів деяку розмову, а потім сідав читати газети і книжки. Так минали дні. Якось зауважила дружина Данишу, що їй сумно, коли він після обіду спить, вона з нудьги не знає, що робити з собою. Він після того намагався перебороти втому і не лягав, а тільки розмовляв або читав їй дещо. Іноді це вдавалося йому, але в більшості помічала вона в його очах таку втому, що всміхалася і клала подушку на софу, а сама сідала біля нього і шила. На протязі довгого часу вона переконувалась, що виснажлива праця забирає у неї дорогого приятеля, він мало служить їй, а вона зовсім залишена сама на себе. Найгірше боліло її, що він захоплювався книгами, багато говорив про них, присвячував їм кожную вільну хвилину і заглиблювався в них так, що часто зовсім забував про неї. Зрозуміло, що вона не стоїть в його серці на першому місці, що вона не є для нього всім, як він для неї, і це вражало її щирю дитячу любов.

Якось вона запитала:

— Для чого ж ти, власне, одружився зі мною, коли для тебе книжка важливіша?

— Воно, дитинко, так: наука і мистецтво — це ідея життя і краси, а ти, жінка, є вибраною людиною, через яку я краще можу пізнати ту ідею, і, навпаки, з допомогою мистецтва і науки зможу я краще пізнати й оцінити тебе як жінку. Звичайний муж може бути найкращий для жінки, але як людина може бути останньою падлюкою.

Вислухала вона це пояснення і ніяк не могла зрозуміти, чому людина, ідеї і добрий муж не можуть бути в одній особі, бо ж одно другому не суперечить.

Одного дня після обіду читав їй «Довгобразий портрет» Едгара По. В тій новелі змальована молода пара і її доля більш-менш такими фарбами:

Була дівчина незвичайної вроди, весела, люб'язна. Він, художник, був палкої вдачі, учений, вдумливий, строгий і відданий своєму мистецтву, як коханій. Вона ж була вся світлом і усміхом, охоча до жартів, любила

і пестила все гарне, а ненавиділа лише одну річ — мистецтво, яке було її суперницею, і боялася лише палітри, пензля та іншого мистецького начиння, що так часто відтягало коханого з її очей. З переляком почула вона про бажання чоловіка змалювати її портрет. Але задовольнила його бажання і була слухняна, сиділа терпляче довгими тижнями в понурій високій кімнаті, в яку лише згори падало бліде світло на полотно. Він увесь був у мріях настільки, що не бачив чи не хотів бачити, що світло, яке так дивно впадало в ту самотню кімнату, руйнувало здоров'я і душу його подруги. Так минуло багато тижнів. Портрет нарешті був готовий. Маляр встав і з захопленням придивлявся до свого твору, а коли повернувся до жінки — вона була мертва.

Даниш глянув на дружину.

— Як тобі сподобалась ця річ?

Вона була задумана.

— Гарна... Дивна... Гм... Як мені сподобалась? Колись скажу...

Він наполягав, щоб вона сказала тепер, але дружина лише всміхнулася і нічого не сказала.

Вночі тулилася до нього і плакала.

Через рік після одруження.

Даниш пообідав, перви танцювали, він ліг відпочити.

Дружина глянула на нього, їй спало на думку, що він лише шукає власної вигоди. Він помітив той закид в її очах і всміхнувся терпко.

— Ти без серця, самолюб. Дбаєш тільки про себе.

Він не відповів, лише думав: «Хто тут винен? І ми обоє, і жодне з нас. Життя взяло нас за чуб і веде проти нашої волі. В докорі дружини є трохи правди. Я маю серце лиш тоді, коли треба. Часто дрібна причина, на яку люди не звертають уваги, доводить мене до шаленства. Скривдження бідної, беззахисної дитини збуджує в мені лють. А потім знову лагідна струна бере в моєму серці верх і я мучуся. Радо втік би в ліси і лише деколи навідувався б до людей в гості. Я народився з серцем, намагався бути собою, але життя взяло мене в кайдани, що годі втриматись».

Люди люті, життя тяжке. Доходить до того, що він сам себе боїться, а як далі так буде йти, то він не годен

ручитися за себе. І відчуває, що якби йому через вінця переллялося, якби він уже почав, то тоді втратив би розум, тоді йому все одно.

Задрімав. Згодом відкрив очі. Вечір. У хаті спокій. Дружина сидить на стільці, заколисує малу Талю і співає тихо. Сумно співає. Минають хвилини. Даниш вглядається в дружину, в те молоде створіння, і бачить, як воно недавно пустувало з дітьми на вулиці, бавилося з лялькою, ліпило паски з болота, підіймало спідничку і бродило по лугові, як рожева квітка, а тепер в її житті така зміна, журба, клопоти, смуток і тягарі. Хоч-не-хоч — будь хазяйкою, дружиною, матір'ю, старій, гни голову вниз, і тут, в оцій чужій, найцятій кімнаті, залишаться тіні їхніх душ, а прийде хтось чужий, як злодій в святиню, і святотатською рукою розірве ті тіні і заведе новий лад. Серце заболіло при згадці про ту важку жіночу долю. І жаль йому стало дрібного, видовженого личка.

Дитині ледве рік. Лежала на маминих колінах і була тепер більшч задумана, ніж звичайно. Бліда, хвороблива, дивилася в стелю. Темні глибокі очі, шовкові вії.

Дружина урвала пісню.

— Ти плачеш, дитинко? Чому?

Дитина лежала не порушно і мовчки, тільки сльози котилися по личку.

Даниш встав і сказав:

— Не співай дитині похоронних пісень.

Сів і думав: «Яка доля чекає її? Нащо привели ми тебе на світ? Бач, ми не жадали собі тебе, бажали не бачити тебе, а тепер...»

Оце та золота нитка, що в'яже чоловіка з жінкою. Оце їх серце поза ними, не для них самих — друга епоха любові. І дивувало їх те маленьке створіння, що мало ледве рік. Чому воно ніколи не пустує, лиш все немов старий чоловік?

Засвітив лампу, дружина сіла з дитиною біля столу, Даниш з протилежного боку. Дитина і батько дивилися одне на одного мовчки, холодно.

«Це ж мій образ, моя подоба»,— думав Даниш.

Ніч. Суєта гонила ним по безлюдних вулицях. Будинки з темними щелепами вікон нагадували велетнів з мертвими очима.

Данишеві привиділося, що його дитину розбивають чорні руки головою об мур, а жінка, те утле, бідне створіння, хитається на шибениці. Він дивиться холодним серцем, обдумує помсту, сильнішу, ніж життя, і йде палити, різати, бити.

Зупинився і говорив:

— Хтось скаже, що це манія. Ні, брате, ти не знаєш звірів на двох ногах, що б'ють себе в груди перед хрестом і падають в поклонах.

Його охопив холодний страх, здавалось йому, що він не між людьми, а в темряві серед лісу і хижих звірів. Довкола не видно, не чути нічого, лише гарячі кровожадні подихи з пащек стоголової потвори, і він не знає, де лихо чатує, куди йти і як боронитися. Не страшно йому за себе, а тільки за дитину та дружину. Він знає, яка доля спіткала б їх, якби його не стало на світі. Знає душу тієї тварюки, що б'є поклони перед богом та молиться, знає її серце!

Пізної ночі ішов Даниш мимо костюлу. В тупій тиші блимала лампа. Ішов новою площею, з якої очистили дотла старий будинок. Став і оглядався. Вгорі в крайньому вікні костюлу біліла якась тінь. Сперла чоло до рами вікна і дивилася на площу. Тут, де затерся слід старого будинку, вирувало колись життя. Палало, погасало, тепер пуста.

Кума-журба навідалася до Данишів.

Він занехаяв книги, став нетерплячий, вільні хвилини проводив поза домом, марнів день у день, а жінка плакала по кутках. Даниш мав принести їй порошки з аптеки, вона чекала його до обіду, але минуло три години, а чоловік не прийшов. Вона залишила ключ у сусідки і вийшла на вулицю, і вони зустрілися, але на протилежних сторонах вулиці, і не підійшли одне до одного. Дружина окинула його сумним поглядом. Був згорблений, блідий, хитався. Вона заплакала гірко. Він став і дивився їй услід, як повертала вона на головну вулицю. Маленька, у витертій пальті, ішла поволі, як голудний собака. Коли глянув на маленькі ніжки, стиснулося його серце, і він трохи не побіг, щоб пригорнути її до грудей.

Коли повернулася додому, він спав. Порошки лежали в паперовій коробці на столі. Чоловік встав увечері,

і вона розповіла йому, що ходила сповідатися. Старий монах потішав і розраджував її, щоб не впадала в розпач, бо тим вона убиває себе і початок нового життя, яке носить в лоні. Вона скаржилась на важкі умови і працю, а монах втихомирював її плач і переконував, що терпеливістю, спокоєм і погідною думкою поборе злидні і діждеться нагороди, потіхи за своє теперішнє горе і терпіння. Далі пояснював їй, що праця Даниша дуже важка, і вона, як дружина, повинна осолоджувати його трудне життя, пробачати промахи і підтримувати в ньому гарну основу.

Розповідала слова старого монаха з сльозами в очах. Даниш слухав, серце тремтіло, він думав: «Священик, чужа, далека людина, дав їй більше розради в одній сповіді, ніж я, найближчий її друг, за кілька літ...»

Біль приниження, горе сорому перед самим собою ламали в ньому своїм тягарем все до основ.

Зрозумів, що єдиний вихід і порятунок — в організації, і він пішов на збори службовців. Збори затягнулися до пізньої ночі, Даниша обрали мужем довір'я і доручили переписати термінові вимоги до Надзірної ради. Після півночі повернувся додому і сів до роботи, яка мала бути готова на ранок.

В дверях бічної кімнати стала дружина в сорочці і заломила руки:

— Бійся бога, Климе, що ти хочеш від мого здоров'я! Що діється з тобою? Що ти робиш?

Він відповів:

— Дай мені тепер спокій! Лягай спати, я маю тут термінову роботу!

— І ти не міг до тієї роботи взятися раніше ніж тепер, над ранком? Як же ти підеш на роботу, як будеш виглядати! Таж усі люди в будинку сміються, що ти по ночах повертаєшся додому. Служниця сусідів бачить все і знає. Яку ж ти пошану маєш до мене! І ти тепер так зі мною обходишся, коли я вагітна, слаба і розстроєна... Бодай я не діждала народити ту дитину на світ! Дивлюся на твою поведінку — і все повертається в мені. Пам'ятай, що як народжу якусь потвору, то ти будеш мати і мене, і дитину на сумлінні.

Залилася сльозми, прийшла швидко до нього, хотіла забрати папери, а коли він не дав, вона погасила лампу.

Даниш скочив до дружини як навіжений.

— Іди спати! Я не краду! Відійди, бо вилетиш крізь вікно!

В сірому каламутному мареві світанку стояло двоє молодих людей — одно проти одного. Жінка з переляканими очима, як дитина, подалася до дверей і простогнала:

— Са-та-но!

V

Синок Даниша Дмитрусь спав разом з матір'ю, і вона не могла намилюватися ним. Як був ще немовлям і починав плакати крізь сон, вона знала, що він змерз, розпинала на нім сорочинку і хукала на груденята, а він замовкав і засинав. Часто заспокоювало дитину те, що мати притуляла його до свого обличчя. Не раз він у сні аж заливався дитячим сердечним сміхом, а вона кликала батька і говорила:

— Дивись, ангелики сняться йому, він бавиться з ними.

Коли дитина спала на животику, це називалося, що вона «пасе коники». Найбільше подобалося матері, коли він лежав на боку, підклавши кулачок під голову.

— Дивись, він спить, як газда.

В її любові був талант. Справжня мати своїм серцем краще бачить все в малому тілі дитини, ніж навіть рентгенівський апарат.

Дмитрусь прокидався найраніше. Як тільки перший промінь проб'ється крізь штору, він прокидається і швидко, як мушка, ляже горілиць, почне бавитися ручками і провадить з собою розмову на різні голоси. Один з них нагадує струну арфи, а другий — воркування голуба. Той ранній гомін дитини будить матір, вона встає, несе хлопчика в постіль до батька і йде готувати сніданок. Тепер Дмитрусеві вже три роки. Він сам в сорочині скочується, як білий вузлик, з ліжка матері, дріботить зі срібним сміхом до батька і видряпується на його ліжко.

Сніданок на столі, Таля і Дмитрусь бігають і плещуть з утіхи в долоні, в кімнаті дзвенить дитячий щebet:

— Юська! Юська! Юська!

Даниш збирається швидко, двоє дитячих уст дотуляються до його обличчя, дві рожеві квітки проводять його з ранковим промінням.

На роботі він часто прислухається до власних думок і припиняє працю. Відчуває два дитячі поцілунки на щоці, щебетання їхне нагадує звуки срібних бляшок. Даниш бачить Дмитруся два з половиною роки тому. Дитина обмазана глиною, плямкає губами, як жаба, оченята дивляться сумно, вона рачкує по мокрому подвір'ї на селі, ніби вийшла з землі. Той образ стоїть перед очима Даниша і щипає за серце.

— Чому ти, Талю, плакала вночі?

— Якби ти, мамо, була дитиною, то знала б, чому плакала...

— Чому бог дає людей і забирає їх?

— Як я була маленькою, то була в небі, але нічого не пригадую... Мамо, що є там в небі?

— Люблю ту малу спрацьовану руку. Ти, мамо, найкраща від усіх!

Коли вночі присниться Талі щось страшне, вона зсуває сітку свого ліжка, бере подушку під пахву і свою малу ковдру і йде до матері. Стане біля її ліжка, але мати, що напрацювалася за цілий день, стомлена і не хоче брати її до себе. Дитина йде до батька. Він вдає, ніби спить, і питає з острахом:

— Хто то?

— Я.

— Хто «я»?

— Таля!

— Котра Таля?

— Таля Даниш.

— Яка Таля Даниш?

— Татова донечка.

— А, коли татова донечка, то йди.

Дитина вилазить на ліжку, довго гніздиться, він робить їй місце біля стіни й обтулює.

Даниш з Дмитрусем на селі.

— Такі хмари йдуть. Ходімо, тату, на ті хмари. Розкидаємо їх, хай буде сонце...

— Тату, я вже великий, о, моя нога на піску...

Сипле пісок і втикає палець.

— Тату, о, гріб.

Дитина заслухалась.

— Татусю, чому потік плаче?

— Він не плаче.

— Послухай краще, він плаче.

Біжить в сорочці за мамою, плеше в долоні, заглядаючи їй в обличчя:

— Юська! Юська! Юська!

Батько бачить в тій картопляній ющі своє становище. Дитяча радість перелітає піснею злиднів у його серце. Щось зашкрябало в горлі, він відкашлявся, схилився до плювальниці і помітив кров...

Дружина Даниша прибрала в хаті, випросталась і потерла чоло.

— Що я сьогодні, нещаслива, буду варити?

На третій день після одержання зарплати не мала ані шеляга, ані шматочка хліба. Заплатила за квартиру, віддала за молоко і сплатила борги. Сама жила кулішем та кашею, часто їла лиш один раз на день або пила чай, щоб чоловік та діти не знали голоду. Безустанна журба і праця зістарили її, вона сновигала, як тинь, і часто забувалася. Починала розмову, раптом обривала її і додавала в напруженій задумі: «Щось я мала таке сказати...»

Вона збиралася на базар, але перед тим мала намір зайти до двірнички і позичити в неї грошей. Одягала капелюшок перед дзеркалом і раптом побачила: з вікна на протилежному боці хтось дивиться на неї. Глянула уважно — офіцер всміхнувся до неї і козирнув. Кров ударила в голову з сорому і досади. Відчула шум у вухах, перед очима замигали жовті плями. Вона наказала дітям, щоб гралися спокійно, поховала сірники, взяла цератову сумку і вийшла...

Коли ввійшла до двірнички, вогонь запік її в щоки, ніби хтось вибив.

Привіталася з двірничкою, називаючи її панею, і після кількох взаємних питань про дітей попросила позичити кілька левів. Двірничка відповіла, що чоловік взяв ключ від скрині і пішов вранці на роботу. Як повернеться ввечері, вона скаже йому про це, і гроші будуть завтра. Дружина Даниша вийшла на вулицю, як з-під гарячого душу. Постали перед нею подерті ковдри, поламані меблі, латаний одяг дітей, стомлений чоловік і жалюгідна дійсність.

На розі під'їжджав трамвай. Їй заманулося раптом кинутися під колеса. «Одна мить — і всьому кінець», — нашіптував якийсь голос. Кров ударила в голову, в очах потемніло, зашуміло в вухах. «Ні, вернися — адже ти маеш дітей».

Невідома сила — двоє дітей — відтягнула її на тротуар.

Даниш повернувся додому і застав жінку в гарячці.

Діти гралися в ангелів. З віялковими крильцями з тонкого паперу бігали на пальцях, ніби літали. Дмитрусь підійшов до батька.

— Що, тату, нам приніс?

— Нічого, це газета.

— Дай я подивлюся. Що це за малюнок? Що вони так тягнуть?

— Це моряки витягають потонулий корабель з дна моря.

— Що роблять? Скажи мені ще раз, я не чую.

Водив пальчиком по ілюстрації.

— А то що? Отут, таке покручене?

— Дай мені спокій, я стомлений.

Хлопча пішло з газетою до кухні.

Прийшла родичка дружини, жінка судді. Розповідала про Сафата, про те, який з нього добрий муж, як він дбає про свою дружину, купив їй плюшеве пальто, килими, діти одягнені. «Я знаю дружину одного службовця, який також не шанує її, але вона собі якось дає раду. Прихорошується, гуляє, ходить по ресторанах, кафе, на музику, до театру — про неї люди говорять, що вона має коханків, але точно невідомо...»

Даниш лежав на софі з зажмуреними очима, жіночі шпильки долітали до нього з другого кутка. Дружина поворухнулася на ліжку і додала з досадою:

— Він доведе ще мене до того, що я пушуся на останне.

Дмитрусь немовлям був зашвидко відлучений і тепер по ночах ссав палець.

— Дмитрусь — мамин козачок, — лебедів хлопчина крізь сон.

Даниш ходив по хаті, вранці відкрив вікно і дивився на вулицю. Природа святкувала весну. В парку цвіли каштани і бузок, з гори спадали буйні каскади зелені, сонце силало на них щедро рожі і лілеї, солов'ї виспівували з захопленням пісню кохання і краси.

Даниш думав про вкрадену молодість, втрачену волю. Образи, спогади виринали перед ним і щезали.

Він нервово курив цигарку за цигаркою.

Дружина підвелася на ліжку і заговорила:

— Але ж надимив ти, як у комині! Де ж так можна «Починається неділя», — подумав Даниш.

Шиглик залящав, злетів на його плече, почав тріпати крильцями, підобрюватися і заспокоювати його нерви. Даниш бавився з ним, лепетав, як до дитини, наставляв мізинний палець, а пташина скубала його і з пестоців підіймала вгору ніжку, на якій колись здерся кігтик, а тепер загоївся. Даниш гладив його, тулив до обличчя, потім налив свіжої води в скляне відерце і насипав сім'я.

Всміхався ранок, як перший поцілунок дівчини.

Даниш взяв книжку і вийшов з дочкою. Дитина була біленька, як цвіт калини, оченята — як тернова ягода. Дочка перед парком оглянулася, піймала батька за руку і сказала жваво:

— Татусю, дивись, яка пані їде! Який вона капелюх має!

Тихою вуличкою в парк їхала карета з танцівницею у вибагливому одязі і величезному капелюсі, на якому майоріли сині пера, біля неї — дівча.

Дама була підтоптана, розмальована, дівча — весна в пробудженні. Схилила голову перед морозом, що мав її прибити. Дама блукала неспокійними очима спідлоба, схилилася над дівчинкою і вперто шептала їй щось.

Горе тремтіло на личку дівчинки, вона з жахом схилилася над прірвою, в яку мала впасти.

Карета зникла за муром зелені. Даниш взяв дочку на руки і повернувся додому.

VI

Старий письменник і службовець «Народної сили» Степан Ручай обідав з дружиною і дітьми. Вони їли картоплю з юшкою і ділили між собою півфунта твердо-го м'яса. На столі лежав шматок хліба, жінка рада б була його з'їсти, але чекала, що, може, чоловік або діти візьмуть його. Так завжди чекала, однак вони мало коли щось залишали з обіду і вечері, та й те вона ховала для них на пізніше.

Була неділя. Люди йшли довгими лавами за місто, на прогулянку в парки. Повз вікна пливли веселі табуни, голосні розмови і веселий сміх.

Ручай постогнував на витертій софі і курив цигарку, а жінка з дочкою мили посуд.

Старий дивився на дітей і думав, що цього року він ще не виходив з ними на божий світ. Не було й гроша. Сьогодні набігався по відділах, щоб позичити хоч кілька мізерних крон, але ніхто не мав. Глянув на вікно, за яким сміявся веселий світ, встав і сказав:

— Збирайтеся, вийдемо погуляти.

Жінка глянула недовірливо, але побачила, що він справді не жартує, і почала збиратися з дітьми.

Вийшли за місто, діти бігали на сонці по траві, а старі сиділи на горбку і дихали весняним повітрям.

Після поганого обіду зголодніли всі швидко, Ручай встав і повів їх за собою до парку. Жінка сіпнула старого за рукав, але він махнув рукою і сказав:

— Ходімо.

Серед гамору і натовпу знайшли вільний столик, сіли за нього, і Ручай сказав подати хліб з маслом та кисле молоко для дітей, а для себе і жінки пиво. Першу порцію з'їли за кілька хвилин. Ручай звелів подати другу і третю. Жінка дивувалася і думала, що він має гроші і хоче зробити їм несподіванку. Коли вже всі наїлися, Ручай покликав господаря і сказав, що сьогодні не має грошей, але віддасть через тиждень.

Господар був незадоволений цим.

— Але ж ви мене знаєте і знаєте, хто я.

— Я знаю вас, що ви учена людина і службовець банку, але он наш добрий знайомий сидить, швець Чохара, мій постійний гість, нехай він поручиться за вас.

В місті тривав страйк друкарів.

В хаті не стало хліба, діти були постійно голодні і не мали в чому ходити до школи. Дружина Ручая колись працювала в друкарні. Тепер спало їй на думку заробити там дещо. Вона порадилася з чоловіком і вирішила працювати вночі. Увечері відводив він її, а після півночі приводив додому. Однієї ночі застав її біля праці контроль страйкуючих робітників.

Члени контролю були люті. Директор пояснював їм, що це мати кількох дітей, її чоловік письменник, службовець «Народної сили».

— Коли Ручай хоче, щоб його дружина заробляла, нехай посилає її до готелю! Як же тоді можна дивуватися простому робітникові, коли така інтелігентна людина відважилася виступити штрейкбрехером!

Дружина повернулася додому з плачем.

Контроль погрозив скандалом, і Ручай ледве упростав їх.

Сумні і голодні полягали спати.

Перед світанком прокинувся Ручай і почув розмову на другому ліжку між малою донькою і дружиною.

— Мамо, вчора прийшла в школу Ліпська в новій суконці. Вона завжди взимку має теплу суконку і пальто, а влітку — літню... Чому воно так, що її батько завжди має гроші, а ми такі бідні?

Мати зітхнула і нічого не відповіла, а Ручая задрьпало у грудях, він почав кашляти на всю кімнату, аж менші діти пробудилися. Встав, курив цигарку за цигаркою і думав.

Ранок підіймав похмурі повіки. Дружина встала прибита горем. Не знаходила собі місця, брала одну й ту ж річ по кілька разів. З крамниці вона виходила, не заплативши, аж поки на порозі не зупиняв її крамар. Стала серед хати, як приголомшена, і говорила до себе:

— Що я сьогодні буду варити? Звідки візьму грошей?

Ручай збирався на роботу в якомусь забутті. Відчував лише темну глуху порожнечу в душі. Наливав в умивальник води, але руки не слухались його. Поклав комірць на столі і пішов за ним в кухню.

Як і кожного ранку, йшов він під тягарем сонної мороки, плував ногами і відчував полин на устах і в душі. Був змучений і розстроений, як від отрути. Ранок виглядав сумно, ніби його молодість. Над вулицею висів вогкий холодний туман.

День у день плентався на роботу, рахував місяці і роки, що пропадали в сірій безвісті, відчував занепад здоров'я і наступ старості, відчував, як молоді сили залишають його. Замість добродушності охоплювала його лють за змарноване життя. «Лишень не впасти б на вулиці». Не мав біля себе ніякого документа ані візитної карточки. Посоловів, скулився і дивився перед собою в землю. На очі виступили сльози, він витер їх і шепнув:

— Від вітру...

Дружина Ручая сіла біля вікна і почала шити на машині. Сусід, редактор бульварної газетки, проходжувався з дружиною по балкону. Обое недавно повернулися з курорту. Жінка в шляфроку стала перед дружиною Ручая і почала розмову:

— Так мене мій старий розволочив по тих Венеціях та Абаціях! Ні про що тепер не думаю, лишень чекаю другого літа, щоб знову виїхати. Гнітить мене ця зелень, я хочу, щоб всюди було вже жовте листя або сніг і я знову якнайшвидше виїхала на південь.

— Пан редактор також дуже добре виглядають,— сказала дружина Ручая.

— В моєму віці,— відповів редактор,— всі посхилялися й згорбатили, а що то є, пані, що моя голова не дається зігнути, лиш все гордо вгору!

Через хвилину вдарив себе в чоло і вигукнув люто:

— Знаєте, пані, який я осел? Двадцять п'ять буків треба мені дати! За вчора втратив я двадцять тисяч крон. По атентаті намісника всяка ганчірка зробила на надзвичайних додатках тисячі, я, скінчений дурень, забув!

Дружина редактора перебила:

— Але ми забалакалися, а нам треба замовити обід у Варшавському ресторані! Приємного шиття!

VII

Досвіток снував мрію по покою.

Канарок стрепенувся і защебетав. Вилетів з клітки і сів у головах дружини. Тріпав крильцями і чиркотів до неї, але вона спала. Перелетів до дітей, залящав голосніше — діти не вставали до нього. Пташина посоловіла. Через хвилину полетіла до Даниша. Сіла на груди і скубала вус. Даниш не рухався. Вона схилилася до уст і дзьобоніла тихенько, ніби щось просила. Перед ним промайнули у сні дитячі роки. Він гасає по зелених левадах. Пташина скулилася і примружила очі. Через хвилину здригнулася і впала в головах Даниша. Він збудив дружину. Це була перша щира хвилинка між ними. Вони тижнями не обзивалися одно до одного.

Встали діти і дивилися на мертву пташину.

В тому найменшому створінні було серце всієї сім'ї.

І затремтів плач у сім'ї, яка втратила в пташині перлинку втіхи і тепла.

Даниш одягнувся і вийшов.

Глянув з балкона на подвір'я, де біля ящика з сміттям стояв углий хлопчина, підперезаний мішком. Змарніле обличчя, пасма білявого волосся виглядали з-під капелюха. На ящику дрімав кіт, хлопець торкав його

гачком, кидав грудками глини. Потім заліз в ящик і нишпорив уважно в смітті. Підводився, відкашлював, протирав очі, пробував насвистувати вальс і ховався знову в ящику. Він знайшов надбиту червону лампу та зламану дитячу шаблю і сховав усе це в фартух.

Дуже був подібний на Данишевого сина Дмитруся.

Гірка, пекуча отрута кипіла в грудях Даниша.

Вийшов на подвір'я.

В закутку між сірими мурами схилився клен у вигляді крилатого змія, що ніби прагнув вирватися з неволі і полетіти в світ, кинувши проклін. Іней вкривав галуззя, зелені листки, що вирости восени, відтавали, падаючи по кілька разом, а ранок цілував їх на прощання, всміхався, блищав на вітах. Листя і сльози падали на землю і зітхали.

Даниш задивився на ту драму. Йому здалося, що тримає в долоні пташину і чує, як щемить і зітхає її мале серце.

«Гине молоде покоління серед холодної осені. Такого ранку і я рад би спочити, забути все...»

Зітхнув і поплентався на роботу.

Ішов до міста, а перед ним стояла «Народна сила». Поїхав у відпустку — двигав на плечах «Народну силу», був в гостях — перед його очима стояла понура «Народна сила».

Опанувала його манія. Всюди оглядався позад себе, чи не слідкує за ним темний дух з «Народної сили». Він боявся свого слова, людей, самотності і своїх думок. Сів писати листа до брата і поки встиг опам'ятатися, на папері перед ним стояло вже: «У відповідь на листа з дня...».

Груди точила хвороба, він її називав «народна сила».

Для людей був гарний, веселий світ, а для нього — лише смердюче багно.

Борюкався своїми силами, щоб вирватись з того багна, і впадав з кожним днем глибше, і не було ніякого порятунку.

Це була загальна психологія півтори сотні бідних хворих людей, які в'яли і схилялися до гробу.

Та свідомість добивала Даниша. Коли він лежав, то намагався не думати, лиш затерпало серце і все тіло, а життєві спостереження пхалися до нього і вражали, як шматки стерва. Відвертався, перед ним поставали

видіння. Нагорі, на тлі брудної хмари, стоїть темний сатрап-упир і простягає страшні лабета, а внизу, у темі, б'ються каліки, падають в гнилу ріку, і вона забирає їх трупи. І не знати, чи це світ, чи пекло.

Даниш знає лиш, що тут сонця не було і не буде ніколи.

Двадцять років пропадає він на «народній» службі і весь час відчуває себе лише невірником.

«Працюю, сушу голову і нічого не маю ні я, ні дружина, ні діти. Не буду вічно з ними, та й навіть тепер не можу утримати їх при собі, лишень щороку на кілька місяців спихаю на голову і ласку рідні. Як ті діти можуть прив'язатися до мене, коли я не маю змоги ані впливати на них, ані виховувати. Який з мене муж, який батько... Яку вони можуть мати пошану до мене, коли я навіть хліба не можу заробити для них!»

Даниш згадав, як ще недавно через душевний розлад цілими днями пропадав поза домом. Повертався пізно вночі, дружина спала. Він сідав до книжок, а з дитячого ліжка, з-під білої ковдри, дивилися на нього пильно два чорні гудзики — це були очі Талі. Виходив вранці, коли діти ще спали. Вони бачили його хіба тільки в неділю.

Холостяцьке життя вважав Даниш за неповне, він вірив, що його становище в «Народній силі» поліпшиться і він, Даниш, здобуде хліб, а біля нього і інша людина зможе жити. Знаючи мрію убогої дівчини, здійснив ту мрію, одружившись з дівчиною, бо, крім любові, мав щиру, гуманну мету, щоб ця дівчина відчувала себе господинею, незалежним громадянином... На жаль, дійсність виявилася іншою.

«Одну я тільки дурницю зробила, що віддалася за тебе».

Від того часу Даниш знову залишився сам. Крім того, за свої найщиріші побудження дістав, так би мовити, по пиці від життя і став кривдником, байдужим, самолюбом, п'яницею, з нечистою совістю. Кілька разів погрожувала йому жінка, що стане вуличною.

— Життя в мені вмерло. Не милі мені ні чоловік, ні діти. Забралася б десь, сіла б у кутку, жила б одним чаєм, тільки щоб мене ніхто не чіпав. Сьогодні мушу заставити годинник.

— Ти ще маєш годинник, а я заставив би душу, щоб тільки мати спокій.

— Гадаєш, що ти лиш маєш душу і терпиш, а я худобина, пес... Боже, якби хто ввійшов у мене, то волосья побіліло б у нього. Десь люди мають хоч з ким поговорити, а я з тобою не можу. Ти як скажеш двоє слів, то мов ножем у серце вдариш.

Уже давно помітив Даниш, що в хвилину найтяжчої скрути, коли йому треба було спокою як порятунку, дружина починала сварку. Коли кілька днів минало в спокої, Даниш очікував лише, коли вона запитає:

— Ти не приніс яких-небудь грошей?

Він боявся тих хвилин, бо вони били обухом по голові. Бувало це ранками, коли він збирався на роботу, або в неділі й урочисті свята, коли мав трохи вільну голову, бажав відпочити і зібратися з думками. Він прохав, щоб у свята і під час обіду вона не порушувала спокою. Це не допомагало. Даниш шпурляв на підлогу склянки, чашки, змітав з столу тарілки або лишав незацепленим обід, брав капелюх, грюкав дверми і щезав з дому. Як-що кілька днів минало мирно, він ставав неспокійний і оглядався підозріло, з якого боку вилізе нове лихо.

Ще одно переслідувало його. Вкладає ввечері дружина дітей спати, раптом притулить руку до дитячого чола, до грудей, скине сорочку, несе дитину до світла і помічає гарячку або висипку. В сусідстві з'явилася скарлатина — Даниша охоплює тривога. Лікар визначає щось подібне до тифу і приписує найсуворішу обережність. Вдосвіта спостерігає Даниш таку сцену: дитина схоплюється на ліжку, махає головою, горять у неї очі. Вранці температура спада, а ввечері підскочила. Батько притулив вухо до грудей дитини. Щемить мале серце, як у пташини, — в грудях, в горлі плаче найніжніша струна душі. Лікар знаходить іншу хворобу, а через тиждень каже, що нема нічого небезпечного. Цього разу обійшлося без нещастя. Даниш полегшено зітхнув і чекає нового лиха. Приходить ввечері напідпитку, але тихий, врівноважений. Розповідає дружині, як один знайомий з провінції мав до нього якусь справу і потягнув його на «нейтральний терен». Насправді було інакше: прибитий клопотами і працею, Даниш сам потягнув на той «нейтральний терен». Залюбки втікав від гамору й життєвої комедії в тінь останньої кімнати і при дешевій чарці вів розмову з своїми думками.

На нове лихо Даниш не чекав довго. Другого вечора

навіть без «нейтрального терену» дружина почала «промову». Подружжя стало одне проти одного з кулаками, діти почали плакати. Потім розійшлися в різні кутки і обоє заливалися слізьми.

Дружина взялася шити сорочку для дитини. Сиділа мовчки, з міцно стиснутими устами, на обличчі виступив мох від холоду життя.

Коли вранці Даниш поснідав і йшов з кухні, зустрів дружину і зупинився, як вражений громом. Вона була бліда, виснажена, дивилася десь понад його голову з такою напруженою увагою, що навіть не помітила Даниша, ані його остовпіння.

Увечері розглядав рідку картопляну юшку і, як звичайно, проклинав Шуліковського. Дивився на дітей, і серце рвалося при думці про їх долю.

Після вечері діти помолилися і лягли спати, а стомлена дружина сіла відпочити і переглядала підручник з зоології, де були ілюстрації. Розглядала морських птиць і говорила з дитячим захопленням:

— Яке чудове хутро! Якби я таке мала! А яке воно мусить бути тепле!

Потім пішла на кухню мити посуд.

Даниш гірко всміхнувся з мрії бідної жінки. «Боже мій! Хутро з морського птаха!»

Раптом він зблід, відклав книжку і дивився на відхилені двері. Напружив слух, але, крім дзенькоту посуду, не чув нічого. Він на пальцях пішов до кухні. Жінка не помітила його і поралася далі з спокійним виразом на обличчі.

«Може, причулося мені? Мої нерви напружені до краю?» — подумав він і сів на стілець, працювати не міг далі. Те, що він почув від дружини, дуже турбувало його. Раптом його приголомшив регіт на кухні. Приглушений, несамовитий регіт. Побіг до дверей, став на порозі, спитав з острахом:

— Що з тобою?!

Дружина підвела голову від роботи, на її обличчі він не помітив ніякої зміни. Вона не відповіла нічого. Згодом прийшла в кімнату і сіла до шиття. Даниш крадькома зиркав на неї з-під книжки. Вона промовила беззвучним голосом:

— Маю до тебе велике прохання.

Даниш глянув на неї уважно.

— Чуєш? — запитала, не підводячи голови.

— Чую.

— Сховай де-небудь револьвер, або викинь, чи подаруй комусь.

— А хіба він тобі заважає? На ніч я ховаю його в столі.

— Я боюся його, він з якогось часу не дає мені спокою, я не можу через нього спати.

Поведінка дружини ставала дивною, загадковою. Вона взагалі була нервовою, але від початку боротьби персоналу «Народної сили» з дирекцією, як почалися збори і наради, праця над меморіалами по ночах, її нерви щораз ставали більш напруженими, настрої змінювався майже щохвилини.

Дружина говорила далі:

— Зі мною часто такі дивні речі діються, що не можу тобі сказати.

Даниш підійшов до неї.

— Я для тебе все зроблю, дитинко.

Вона про щось напружено думала, ніби боролася з собою, нарешті сказала:

— Знаєш, я боюся, що вб'ю тебе...

Ходив по кімнаті. Глянув на поличку з книжечками. Золоті написи на корінцях постиралися і почорніли, як на старих надгробниках. Став напроти жінки і спитав ніби жартома:

— Хіба ти боїшся, щоб я не був убитий твоєю рукою?

Вона відповіла спокійно:

— Так.

Кам'яна тиша. Тикотів годинник на столі, упала сльоза. Даниш хотів кинутись на шию дружини, але залізним панциром скував свою любов, щоб не погіршити загрозливого стану.

Вона схопилася, затулила пальцями очі і вуха і швидко говорила:

— Отут, під подушкою! Забери швидко, сховай, щоб я не бачила, не знала, де він подівся!

Даниш підбіг до її ліжка, відкинув подушку, під якою лежав великий кухонний ніж. Коли повернувся в кімнату, дружина все ще тримала затулені вуха й очі і шепотіла невпинно:

— Швидко, швидко, швидко!

Діти прокинулися і заголосили.

Він взяв її на руки, відніс на ліжко і почав роздягати.

Тремтіла в гарячці. Він вкрив її і сидів біля неї доти, поки не заснула.

Сам не мав уже сили роздягнутися, тому впав на своє ліжко, сплів руки на гарячому чолі і лежав нерухомо горілиць. Згодом відчув холод, скулився під ковдрою і заснув кам'яним сном.

Лежав у закритій домовині.

Підійшов худорлявий панич і постукав пальцем у віко.

— Хто тут?

Даниш прокинувся в холодному поті.

Була шоста година ранку. Жінка спала міцно, половина обличчя була жива, половина — мертва. Даниш швидко зібрався, пішов до сусідки і попросив, щоб пильнувала хворої і дітей.

Біг вулицями і душився від стримуваного плачу.

Через годину повернувся з лікарем. Одна з сусідок забирала дітей, інші стояли на балконі і в кухні.

Несамовитий жіночий крик у кімнаті вдарив на Даниша олов'яним градом.

Після першого приступу дружина стала тихою, спокійною. Не впізнавала ні чоловіка, ні дітей.

Покірна, як дитина, вона далася вивести себе до карети.

В лікарні для божевільних стала задуманою, терла чоло і питала себе журливо:

— Що ж я нині, нещасна, буду варити?

VIII

Ярвич проходив ввечері повз будинок «Народної сили» і бачив, як директор Шуліковський у своїй квартирі на першому поверсі одягав сорочку. Це був звичайний день, і в той час Шуліковський постійно ще знаходився в канцелярії «Народної сили». З вулиці його можна було бачити майже до півночі. А що сьогодні спонукало директора залишити улюблену канцелярію разом з її телефонами й актами?

Другого дня Шуліковський зовсім не з'явився на роботу, третього також.

Увечері проходив Ярвич темним коридором і помітив Байрака, який пильно приглядався до вікна квартири

Шуліковського. В кімнаті світилася газова лампа. Дочка Шуліковського користувалася повною свободою з на-реченим.

— Кота нема дома,— сказав Байрак.

— Де ж подівся?

— Виїхав несподівано. Лікарі наказали.

На другий день зустрів Ярвич Ришкунду і запитав:

— Ви чули, що з Шуліковським дуже погано?

Ришкунда байдуже відповів:

— Я його анітрохи не жалію.

Ярвич потер лоб.

— Бачите, в таку хвилину ніби не годиться пам'я-тати йому злого.

Ришкунда затрясся нервово, побілів, очі забігали, ні-би в нього злодій вкрав щось найсвятіше.

— Пане, та людина мені стільки лиха заподіяла, так тяжко скривдила мене, мою дружину і дітей, які нічим не винні перед ним, що аби він цілий рік конав і мене на колінах благав: «Пане, даруйте, простіть мені, бо я ско-нати не можу»,— то я не простив би йому!

Через хвилину додав:

— Я розумію, що це неетично, але в тому випадку, коли я всю силу, своє життя вклав у сумлінну службу, як ніхто інший, то тут мене кожний виправдає і визнає мою правоту.

Глибина правди вдарила Ярвича з цих слів. Він ди-вився на Ришкунду з сльозами на очах.

Шуліковського відвезли до лікарні.

Ніч. Його пече в легенях і в крижах. Качається з бо-ку на бік. Оце він тут лежить, а там, в «Народній силі», діються, мабуть, нечувані речі. Завжди, кожного року під час його відпустки, трапляються несподівані свинст-ва. Та наволоч не щадить Шуліковського навіть під час відпустки.

«Нема мене — нема кому й допильнувати цієї маши-ни. Секретар тяжкий, повільний, не розуміється в спра-вах, а мої заступники-директори спихають всякі справи лише на мою голову і більше шкодять мені, ніж допома-гають. За один тільки відділ я спокійний — за ліквіда-торський. Там є випробуваний Сафат. Той тримає всю підлеглу зграю в руках, не дасть їй дармувати. На того можу покластися».

«Ні, не вір нікому,— шепнув чужий голос.— Прига-дуеш, як якогось року прийняв він був вклад від попа

і лише після листа до дирекції виявилось, що вклад не був ліквідований!»

Шуліковський засвітив, сів за стіл в самій білизні і писав до секретаря:

«Прошу надіслати мені негайно найточніший звіт про виконання роботи окремими відділами...»

Хтось постукав у двері, Шуліковський здригнувся і запитав сердито:

— Хто там?

— Телеграма.

Шуліковський зблід, розгорнув папірець і прочитав:

«Після недовготривалої хвороби Сафат помер сьогодні увечері.»

Директор сів на ліжку і сперся об стіну. Він ослаб раптом, майже не дихав, з голови вилетіли думки.

— Тихо, тихо,— шепнув Шуліковський, аж поки не охопив його сон.

Прокинувся вдосвіта, взяв графин, але рука його так стерпла, що він перелляв через край склянки.

З плями на підлозі глянув на нього Немирич.

Шуліковського це стурбувало.

— Що ж, я не почуваю себе винним,— шептав він, але на дні його душі звивався чорний вуж.

Тінь Немирича дивилася на нього вперто одним оком, пронизувала його холодною стрілою.

Шуліковський закрив очі й виправдувався далі:

— Що ж, жертви мусять всюди бути, моя совість чиста, можу сміливо глянути кожному в очі.

Другого дня перевезли його додому.

Він сидів на ліжку, обкладений подушками, блідий, на стільці, на покривалі перед ним — банківські книги.

Переглядав накази, перекреслював олівцем роки вислуги, зменшуючи їх наполовину. Раптом йому погіршало, він відкрив рот, дихав важко. Бігав холодною рукою по кріслі, перевернув пляшку з ліками, намацав дзвінок і задзвонив. Вбігла жінка з молодшою дочкою, він показав на горло і на груди.

Дружина принесла чай і напувала його. Допомогла звестися і поправила подушки.

Шуліковський дивився перед собою і говорив тихим, сумним шепотом:

— На випадок, якби я помер...

Дружина і дочка заголосили, це трохи пробудило його, і він поспішно додав:

— Я хочу жити, мушу жити... Будьте спокійні... Мені краще... Ідїть... Буду спати.

Лежав з відкритими очима, поки привів його до пам'яті. Після

лікар намучився, поки привів його до пам'яті. Після морфію стало легше. Шуліківський пригадав собі бабу, яка, купаючи в зіллі, вилікувала одного пароха від важкої хвороби, і написав на листку паперу, щоб негайно привели бабу.

Пізно вночі повернулися возні і сказали, що це трапилось понад рік тому і ніхто не знає тепер, де вона перебуває і навіть як її звати.

Директор лежав горілиць і не відрізняв сну від дійсності. В кімнаті тьмяно світила електрична лампочка, він ледве підводить повіки. В далекому просторі миготить світло. Він приглядається і бачить обличчя дитини. А за тим обличчям ще багато дітей. Він всміхається до них ласкаво, шукає цукерок, але діти дивляться на нього недовірливо, беруться за руки — і лише свічки залишаються на гробах. Багато маленьких свічок.

Шуліківський захлипав. Рукою поманив до себе секретаря. Сірко сів коло нього.

— Як почуває себе дитина возного?

Секретар нічого не зрозумів.

— Попросіть дітей усіх службовців.

Сірко схилився над ним, але знову не зрозумів, тільки сказав до жінки:

— Розповідає пан директор, що діти померли.

Шуліківський подивився на нього.

— Діти померли?! Діти померли?! — запитав він схвильовано.

Страх ліг кригою на груди.

Раптом опинився в лісі і втікає стежкою між смереками, дивиться — земля зникла, а замість неї чорні води під ногами, він стоїть на слизькому корінні, що розкинулося далеко перед ним сіткою гадюк. Він перескакує босими ногами з кореня на корінь, потім падає в чорну воду і пливе, продираючись між корінням.

Холодна байдужість охопила його.

Поволі ставало легше, шум хвиль колихав його, весняне сонце розсипалося довкола, і Шуліківський повертався туди, звідки прийшов, — у рідне село. Канікули під час великодніх свят. Верби мають непорочною

зеленню, здалека долітає гомін. Шуліковський притис молитовник до грудей і звівся на ліжку.

— Кваплюся, вже дзвонять.

Здрігнувся і впав на подушку.

IX

Ярвич ішов задуманий на роботу. Коли вже майже доходив до «Народної сили», помітив чорну хоругву на першому поверсі. Став здивовано.

— А це що?

З шинку, що був унизу будинку «Народної сили», вийшов шинкар, вклонився і сказав:

— Нема вже пана директора.

— Якого директора?

— Як то, ви нічого не знаєте? Шуліковський помер сьогодні вранці, о п'ятій годині.

— Ага, Шуліковський,— сказав півголосом Ярвич і пішов поволі.

У відділі сказав голосніше ніж звичайно «добрий день», підійшов до столика, до якого було прив'язане дrevко хоругви. Біля того столика і вікна сидів Ярвич вже кілька тижнів перед тим.

«Був та й нема»,— подумав Ярвич і сів на своє місце. Вийняв з шухляди ручку з пером, скрутив цигарку і приготувався до роботи.

До Юдейського підійшов заступник завідуючого відділом і спитав схвильовано:

— Ви чули новину?

— Ага! Дивіться... Так несподівано... Дивно...

Обидва були поважні, як і годиться в таку хвилину, але обидва боялися за ту безмежну радість, що охопила їх і яку вони з усієї сили глушили в собі, хитаючи поважно головами, жалкуючи директора.

Радість торжествувала в їх серцях. Шуліковський, тиран, не живе! Аж чорніло в очах Юдейському від тієї несподіванки, аж повірити він не міг, чи це сон, чи правда! Згинув сатрап! Пропав отак марно і нагло, як пєс під колесом!

В коридорі біля свого столика возний переглядав акти. Ярвич став біля нього, обидва глянули один на одного, потім возний далі прибивав печатки і говорив ніби сам до себе:

— Та що, йому добре. Зробив своє та й забрався, а нас лишив жебраками... Я, мовляв, служив у такого пана, що однієї ночі обікрав мене і втік.

Після третьої години вийшли з роботи разом Байда, Ярвич, Юдейський і Журбенко.

Журбенко оглянувся.

— Може б, ми не йшли так разом, бо дехто готовий помітити це і сказати, що небіжчик ще не захолов, а ми вже радіємо.

— Що вас тепер це обходить,— перебив Байда.— Ніби хто-небудь мені може довести, що я тепер радію? Навпаки, я міг би довести свідкам, що не бачив ані однієї людини, яка б плакала! А тим, що ми йдемо разом, нікому не даємо ще жодного приводу думати про радість.

На горбі, куди вела дорога, стояв Старенький, як його Байда називав, письменник Степан Ручай.

Молоді зняли перед них капелюхи. Старий глянув на них з-під окулярів і привітався.

— Я саме вийшов швидше, щоб побачитися з вами, ех-ге, ех-ге, ех-ге... Знаю, що цією дорогою повертаєтесь з роботи, ех-ге...

— Ну, це великий для нас день, що наш батько отаман зволив найласкавіше нас зачекати! — весело й урочисто сказав Байда.

Старий став, щоб віддихатись, і заперечливо махнув рукою.

— Зачекайте, Байда, я хочу з вами, як кажуть, молодшими товаришами, піти сьогодні на добру горілку.

— Добре,— крикнули Байда і Юдейський.

Старенький перебив жваво:

— Чекайте, друзі, але на таку, як то раз Ярвич сказав: що, вихиливши чарку, не годен по ній свиснути...

— Добре! — заgrimів Байда.— Я розплачуюсь.

— Я додам! — додав Юдейський.

Старенький підняв палець вгору:

— Друзі, не сперечайтесь, бо ще нема над чим. Ведіть мене вперед, де є найкраща горілка, а потім будемо говорити.

Зайшли в кафе на розі вулиці. Сіли в кімнаті, на стіл подали п'ять наповнених келихів горілки і тарілку шинки.

Старий взяв свою чарку:

— Хай будуть живі-здорові!

- А спокій померлим,— додав Ярвич.
- Я лише кажу: хай будуть живі-здорові,— повторив старий і спокійно дивився з-під окулярів.
- Всі чотири випили по чарці.
- Старий відсунув чарку і скривився.
- Може, замісна? — запитав Журбенко.
- Старий перебив швидко:
- Де там! Заслаба!
- І я кажу, що заслаба,— додав Ярвич.
- Господаре! — крикнув Байда.
- Потім підбіг шинкар з підбритими висками.
- Якої ви тут нам дали горілки? Дайте міцнішої!
- Зараз буде міцніша.
- Приніс оковитої і наповнив чарки.
- Старенький взяв слово:
- Ще раз кажу, молоді товариші, як то кажуть, прошу не забувати. За здоров'я живих!
- А небіжчикам чарка,— сказав Байда.
- Порожня, треба додати,— зауважив Журбенко.
- Маємо сьогодні новину, якої ніхто не сподівався,— сказав Ярвич.
- Журбенко впав в поганий настрій:
- Ет ви, друзі, всі ви того не розумієте і не знаєте. Ви всі можете мені сказати що хочете, включаючи нашого старшого товариша Ручая, який сьогодні вперше чи вдруге сидить з нами, але я маю до нього довір'я як до людини, старшої віком, яка могла бути нам усім тут за батька.
- Обличчя Байди набрало рішучого виразу, він напав на Журбенка і почав повільно цідити:
- З вас, Івасю, коли не скінчений ідіот, то щонайменше поганий вар'ят!
- О-о-о, вже ідіот, вже вар'ят. Як мені не дають сказати слова!
- Друзі, друзі! Що сталося з вами? — втрутився Ярвич.
- Але ж, друже Журбенку! — крикнув Байда.— Або ми є люди і товариші, або ми всі тут ідіоти і розійдемося, бо нам нічого між собою говорити!
- Ось маєш, оце розмова між культурними людьми,— казав кисло Журбенко.
- Друзі, та ще ж не було про що сперечатися,— зауважив Ручай, але його слів ніхто не почув.

Лише один Байда суворо відчитував Журбенка, ніби з євангелія:

— Та вдартеся хоч пальцем в чоло і думайте принаймні стільки, як осел з третього класу народної школи: ви переконуєте нас тут усіх присутніх, що ми щось погане задумуємо в ту хвилину, коли нікому й не сниться щось такого!

— Але ж, друзі, дайте спокій, не псуйте настрою! — сказав Юдейський.

— Ось маеш,— промовив Журбенко,— цей ніколи не дивиться на життя серйозно, лише з точки свого настрою.

— Ще п'ять горілок,— сказав Старенький до шинкаря.

— Я вже дякую, не можу більше! — перебив Журбенко.

— То йдіть додому! Хто ж тримає вас за полу? — спитав Байда.

— На одно слово, бо бачу, що тут вийшло непорозуміння, не з моєї, очевидно, вини — ну, та дайте мені спокій, нехай я хоч раз висловлю про те, що не дає мені спокою і з чим хотів би поділитися з вами як з товаришами.

Байда підсунув йому чарку:

— Перепрошую, що перебію вас на хвилинку,— випийте, то зараз будете розумніше говорити.

— Та не перебивайте мене! Ну, для святого спокою...

Вихилив чарку.

— Для святого спокою,— підкреслив Байда.

Старий Ручай продовжував:

— А я все кажу, друзі, не забувайте, послухайте мене: за здоров'я живих!

Журбенко промовив нарешті:

— Зараз почну, як то кажуть, без вступу, бо ви все любите зі вступом.

— Ха-ха-ха! — реготався Байда.

— Вступ уже був! — зауважив Ярвич.

Журбенко, збитий з толку і трохи вже прояснений, всміхнувся і, за своїм звичаєм, махнув лівою рукою:

— Ім все жарти в голові!

Обидва товариші набрали спокійного виразу, готові слухати, але Журбенко повинен ще своє висловити і звернувся до старого:

— Хай би це була найсерйозніша справа або йшлося про смерть і життя, то вони обидва мусять звернути на

своє. Зате я беру все поважно, не для того, щоб тільки забавитися.— Тут Журбенко, за своєю звичкою, зітхнув і двома пальцями правої руки потягнув комірець вперед.— Але прошу вас, «мої панове», як небіжчик, імені якого я тут не називаю, а якого всі вже мали перед тим на думці, звик був говорити (Ярвич торкнув Байду коліном під столом, Байда крутив нетерпляче вус, мовчав і дивився на Журбенка), але я лишая небіжчика зовсім у спокої, бо я також маю дітей і ще не знаю, яка доля їх чекає. Однак, приступаючи просто до справи, кажу, що в дану в а ж л и в у хвилину в нашому житті, я по його смерті не знаходжу зовсім таких світлих видів на майбутнє для нас, всіх тут присутніх, а особливо це можу сказати про Байду, Ярвича і Юдейського, бо щодо шановного Ручая, то нічого певного тут не можу сказати.

Байда перебив його:

— Отже, вільно вам говорити за себе, але звідки ви приходите зараз, як чорний ворон, ворожити для нас чорне майбутнє. Якщо вже маємо говорити відверто і передчасно про справи, які належать до майбутнього і які ви тепер тут хочете негайно на стіл викласти, то скажу вам від себе, що саме в цей час ми повинні якнайбільше радити з того, що безсмертні боги забрали від нас найбільшого ворога і за це їм слава і честь!

— Але звідки ви можете знати, що після цього не буде гірше ніж було? Небіжчик, правду кажучи, який був, то був, а яка тепер дирекція настане — цього ані ви, ні я,— ніхто з нас знати не може!

— А я даю вам слово честі,— сказав Байда,— що просто рай настане для нас, розуміється, в порівнянні з тим, що було.

Журбенко махнув рукою:

— Я міг би з вами погодитися, але дозвольте вам зауважити, що небіжчик все ж таки розумівся на діловодстві, на фінансах, на керівництві інституцією, а це є тепер дуже рідкісним, і ви не знаєте, хто його замінить. Кого маємо на його місце? Мені не йдеться про те, як буде рік чи два, хоч і цього забагато, але хто з нас може тепер ручитися, що буде за десять років?

Байда розгнівався:

— А чи ви могли ручитися за небіжчика Шуліковського, що не за рік, а за дві години не підете разом з жінкою і дітьми під пліт? Дурниці говорите!

Юдейський підскаочив і схопив капелюх.

— А ти куди? — запитав Байда.

— Я зараз повернуся.

— Ось маеш,— зауважив сумовито Журбенко.— Його все нападають якісь фантазії, і він ніколи відверто нічого не скаже.

— Я лише на п'ять хвилин і зараз повернуся!

— Але ж куди, за чим? — запитував роздратовано Журбенко.

— Може, не маеш грошей, як звичайно? — запитав Байда.— То я тобі позичу.

— Ні, маю, я хочу сьогодні платити, але вибіжу лише на хвилинку.

Всі були здивовані.

Юдейський схилився до них і говорив спокійно:

— Знаєте, правду кажучи, я не вірю, щоб Шуліковський умер. Піду переконаюся і зразу ж повернуся і розкажу вам про це.

— Але ж ми віримо,— сказав рішуче Байда.

— Так, але я...

— Ага, ха-ха-ха! Ти завжди говорив, що спершу мушиш землю потолочити, а коли він через добу не воскресне, то вже нема чого боятися!

— Залишіться, друже Юдейський,— прохав Ручай,— куди підете?

— Я мушу,— просився той.

Старий Ручай дивився якусь хвилину на нього лагідним глибоким оком вченої досвідченої людини, яка багато розуміє, і сердечно промовив:

— Друже Юдейський, як бачите, я вже однією ногою стою на тім світі, але вірте мені, що я бажаю вам усім тут добра і своїх дітей ще сьогодні побачити,— я такий жаль маю до небіжчика Шуліковського, що не міг би навіть тепер піти подивитися на його труп.

Настала тяжка болюча тиша.

Юдейський ввійшов у будинок «Народної сили». Тут товпилася юрба, черговий з похоронної установи стояв у чорному одязі, в шапці з чорною стрічкою та жезлом в руці, возний розліплював плакати.

Юдейський взяв у возного великий плакат, прочитав його уважно, склав старанно в кишеню і вийшов на перший поверх. Всюди було тісно. Він ішов серединою, аж поки побачив катафалк серед олеандрів. Протиснувся і став біля домовини, на лікоть від обличчя Шуліковського. Це не був той самий грізний Шуліковський, що

за життя. Слуги з похоронного закладу зробили з нього мертву ляльку. Він лежав, повернувшись трохи набік. Мимоволі майнула п'яна думка: «Це такий упертий дух, що навіть як умре, то не дасть себе покласти горілиць, а обернеться набік або задом вгору».

Юдейський намацав плакат в кишені і вийшов. Він ще застав у шинку товаришів і сів мовчки поруч. Був стомлений, як після довгої важкої боротьби з завзятим ворогом.

— За здоров'я живих! — проголосив Ручай і підняв чарку.

Всі цокнулися і випили.

— Тепер розрачуємося,— сказав Байда.

Поки шинкар підійшов, Ручай торкнув ніжною рукою плече Байди.

— Але ж дозвольте, друзі, не робіть мені цих прикросів і сорому.

Ручай не дав сказати ані слова, лиш вийняв гроші і заплатив. На вулиці спинив усіх:

— Тепер прошу вас на вечерю, на вино, пиво, чорну каву, на все, що схочете. Лишень прошу сьогодні не перечити мені ні в чому.

— Але ж дозвольте,— промовив Журбенко,— де ж би ми мали совість так вас кривдити? Дайте ж і нам щось заплатити.

— Слухайте! — перебив нетерпляче Ручай.— У мене сьогодні повна кишеня, але вірте мені, щоб я так до хати не дійшов, що якби навіть дійшло до того, що я мусив би заставити оцю сурдутину, і оцей капелюх пропити, і йти простоволосий додому, і хоча б навіть діти цілий тиждень не мали що їсти, то вірте мені, що і в такому випадку ви не повинні відмовити мені в своєму товаристві. Ви ж знаєте, що я ніколи не ходжу, разом ми мало буваємо, отже, прошу вас, зробіть для мене цю товариську послугу... Сьогодні, прошу вас,—великий день, ех-ге!

Зайшли в кав'ярню.

Журбенко сказав:

— Може, це й нетактовно, що я запитую, але сьогодні ви за кілька годин, будучи з нами, ще ні разу не кашляли.

Старий усміхнувся:

— Ось бачите! Скажу вам щирю правду, що тільки я на хвилину відчую себе задоволеним, хоч би й цілу ніч

не спав,— ні разу не закашляю. Просто легше дихається мені...

Пізно вночі відводили товариші Ручая додому. Він говорив:

— Людина старіє і виходить з моди. Не пригадуєте собі часом яку-небудь достойну людину? Де вона? Що з нею діється тепер? Достойна людина не може жити. Кожного дня гине людина.

По дорозі тягнувся гурт тіней. Лунали дикі крики і співи.

Макам напився, як цісар. Лежав під брамою і постогнував:

— То-та-а-аль...

Стешин кинувся в темний завулок, але вже було пізно. Тримав штани в руках і не знав, що робити.

Член делегації цілувався з хрунем.

Двоє інших трималися за стовп ліхтаря.

Х

Шуліковський лежав у відкритій домовині. Священники відправили папахиду, хор проспівав «Вічную», рідня й ті, що проводили в останню путь його, виходили, а слуги похоронного закладу, що стояли досі непорушно в чорному одязі, тепер взялися до роботи. Один гасив свічки і складав у кутку високі ліхтарі, лише одну залишивши в головах покійника, другий швидко збирав вінки з катафалка і передавав своїм товаришам для винесення, двоє інших кинулися до віка і прикладали його верхнім краєм до домовини.

Чорна тінь і яскраве світло упали в завзятій боротьбі на обличчя мерця, він виглядав, як демон в навіженому плачу і реготі серед дикої заграви пожежі. Здоровенний чоловік звалив чоботом останній ліхтар, свічка впала і згасла, по оббитій чорним темній кімнаті подув вітер. З балкона промовляв директор Любаска:

— Складаємо присягу перед оцим сонцем! Нехай те сонце буде свідком нашої помсти за неповинні кривди, муки і смерть покійного Шуліковського.

— Непрстойно, непрстойно! — сказав роздратовано Розумовський до маршала міста графа Бадені, з яким стояв серед похоронної процесії.

Ручай в гурті найстарших службовців ніс свічку коло домовини.

На цвинтарі він сів недалеко від ями на плиту і кашляв так, що глушив панахиду і промови.

* * *

Секретар сварився за якийсь ліхтар.

— Не такий ліхтар згас, та й то ще якось видно,— муркнув возний.

Ярвич глянув з вікна на подвір'я.

В кімнаті, де лежав Шуліковський і в якій одного вечора перед тим відбулася любовна сцена, блискотіло сонце, ковзалося по гладкій підлозі і змело слід і пам'ять.

У відділі на першім поверсі клацав писар на машинці, як кістяк зубами.

Ярвич мав вільну хвилину і писав:

«Люблю життя. Люблю його в тих проявах, в яких тремтить гармонією, багатством, як пробудження землі навесні, погода літа, мрія ранку, поезія червеневого вечора, чар місячної ночі на самітних урочищах, дива тучі, блискавок і громів серед темряви, шепіт осені, драма вихору серед осінньої місячної ночі і тишина зими. У всіх тих щирих, великих хвилях природи відчуває моя душа найвищі і найкращі прояви людського життя, в яких гине час, а чоловік стає могутнім у творчості.

Люблю життя тим гарячіше, чим воно дальше від мерзоти і мертвеччини. Люблю його в усміху дитини, в сльозі пісні, в віщих видіннях кохання, в тиші болю.

Люблю життя. Люблю його в руху тварин: в трудах мурашки, в творчості бджоли серед ночі, в льоті метелика, що мережить блакитне повітря, в спокої орла, що плаває високо над землею, люблю творчу силу життя!»

Ішов кімнатами і відчиняв навстіж вікна «Народної сили».

СПОГАДИ

МОЇ ЗУСТРІЧІ З КАМЕНЯРЕМ

Іван Франко. Ці два слова, це ім'я і прізвище, були гаслом прогресу минулих десятиріч, були тоді прапором молоді.

Перша збірка поезій Франка «З вершин і низин» була, побіч «Кобзаря», нашим евангелієм.

Світ змінється. «Панта рей» (все пливе),— сказав понурий грецький філософ Геракліт. «Все йде, все минає»,— сказав Шевченко. Але гранітна постать Франка залишиться обік Шевченка назавжди в історії нашої країни.

Коли б ви, наприклад, знали твори Франка, а не знали ні одного його портрета, ви не знайшли б Франка серед маси людей. Ви шукали б його по одягу між кремезними постатями з гладіаторським торсом. Коли б же ця маса людей була з відкритими головами, тоді, може, вдалося б вам знайти між сірою масою людину в скромному, недбалому одязі, з вишиваним коміром сорочки, з незвичайним, олімпійським чолом. Це був би Іван Франко.

Перший раз бачив і чув я Франка на святковому вечорі на честь Шевченка у Станіславі 31 березня 1890 року. Він сидів із своєю дружиною, був у темно-синьому костюмі і вишиваній сорочці з синьою стрічкою.

Співав хор з Тисьмениці, потім декламував «Гамалію» художник і поет-драматург Корнило Устиянович.

Франко зробив доповідь про «Тополю» Шевченка. Пам'ятаю його ядерний голос і ясний виклад.

Особисто я познайомився з Франком аж у вересні 1899 року з нагоди моїх нарисів, поміщених у «Літературно-науковому віснику». ЛНВ підписувала тоді редакційна колегія з чотирьох, а потім з трьох співробітників, але мозком і душею цього журналу від 1898 до 1910 року включно був Іван Франко. Звернувши увагу на мій перший нарис з єврейського життя, а згодом на оповідання «У наймах» і «Нухим», він написав про мене прихильно в чеському літературному місячнику «Slovanský přehled» і запросив до співробітництва. Постійно я працював з ним кілька місяців у редакції ЛНВ. Потім мої твори по-

міщувалися у цьому журналі аж до початку першої світової війни.

Першу коректуру моєї повісті «Огні горять» робив Франко. Від нього я вчився літературної мови та робити коректуру.

Пригадую собі Франка з тих часів.

Весняний ранок. Франко йде до редакції ЛНВ. Постає середнього росту, скромний одяг, звичайно бронзового кольору, такий же капелюх, завжди завеликий та з заломаним дном, вишивана сорочка і немодні, звичайні черевики з широкими носиками. Святковий одяг Франка завжди був темно-синій і до нього вишивана сорочка.

Франко наближається. Блідувате його обличчя вкрите веснянками, пропорційний ніс, руді вуса й чуприна та сині очі із втомленими червоними повіками. Він у задумі, не звертає уваги на вуличний рух. Його погляд спрямований десь вперед, понад людські голови.

Франко працював у редакції «Літературно-наукового вісника», розташованій по вул. Чернецького (тепер Радянська), № 26, в подвір'ї, в самому кутку, ліворуч, у двох кімнатах, кожна з одним вікном. В першій сидів директор друкарні поляк Кирило Беднарський, в другій — Франко, Володимир Гнатюк, я і техсекретарка. Ввійшовши до кімнати, Франко вітає нас звичайним «добрий день» і подає руку. Його голос — в середній шкалі, чистий, мелодійний.

Франко стає коло великого круглого столу і переглядає свіжу пошту. Я ніколи не бачив його сердитим, не чув, щоб він говорив роздратованим, піднесеним тоном. Тихенька нота тремтить під носом. Іде він до шафи під стіною, бере з полицки жмут рукописів і сідає коло столу. З лівого боку сидить Гнатюк. Час від часу він піднімає голову від коректури етнографічних матеріалів. Згорблений, з розумним, злегка іронічним виразом лица, дивно подібним до поруддя Езопа у віллі «Альбані» в Римі.

Франко відбуває свою «щоденну панщину»: редагує рукописи, прийняті до друку.

Треба їх виправляти, скорочувати, зводити до одного правопису. Найбільша біда з поезіями: в тих, що мають деяку думку, немає форми, кульгає ритм або натягнуті рими і наголоси, а в тих, що читаються легко, важко дошукатися думки. Треба розв'язувати перевесла і в'язати снопи наново, треба перемолочувати їх. Остання

стрфа йде на початок, перша — на кінець. Починається скучна, важка робота: переписування чужих праць і надавання їм «обличчя», хребта і крові.

Гнатюк перебиває його на хвилину і радиться в якійсь справі. Франко дає пояснення.

Канцелярійний помічник Квасниця — молодий худий чоловічина — снується по кімнаті. Гнатюк піднімає вгору два пальці. Квасниця бере зі столу гроші, приносить дві папіроски, кладе на стіл і раптом показує під стіну:

— О, миш, миш!

Франко дивиться в той бік спокійно і говорить:

— Дайте їй спокій, най бігає!

При першій нашій зустрічі він запросив мене до кав'ярні, розпитав про все важливе з мого життя-буття (дещо він знав уже від мого приятеля, співробітника ЛНВ, Петрушевича) і сказав:

— Ви цікавитесь Арабією, пишете якусь повість з арабського життя?

Я притакнув, а Франко відповів:

— Я там нічого цікавого не знаходжу.

Моя повість, здається, пішла в піч. Франкові ж «Абу-Касимові капці» та «Коваль Бассім» світять гумором і сьогодні в літературі.

Що ж до мого першого більшого оповідання з життя сільської пастушки «У наймах», то Франко порадив мені змінити закінчення. Під свіжим впливом Стефаникового «Палія» в моєму рукописі було, що батько пастушки, яка служила в куркуля та через його жінку вмерла, підпалює з помсти їхню хату. Я з вдячністю погодився з думкою Франка.

Не раз він запрошував мене зайти в неділю зранку до нього. Знаючи, що в нього кожна хвилинка дорога, я не мав відваги скористатися із запрошення. Але допи- ні ще не могу віджалувати тієї своєї скромності.

Одного разу Франко мовчки поклав біля мене гарне червоне яблуко. Цього яблука не вдалося б законсервувати. Але воно законсервоване в моїй пам'яті і не раз мені сниться...

Великі люди відчувають і терплять сильніше, ніж звичайні. Різниця тільки в тому, що в пересічній людині цих слабших моментів є більше. В часи моєї співпраці в редакції ЛНВ загальна атмосфера в Науковому товаристві ім. Шевченка була важка. Через цю установу

пересувалося багато людей всякої масті і культури. При М. Грушевському, М. Павлику та В. Гнатюку створювалися групки, а в наукових секціях — різні амбіції й інтриги. Найбільшим інтриганом був тоді завідуючий «Русько-українською видавничою спілкою» Вячеслав Будзиновський.

Франко мав найбільше симпатиків, він ніколи до жодної інтриги не втручався. Ці інтриги і напасті пігмевів дошкуляли йому. Крім того, мав він ще свої матеріальні і домашні клопоти. Був тоді час напружених стосунків між ним та Грушевським. Раз навіть, під час засідання наукової секції, Франко сказав, що він від'їде до Америки. В кімнаті засідань настала прикра тиша. Вкінці Грушевський відсапнув і спитав: «Чи вам не краще, пане докторе, тут, у Галичині, ніж їхати аж до Америки?» Франко збув це питання мовчанкою.

Франко боляче сприймав галицьке політичне багно. В таких хвилинах на його обличчі малювалась журба. А сіпали його всякі песиголовці, вони метали на нього каміння за соціалізм, атеїзм, видумували на нього чортзна-що. В таких хвилинах Франко був радий, коли дух його ширяв далекими країнами, старинними віками чи блукав по сучасній чужині. Тоді ставав він цілком собою, його чоло віддзеркалювало спокій задуми, в очах пробивалась геніальність розуму. Вираз його обличчя робив тоді незабутнє враження.

Коли Франко заглиблювався у працю, він нічого не чув, що коло нього діялося. Він працював невтомно по 5-6 годин. Коротка перерва на обід, і після цього знов робота до вечора, а потім — аж до пізньої ночі.

І на канікулах Франко працював багато. Провідною думкою його життя було: «Праця, праця і ще раз праця».

Франко дуже уважно ставився до молоді. Можна сказати, що він завжди тримав пальці на пульсі її прагнень. Все те, що переживала наша молодь і чим вона цікавилась, його глибоко інтересувало. Франко любив молодь, глибоко відчував її болячки і вмів обстати за неї. Пам'ятаю, як він писав сміливу статтю в обороні молоді, надруковану в хроніці «Літературно-наукового вісника» в 1901 році:

«Monitor...» в ч. 4 з д. 20 січня с. р. містить спростування учителя Бучацької гімназії, проф. Мрица, гідне уваги з не одного боку.

Нам не лучалося досі бачити документу, що кидав би більш некорисне світло на духовий і моральний рівень, на яким стоять чи радше до якого здужали власти деякі наші педагоги. Не входячи в деталі особистої натури, ми приведемо з цього спростування тільки одно речення. З апломбом, який дає чисте сумління, проф. Мриц твердить: «Prawda jest, że uważam swój święty obowiązek wypełnianie z głów młodzieży, wszelkich myśli nie objętych przedmiotami szkolnymi»¹. Зауважимо, що між іншими закидами, піднесеними польським «Monitor»-ом проти проф. Мрица, був також закид сповнювання служби «шпіцля» (шпигуна) та донощика і супроти учеників, і супроти своїх товаришів. Цікаво знати, як же це проф. Мриц викоринює в головах молодіжі такі чи інші думки? І чи думає проф. Мриц, що та молодіж буде вічно сидіти в гімназії і вічно пережовувати предмети, обняті гімназійною програмою? І чи думає проф. Мриц, що коли б яка надлюдська сила справді здужала викоренити з голів молодіжі всякі інші думки, то по скінченні гімназії та молодь опинилась би на білім світі в положенні безпомічних калік, пеленкових дітей або кретинів? Чи чував проф. Мриц у своїм житті дещо про принцип, покладений навіть в основу австрійських шкіл, «*non scholae, sed vitae*»²? При кінці XVIII в., тоді, коли цей принцип зроблено основою шкільництва, скасовано в Австрії давній звичай — ставити сплетників, лихословників та обмовників на прилюдне позорище коло ганебного стовпа. Проф. Мриц гідно розпочав XX століття, поставивши сам себе коло такого стовпа».

Ця оборона Франка зробила сильне враження серед тодішньої громадськості.

В 1900 році в Галичині появилася декадентська література, якою почала захоплюватись частина молоді. Франкові цей напрям був чужий, і його тривожило те, що молодь захоплюється ним.

Коли, наприклад, хтось звертався до нього за порадою для якоїсь модерністичної теми, Франко говорив, що це можна б зовсім інакше написати. Я сам раз, будучи молодим, побачив на вулиці дідугана, що продавав яблука і грушки. В моїй уяві вирізьбилась тоді ціла ро-

¹ Це правда, що я вважаю своїм святим обов'язком виконувати з голів молоді всякі думки, не охоплені шкільними предметами (польськ.).

² [Вчимося] не для школи, а для життя (лат.).

мантична історія про цього дідугана. Але коли я спитав Франка про його думку, він просто відповів мені: «Цей же старий зовсім не бідний, він заробляє великі гроші на продажі овочів. Коли ви хочете писати про трудову людину, то для цього можна знайти більш характерний персонаж».

В згаданому році появився в українському перекладі твір Станіслава Пшибишевського під назвою «Із циклу вігілій». З цієї нагоди Франко написав ЛНВ свої уваги:¹

«Я не з тих боязливих, що при кожній новій появі в літературі, непривичній для їх смаку і для їх утертих стежок, лементують над упадком моральності і суспільного ладу і пропонують близький кінець світу, а щонайменше затрату народних святощів. А проте, прочитавши оцю книжечку, я не можу помістити в своїй голові, пощо і для кого перекладено її на нашу мову? Що могло в ній подобатися перекладачеві і що хотів він у ній подати нашій суспільності? Твір Пшибишевського — се не новела і не поезія в прозі, не філософія і не наука, хоч має з усього потрохи. Є тут шматочки оповідання, сценки, немов моментальні фотографічні знімки, котрі могли би робити враження, якби автор на хвилечку дав спочити уяві читача і зосередитись на них, але котрі, міняючися з шаленим поспіхом, мигаючи і блимаючи, тільки мучать нашу уяву і не дають їй нічогісінько тривкого. Є тут пробліски настроєвої лірики, пробліски широкого чуття, але, знов-таки, переривані безтямною і абсурдною фразеологією, в котрій нормальний чоловік ані зрозуміти, ані відчути не може нічого. І вкінці, є тут хвостики якихсь філософічних думок, широких узагальнень, але знов таких, що не мають нічого спільного з наукою і можуть уважатися хіба виплодом високоталановитого і інтелігентного, але наскрізь божевільного чоловіка. Божевільня, тяжка духовна хвороба — се виразні признаки сього писання, виразні особливо в тім неспокійнім і прудкім миготанню образів його уяви, в наглих перескоках із п'ятого на десяте і в тім наскрізь хворобливім затісненню духового кругозору, що змушує автора в цілім світі бачити тільки своє власне я, обожане і нічим не зв'язане, незважаючи на всю його (змальо-

¹ «Літературно-науковий вісник», т. IX, кн. 1. Хроніка і бібл., 1900, стор. 68—69.

вану в творі) мізерність,— і жінчину в одній тільки функції — самиці. Ще раз повторюю: не можу зрозуміти, пощо і для кого запотребилося А. Крушельницькому збагачувати нашу літературу перекладом сього твору. А коли Кр[ушельницький] справді бачить у нім якісь високі і літературні прикмети, то дуже жаль, що не додав до свого перекладу передмови, не вияснив і нам, профанам, того, що він сам бачить».

Не пам'ятаю вже, скільки разів виступав я в головній ролі Івана Задорожного в п'есі Франка «Украдене щастя». Я любив цю роль. Раз Франко теж був на виставі і дякував мені.

Франко ніколи не падав духом. Навіть коли був хворим, він мав здебільшого про все здорові думки до останніх своїх днів.

Збірку «Зів'яле листя» поет випустив з пересторогою Гете у вступі: «Будь мужньою людиною і не йди моїм слідом». В передмові до збірки «Давне й нове» 1911 року Франко із жалю до деяких критиків пише: «Оця збірка обіймає більше як 30 літ мого життя і може бути потроха покажчиком важніших моментів та духових течій того життя, що при всіх своїх прикростях не пройшло марно ані для мене, ані для нашої суспільності... Мені хочеться висловити своє бажання, щоб від неї повіяло здоровим вітром національної свідомості, тверезого, та при тім наскрізь поетичного розуміння життя, того найвищого скарбу чоловіка, в яким він ніколи не повинен зневірюватися. Струя зневіри в життя підіймається тепер сильно й боляче навіть у найліпших представників нашої літератури, і коли б моя книжка могла хоч трохи бути антиподом на сю духову хворобу, вона сповнила би тепер своє завдання».

В 1913 році, в сорокові роковини літературної діяльності Франка, я мав коротку популярну доповідь в Бережанах, опубліковану потім в «Громадському голосі» і видану окремою книжечкою. З тієї нагоди Франко відвідав мене, і ми провели цілих дві години на розмові.

Поет вивчав тоді Плутарха, Діо Кассія, Атенаїду та ін. В циклах Овідія «Tristia» і «Fasti», з побуту на вигнанні в Туомі, Франко відкривав впливи гетських поем старого фракійського племені з початку другого віку до н. е. між Балканами і верхнім Дунаєм (нинішня Східна Болгарія), пізніше — між Дунаєм і Дністром.

Коли я спитав Франка про його погляд на «Метамор-

фози» Апулея, він відповів: «Поза тою книгою, що я переклав, решта паскудство». Поет не любив порнографії.

Ніколи не забуду тих двох годин, що майнули для мене мов дві хвилини. А коли довелося мені стиснути спаралізовану руку великого гостя, вся душа заридала у мені,— розпука довгий час полум'ям палила мої груди.

Небагато вже на світі очей, які бачили Івана Франка. Небагато вже рук, які вітали і прощали його...

Хай же ці спогади про нашого геніального Каменяра натхнуть молоде покоління до творчих трудів у будівництві нового, радянського уже, щасливого життя на нашій землі.

СПОГАД ПРО ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

Стефаник був старший від мене на два з половиною роки. Мое звільнення з гімназії в Станіславі 1890 року «за пропаганду на таємних зборах молоді теорії і засад, ворожих існуючому суспільному ладові, що свідчить про релігійне і моральне зіпсуття учня» і виключення Стефаника з гімназії «за політику» було приводом для нашого знайомства. Щоб познайомитися з нашою вісімкою, Стефаник прибув до Станіслава. Не надто високий, щуплий брюнет з розкуйовдженим чубом, довгастим смуглявим обличчям; голос поважний, з домішкою іронії.

1899 року, після появи моїх перших новел у «Літературно-науковому віснику», Стефаник відвідав мене в страховому товаристві «Дністер». Коли ж у названому журналі появилось моє більше оповідання «У наймах», Стефаник написав мені з Кракова короткого поздоровчого листа. Цей єдиний лист (від письменника) зберігся в мене по сьогоднішній день.

Ще більше зблизило нас видання його збірки «Камінний хрест».

У Кракові, вивчаючи медицину, якою взагалі не цікавився, Стефаник не втрачав гумору. Жив з колегою Йосафатом Шмігером, Владиславом Орканом, з елітою «Молодої Польщі». Одного вечора в українським казино сенсація: Стефаник і Шмігер схилилися над столом і, закривши обличчя руками, плачуть.

Що трапилось?

Виявляється, вони прочитали новий номер львівського гумористичного журналу «Комар». Іншим разом, сміючись як навіжені, пишуть до редакції «Діла» лист такого змісту: «Півроку тому редакція повідомила, що в селі Товстобаби корова народила двоє телят, мати і діти здорові». Ця гідна наслідування подія зацікавила нас. Тричі питали ми редакцію, як почувають себе достойна мати і її діти, але досі, на жаль, не одержали ніякої відповіді. Просимо не легковажити читачів і дати нам телеграфну відповідь, бо ж від неї залежить важлива економічно-торговельна справа». Стефаник не був

говіркий. Його слово не випереджувало думки. Часом впадало воно в сатиричний тон з терпким нервовим забарвленням. Стефаник зовні ніби не виглядав нервовим, але на свої нерви скаржився від першого нашого знайомства.

Не раз бачив я його збудженим.

Обурювала Стефаника критика, яка навівала на нього песимізм. Не допомагало тут заперечення самого автора, який кілька разів спростовував песимістичних критиків, хоч не любив про себе говорити прилюдно.

1900 року, приїхавши до Львова, Стефаник відвідав мене в редакції «Літературно-наукового вісника» і сказав, що хоче мені щось прочитати. Ми зачинилися в окремій кімнаті, і Стефаник прочитав свій новий твір «Мое слово». Твір відзначався великою силою, автор прочитав його з могутньою динамікою, напруженням.

Стефаник не любив читати своїх творів. Робив це рідко і тільки в невеликому товаристві, до якого мав довір'я.

Багато людей писало про Стефаника, та, окрім Івана Франка і ще двох-трьох авторів, мало хто вникав у суть його творчості. Обсяг його творчості аж ніяк не широкий — родинне село Русів на Покутті, — діапазоном життя і психіки, як і обмеженими можливостями діалекту, не сягає поза світ, та однак демонічна таємниця є в тій творчості.

В 1897-1901 роках Стефаник написав дві третіх своїх творів.

Пишучи, хвилювався. Глибоко переживав вчинки своїх героїв, зживався з ними в такій мірі, що писав не про них, а про себе.

Стефаник — яскравий тип селянської психології, був її серцем і душею.

Сила його творчості — в стихійній любові до рідної землі.

ПРИМІТКИ

Нинішнє видання творів М. Ю. Яцкова хоч і є вибраним, однак воно найповніше з усіх, що досі друкувалися як за життя письменника, так і після його смерті. В основу його покладено збірку: Твори. К., Держлітвидав України, 1963, тексти якої готував сам автор. До цього видання включено також кілька оповідань та прозових мініатюр, які друкувалися в періодичній пресі на початку ХХ століття або в збірках творів письменника, майже не відомих сучасному читачеві.

Значні труднощі виникли при датуванні творів, оскільки рукописів письменника не пощастило відшукати, хоч, приміром, М. Рудницький згадує: «За багато років моєї дружби з Яцковим я спостерігав, як архів письменника заливає його шафи, крісла, столи» (М. Рудницький. Письменники зблизка. Книга третя. Львів, 1964, стор. 114). У попередніх виданнях рік написання твору подавався здебільшого за виходом збірки, до якої він увійшов. Але від першої публікації твору в періодичній пресі до включення його в книгу минуло часом до десятка років. З огляду на це ми, як правило, не подаємо дати написання в примітках, а зазначаємо рік та місце першої публікації. Коли ж не знайдено першої публікації твору в періодичному виданні, дата першодруку подається за книгою, до якої він увійшов.

Тексти з видання 1963 р. передруковуються без змін, а взяті з першодруків (далі вказується джерело, звідки вони передруковуються) — подаються за сучасним правописом.

Лексичні та синтаксичні особливості мови письменника зберігаються максимально.

Принцип розташування творів жанрово-хронологічний.

ОПОВІДАННЯ

У НАЙМАХ

Опубліковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1900, т. X. Оповідання ввійшло до першої збірки М. Яцкова «В царстві сатани. Іронічно-сентиментальні картини». Львів, 1900. Під твором зазначено місце та час написання: Бережани — Посіч, липень, 1894. Цей рідкісний для письменника випадок подавати час та місце написання твору, очевидно, був продиктований тим, що автор хотів зазна-

чити, відколи починається його літературна творчість: у 1894 р. він був учнем Бережанської гімназії. Оповідання у дещо відредагованому й скороченому вигляді друкувалося в кількох радянських виданнях. У такому ж варіанті подається і тут.

СОБАКА. НЕДОУМА. ЩО Ж РОБИТИ?

Вперше надруковані в журналі «Літературно-науковий вісник», 1899, т. VII, кн. 9. Новели увійшли до збірки «В царстві сатани».

ШКАПА

Надруковано в збірці «В царстві сатани», Львів, 1900, під заголовком «Погонич і коняка».

СМЕРЕКА

Вперше надруковано в газеті «Діло», 1901, № 284. Мініатюра увійшла до збірки «Казка про перстень» (Львів, «Молода муза», 1907).

БУЗЬОК

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1901, т. XV, кн. 8. Новела увійшла до книжки «Казка про перстень». Подаємо за текстом цієї збірки.

З МОНАСТИРЯ

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1901, т. XV, кн. 8. Оповідання увійшло до збірки «Казка про перстень».

ПОВЕРНЕННЯ

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1902, т. XVII, кн. 1, під заголовком «Поворот». Новела увійшла до збірки «Казка про перстень».

СЕРП

Новела увійшла до збірки «Казка про перстень», Львів, 1907.

БЛАГОСЛОВЕННЯ

Вперше надруковано в газеті «Новий громадський голос», 1905, № 5. Новела увійшла до збірки «Казка про перстень».

ДУШІ КЛАНЯЮТЬСЯ

Вперше надруковано в книзі «Душі кланяються», Львів, 1905. Готуючи твір до пізнішого видання, автор значно переробив його,

змінивши ім'я та прізвище героя з Федора Сенича на Василя Скоруха і опустивши перші три розділи новели.

Убили його брата, сина, жінку...— Натяк на цісаря Франца-Йосифа.

ПІД ОБУХОМ

Надруковано в книзі «Душі кланяються», Львів, 1905. Написано на основі оповідання «Осіння неділя в касарні», що ввійшло до збірки «В царстві сатани».

В КАЗАРМІ

Надруковано в збірці «Душі кланяються», Львів, 1905, під заголовком «Вар'ят чи марод?»

ХРИСТОС У ГАРНІЗОНІ

Вперше надруковано в книзі «Душі кланяються», Львів, 1905. Оповідання сконфісковане австрійською цензурою.

ДИТЯЧА ЗАБАВКА

Вперше надруковано в книзі «Душі кланяються», Львів, 1905, з великими цензурними купюрами. Подаємо за текстом цієї книги.

ЛІСОВИЙ ДЗВІН

Вперше надруковано в журналі «Світ», 1906, № 14. Новела ввійшла до збірки «Казка про перстень». Подаємо за цим виданням.

БУВАЛЬЩИНА

Вперше надруковано в журналі «Світ», 1906, №№ 6, 7, під заголовком «Кедрина буде рости, земля осяде широко, лиш чоловік загине». Під такою ж назвою новела ввійшла до збірки «Казка про перстень». У газеті «Буковина» (1909, № 167) твір друкувався під назвою «Іванус і його жінка». Готуючи оповідання до наступних видань, автор відредагував його.

БОРОТЬБА З ГОЛОВОЮ

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1906, т. XXXIII, кн. 2. Новела ввійшла до збірки «Чорні крила» (Львів, 1909). Згодом письменник переробив твір, зокрема дописав нове закінчення. Нова редакція датується: 1919—1939.

Вперше надруковано в газеті «Діло», 1907, № 167. Оповідання увійшло до збірки «Смерть бога» (видання «Новітньої бібліотеки», 1913).

«ОЙ НЕ ХОДИ, ГРИЦЮ...»

Вперше надруковано в газеті «Діло», 1907, №№ 190, 192. Оповідання увійшло до збірки «Плазом меча» (Львів, 1908). У двох пізніших виданнях «Оповідань» письменника («Радянський письменник», 1950, і Львівське книжково-журнальне видавництво, 1952) друкувалося під назвою «Спокуси Мельпомени» із дещо зміненим закінченням.

Меттерніх Клеменс-Венцель-Лотар (1773—1859) — австрійський державний діяч. Представляв Австрію на Віденському конгресі 1814—1815 рр. Як канцлер Австрії (1821—1848), проводив політику соціального й національного гноблення, зокрема щодо західноукраїнських земель.

ДИТЯЧА ГРУДЬ У СКРИПЦІ

Надруковано в збірці «Казка про перстень», Львів, 1907. Подаємо за цим виданням.

КРАСУНЯ

Вперше надруковано в газеті «Діло», 1907, № 185, під заголовком «Сонце западає». Увійшло до збірки «Плазом меча». У збірці «Оповідання» («Радянський письменник», 1950) має назву «Сватання».

ЗА ГОРОЮ

Вперше надруковано в альманасі «Привезено зілля з трьох гір на весілля» (Львів, «Молода муза», 1907), який складався з творів модерністичного спрямування і був підданий гострій критиці в рецензії І. Франка під однойменною назвою. Серед усіх творів рецензент відзначив новелу М. Яцкова як «моментик, вирваний живцем із селянської психології» (І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 381). Новела увійшла до збірки «Чорні крила».

ГОРОВОЦІ

Надруковано в збірці «Казка про перстень», Львів, 1907, під заголовком «Воробці». Оповідання було передруковано в газеті «Українські робітничі вісті» (Вінніпег, 1920).

ТИХИЙ СВІТ

Надруковано в газеті «Буковина», 1908, № 88. Новела ввійшла до збірки «Чорні крила».

МРІЯ ВІРЛА

Вперше надруковано в газеті «Неділя», Львів, 1911, № 19. Мініатюра ввійшла до збірки «Adagio consolante» (Львів, 1912). Подаємо за цим виданням.

ЖУРАВЛІ

Вперше надруковано в газеті «Неділя», 1911, № 21. Мініатюра ввійшла до збірки «Adagio consolante». Подаємо за цим виданням.

МОЛОДЕ ВИНО ГРОНИТЬСЯ...

Вперше надруковано в журналі «Радянський Львів», 1946, № 1. Новела ввійшла до збірки «Вибрані оповідання» (Львів, 1952). Датується 1912 р.

МАНДРІВНИК

Вперше надруковано в газеті «Громадський голос», 1913, № 5, під заголовком «Грицько Запаренюк». Твір цей про відомого селянського діяча Грицька Запаренюка. Один з виступів цього селянина ліг в основу оповідання Леся Мартовича «Смертельна справа» (1903). В. Стефаник написав про Г. Запаренюка новелу «Дід Гриць» (1925). Твір Яцкова написаний, очевидно, на документальній основі. Згодом письменник переробив цей образок, дописавши, зокрема, початок і закінчення.

ОЛЕНЬ ПРОКЛИНАЄ

Новела ввійшла до збірки «Далекі шляхи» (Львів, 1917). Подаємо за книгою «Вибране», Львів, 1957.

FURIA ADDORMENTATA...

Вперше надруковано у збірці «Вибрані оповідання», Львів, 1953, під заголовком «Чорна хмара» і датується 1914 р., у наступних виданнях — 1917 р.

МИТЕЦЬ

Вперше надруковано в книзі «Вибрані оповідання», Львів, 1953. Датується жовтнем 1923 р.

ГЕРМЕС ПРАКСИТЕЛЯ

Вперше надруковано в збірці «Оповідання», Львів, 1952. Датоване 1923 р.

Пракситель (бл. 390 — бл. 330 до н. е.) — великий давньогрецький скульптор, який жив і творив у Афінах. У своїх творах («Гермес з немовлям Діонісом», «Аполлон Сауроктон», «Сатир наливає вино», «Афродіта Кнідська») прославляє фізичну красу, життєву насолоду.

ПОВОРОТНИЙ АКОРД

Вперше надруковано в книзі «Вибране», Львів, 1957. Датоване 1927 р.

ОСТАННЯ ЗМІНА ІВАНА ЗАВАДИ

Вперше надруковано в збірці «Твори», К., Держлітвидав України, 1963. Датується квітнем 1939 р.

УБИЙТЕ МЕНЕ!..

Вперше надруковано в збірці «Вибрані оповідання», Львів, 1953. Датовано 1944 р.

НА СВІТАНКУ

Вперше надруковано в збірці «Вибрані оповідання», Львів, 1953. Датовано 5 січня 1945 р.

Вінкельман Йоганн-Іоахім (1717—1768) — німецький історик мистецтва, зокрема античного, прихильник теорії класицизму. Найбільш відома його праця «Історія мистецтва давнини» (1764).

ЧЕРВОНЕ ЯБЛУЧКО

Вперше надруковано в збірці «Вибрані оповідання», Львів, 1953. Датовано 1946 р.

ДО НОВОЇ ШКОЛИ

Вперше надруковано в книзі «Твори», К., Держлітвидав України, 1963. Датовано 1957 р.

ПО МАМУ

Вперше опубліковано в газеті «Вільна Україна», 1959, 14 червня. Датовано 1959 р.

АФРОДИТА З КНІДОС

Вперше надруковано в книзі «Твори», К., 1963. Це, мабуть, останній твір письменника. Датовано 1960 р.

Пелопоннеська війна (431—404 до н. е.) — війна між Пелопоннеським союзом, очолюваним Спартою, і Афінською морською державою. Закінчилася поразкою Афінського союзу і визнанням гегемонії Спарті.

Фідій (поч. 5 ст. до н. е.— бл. 432—431 до н. е.) — великий давньогрецький скульптор, живописець, архітектор, автор творів «Касельський Аполлон», «Афіна Лемнія», «Зевс Олімпійський» та ін. Жив у Афінах.

Скопас (рр. нар. і см. невідомі) — скульптор та архітектор Стародавньої Греції 4 ст. до н. е. Скульптурні твори — «Менада», «Мелеагр» та ін., архітектурні — храм Афіни (350—340 до н. е.).

В ЛАБЕТАХ

(Танець тіней)

Первісна назва повісті — «Танець тіней». Автор працював над твором, очевидно, протягом тривалого часу. Уже в 1909 р. на внутрішній обкладинці збірки «Adagio consolante» зазначалося, що завершується повість «Танець калік».

Повість друкувалася в журналі «Шляхи» протягом 1916—1917 рр. Вперше повністю вийшла 1918 р.

Пізніше Михайло Яцків ґрунтовно переробив твір і дав йому нову назву — «В лабетах» (Львів, 1956). У новому варіанті автор опустив ряд сцен, переважаних дискусіями та цитуванням документів, що робило книгу композиційно рихлою, а розвиток дії млявим. Він скоротив кілька епізодів, в яких були змальовані марення психічно хворих персонажів. Цікавим є свідчення самого автора, в якому він розкриває документальну основу й прототипи твору. Ця замітка була опублікована львівським літературознавцем і бібліографом М. Гуменюком (журн. «Жовтень», 1966, № 10).

Марія-Тереза (1717—1780) — австрійська ерцгерцогиня з династії Габсбургів, королева Угорщини та Чехії, у 1765—1780 — імператриця «Священної Римської імперії». За правління Марії-Терези Австрія захопила Галичину та Буковину.

Геббель Фрідріх (1813—1863) — німецький драматург. Автор реалістичної драми «Марія Магдаліна» і драм на міфологічні та історичні сюжети («Ірод і Маріамна», «Агнесса Бернауер», «Нібелунги»), в яких помітний відхід від реалізму.

Анна Іоаннівна (1693—1740) — російська імператриця, племінниця Петра I. За її правління великий вплив на державні справи мали іноземці. Політика її уряду була спрямована на посилення кріпосницького ладу.

По Едгар-Аллан (1809—1849) — американський прозаїк і поет. У деяких його творах звучать мотиви містики. Мав вплив на творчість М. Яцкова. У цитованому вище спогаді М. Рудницького є цікаве свідчення про те, що новела «Сerp» була скомпонована під впливом вірша «Ворон» Едгара По. Деякі новели Яцкова («Дівчина з XVIII віку», «Мальований стрілець») за композиційною побудовою нагадують твори американського письменника.

По атентаті намісника...— 1908 р. студент Мирослав Сичинський застрелив намісника Галичини графа Андрія Потоцького.

СПОГАДИ

МОЇ ЗУСТРІЧІ З КАМЕНЯРЕМ

Вперше надруковано в журналі «Радянський Львів», 1946, № 8—9. Подаємо за виданням: «Іван Франко у спогадах сучасників», Львів, 1956.

Устиянович К. М. (1839—1903) — український художник і письменник. Автор живописних полотен «Василь Теробовлянський», «Літописець Нестор», «Шевченко на засланні», «Бойківська пара» та ін. Написав поеми «Іскоростень», «Вадим», драми «Олег Свято-славович Овруцький», «Ольга».

«...мозком і душею цього журналу від 1898 до 1910 року включно був Іван Франко». — Друга дата невірна. І. Франко вийшов з редакції «Літературно-наукового вісника» в 1907 році.

«Slovenský přehled» — літературно-науковий місячник, виходив у Празі в кінці XIX — на початку XX ст. У цьому журналі за 1900 р., № 10, був надрукований огляд І. Франка новинок української літератури за 1899 р., в якому є такі слова про Яцкова: «Гарні новелістичні здібності виявив Михайло Яцків, який того року почав писати» (стор. 479).

Будзинівський Вячеслав (1868—1935) — український публіцист, письменник демократичного напрямку.

...в головній ролі Івана Задорожного...— У Яцкова помилка. Треба: Миколи Задорожного.

Атенаїда (400—460 н. е.) — афінянка, яка славилася красою та освіченістю. Відома як поетеса. Авторка поеми про перемогу Феодосія II над персами та метафраз, які не дійшли до нас. Зберігся уривок з її поеми «Кіпріан та Юстина».

«В циклах Овідія «Tristia» і «Fasti», з побуту на вигнанні в Туомі, Франко відкривав впливи гетських поем...» — Сказано неточно. Впливи ці Франко міг передбачати, а не відкривати. Частина поеми «Фасти» («Fasti») була

написана Овідієм ще до заслання («Фасти»—своєрідний календар жерців Стародавнього Риму, опис релігійних ритуалів, легенд та історичних подій), а продовження, якщо й писалося в Туомі, то до нас не дійшло. Елегії і пісні «Скорбота» («Tristia») були створені в перший же рік перебування поета на засланні. Правда, Овідій вивчив гетьську мову і, за свідченням деяких вчених, писав вірші цією мовою (Овидиу Дримба, «Овидий, поэт Рима и Том», Бухарест, издательство «Меридиане», 1963, стор. 267). До нас ці поезії не дійшли.

СПОГАД ПРО ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

Вперше надруковано в польській газеті «Czerwony Sztandar» від 7 грудня 1946 р., яка виходила у Львові. Подаємо за виданням: «Василь Стефаник у критиці та спогадах». К., «Дніпро», 1970.

Ш м і г е р Й о с а ф а т — приятель В. Стефаника. В час, про який іде мова,— студент медичного факультету Краківського університету, належав до радикальної партії.

О р к а н В л а д и с л а в (1875—1930) — польський письменник демократичного напрямку. Автор повістей, оповідань та п'ес з селянського життя. Перекладав твори І. Франка, В. Стефаника на польську мову, виступав із статтями про творчість українських письменників. Написав передмову до збірки М. Яцкова в польських перекладах під назвою «Wieczorne psoty» (Варшава, 1910).

М о л о д а П о л ь щ а — літературна організація польських письменників. М. Яцків дещо перебільшує зв'язки В. Стефаника з цією групою. Автор «Синьої книжечки» не поділяв модерністських засад молодих польських колег. Він пише в листі до Ольги Гаморак у січні 1899 р. про літературно-мистецьке середовище в Кракові: «Говориться багато о голій душі, ще радше о голих жінках, а найрадше о нічім. Всі хочуть вигонити розум за десятий поріг, але розум то почув і сам утік. Лишилася гола душа, але гола. Скука». (В. Стефаник. Повне зібрання творів, т. 3. К., Вид-во АН УРСР, 1954, стор. 165).

СЛОВНИЧОК МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ

- Агенція — повноваження.
Англєз — чорний парадний одяг.
Банувати — журитися, нарікати на когось.
Батяр — парубійко, зірвіголова.
Бахур — хлопчисько.
Бузьок — лелека.
Варіат — божевільний.
Веретюха — злиденна одежина, рядюга.
Відай — мабуть.
Відпуст — проща, богомілля.
Гарнізон — тут: військова тюрма.
Гвер — гвинтівка.
Гейби — неначе.
Господарка — господарювання.
Грань — жар, розжарене вугілля.
Деко — одіяло.
Дик — дикий кабан.
Дихавиця — хвороба легенів.
Долоня — тут: батьківство.
Драб — голодранець, босяк, ледащо.
Ексцеленція — превосходительство, світлість.
Заглада — знищення.
Запускати журавля — підглядати в чужі карти.
Згінник — той, що торгує худобою.
Злр — скорочена назва монети: золотий ринський.
Інтабуляція — опис майна, заборона продажу його.
Інтерес — справа, діло.
Імосьть — «її милість» (так називають попадю).
Ймитися — взятися, зловитися.
Канони — гармати.
Каня — шуліка.
Кімаче — цурпалля, хмиз.
Комісний — казенний.
Кондикт — вексель, документ, що зобов'язує сплатити борг.

К о н ц е п т — задум, вигадка.

К о р ч — куш.

К р и м і н а л — в'язниця.

К р и с а н я — капелюх.

Л а д н я — система; д е с я т к о в а л а д н я — десяткова система.

Л а з — березовий або осиковий лісок, гай.

Л і ц и т а ц і я — конфіскація майна, продаж з торгів.

М а е т о к — тут: майно.

М а р ш а л о к — голова сейму або предводитель дворянства.

М а т у р а — випускний екзамен, іспит зрілості.

М о й — своєрідне звертання, вигук.

М е т а в к а — рогатка.

Н а м і с н и к — найвища адміністративна і політична посада в Галичині за австрійських часів.

Н а н а ш к о — хрещений батько, а також дядько.

Н а ш м і т у в а т и — настроїти.

Н е т л я — нічний мотиль.

Н о р а — джерело.

О б ш а р (*двірський*) — двір, поміщицький маєток.

О п і н і я — загальна громадська думка.

О ф і ц и н а — флігель.

П а д о н ь к у — доленько (вигук у випадку нещастя).

П а н т р у в а т и — доглядати, пильнувати.

П а р о х — парафіяльний піп.

П а ц и ф і к а ц і я — втихомирення країни за допомогою збройної сили.

П і в к а — фартушок.

П р е ц л я р — бублейник.

П р і о р — начальник монастиря.

П р і ч і — нари (воєнне і тюремне ліжко).

П р я т а т и — порядкувати, прибирати в хаті.

Р а т а — сплачування частини боргу.

Р е в і д е н т — контролер.

Р е н у м е р а ц і я — винагорода.

Р о в е р — велосипед.

Р о к у в а т и — шикуватися.

С а л ь в а — залп.

С а р д а к — коротка тепла одежина з грубого сукна.

С а р ж а — чин.

С е к у р у в а т и — оцінювати вартість майна при страхуванні.

Стрепихатий — настовбурчений.
Стрий, стрик — дядько (брат батька).
Стрічка — тут у значенні — рядок.
Суютити — побиватися, клопотатися.

Торністра — рюкзак.
Треба — церковна відправа на замовлення, плата за неї.
Требник — книга церковних служб.

Фана — прапор.
Флоберт — малокаліберна рушниця.
Фотель — крісло.
Фризієрка — перукарка.
Фризура — зачіска.

Хрунь — свиня; в народі хрунями називали всяких зрадників.

Пвікер — пенсне.
Цизорик — кишеньковий ніжик.
Цуг — взвод.

Чак — парадний військовий головний убір.
Чень — може.

Шалька — котелок, кришка від котелка.
Шибати — кидати, метати.
Шіпка — хлівець, повітка.
Шляк (шляг) трафив — помер від апоплексії, розриву серця
(нагла смерть).
Штемпель — марка.
Ялиця — ялинка.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Перша сторінка чорного автографа оповідання «Мандрівник».	152
М. Яцків. <i>Фото 1893 р.</i>	192—193
М. Яцків. <i>З фото 1905 р.</i>	192—193
М. Яцків. <i>Фото останніх років.</i>	224—225
Пам'ятник на могилі М. Яцкова у Львові.	224—225

З М І С Т

Михайло Яцків. *Вступна стаття М. Ільницького* 5

О П О В І Д А Н Н Я

У наймах	27
Собака	44
Недоума	45
Що ж робити?..	47
Шкапа	50
Смерека	51
Бузьок	52
З монастиря. <i>Оповідання шкільного товариша</i>	54
Повернення	60
Сerp	62
Благословення	65
Душі кланяються	67
Під обухом	71
В казармі	81
Христос у гарнізоні	87
Дитяча забавка	90
Лісовий дзвін	97
Бувальщина	99
Боротьба з головою	108
Посол Петришин	117
«Ой не ходи, Грицю...»	121
Дитяча грудь у скрипці	134
Красуня	135
За горою	138
Горобці	141
Тихий світ	143
Мрія вірла	145
Журавлі	146
Молоде вино грониться...	147
Мандрівник	151
Олень проклинає	153
Fugia addormentata...	156
Митець	158
Гермес Праксітеля	160
Поворотний акорд	162

Остання зміна Івана Завади166
Убийте мене!..168
На світанку170
Червоне Яблучко174
До нової школи177
По маму!179
Афродіта з Кнідос181

В ЛАБЕТАХ (Танець тіней)

Повість

Частина перша189
Частина друга254
Частина третя379

СПОГАДИ

Мої зустрічі з Каменярем429
Спогад про Василя Стефаника437
Примітки440
Словничок маловживаних слів449
Список ілюстрацій452

МИХАИЛ ЮРЬЕВИЧ ЯЦКОВ

Избранные произведения

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Г. Т. Сингаївська*

Художник *М. І. Марущинець*

Художній редактор *С. П. Савицький*

Технічний редактор *Б. С. Грінберг*

Коректор *В. Я. Митрофанова*

Виготовлено на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, м. Київ, вул. Довженка, 3.

БФ 31074. Здано на виробництво 12.VII 1972 р. Підписано до друку 21.IX. 1973 р. Папір № 1. Формат 84×108^{1/32}. Фізичн. друк. арк. 14,25. Умовн. друк. арк. 23,94+3 вкл. Обліково-видавн. арк. 24,64. Ціпа 1 крб. 3 коп. Замовл. 2-1435. Тираж 24 000.

